

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 12

Умань
Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»
2025

Засновник видання:

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Видання засновано у 2015 р.

Ідентифікатор медіа R30-02367 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1982 від 28.12.2023).

Видання входить до «Переліку наукових фахових видань України» категорії «Б» (наказ МОН України № 920 від 26.06.2024).

Адреса редколегії:

20300, Черкаська обл., м. Умань
вул. Садова, 28

Тел.: (04744) 3-40-44,
(097) 303-91-77

E-mail: umanska.starovyna@ukr.net,

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 12 від 25 лютого 2025р.)

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікації посилання на науковий журнал «Уманська старовина» обов'язкове.

Головний редактор:

Кузнець Тетяна Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, заступник головного редактора;

Скус Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, відповідальний секретар редколегії.

Редакційна колегія:

Біляєва Світлана Олександрівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Епштейн Тадеуш – доктор габілітований, професор Інституту історії Польської Академії Наук у Варшаві (Республіка Польща);

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

Кривошея Ігор Іванович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Міронова Ірина Сергіївна – доктор історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

Путкарадзе Тамаз – доктор історичних наук, професор департаменту історії, археології і етнології Батумського державного університету імені Шота Руставелі (м. Батумі), директор Архівного управління Аджарії (Грузія);

Священко Зінаїда Василівна – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Троян Сергій Станіславович – доктор історичних наук, доктор габілітований, професор Жешувського університету (Республіка Польща).

У52 Уманська старовина: Науковий журнал. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві» 2025. Вип. 12. 237 с.

Науковий журнал містить публікації статей з актуальних проблем історії України та регіональної історії, загальної історії, історіографії історії, історії історичної науки в Україні, методики навчання історії, спеціальних історичних дисциплін, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Статті друкуються в авторській редакції.

ЗМІСТ

Історія України

<i>Кузнець Тетяна, Кривошея Ігор</i> ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	7
<i>Максимчук Олена</i> КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ ПОЧАТКУ ХІХ СТ. У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ.....	19
<i>Маліновська Анна, Романюк Іван</i> СТАН ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ В 1920-Х НАПРИКІНЦІ 1960-Х РР.....	32
<i>Скорнякова Наталя</i> ПЛАХТА В ХVІ–ХVІІІ СТ.: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ.....	43
<i>Тацієнко Віталій, Тацієнко Наталія</i> УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ОРГАНІЗАЦІЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КИЇВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»).....	62

Всесвітня історія

<i>Киридон Алла</i> ОНТОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО. КОНСТРУЮВАННЯ «НОВОГО» СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗЛАМІВ 1920-х років.....	74
<i>Коваленко Рена</i> СПРАВА «ПОЛІТИЧНОГО ЗЛОЧИНЦЯ» ЮЗЕФА ПОПОВСЬКОГО: ВІД ХЛОПОМАНСТВА ДО ІНСУРЕКЦІЇ.....	92
<i>Меміш Оксана, Лисенко Алла</i> «ЖУРДСЬКЕ ПИТАННЯ» ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В БЛИЗЬКОСХІДНОМУ РЕГІОНІ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ ВИМІР....	106
<i>Священко Зінаїда</i> ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В АФРИЦІ У 1960-ТІ РР.	115
<i>Скрипник Олена, Герасименко Максим</i> АГРЕСИВНА ПОЛІТИКА РОСІЇ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА РЕСПУБЛІКИ МОЛДОВА	126
<i>Фицик Лариса, Фицик Ігор</i> ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1979 РР.): ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	136

Регіональна історія

<i>Кузнець Тетяна</i> КАР'ЄРНИЙ ШЛЯХ ПОВІТОВИХ ЧЛЕНІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1890–1914)	150
<i>Лісовська Ольга, Скус Ольга</i> ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЦІВ УМАНЩИНИ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ. (М. БЛЯШІВСЬКИЙ, Д. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, П. КУРІННИЙ)	158
<i>Нікітін Юрій</i> ВНЕСОК ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОЗБУДОВУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ	171

Тригуб Олександр

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 19 СТ. (ДО РЕФОРМИ 1884 РОКУ)182

Varodi Nataliia

TRANSCARPATHIAN WOMEN IN FAMILY AND SOCIETY DURING THE SOVIET ERA .197

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Кривошея Ірина

УКРАЇНІКА В ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ОЛЬШТИНІ214

Куліков Віталій

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСРР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.:

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР В ОЦІНЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ224

CONTENT

History of Ukraine

<i>Kuznets Tetiana, Kryvosheia Ihor</i> FINANCIAL AND BANKING INSTITUTIONS OF DNIEPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH – EARLY 20 TH CENTURIES.....	7
<i>Maksymchuk Olena</i> KYIV METROPOLITANS OF THE EARLY 19 TH CENTURY IN THE PROCESS OF REFORMING HIGHER THEOLOGICAL EDUCATION	19
<i>Malinovska Anna, Romaniuk Ivan</i> THE STATE OF THE NATURE RESERVE FUND OF UKRAINE IN THE 1920S AND LATE 1960S	32
<i>Skorniakova Natalia</i> PLAKHTA IN THE 16 th – 18 th CENTURIES: MAIN CHARACTERISTICS.....	43
<i>Tatsiienko Vitalii, Tatsiienko Natalia</i> THE PARTICIPATION OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE ORGANIZATION OF MEDICAL CARE DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE MATERIALS OF THE «KYIV DIOCESAN NEWS»).....	62

World History

<i>Kyrydon Alla</i> ONTOLOGY OF SOVIET. CONSTRUCTION OF A «NEW» SOCIAL SPACE IN THE CONDITIONS OF THE TRANSFORMATIONAL DISRUPTIONS OF THE 1920s.....	74
<i>Kovalenko Rena</i> THE CASE OF «A POLITICAL CRIMINAL» JOSEF POPOVSKY: FROM KHLOPOMANIA TO INSURRECTION.....	92
<i>Memish Oksana, Lysenko Alla</i> «KURDISH QUESTION» AS A FACTOR OF INFLUENCE ON INTERNATIONAL RELATIONS IN THE MIDDLE EAST REGION: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN DIMENSION.....	106
<i>Sviashchenko Zinaida</i> INTEGRATION PROCESSES IN AFRICA IN THE 1960S.....	115
<i>Skrypnyk Olena, Herasymenko Maksym</i> RUSSIA'S AGGRESSIVE POLICY AS A FACTOR IN FORMING THE EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA.....	126
<i>Fytsyk Larysa, Fytsyk Ihor</i> STATE REGULATION OF THE UK ECONOMY IN THE POST-WAR PERIOD (1945-1979): THEORY AND PRACTICE.....	136

Regional history

<i>Kuznets Tetiana</i> A CAREER PATH OF DISTRICT MEMBERS OF NIZHYN DISTRICT COURT (1890–1914).....	150
<i>Lisovska Olha, Skus Olha</i> HERITAGE PROTECTION ACTIVITIES OF LOCAL HISTORIANS IN UMAN REGION IN THE FIRST THIRD OF THE 20 TH CENTURY (M. BILASHIVSKYI, D. SHCHERBAKIVSKYI, P. KURINNYI).....	158
<i>Nikitin Yurii</i> THE CONTRIBUTION OF THE LANDS OF THE CHERNIGIV PROVINCE TO THE DEVELOPMENT OF THE LIBRARY AFFAIRS AT THE END OF THE 19 th – AT THE BEGINNING OF THE 20 th CENTURIES.....	171

Tryhub Oleksandr

CHURCH-PAROCHIAL SCHOOLS OF THE KHERSON EPARCHY IN THE 19TH CENTURY
(BEFORE THE REFORM OF 1884).....182

Varodi Nataliia

TRANSCARPATHIAN WOMEN IN FAMILY AND SOCIETY DURING THE SOVIET ERA 197

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Kryvosheia Iryna

UKRAINIAN STUDIES IN THE FOUNDATIONS OF THE STATE ARCHIVE IN OLSZTYN 214

Kulikov Vitaly

DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE EARLY 1920s:
INSTITUTIONAL DIMENSION IN THE ASSESSMENT OF MODERN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY224

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325481

УДК 94(477)«1851/1920»:336.773«712.3»](045)

Тетяна КУЗНЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Ігор КРИВОШЕЯ,

orcid.org/0000-0003-1429-8293

*кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри
всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
igorkryvosheia@gmail.com*

ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКІ УСТАНОВИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття як важливого інструмента розвитку ринкових відносин. З'ясовано, що комерційне банківське кредитування в Наддніпрянській Україні у досліджуваний період здійснювали Державний банк та Акціонерні комерційні банки, які безпосередньо здійснювали і комерційне кредитування через контори та відділення у великих містах Наддніпрянської України та Міські громадські банки. Окремим сектором у наданні кредитних послуг можна вважати банкірські (торгові) дома і контори, котрі створювалися у формі товариств. Визначальну роль у розвитку аграрного кредитування займали станові державні банки (Державний Селянський поземельний банк та Державний Дворянський земельний банк), акціонерні регіональні земельні банки, що діяли на території Наддніпрянської України (Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки), та «Земський банк Херсонської губернії» у формі товариства взаємного кредиту.

Ключові слова: банки, кредитування, дрібний кредит, банківська система, Наддніпрянська Україна.

Tetiana KUZNETS,

orcid.org/0000-0002-9282-110X

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
tetiana.kuznets@gmail.com*

Ihor KRYVOSHEIA,

orcid.org/0000-0003-1429-8293

*PhD in History, Professor,
Head of the World History and Teaching Methodologies Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
igorkryvosheia@gmail.com*

FINANCIAL AND BANKING INSTITUTIONS OF DNEIPER UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

The article deals with the study of the emergence of financial and credit institutions in Dnieper Ukraine in the 19th – early 20th centuries as an important instrument for the market relations development.

The article examines the peculiarities of the establishment of financial and credit institutions in Dnieper Ukraine, their significance for the banking credit system development and assesses the impact of this phenomenon on the evolution of crediting within the general economic trends of the second half of the 19th – early 20th centuries.

Attention is given to the process of establishing private banking in the Russian Empire, noting that this process was slow due to the fact that the primary doctrine of the financial and credit policy of the imperial government was the development of state crediting.

The development of commercial crediting through the creation of Joint-stock commercial banks has been described. A significant factor in the development of commercial crediting was the establishment of branches of commercial banks in some regions, including Dnieper Ukraine.

The article highlights that, over time, the creation of banking (trading) houses and offices gained wide popularity. Banking houses were able to carry out a broad range of banking operations, including loan transactions, while trading houses combined trade and banking activities. Specific authorities were informed about the banking operations conducted by these institutions.

It has been emphasized that, unlike Western European countries where banks were established on the basis of private capital, Russian imperial banks were initially state-owned. It resulted in a lack of flexibility in their operations.

The activities of the Russian imperial government in providing financial opportunities for crediting both peasants and landowners have been characterized. It was due to the fact that the majority of the rural population did not have the funds to redeem land and noble rural estates were declining.

The conclusion has been made that commercial banking crediting in Dnieper Ukraine during the studied period was carried out by the State Bank and Joint-stock commercial banks, which directly provided commercial crediting through their offices and branches in large cities of Dnieper Ukraine, as well as Municipal public banks. An additional sector of credit services can be considered to be banking (trading) houses and offices, which were created in the form of partnerships. A key role in the development of agricultural crediting was played by estate-based state banks (the State Peasant Land Bank and the State Noble Land Bank), joint-stock regional land banks operating in Dnieper Ukraine (Kharkiv, Poltava, Kyiv, Bessarabian-Tavriian land banks), and the «Zemsky Bank of Kherson Province» in the form of a mutual credit society.

Key words: banks, crediting, small credit, banking system, Dnieper Ukraine.

Постановка проблеми. Банківське кредитування відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку більшості країн. Його актуальність зростає з кожним роком, що пояснюється прагненням бізнесу до залучення додаткових фінансових ресурсів, а фізичних осіб – до підвищення рівня життя. Водночас активізація кредитування економічно важлива й для стабільного розвитку економіки держави загалом. Поява фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ століття стала важливим інструментом підтримки та стимулювання виробника і відіграла позитивну роль в економічному розвитку та процесі зародження і становлення ринкових відносин. Однак дослідження, присвячені виокремленій в статті науковій проблематиці, досі залишаються недостатньо структурованими та потребують більш детального аналізу.

Аналіз досліджень. В новітню добу у вітчизняних дослідників з'явилася значна кількість праць, в центрі яких опинився український вимір зародження фінансово-кредитних установ у Російській імперії ХІХ – початку ХХ ст. Комплексністю та фундаментальністю відзначаються дослідження В. Венгерської (Венгерська, 1998; Венгерська, 1997), О. Герасимчук (Герасимчук, 2011), В. Кириченка (Кириченко, 2010), О. Краснікової (Краснікова, 1999; Краснікова, 2018), М. Орлика (Орлик, 2019; Орлик, 2019, 42; Орлик, 2021), Д. Селіхова (Селіхов, 2019), А. Ткаченка й І. Ткаченко

(Ткаченко, Ткаченко, 2014), присвячені становленню фінансово-кредитних установ, різним аспектам їх діяльності в Наддніпрянській Україні у XIX – на поч. XX ст., регіональним особливостям, еволюції кредитно-фінансової системи., нормативно-правовому забезпеченню сільськогосподарського кредитування в Україні. Попри наявність значної кількості наукових праць, питання зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття ще не стало предметом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність даної наукової розвідки.

Мета статті: дослідити зародження фінансово-кредитних установ в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття як важливого інструмента розвитку ринкових відносин.

Виклад основного матеріалу. Зародження кредитної системи Російської імперії припало на другу половину XVIII ст., що пов'язано з виникненням і діяльністю перших банків. Безумовно, не можна стверджувати, що в країні не було кредитування до виникнення банків, але для уряду тогочасної Російської імперії банки були справжньою інновацією. За своїм змістом процес зародження банківської кредитної системи в Російській імперії відрізнявся від західноєвропейського, та й почався із запізненням на чотири століття. На відміну від країн Західної Європи, де банки створювалися на основі приватного капіталу, російські імперські банки спочатку були державними. Це зумовлювало відсутність гнучкості в їхній діяльності.

Першою фінансовою установою в Російській імперії, що надавала позики була Монетна Контора, заснована для карбування грошей у 1729 році. (О правилах, 1830: 6-7), а першим банком, який відповідно до імперського законодавства був спеціально створений для надання кредитів, можна вважати заснований у травні 1754 р. Державний Позичковий банк (Об учреждении Государственного, 1830: 87), що структурно складався з двох банків, створених за становою ознакою клієнтів: для дворян – Державний Дворянський позичковий банк і для купецтва – Державний Комерційний (купецький) банк. Відділення цього банку було відкрито лише в Санкт-Петербурзі та Москві. У тому ж 1754 р. було засновано Державний Комерційний банк із основним капіталом 500 тис. руб. (Яснопольский, 1914: 270), «для сприяння при Санкт-Петербурзькому порті комерції і купецтву» (Об учреждении Государственного, 1830: 92).

Названі банки хоч і започаткували практику банківського кредитування, але мали значні недоліки. По-перше, кредит не був доступним для всіх заможних верств населення, котрі його потребували. По-друге, поширювалися зловживання з отриманням кредитів дворянами, які передавали зазначені кошти лихварям для подальшого надання цих грошей у борг під значно вищі відсотки.

У 1768 р. було створено Асигнаційний банк з відділеннями у Москві та Санкт-Петербурзі, котрим було надано виняткове право на емісію асигнацій в обмеженій кількості – до 5 млн руб. (Об учреждении в Санкт-Петербурге, 1830: 787) та обміну їх на металевий рубель. Згодом, у 1781 р. були відкриті відділення цього банку і на українських територіях імперії, а саме в містах Києві, Ніжині, Харкові, пізніше у м. Херсон (Об учреждении Банковых, 1830: 302).

Значний крок у формуванні банківської системи дореформеної Російської імперії було зроблено зі створенням нового Державного Комерційного банку статут якого було затверджено 7 травня 1817 р. (розпочав діяльність з 1 січня 1818 р.) (Устав Государственного Коммерческого Банка, 1830: 263-274). Цим банком було відкрито 12 контор, кожна з яких мала свій номер, із них в українських губерніях: 3-я – в м. Одесі, 6-та – в м. Києві, 7-а – в м. Харкові (під час ярмарок відкривали тимчасову контору в м. Полтаві (1852 р.)) (Ламанский, 1854: 69).

Дослідники зазначають, що банківська система XVIII – початку XIX ст. була зорієнтована на надання довгострокових кредитів під заставу нерухомості (у т. ч. населеної нерухомості у вигляді ревізських душ) дворянству, купецтву і промисловцям (Орлик, 2021: 99)

З 1862 р. у Наддніпрянській Україні почали з'являтися міські громадські банки, засновниками яких були місцеві купці. З метою протидії лихварству в селянському середовищі, у 1840 р. було видано законодавчий акт «Про застосування позикових кас у поміщицьких маєтках Західних губерній» (Об учреждении ссудных, 1841: 176), а в 1859 р. – Положення «Про сільські банки в удільних відомствах» (Положение о сельских, 1859), які започаткували розвиток дрібного кредиту на українських землях.

Значною віхою у формуванні банківської системи стало заснування 31 травня 1860 р. Державного банку, який було утворено шляхом реорганізації Державного Комерційного банку, за яким вперше було закріплено функцію банківського регулятора над усіма комерційними банками та кредитними товариствами. Контори Державного Комерційного банку у містах Одесі, Києві і Харкові стали конторами Державного банку Російської імперії. А з часом у Наддніпрянській Україні було відкрито додатково 14 відділень, які поділялися за 3-ма розрядами. Відділення I розряду було у Катеринославі (створене 27 червня 1864 р.). Відділення II розряду відкриті у Житомирі (21 лютого 1876 р.), Кам'янці-Подільському (23 вересня 1865 р.), Кременчуці (16 серпня 1883 р.), Полтаві (16 серпня 1868 р.), Севастополі (13 серпня 1875 р.), Херсоні (23 червня 1876 р.). Відділення III розряду були створені у Бердянську (21 жовтня 1886 р.), Єлисаветграді (2 липня 1894 р.), Маріуполі (23 грудня 1895 р.), Сумах (20 січня 1896 р.), Чернігові (16 жовтня 1893 р.), Юзівці (23 грудня 1893 р.), Феодосії (25 січня 1895 р.), Ромнах, Вінниці, Миколаєві, Олександрівську (дата відкриття невідома) (Залшупин, 1904: 54-55).

Розвиток промисловості та сільського господарства наприкінці XIX ст. потребував радикальних змін у кредитній системі, що відобразилося у новій редакції статуту Державного банку 1894 року (Устав Государственного Банка, 1830). Було значно розширено перелік кредитних послуг, а саме – дозволено надавати позики: під заставу нерухомого майна; під заставу сільськогосподарських та фабрико-заводських машин, інвентаря та обладнання; на умовах поручительства; на умовах гарантій Міністерства Фінансів (Устав Государственного Банка, 1830: 419). Зазначені зміни були викликані також і стрімким поширенням у Російській імперії установ дрібного кредиту та підготовкою нормативно-правової бази для їхнього функціонування з метою

урегулювання порядку взаємодії з ними Державного банку. До переліку організацій, що могли кредитуватися з 1895 р., було додано установи дрібного кредиту (Положение, 1895).

Разом із Державним банком в 60-х роках ХІХ ст. почали зароджуватися і приватні банківські установи. Хоча процес становлення приватного банківництва в Російській імперії відбувався повільно через те, що основною доктриною фінансово-кредитної політики імперського уряду був розвиток саме державного кредитування.

На ринку комерційного кредитування такими закладами стали акціонерні комерційні банки. Реформи Олександра ІІ також стали важливим етапом у розвитку комерційного кредитування в Наддніпрянській Україні та сформували передумови створення Акціонерних комерційних банків (Орлик, 2019: 43-44). Період їх становлення М. Орлик поділяє на два етапи. На першому етапі не було чітко регламентовано їх роботу, а структура і статут банку в кожному разі визначалися з огляду на потреби та бачення засновників. Єдиним механізмом впливу на такі банки було затвердження їх статутів, кожного окремо, на законодавчому рівні (Орлик, 2021: 108). Першими такими банками стали Харківський Торгівельний та Київський Приватний Комерційний банки, статuti яких було затверджено 8 травня (Устав Харьковского торгового, 1873) та 18 червня (Устав Киевского Частного 1873) 1868 р. відповідно.

У 1872 р. було прийнято закон, за яким передбачалося затвердження типового статуту, за основу для якого було взято статут Азово-Донського Комерційного Банку, який з часом мав широке представництво у Наддніпрянській Україні (Об учреждении частных, 1875: 757-759).

Суттєвим фактором розвитку комерційного кредитування було створення представництв комерційних банків у деяких регіонах. У різні роки на території Наддніпрянщини діяло від 2-х до 11 Акціонерних комерційних банків, які початково були засновані у великих українських містах. Деякі з них через низку зловживань на ринку цінних паперів та інші проблеми припинили свою діяльність (у т. ч. Харківський Торгівельний Банк, Одеський комерційний банк, Миколаївський Комерційний банк тощо). Найбільш успішними українськими Акціонерними комерційними банками можна вважати 2 великі Акціонерні комерційні банки: Київський Приватний Комерційний Банк (заснований 1868 р.) та Одеський Обліковий Банк (заснований 1879 р.) та 2 регіональних Акціонерні комерційні банки: Київський Промисловий Банк (заснований 1871 р.) та Катеринославський Комерційний Банк (заснований 1872 р.) (Орлик, 2021: 112).

Акціонерні комерційні банки здебільшого діяли у великих, промислово розвинених містах Російської імперії в т.ч. містах Наддніпрянської України таких як Київ, Харків, Одеса, Бахмут, Бердянськ, Катеринослав, Керч, Феодосія, Кременчук, Переяслав, Біла Церква, Черкаси, Миколаїв (Саломатина, 2004: 199-202)]. Зокрема, у 1917 р. на українських землях мали 18 представництв 7 Акціонерних комерційних банків, з яких 3 банки мали суто українське походження.

З часом, широкої популярності набуло створення банкірських (торгових)

домів і контор. Найбільші такі заклади на теренах українських губерній були у м. Одесі і м. Бердичеві, представництва яких були навіть за кордоном. Українська дослідниця приватного банкірського підприємництва В. Шевченко нарахувала в м. Одесі близько 50 банкірських (торгових) домів і контор (серед них найбільш відомі банківські та торгові дома сімейного заснування: ТД «Ф. Родоканакі і К» – рік заснування 1819 р., ТД «Ф. Рафалович і К» – 1843 р., ТД «М. Ашкеназі» – 1864 р., ТД «Єфруссі і К», БД «Р. Зоншейн і К» – 1875 р. та інші», БД «А. М. Бродський і К» – 1896 р., які здійснювали свою діяльність у період ХІХ ст. – 1914 р. ХХ ст. (Шевченко, 2010: 145-249).

Російсько-радянський дослідник Б. Ананьїч констатував, що у м. Бердичеві до початку 50-х років ХІХ ст. налічувалося 8 банкірських домів, станом на 1 січня 1913 р. в усій імперії їх налічувалося біля 300, у т. ч. у південних губерніях, до яких належали українські губернії, – 33 (Ананьїч, 1991: 11, 29).

Банкірські дома могли здійснювати широкий спектр банківських операцій, у тому числі й позикові операції, а торгові дома поєднували торгівельну і банківську діяльність, про яку повідомлялися певні органи. Кредитами у банкірських та торгових домах і конторах користувалися як великі торгові експортери, так і дрібне торгівельне підприємницьке товариство, а також землевласники, промисловці, поміщики і навіть лихварі (Боровой, 1958: 237). Характерною особливістю діяльності банкірських домів другої половини ХІХ ст. було те, що їхні власники брали активну участь у заснуванні комерційних банків та акціонерних земельних банків для того, щоб мати вплив на їхню діяльність, а також мати можливість отримувати вигідні кредити (Орлик, 2021: 115).

Мережа Акціонерних комерційних банків, яка утворилася у великих українських промислових містах, була розрахована на обслуговування переважно великого та середнього підприємництва, а тому кредитні ресурси для регіональних суб'єктів підприємницької діяльності малого і середнього бізнесу були не зовсім доступними. Зважаючи на це, у різних регіонах імперії місцеві органи влади розпочали вирішувати дану проблему самотужки – шляхом створення свого роду прообразів Міських громадських банків, засновниками яких були місцеві купці. В українських губерніях засновницька активність Міських громадських банків тривала до 1874 р., а потім зовсім припинилася. Станом на 1 січня 1895 р. у всій імперії діяло 239 Міських громадських банків, а на території Наддніпрянської України – 40 таких банків (Голубев, 1896: 164-179). На 1 січня 1895 р. в усій Правобережній Україні їх налічувалося лише два, обидва в Київській губернії: у м. Черкасах та м. Чигирині. Найбільш популярними Міські громадські банки були в губерніях Лівобережної України: Чернігівській їх налічувалось 9, Харківській – 8, Полтавській – 5 та Південних українських губерніях: Херсонській – 8, Таврійській – 6, Катеринославській – 4 банки (Орлик, 2021: 118). М. Орлик зазначає, що у статистичних зведеннях Центрального статистичного комітету МВС (до 1904 р.) не згадується про реєстрацію і функціонування Міських громадських банків у Подільській і Волинській губерніях (Орлик, 2021: 119).

Відкриття таких банків у цих губерніях штучно гальмувалося, не зважаючи на клопотання міських дум до Міністерства фінансів. Першим Міським громадським банком на Поділлі був Вінницький Міський громадський банк, клопотання про створення якого Вінницька міська дума порушила ще у 1881 р. Лише у 1904 р. було отримано необхідний дозвіл й у травні цього ж року банк розпочав свою діяльність (Єсюнін, 2011: 116). Окрім Вінницького Міського громадського банку, до 1914 р. у Подільській губернії було відкрито ще 5 Міських громадських банків: протягом 1905–1906 рр. у містах Проскурові (нині Хмельницький), Брацлаві та Балті; у 1913 – 1914 рр. у містах Летичеві та Літині (Єсюнін, 2011: 116). Але, як зазначають дослідники, бухгалтерія у цих банках велася незадовільно, що створювало можливість для зловживань, а звітність здійснювалася не належним чином і не упорядковано, директорами призначалися некомпетентні у банківській справі губернські або повітові представники купецтва, які часто вдавалися до нерозважливих і ризикових операцій, що неминуче призводило до збиткової діяльності (Гурьев, 1904: 105-108).

Прийняття нового Положення про Міські громадські банки у 1912 р. (Об издании, 1892) значно поліпшило нормативно-правове забезпечення їх функціонування, що відобразилося як на збільшенні їхньої кількості (у 1914 р. в імперії їх налічувалося 319 із загальним балансом у 282,6 тис. руб. та загальним капіталом більше 50 млн. руб., а в українських губерніях 64 Міські громадські банки із загальним балансом у 61,2 млн. руб.) (Яснопольский, 1925: 6), так і на їхній кредитній активності.

У середовищі представників Міських громадських банків з метою укріплення фінансових позицій банків та протидії конкуренції на ринку банківських послуг, виникла ідея створення Центрального громадського банку, яку планувалося розглянути у жовтні 1917 р. на всеімперському з'їзді представників Міських громадських банків у Санкт-Петербурзі, але цьому завадив більшовицький переворот (Кириченко, 2010: 129-130).

Наприкінці ХІХ ст. уряд Російської імперії запропонував певні фінансові можливості для кредитування як селян, так і дворян. Це було зумовлено тим, що у більшості сільського населення не було коштів для викупу землі, а дворянські сільські господарства занепадали. У 1882 році було створено Державний Селянський поземельний банк (Положение о Крестьянском, 1883), а у 1885 р. – Державний Дворянський земельний банк (Высочайший рескрипт, 1887: 169–170). Відповідно, в країні почали з'являтися приватні ініціативи щодо створення іпотечних акціонерних земельних банків та банків на зразок товариств взаємного кредитування (взаємні банки), засновниками яких ставали заможні землевласники.

У Наддніпрянській Україні перші сім відділень Державного Селянського поземельного банку було відкрито упродовж 1883 р. в містах Херсоні, Катеринославі, Києві, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Чернігові та Житомирі, згодом, у 1884 р. та 1885 р., були відкриті відділення ще у Симферополі (закрито у 1900 р.) та Харкові. Загалом, в імперії до початку ХХ ст. було відкрито 42 відділення цього банку, 9 з яких – в українських губерніях (21,4 %)

(Орлик, 2021: 136). Важливим результатом кредитної діяльності Державного Селянського поземельного банку стала кількість проданої землі безпосередньо селянам, а також сільським общинам та кредитним товариствам. Найбільше землі було продано у роки Столипінської аграрної реформи (1906–1910 рр.). У 1910 р. було досягнуто максимального рівня – 1 549 949 десятин землі (Зак, 1911: 89-90).

Державний Дворянський земельний банк було створено в першу чергу для перекредитування дворянства, що у більшості мало борги через свою недолугість, невмілість вести ефективно своє господарство. У Наддніпрянській Україні перші відділення Державного Дворянського земельного банку було відкрито 21 грудня 1885 р. у Полтаві та Харкові. Вже наступного дня, 22 грудня 1885 р., відділення банку з'явилося в Катеринославі (із правом надавати кредити в Херсонській губернії (до 1899 р.)); 28 грудня 1885 р. – у Києві (з поширенням дії на Подільську та Волинську губернії), Чернігові та Сімферополі (ліквідовано 1 травня 1887 р. та закріплено за Катеринославським відділенням ДДЗБ); 31 січня 1899 р. в Одесі (із делегуванням права надавати позики в Херсонській та Бессарабській губерніях) (Государственный, 1910: 50-51).

На українських землях першим закладом іпотечного кредитування нового типу, який було створено у 1864 р. вважається товариство взаємного кредиту «Земський банк Херсонської губернії». Спочатку його діяльність з надання позик поширювалася лише на землевласників Херсонської губ., але невдовзі, шляхом внесення змін до статуту, його діяльність поширилася на Катеринославську, Таврійську та Бессарабську губернії (Орлик, 2021: 125).

Постійно зростаючі потреби у довгостроковому іпотечному кредитуванні та слабкість імперської банківської системи спонукали до розширення мережі регіональних Акціонерних земельних банків. Усього в імперії було створено 10 Акціонерних земельних банків, 4 з яких в українських губерніях. Піком засновницької діяльності Акціонерних земельних банків дослідники вважають 1872 рік, коли було створено 8 таких банківських установ (Орлик, 2021: 128). Першим засновано Харківський земельний банк, статут якого затверджено 4 травня 1871 р. (Устав Харьковского земельного, 1875), а свою роботу він розпочав з 2 вересня 1871 р. Його діяльність поширювалася на Харківську, Курську, Воронежську, Катеринославську та Полтавську губернії, а згодом додалися Орловська, Ставропольська губернії, Донська, Кубанська, Терська області та міста Севастополь, Симферополь і Ялта (Устав Харьковского земельного, 1875: 421).

У 1872 р. на українських теренах було засновано такі земельні банки: Полтавський земельний банк, статут якого було затверджено 8 квітня, операційну діяльність розпочато 4 липня, діяльність поширювалася на Полтавську і Чернігівську губернії, а пізніше поширилася і на Харківську, Київську, Волинську губернії (Устав Полтавского, 1875: 446); Київський земельний банк, статут було затверджено 6 липня, операційну діяльність розпочато 14 жовтня, діяльність – на Київську, Чернігівську, Подільську і Волинську губернії (Устав Киевского земельного, 1875: 32). Бессарабсько-

Таврійський земельний банк, статут було затверджено 7 вересня, операційну діяльність розпочато 30 жовтня, діяльність поширювалася на Херсонську і Таврійську губернії, пізніше – і на Подільську губернію (Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка, 1875: 565).

Частка трьох українських Акціонерних земельних банків – Київського, Полтавського, Харківського – складала 53,9% (833,7 тис. руб.) у загальному балансі усіх Акціонерних земельних банків імперії (1 546,7 тис. руб.) (Яснопольский, 1925: 5).

У роки Першої світової війни (1914–1918 рр.), коли відбувалися значні інфляційні процеси, у діяльності Акціонерних земельних банків виникало багато труднощів. У період більшовицької окупації українських земель згідно з Декретом Ради народних комісарів «Про ліквідацію приватних земельних банків» від 24 грудня 1918 р., усі приватні земельні банки мали бути ліквідовані до 1 лютого 1919 р. (О ликвидации, 1968: 542). Для цього при Наркомфіні України та Народному банку у травні 1919 р. було створено Всеукраїнську ліквідаційну комісію, роботу якої перервав наступ військ Денікіна. Остаточна ліквідація Акціонерних земельних банків в Україні відбулася у середині 1920 р.

Висновки. Отже, на відміну від країн Західної Європи, де банки створювалися на основі приватного капіталу, російські імперські банки спочатку були державними. Комерційне банківське кредитування в Наддніпрянській Україні у досліджуваний період здійснювали Державний банк та Акціонерні комерційні банки, які безпосередньо здійснювали і комерційне кредитування через контори та відділення у великих містах Наддніпрянської України. Досить відокремлено на ринку комерційного кредитування здійснювали свою діяльність Міські громадські банки, які мали значні перспективи для розвитку. Натомість, через недосконалість діючого законодавства, відсутність належного контролю, корупцію та часті фінансові кризи фінансовий стан та ділова репутація цих банків погіршувалася.

Окремим сектором у наданні кредитних послуг можна вважати банкірські (торгові) дома і контори, котрі створювалися у формі товариств. Позичкові операції цих закладів були зорієнтовані на велике та середнє підприємництво. Спільна риса цих установ – пріоритет інтересів дворянства. Це стимулювало появу та розвиток установ дрібного кредиту – позикових кас при поміщицьких маєтках та сільських банків.

Визначальну роль у розвитку аграрного кредитування відіграли станові державні банки (Державний Селянський поземельний банк та Державний Дворянський земельний банк), акціонерні регіональні земельні банки, що діяли на території Наддніпрянської України (Харківський, Полтавський, Київський, Бессарабсько-Таврійський земельні банки), та «Земський банк Херсонської губернії» у формі товариства взаємного кредиту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Ананьич, 1991 – Ананьич Б. В. Банкирские дома в России 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства. Ленинград: «Наука», 1991. 199 с.
Боровой, 1958 – Боровой С. Я. Кредит и банки России (середина XVII в.–1861 г.). М.: Госфиниздат, 1958. 288 с.
Венгерська, 1998 – Венгерська В. О. Развитие кредитно-банковской системы на Правобережной Украине у drugiej

- половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Житомирський інженерно-технологічний ін.-т. Житомир, 1998. 196 с.
- Венгерська, 1997 – Венгерська В. О. Утворення та діяльність державних банківських установ на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. К., 1997. 40 с.
- Высочайший рескрипт, 1887 – Высочайший рескрипт, данный Благородному Российскому Дворянству : Закон РИ от 21 апреля 1885 г. № 2882. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 5. От. 1. Собр. III. С.-Пб: Гос. тип., 1887. С. 169-170.
- Герасимчук, 2011 – Герасимчук О. М. Діяльність Селянського поземельного банку на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи (1906 – 1916) // *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2011. Вип. 66. С. 130-142.
- Голубев, 1896 – Голубев А. К. Русские банки. Справочные и статистические сведения о всех действующих в России государственных, частных и общественных кредитных учреждениях. С.-Пб.: Лештуковская Паровая Скоропечатная П.О.Яблонского, 1896. 254 с.
- Государственный, 1910 – Государственный Дворянский Банк 1885–1910. С.-Пб: Эксп. Заготовления гос. бум., 1910. 53 с.
- Гурьев, 1904 – Гурьев А. Н. Очерки развития кредитных учреждений в России. С.-Пб.: «Якорь», 1904. 250 с.
- Єсюнін, 2011 – Єсюнін С. М. Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 180 с.
- Зак, 1911 – Зак А. Крестьянский поземельный банк 1883 – 1910. М., 1911. 607 с.
- Залшупин, 1904 – Залшупин А. С. Энциклопедия банкового дела. СПб: Тип. т-ва Народная польза, 1904. 346 с.
- Кириченко, 2010 – Кириченко В. Є. Установи довгострокового кредиту Російської імперії в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: Контраст, 2010. 688 с.
- Краснікова, 1999 – Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // *Український історичний журнал*. 1999. №6. С. 64–68.
- Краснікова, 2018 – Краснікова О. М. Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.
- Ламанский, 1854 – Ламанский Е. И. Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени // *Сборник статистических сведений о России*. СПб, 1854. 447 с.
- Об издании, 1892 – Об издании нового Положения о городских общественных банках: Закон РИ от 13 января 1912 г. №36437. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 32. Собр. 3. С.-Пб: Гос. тип., 1832. С. 48–67.
- Об учреждении Банковых, 1830 – Об учреждении Банковых Контор в Новгороде, Пскове, Твери, Нежине, Киеве, Курске, Харькове, Тамбове, Орле и Туле: Закон РИ от 9 ноября 1781 г. № 15275. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 21. Собр. 1. С.-Пб: Гос. тип., 1830. С. 302–303.
- Об учреждении в Санкт-Петербурге, 1830 – Об учреждении в Санкт-Петербурге и Москве Государственных Банков для вымена ассигнаций: Закон РИ от 29 декабря 1768 г. № 13219. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 18. Собр. 1. С.-Пб: Гос. тип., 1830. С. 787-792.
- Об учреждении Государственного, 1830 – Об учреждении Государственного Заемного Банка; о порядке выдачи из онаго денег и о наказании ростовщиков: Закон РИ от 13 мая 1754 г. № 10235. // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 14. Собр. I. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 87–104.
- Об учреждении ссудных, 1841 – Об учреждении ссудных касс в помещичьих имениях Западных губерний: Закон РИ от 22 марта 1840 г. № 13285 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 15. Отд. 1. Собр. 2. С.-Пб.: Гос. тип., 1841. С. 176.
- Об учреждении частных, 1875 – Об учреждении частных кредитных установлений: Закон РИ от 31 мая 1872 г. № 50913 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 47. Отд. 1 Собр. 2. С.-Пб: Гос. тип., 1875. С. 757–759.
- О ликвидации, 1968 – О ликвидации частных земельных банков: Декрет СНР от 24 декабря 1918 г. // *Декреты Советской власти*. Т. IV. 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. М.: Политиздат, 1968. С. 542.
- О правилах, 1830 – О правилах займа денег из Монетной Конторы: Закон РИ от 8 января 1733 г. № 6300 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 9. Собр. I. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 6–7.
- Орлик, 2019 – Орлик М. В. До питання розвитку комерційного кредиту в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Історія торгівлі, податків та мита: матеріали XIII міжнар. наук. конф., м. Дніпро, 24–25 жовтня 2019 р.* Київ, 2019. С. 43–44.
- 2021 – Орлик М. В. Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... докт. філософії: 051 економіка. Кропивницький, 2021. 320 с.
- Орлик, 2019, 42 – Орлик М. В. Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Економічний вісник університету. Переяслав-Хмельницький*. 2019. Вип. 42. С. 217–223.
- Положение, 1895 – Положение об учреждениях мелкого кредита: Закон РИ от 1 июня 1895 г. № 11756 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 15. Собр. 3. С.-Пб: Гос. тип., 1895. С. 354–358.
- Положение о Крестьянском, 1883 – Положение о Крестьянском Поземельном Банке: Закон РИ от 18 мая 1882 г. № 894 // *Полное собрание законов Российской Империи*. Т. 2. От. 1. Собр. III. С.-Пб: Гос. тип., 1883. С. 218–221.

- Положение о сельских, 1859 – Положение о сельских банках по удельному ведомству (утверждено министром Императорского двора 1 мая 1859 г.). С-Пб.: Тип. Мин-ва Двора, 1859. 8 с.
- Саломатина, 2004 – Саломатина С. А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций 1864–1917 гг. М.: РОССПЭН, 2004. 304 с.
- Селіхов, 2019 – Селіхов Д. А. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.
- Ткаченко, Ткаченко, 2014 – Ткаченко А. О., Ткаченко І. В. Створення і діяльність банківських установ на території України: економіко-правовий аспект (XVIII століття – початок 30-х років XX століття). Суми : ви-во «Ярославна», 2014. 252 с.
- Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка, 1875 – Устав Бессарабско-Таврического земельного Банка: Закон РИ от 7 сентября 1872 г. № 51294 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1875. С. 565–757.
- Устав Государственного Банка, 1830 – Устав Государственного Банка: Закон РИ от 6 июня 1894 г. № 10767 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 14. Отд. 1 Собр. 3. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 410–427.
- Устав Государственного Коммерческого Банка, 1830 – Устав Государственного Коммерческого Банка: Закон РИ от 7 мая 1817 г. № 26837 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 34. Отд. 1. Собр. 2. С.-Пб.: Гос. тип., 1830. С. 263–274.
- Устав Киевского земельного Банка, 1875 – Устав Киевского земельного Банка: Закон РИ от 5 июля 1872 г. № 51062 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 2. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1875. С. 31–41.
- Устав Киевского Частного, 1873 – Устав Киевского Частного Коммерческого Банка: Закон РИ от 18 июня 1868 г. № 45999 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 43. От. 1. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1873. С. 830–839.
- Устав Полтавского, 1875 – Устав Полтавского земельного Банка: Закон РИ от 8 апреля 1872 г. № 50708 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 47. Отд. 1. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1875. С. 446–455.
- Устав Харьковского земельного, 1875 – Устав Харьковского земельного Банка: Закон РИ от 4 мая 1871 г. № 49556 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 46. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1875. С. 421–431.
- Устав Харьковского торгового, 1873 – Устав Харьковского торгового Банка: Закон РИ от 8 мая 1868 г. № 45822 // Полное собрание законов Российской Империи. Т. 43. От. 1. Собр. II. С.-Пб.: Гос. тип., 1873. С. 551–557.
- Шевченко, 2010 – Шевченко В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.
- Яснопольский, 1914 – Яснопольский Л. Н. Зачатки коммерческого банкового кредита в России // Банковая энциклопедия. Т. 1: Коммерческие банки. К.: Тип. 2-й артели, 1914. С. 269–336.
- Яснопольский, 1925 – Яснопольский Л. Н. Кредитные учреждения Украины // *Техника, экономика и право*. К.: 1925. № 1(6). С. 3–80.

REFERENCES

- Ananich, 1991 – Ananich B. V. Bankirskie doma v Rossii 1860–1914 rr. Ocherki istorii chastnogo predprinimatelstva [Banking Houses in Russia 1860–1914. Essays on the History of Private Entrepreneurship]. Leningrad: «Nauka», 1991. 199 s. [in Russian].
- Borovoi, 1958 – Borovoi S. Ya. Kredit i banki Rosii (seredina XVII v.–1861 g.) [Credit and banks of Russia (mid-17th century – 1861)]. М.: Gosfinizdat, 1958. 288 s. [in Russian].
- Venherska, 1998 – Venherska V. O. Rozvytok kredytno-bankivskoi systemy na Pravoberezhnii Ukraini u druii polovyni KhIKh st. [Development of the credit and banking system in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century] : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / Zhytomyrskiy inzhenerno-tekhnolohichnyi in.-t. Zhytomyr, 1998. 196 s. [in Ukrainian].
- Venherska, 1997 – Venherska V. O. Utvorennia ta diialnist derzhavnykh bankivskykh ustanov na Pravoberezhnii Ukraini u druii polovyni XIX st. [The formation and activity of state banking institutions in Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th century]. К., 1997. 40 s. [in Ukrainian].
- Visochaishii reskript, ... 1887 – Visochaishii reskript, dannii Blagorodnomu Rossiiskomu Dvoryanstvu [The highest rescript given to the Noble Russian Nobility] : Zakon RI ot 21 aprelya 1885 g. № 2882. // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. Т. 5. От. 1. Собр. III. С.-Пб.: Gos. tip., 1887. S. 169-170 [in Russian].
- Herasymchuk, 2011 – Herasymchuk O. M. Diialnist Selianskoho pozemelnoho banku na Chernihivshchyni v roky stolypinskoi ahrarnoi reformy (1906–1916) [Activities of the Peasant Land Bank in the Chernihiv region during the Stolypin agrarian reform (1906–1916)] // *Literatura ta kultura Polissia*. Nizhyn, 2011. Vyp. 66. S. 130-142 [in Ukrainian].
- Golubev, 1896 – Golubev A. K. Russkie banki. Spravochnie i statisticheskie svedeniya o vsekh deistvuyushchikh v Rossii gosudarstvennykh, chastnykh i obshchestvennykh kreditnykh uchrezhdeniyakh [Russian banks. Reference and statistical information on all state, private and public credit institutions operating in Russia]. S-Pb.: Leshtukovskaya Parovaya Skoropechatnaya P.O.Yablonskogo, 1896. 254 s. [in Russian].
- Gosudarstvennii, 1910 – Gosudarstvennii Dvoryanskii Bank 1885–1910 [State Noble Bank 1885-1910]. S-Pb: Eksp. Zagotovleniya gos. bum., 1910. 53 s. [in Russian].
- Gurev, 1904 – Gurev A. N. Ocherki razvitiya kreditnykh uchrezhdenii v Rossii [Essays on the development of credit

- institutions in Russia]. S.-Pb.: «Yakor», 1904. 250 s. [in Russian].
- Yesiunin, 2011 – Yesiunin S. M. Mista Podilskoi hubernii u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: sotsialna infrastruktura, administratyvnyi ta ekonomichniy aspekty [Cities of Podolsk province in the second half of the 19th - early 20th centuries: social infrastructure, administrative and economic aspects] : dys. ...kand. ist. nauk : 07.00.01. Kamianets-Podilskyyi, 2011. 180 s. [in Ukrainian].
- Zak, 1911 – Zak A. Krestyanskii pozemelnyi bank 1883 – 1910 [Peasant Land Bank 1883 – 1910]. M., 1911. 607 s. [in Russian].
- Zalshupin, 1904 – Zalshupin A. S. Entsiklopediya bankovogo dela [Encyclopedia of Banking]. SPB: Tip. t-va Narodnaya polza, 1904. 346 s. [in Russian].
- Kyrychenko, 2010 – Kyrychenko V. Ye. Ustanovy dovhostrokovoho kredytu Rossiiskoi imperii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): istoryko-pravove doslidzhennia [Long-term credit institutions of the Russian Empire in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): historical and legal research] : monohrafiia. Kharkiv : Kontrast, 2010. 688 s. [in Ukrainian].
- Krasnikova, 1999 – Krasnikova O. M. Z istorii stanovlennia i funktsionuvannia zemelnykh bankiv v Ukraini (1861–1918 rr.) [On the history of the formation and functioning of land banks in Ukraine (1861–1918)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1999. №6. S. 64-68 [in Ukrainian].
- Krasnikova, 2018 – Krasnikova O. M. Finansy i kredyt u silskomu hospodarstvi Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna KhIKh – pochatok KhKh st.): istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Finance and credit in agriculture of Left-bank Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Poltava, 2018. 232 s. [in Ukrainian].
- Lamanskii, 1854 – Lamanskii Ye. I. Statisticheskii obzor operatsii gosudarstvennikh kreditnykh ustanovlenii s 1817 g. do nastoyashchego vremeni [Statistical Review of the Operations of Public Credit Institutions from 1817 to the Present Time] // *Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii*. SPb, 1854. 447 s. [in Russian].
- Ob izdanii, 1892 – Ob izdanii novogo Polozheniya o gorodskikh obshchestvennykh bankakh [On the publication of a new Regulation on city public banks]: Zakon RI ot 13 yanvarya 1912 g. № 36437 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 32. Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1832. S. 48-67 [in Russian].
- Ob uchrezhdenii Bankovikh, 1830 – Ob uchrezhdenii Bankovikh Kontor v Novgorode, Pskove, Tveri, Nezhine, Kieve, Kurske, Kharkove, Tambove, Orle i Tule [On the establishment of Bank Offices in Novgorod, Pskov, Tver, Nizhyn, Kyiv, Kursk, Kharkov, Tambov, Orel and Tula] : Zakon RI ot 9 noyabrya 1781 g. № 15275. // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 21. Sobr. 1. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 302-303 [in Russian].
- Ob uchrezhdenii v Sankt-Peterburge, 1830 – Ob uchrezhdenii v Sankt-Peterburge i Moskve Gosudarstvennikh Bankov dlya vimena assignatsii [On the establishment in St. Petersburg and Moscow of State Banks for the exchange of banknotes]: Zakon RI ot 29 dekabrya 1768 g. № 13219 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 18. Sobr. 1. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 787–792. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii Gosudarstvennogo, 1830 – Ob uchrezhdenii Gosudarstvennogo Zaemnogo Banka; o poriadke vidachi iz onago deneg i o nakazanii rostovshchikov [On the establishment of the State Loan Bank; on the procedure for issuing money from it and on the punishment of usurers]: Zakon RI ot 13 maya 1754 g. № 10235. // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 14. Sobr. I. C.-Pb.: Gos. tip., 1830. S. 87-104. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii ssudnykh, 1841 – Ob uchrezhdenii ssudnykh kass v pomeschchichikh imenyakh Zapadnykh gubernii [On the establishment of loan offices in landowners' estates in the Western provinces]: Zakon RI ot 22 marta 1840 g. № 13285 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 15. Otd. 1. Sobr. 2. C.-Pb.: Gos. tip., 1841. S. 176. [in Russian].
- Ob uchrezhdenii chastnykh, 1875 – Ob uchrezhdenii chastnykh kreditnykh ustanovlenii [On the establishment of private credit institutions]: Zakon RI ot 31 maya 1872 g. № 50913 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 47. Otd. 1 Sobr. 2. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 757–759 [in Russian].
- O likvidatsii, 1968 – O likvidatsii chastnykh zemelnykh bankov [On the liquidation of private land banks] : Dekret SNR ot 24 dekabrya 1918 g. // *Dekrety Sovetskoj vlasti*. T. IV. 10 noyabrya 1918 g. – 31 marta 1919 g. M.: Politizdat, 1968. S. 542 [in Russian].
- O pravilakh, 1830 – O pravilakh zaima deneg iz Monetnoi Kontori [About the rules for borrowing money from the Coin Office]: Zakon RI ot 8 yanvarya 1733 g. № 6300 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 9. Sobr. I. C.-Pb.: Gos. tip., 1830. S. 6–7 [in Russian].
- Orlyk, 2019 – Orlyk M. V. Do pytannia rozvytku komertsiiinoho kredytu v Naddnyprianskii Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [On the issue of the development of commercial credit in Dnieper Ukraine (second half of the 19th - beginning of the 20th century)] // *Istoriia torhivli, podatkov ta myta: materialy XIII mizhnar. nauk. konf., m. Dnipro*, 24–25 zhovtnia 2019 r. Kyiv, 2019. S. 43-44 [in Ukrainian].
- Orlyk, 2021 – Orlyk M. V. Evoliutsiia systemy kredyтуvannia v Naddnyprianskii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Еволюція системи кредитування в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII – початок XXст)]: dys ... dokt. filosofii: 051 ekonomika. Kropyvnytskyi, 2021. 320 s. [in Ukrainian].
- Orlyk, 2019, 42 – Orlyk M. V. Rozvytok bankivskoho kredyтуvannia v Naddnyprianskii Ukraini u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Розвиток банківського кредитування в Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.] // *Ekonomichniy visnyk universytetu. Pereiaslav-Khmelnitskyi*. 2019. Vyp. 42. S. 217-223 [in Ukrainian].
- Polozhenie, 1895 – Polozhenie ob uchrezhdeniyakh melkogo kredita [Regulations on small credit institutions] : Zakon RI ot 1 iyunya 1895 g. № 11756 // *Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii*. T. 15. Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1895. S. 354-358 [in Russian].

- Polozhenie o Krestyanskom, 1883 – Polozhenie o Krestyanskom Pozemelnom Bank [Regulations on the Peasant Land Bank]: Zakon RI ot 18 maya 1882 g. № 894 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 2. Ot. 1. Sobr. III. C.-Pb: Gos. tip., 1883. S. 218–221 [in Russian].
- Polozhenie o selskikh, 1859 – Polozhenie o selskikh bankakh po udelnomu vedomstvu (utverzhdno ministrom Imperatorskogo dvora 1 maya 1859 g.) [Regulations on rural banks under the appanage department (approved by the Minister of the Imperial Court on May 1, 1859)]. S.-Pb.: Tip. Min-va Dvora, 1859. 8 s. [in Russian].
- Salomatina, 2004 – Salomatina S. A. Kommercheskie banki v Rossii: dinamika i struktura operatsii 1864–1917 gg. [Commercial banks in Russia: dynamics and structure of operations 1864–1917]. M.: ROSSPEN, 2004. 304 s. [in Russian].
- Selikhov, 2019 – Selikhov D. A. Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoriko-pravove doslidzhennia [Agricultural credit on the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861 – 1917: a historical and legal study]. Dnipro, 2019. 296 s. [in Ukrainian].
- Tkachenko, Tkachenko, 2014 – Tkachenko A. O., Tkachenko I. V. Stvorennia i diialnist bankivskykh ustanov na terytorii Ukrainy: ekonomiko-pravovi aspekt (XVIII stolittia – pochatok 30-kh rokiv XX stolittia) [Creation and operation of banking institutions in Ukraine: economic and legal aspects (18th century - early 1930s)]. Sumy : vy-vo «Iaroslavna», 2014. 252 s. [in Ukrainian].
- Ustav Bessarabsko-Tavricheskogo zemelnogo Banka, 1875 – Ustav Bessarabsko-Tavricheskogo zemelnogo Banka [Charter of the Bessarabian-Tavrichesky Land Bank] : Zakon RI ot 7 sentyabrya 1872 g. № 51294 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 47. Otd. 2. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 565-757 [in Russian].
- Ustav Gosudarstvennogo Banka, 1830 – Ustav Gosudarstvennogo Banka [Charter of the State Bank]: Zakon RI ot 6 iyunya 1894 r. № 10767 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 14. Otd. 1 Sobr. 3. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 410-427 [in Russian].
- Ustav Gosudarstvennogo Kommercheskogo Banka, 1830 – Ustav Gosudarstvennogo Kommercheskogo Banka [Charter of the State Commercial Bank]: Zakon RI ot 7 maya 1817 g. № 26837 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 34. Otd. 1. Sobr. 2. C.-Pb: Gos. tip., 1830. S. 263-274 [in Russian].
- Ustav Kievskogo zemelnogo, 1875 – Ustav Kievskogo zemelnogo Banka [Charter of the Kyiv Land Bank] : Zakon RI ot 5 iyulya 1872 g. № 51062 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 47. Otd. 2. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 31-41 [in Russian].
- Ustav Kievskogo Chastnogo Kommercheskogo Banka [Charter of the Kyiv Private Commercial Bank]: Zakon RI ot 18 iyunya 1868 g. № 45999 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 43. Ot. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1873. S. 830-839 [in Russian].
- Ustav Poltavskogo, 1875 – Ustav Poltavskogo zemelnogo Banka [Charter of the Poltava Land Bank]: Zakon RI ot 8 aprelya 1872 g. № 50708 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 47. Otd. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 446–455 [in Russian].
- Ustav Kharkovskogo zemelnogo, 1875 – Ustav Kharkovskogo zemelnogo Banka [Charter of the Kharkiv Land Bank]: Zakon RI ot 4 maya 1871 g. № 49556 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 46. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1875. S. 421-431 [in Russian].
- Ustav Kharkovskogo torgovogo, 1873 – Ustav Kharkovskogo torgovogo Banka [Charter of the Kharkov Trade Bank]: Zakon RI ot 8 maya 1868 g. № 45822 // Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi Imperii. T. 43. Ot. 1. Sobr. II. C.-Pb: Gos. tip., 1873. S. 551-557 [in Russian].
- Shevchenko, 2010 – Shevchenko V. Pryvatne bankirskie pidpriemnytstvo v Odesi (XIX – pochatok XX st.) [Private banking entrepreneurship in Odessa (19th – early 20th centuries)]. K., 2010. 266 s. [in Ukrainian].
- Yasnopolskii, 1914 – Yasnopolskii L. N. Zachatki kommercheskogo bankovogo kredita v Rossii [The beginnings of commercial bank credit in Russia] // Bankovaya entsiklopediya. T. 1: Kommercheskie banki. K.: Tip. 2-i arteli, 1914. S. 269-336 [in Russian].
- Yasnopolskii, 1925 – Yasnopolskii L. N. Kreditnie uchrezhdeniya Ukraini [Credit institutions of Ukraine] // *Tekhnika, ekonomika i pravo*. K.: 1925. № 1(6). S. 3-80 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325548

УДК 94(477) «1800/1825»:37.014.3:2-756]:2-726(477-25)](045)

Олена МАКСИМЧУК,
orcid.org/0000-0003-3063-0161
викладач кафедри історії України,
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
lena_maximchuk@ukr.net

КИЇВСЬКІ МИТРОПОЛИТИ ПОЧАТКУ ХІХ СТ. У ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ

У статті на основі біографій Київських митрополитів - Гавриїла Банулеско-Бодоні (1799 - 1803 рр.) та Євгенія Болховітінова (1822 - 1837 рр.) - висвітлено зміни в Київській Академії, з 1819 р. - Київській духовній академії. Нововведення митрополитів, які опікувалися закладом вищої освіти за завданням вищої державно-церковної влади і водночас вважали це найголовнішим обов'язком свого пастирського служіння, стосувалися різних сфер функціонування закладу вищої духовної освіти. У роки митрополичого служіння в Києві Гавриїла Банулеско-Бодоні, коли Київська Академія мала всестановий характер, його ініціатива була спрямована на упорядкування внутрішнього життя, запровадження планування та звітності щодо фінансової діяльності. Послідовно та чітко проваджувалась практика перетворення світського навчального закладу на духовний. Митрополит вдавався до примусового залучення до навчання в Академії дітей православного духовенства.

Наголошується на тому, що в обмежені, а в результаті, ліквідації всестановості Київської Академії митрополит проявляв особливу активність. Він наполегливо і рішуче зобов'язував духовенство Київської єпархії навчати своїх синів, які в майбутньому поповнювали церковний клір. З'ясувавши, що тільки третина єпархіального духовенства мала освіту Київської Академії, він під страхом позбавлення місць служби зобов'язував його віддавати своїх дітей на навчання.

Митрополит Євгеній Болховітінов, як один з розробників проєкту освітньої реформи в російській державі, був прихильником консервативних поглядів щодо освіти і, водночас, виявляв велике зацікавлення щодо розвитку церковно-історичної науки в Київській духовній академії. Залучення вищим державно-церковним керівництвом митрополита Євгенія до розробки концептуальних засад вищої духовної освіти свідчило про відповідність його поглядів загальному напрямку державної політики у сфері освіти. А відтак, його нововведення в Київській духовній академії схвалювалися Святійшим Синодом.

У статті зазначається, що однозначної оцінки його ініціативам у сфері вищої духовної освіти скласти не вдається, так як, з одного боку, він був прихильником старих освітянських порядків і у порушення вимог статуту домігся у 1827 р. призначення ректором КДА свого однодумця без наукового ступеня, а з іншого - зініціював відкриття кафедри польської мови з огляду на те, що польською написано чимало історичних джерел з історії південно-західного краю і для їх дослідження потрібне знання мови, особливо він піклувався розвитком історико-археологічних досліджень та розробкою питань історії російської церкви.

Ключові слова: Київська Академія, Київська духовна академія, система духовної освіти, вища духовна освіта, Святійший Синод, Київський митрополит, церковно-історична наука.

Olena MAKSYMCHUK,

orcid.org/0000-0003-3063-0161

Lecturer of the Department of Ukrainian History,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)

lena_maximchuk@ukr.net

KYIV METROPOLITANS OF THE EARLY 19TH CENTURY IN THE PROCESS OF REFORMING HIGHER THEOLOGICAL EDUCATION

The article, based on the biographies of Kyiv Metropolitans Havriil Banulesco-Bodoni (1799–1803) and Yevhenii Bolkhovitinov (1822–1837), sheds light on the changes that occurred at the Kyiv Academy, the Kyiv Theological Academy from 1819. The innovations introduced by the metropolitans, who managed the higher educational institution under the instructions of higher state-church authorities and simultaneously considered it their primary pastoral duty, influenced various aspects of the institution's operation. During Havriil Banulesco-Bodoni's metropolitan service in Kyiv, when the Kyiv Academy had an all-estates structure, his initiative was focused on organizing internal operations, introducing planning and establishing financial accountability. A clear and consistent practice of transforming the secular educational institution into a spiritual one was implemented. The metropolitan also enforced the compulsory involvement of children from the Orthodox clergy in the Academy's educational process.

The article emphasizes that during the process of limiting and eventually abolishing the all-estates character of the Kyiv Academy, the metropolitan displayed particular activity. He persistently and decisively required the clergy of the Kyiv diocese to educate their sons, who would later join the church clergy. Upon discovering that only a third of the diocesan clergy had received education at the Kyiv Academy, he demanded, under the threat of dismissal from service, that they are to send their children for education at the Academy.

Metropolitan Yevhenii Bolkhovitinov, one of the developers of the educational reform project in the Russian state, was a supporter of conservative views on education while showing a strong interest in the development of church-historical science at the Kyiv Theological Academy. His involvement by higher state-church authorities in shaping the conceptual foundations of higher theological education indicated that his views aligned with the overall direction of

state policy in the field of education. As a result, his reforms at the Kyiv Theological Academy were approved by the Holy Synod.

The article points out that an unequivocal evaluation of his initiatives in higher theological education is difficult to make. On the one hand, he was a supporter of traditional educational orders and, in violation of the statute, managed to have his like-minded associate appointed as a rector of the Kyiv Theological Academy in 1827, despite him not having an academic degree. On the other hand, he initiated the opening of a Polish language department, recognizing that many historical sources about the history of the southwestern region were written in Polish, and knowledge of the language was necessary for their study. He was especially concerned with the development of historical-archaeological research and the study of the history of the Russian Church.

Key words: Kyiv Academy, Kyiv Theological Academy, system of theological education, higher theological education, Holy Synod, Kyiv Metropolitan, church-historical science.

Постановка проблеми. За указом Сенату від 15 січня 1797р. затверджено новий територіальний поділ інкорпорованих росією після третього поділу Речі Посполитої 1795р. українських земель, зокрема, Київської, Волинської і Подільської губернії. Межі Київської губернії співвіднесені з межами Київської єпархії, яка формально у 1770 році втратила статус митрополії, але в Києві залишалася митрополича кафедра, яку з 1796 до 1918 року очолювали 13 Преосвященних. Вони титулувалися Митрополитами (архієпископами) Київськими і Галицькими. Це були: Ієрофей Малицький (1796-1799); Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799-1803); Серапіон Олександровський (1803-1822); Євгеній Болховітінов (1822-1837); Філарет Амфітеатров (1837-1857); Ісидор Нікольський (1858-1860); Арсеній Москвін (1860-1876); Філофей Успенський(1876–1882); Платон Городецький (1882-1891); Іоаннікій Руднев (1891-1900); Феогніст Лебедев (1900-1903); Флавіан Городецький (1903-1915); Володимир Богоявленський (1915-1918); Кожен з митрополитів опікувався Києво-Могилянською Академією (1632-1817рр.), з 1819 року – Київською духовною академією, що знайшло відображення у їхніх життєписах. Очолюючи митрополичу кафедру, піклування про Академію вони вважали найголовнішим обов'язком свого пастирського служіння.

Суттєві зміни у функціонуванні Київської Академії відбувалися на початку ХІХ ст. За активної участі Київських митрополитів вона була перетворена з потужного культурно-освітнього осередку світського характеру на навчальний заклад вищої богословської освіти. У 1817 р. Київська Академія була закрита і у 1819 р. відновлена як Київська духовна академія (далі – КДА). Процес такого перетворення знайшов достатнє висвітлення в історіографії Православної церкви, однак, деякі деталі формування нової структури можна виразити на основі життєписів Київських митрополитів початку ХІХ ст. Звернення до біографічних матеріалів зумовлює інтерес ще й тому, доповнюються знання про вище церковне керівництво в Україні.

Аналіз досліджень. Історіографія створення та реформування системи вищої духовної освіти у ХІХ ст. має незаперечні здобутки і є достатньо повною. Ґрунтовний огляд історії вищої освіти в Україні та реформування вищої духовної освіти здійснено історикинею Надією Шип (Шип, 2010). На основі потужного комплексу історичних джерел, вона розглянула Київську духовну академію як визначний центр православної вищої духовної освіти. Висвітлюючи організаційно–правові засади функціонування навчального закладу, вона дослідила зміни в Київській духовній академії, зумовлені новими статутами духовних академій 1814 р., 1869 і 1884 рр., 1910 і 1918 років.

Діяльність Київського митрополита Євгенія Болховітінова теж була предметом дослідження науковців. Український історик Віталій Сарбей досліджував його внесок у розвиток пам'яткознавства, історичного краєзнавства (Сарбей, 1993: 79–83). Бібліотеку і архів митрополита Євгенія Болховітінова дослідила Євгенія Рукавіцина-Гордієвська (Рукавіцина, 2010).

Зазначені фундаментальні праці слугували автору для створення комплексного уявлення про провідні тенденції у системі вищої духовної освіти початку XIX ст. та визначення ролі київських митрополитів у реалізації загальної державної політики щодо духовної освіти. Але недостатньо використаними є такі джерела, як біографії київських митрополитів, які були провідниками державно-синодальної політики щодо Православної церкви та системи духовної освіти. Тому звернення до таких джерел є цілком умотивованим.

Мета статті. Використовуючи біографії Київських митрополитів Гавриїла Банулеско-Бодоні та Євгенія Болховітінова, деталізувати процес змін та нововведень в системі вищої духовної освіти в Київській єпархії початку XIX століття.

Київський митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні (1799-1803рр.), як і його попередник, був головним начальником Київської Академії. Він забезпечував реалізацію синодальних указів стосовно духовно-освітніх закладів у ввіреній йому єпархії та надавав Св. Синодові щорічні звіти, зокрема, стосовно Академії: про персональний склад викладачів, списки студентів, зміни навчальної програми. У його компетенції було призначення викладачів Академії, членів академічного Правління, а також ректора. Тоді ще Академія перебувала у віданні єпархіальної влади, а утворене 16 грудня 1798р. академічне Правління підпорядковувалось Київській дикастерії.

Основними результатами діяльності митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні щодо Академії було впорядкування фінансової і господарської сфер, налагодження медичного догляду і введення медицини як навчальної дисципліни до академічної програми. Послідовною та цілеспрямованою була діяльність митрополита щодо ліквідації всестановості давнього навчального закладу та максимального залучення до навчання представників духовного стану.

У створеному 1798р. академічному Правлінні не було економа, а його функції виконував префект і викладач філософії ієромонах Інокентій. Таке поєднання обов'язків було обтяжливим і 14 грудня 1799р. митрополит, який зайняв Київську кафедру 29 вересня 1799р., зробив розпорядження про призначення казначеєм в Академію ченця Вавіли, який знаходився при архієрейському домі. Отримавши такий припис, Правління передало 1 січня 1800р. обов'язок завідування коштами Академії новопризначеному казначею. Митрополитові була надана відомість передачі префектом академічної казни казначею, у якій значились такі суми: усіх наявних грошей виявилось 2818 руб. 5 коп. і процентної суми 12444 руб. 25 коп. (Чеховский, 1905: 517). Стосовно організації фінансово-господарської діяльності Академії, то запроваджувався такий порядок: казна зберігатиметься в Братській церкві під двома печатками –

Академії і Києво–Братського монастиря, вкладання і взяття грошей повинні відбуватися у присутності члена Правління Академії; казначей може використовувати гроші тільки за рішенням Правління; він зобов'язаний записувати у спеціальну книгу усі прибутки і витрати, надаючи митрополитові кожні три місяці відомості про стан казни. Здійснення нагляду і керівництво роботою найманих сторожів та робітників при Академії віднесено теж до обов'язків казначея. Заробітна плата казначею встановлювалась 40 руб. на рік. 1 березня 1800р. митрополит затвердив такий порядок зберігання казни Академії та посадові обов'язки казначея.

Одночасно із затвердженням посади казначея при Академії, митрополит витребував у академічного Правління кошторис на її утримання. Він звернув увагу, що з виділених Св. Синодом 12000 руб. для неї, Правління прозвітувалося тільки про витрати на заробітну плату викладачам та службовцям. А скільки грошей витрачено і потрібно витратити на купівлю дров, свічок, на придбання підручників і поповнення бібліотеки, на утримання студентів з інших епархій, утримання «сирітського будинку» підраховано не було. Тому Правлінню було поставлене завдання: підготувати детальний звіт про усі витрати. І 27 березня 1800р. Правління представило митрополитові детальний кошторис витрат на 1800 рік.

З'ясувалося, що, виходячи з наявних коштів, в «сирітському будинку» можна утримувати 200 учнів, 50 з яких на повному казенному забезпеченні. Ці 50 місць мали надаватися круглим сиротам, які не мали ніякої підтримки і не мали родичів, але були здібними до навчання. На 150 інших місць в «сирітському будинку», які забезпечені тільки безкоштовним харчуванням, передбачався прийом таких юнаків, які отримували деяку допомогу від родичів або осіб, які займали парафії їхніх батьків.

Іншим сиротам з духовного стану передбачалось виплачувати по 90 коп. на місяць для харчування і утримувати їх в парафіяльних школах. У зв'язку з високими цінами на хліб, Правління запланувало зменшити витрати на одяг 50–ти казеннокоштным учням. Щоб уникнути зловживань з казенним одягом, Правління зобов'язало казначея вести прошнуровану книгу обліку одягу. Митрополит погодився затвердити підготовлений Правлінням кошторис на 1800 рік з однією поправкою: збільшити суму для поповнення бібліотеки Академії з 200 до 300 рублів.

За митрополита Гавриїла Банулеско-Бодоні був поліпшений медичний догляд студентів Академії. Хоч для лікарні був зведений окремих будинок, та з причини недбалості лікаря Вовчанецького, медична допомога не була достатньою. У 1801р. митрополит звільнив Вовчанецького і у 1802р. на вакантну посаду був призначений лікар Х. Г. Бунге, який навчався в Петербурзькому медичному інституті, а завершив освіту в Єнському університеті в Німеччині. Доктор медицини Християн Георгійович Бунге прийняв академічну лікарню в дуже занедбаному стані: не було постільної білизни, посуду, хірургічних інструментів, ліків, хворих доглядав чернець Іпатій, який не мав відповідної підготовки. Заручившись підтримкою митрополита, лікар Х. Г. Бунге привів лікарню у належний стан, домігся

виділення 400 руб. на медикаменти. З його ініціативи призначили помічника лікаря з числа студентів і студенти почергово, за бажанням, доглядали хворих, заготовляли лікарські трави, відвідували пацієнтів лікарні.

Митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні був послідовним прихильником, а відповідно, і практичним виконавцем, ліквідації всестановості Київської Академії. Посівши Київську митрополичу кафедру, він наполегливо вимагав від духовенства Київської єпархії обов'язковості навчання дітей в Академії. Духовенство новоприєднаних до російської імперії колишніх підпольських українських земель, які склали майже всю територію новоутвореної Київської губернії (єпархії), навчало своїх дітей вдома або віддавало синів в уніатські училища, де раніше і саме здобувало освіту. Станом на 1800 рік з 9-ти повітів Київської єпархії 86 священників мали освіту Київської Академії, а інші здобували освіту в таких навчальних закладах: 43 – в Житомирській уніатській семінарії, 34 – в Уманському уніатському училищі, 27 – у Вінницькому уніатському училищі, 18 – в Любарському, 15 – в Канівському уніатських училищах, 9 – в Переяславській православної семінарії, по 5 – в Овруцькому училищі, Барській і Львівській академіях, 3 – в Острозькому училищі, 2 – в Чернігівській православної семінарії, по 1 – в Краківській і Віленській академіях, Шаргородському, Бучацькому, Золочівському, Станіславському училищах і Луцькій семінарії. Тобто, з 259-ти священників 9-ти повітів (окрім Уманського, Чигиринського і Черкаського) Київської губернії в Київській Академії навчались 86 осіб, що складало тільки 33,2 %. З'ясувавши таку ситуацію, митрополит розпорядився, щоб дикастерія зобов'язала усіх священно– і церковнослужителів єпархії своїх синів шкільного віку направити до Академії для відбору на навчання. У разі відмови від навчання в Академії, митрополит погрожував позбавляти священно-церковнослужительських місць, а то й виключати з духовного стану.

Зібрані за розпорядженням митрополита відомості про синів духовенства Київської єпархії показали, що станом на січень 1801р. священно– і церковнослужительських дітей віком 8-14 років налічувалося 719 осіб. Майже 45% з них не були відправлені до Академії з різних причин, зокрема, таких: за станом здоров'я, у зв'язку з матеріальним становищем сім'ї, небажанням батьків. Дикастерія розпорядженням від 7 березня 1801р. зобов'язала духовенство віддавати синів на навчання, а у разі відмови батьків, присилати за дітьми посильних. Щодо стану здоров'я, то було дозволено залишати вдома тільки тих дітей, які мали медичне підтвердження хвороб. Так було розпочате загальне, часто примусове, залучення священно-церковнослужительських дітей на навчання в Академії. З 23 січня 1803р. запроваджувалися штрафи до тих батьків, які відмовлялися відпускати синів на навчання (Чеховский, 1905: 524-525).

Поки митрополит Гавриїл Банулеско-Бодоні вживав рішучих заходів щодо масового залучення синів духовенства до навчання в Київській Академії, вона все ж ще зберігала свій всестановий характер. Представники інших станів, та й часто діти священно– і церковнослужителів використовували навчання в Академії для виходу на світську службу, або переведення в світські навчальні

заклади. У 1799р. до Медико–Хірургічної академії перевелися 8 учнів Академії, у 1802р. – 7, у 1803 – 3 особи. У Петербурзький учительський інститут 1803 року перевелися 10 осіб. Популярним був і Імператорський Московський університет. Стосовно прохань про переведення у світські навчальні заклади, митрополит чітко дотримувався указу імператора Павла I від 29 травня 1800р., яким заборонялося звільняти учнів з духовних і переводити у світські навчальні заклади без монаршого на те дозволу. Але наступний монарх Олександр I 22 травня 1801 р. відмінив указ, надавши право Св. Синоду самому вирішувати питання про виходи учнів духовних шкіл на світську службу. Св. Синод залишав за собою право давати чи не давати такі дозволи тільки старшим учням Академії («богословам» і «філософам»), а прохання учнів молодших класів дозволив розглядати єпархіальним архієреям. Після такого указу митрополит Гавриїл, зазвичай, давав дозвіл на вступ до світських навчальних закладів.

Та найсуттєвіші зміни в Київській Академії сталися в роки служіння на Київській митрополичій кафедрі наступника Гавриїла Банулеско-Бодоні – митрополита Серапіона Олександровського (в миру – Стефан Сергійович Логиновський). У період його митрополичого служіння в Києві (1803-1822 рр.), за рішенням Св. Синоду, Київська Академія у 1817р. була ліквідована і на її основі сформована духовна семінарія, духовне училище, а у 1819р. відкрита Київська духовна академія. Формування нової системи духовної освіти – тема надзвичайно широка і не вміщається у рамки статті. Тому, не зупиняючись на створенні закладу вищої богословської освіти в Києві, до діяльності митрополита Серапіона з точки зору його біографії звертатися не будемо.

Зазначимо тільки те, що митрополит Київський Серапіон Олександровський (1803-1822р.), згідно свого прохання, 24 січня 1822р. був звільнений від управління Київською митрополією та Києво-Печерською лаврою із збереженням окладу і вибором місця проживання.

На його місце Св. Синодом обраний архієпископом київським і галицьким та Києво–Печерської лаври священно–архімандритом архієпископ Псковський Євгеній Болховітінов (1767–1837рр.). Син священника, він навчався у Воронежській духовній семінарії, потім – у Московській слов'яно–греко–латинській академії. Мав священницький та викладацький досвід, знав французьку, грецьку, італійську, єврейську, польську, латинську мови. Займався історичними дослідженнями, був автором історико–краснознавчих розвідок про Новгород, Псков, Воронеж, праць з історії росії та православної церкви, був одним з перших дослідників історії Києва (Курас, 2003: 124). Євгеній Болховітінов на час призначення в Київ був самим енергійним і діяльним з тодішніх архієреїв. Імператор Олександр I особисто «знав і високо цінував преосвященного Євгенія і тому 30 січня 1822р. затвердив вибір Синоду» щодо призначення його на Київську митрополичу кафедру (Карпов, 1913: 526). Історики називають і іншу дату імперського указу про призначення Євгенія Болховітінова Київським митрополитом – 24 січня 1822 р. (Шип, 1996: 93). Та розбіжності у датах не настільки принципові, як важливо те, що імператор при призначенні «висловив надію на його добру службу, а також сподівання, що під його наглядом Київська академія примножить свої здобутки

в справі духовної освіти» (Шип, 1996: 93). За монаршим рескриптом від 16 березня 1822 р. він був піднесений до сану митрополита і призначений членом Св. Синоду, а 11 квітня 1822р. прибув до Києва.

Преосвященному Євгенію випав жереб управляти Київською митрополією–єпархією у той час, коли вона тільки у 1797р. була сформована у новому складі, коли «відбувався процес поступового об'єднання краю з корінними частинами імперії, зливались приєднані області з цілим державним організмом, до того ж таки асиміляторська робота, що особливо посилилась після польського повстання 1830-1831рр., проводилась російським урядом як у громадянському, так і у церковному устрої...» (Карпов, 1993: 529). Відтак управляти Київською митрополією за таких обставин було дуже відповідально.

У біографічному нарисі Є. Болховітінова зазначалося, що «життя південно–західних єпархій загалом, і Київської особливо, в силу історичних умов протікало дещо відмінно від єпархій великоросійських; на півдні Русі склалися свої особливості, свої порядки і в єпархіальному управлінні, і у церковно–парафіяльному житті і навіть у матеріальному забезпеченні духовенства. Сліди таких особливостей в устрої Київської митрополії при преосв. Євгенії були досить помітні і згладжувались ним стосовно порядків великоросійських (Карпов, 1913: 529).

У 1823р. відбувся перший випуск КДА. Комісія духовних училищ при Св. Синоді доручила митрополитові Київському Євгенію Болховітінову провести перевірку її діяльності. У звіті про результати перевірки митрополит зазначив, що Київська академія першим своїм випуском цілком виправдовує надії Комісії духовних училищ і він просить дозволу на формування академічної Конференції та цензурного комітету. Дозвіл був отриманий і 18 грудня 1823р. відбулося перше засідання вченого товариства академії – Конференції. Почесними членами Конференції стали усі члени Комісії духовних училищ при Св. Синоді, а саме: Серафим, митрополит Новгородський і С.–Петербурзький ; Філарет, архієпископ Московський і Коломенський; Григорій, єпископ Ревельський; Павло Васильович Криницький, придворний духовник; Іван Семенович Державін, обер–священник; князь Олександр Миколайович Голіцин; князь Петро Сергійович Мещерський і Павло Олександрович Галахов. За поданнями митрополита Є. Болховітінова, Комісія духовних училищ дійсними членами Конференції затвердила: ректора КДА архімандрита Мойсея і ректора Київської семінарії ієромонаха Кирила; інспектора КДА ієромонаха Смарагда; трьох бакалаврів – церковної історії–ієромонаха Євгенія, філософії – Івана Скворцова і грецької мови – Аверкія Пушнова; кафедрального протоієрея Дмитрія Сигиревича; протоієрея Стефана Сем'яновського і протоієрея Івана Маньковського (Карпов, 1914: 182–183).

За задумом митрополита Київського Євгенія Болховітінова, учене товариство (Конференція) було покликане наглядати за семінаріями та духовними училищами, призначати до них викладачів, турбуватися про поліпшення викладання навчальних дисциплін, писати богословські книги, заохочувати богословську вченість, цензурувати духовні твори, видавати свій науковий журнал. Тобто, основною метою новоствореного осередку було

сприяння розвитку богословської науки та освіти. Статутом Конференції встановлене почесне та дійсне членство вченого товариства, передбачені урочисті та звичайні зібрання, означені функції цензурного комітету, дозволено проведення екзаменів студентам, надання наукових академічних стипендій.

Митрополит прагнув залучити членів Конференції до розробки церковно-історичної науки, але його намагання успіху не мали. Бібліотека Академії від пожежі у 1811р. дуже постраждала, книг не вистачало і з ініціативи Євгенія Болховітінова з 1824р. активізується науково-літературна діяльність. У друкарні Києво-Печерської лаври за замовленням КДА було надруковано дві книги – «Поради молодому проповіднику» (переклад з польської) та «Зібрання творів студентів першого курсу». Обидві книги були розіслані в семінарії для використання учнями та викладачами. Така ініціатива Євгенія Болховітінова була суголосною з розпорядженням Комісії духовних училищ від 10 травня 1822р. про запровадження при академіях, семінаріях та духовних училищах постійної катехізації у вигляді пояснення слова Божого або у вигляді повчань, що викладають в систематизованому порядку предмети християнської віри з метою розвитку в учнів інтересу та здатності до проповідання.

Та Київський митрополит прагнув активного залучення членів ученого товариства – Конференції – до історико-богословських досліджень та літературної праці. І сам у цьому став прикладом для наслідування: 2 липня 1824р. він передав через Конференцію до цензурного комітету КДА свою наукову працю «Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии», яка після розгляду була рекомендована до друку і 1825 року видрукувана в лаврській друкарні. Але його приклад не надихнув учене товариство КДА і митрополиту Євгенію Болховітінову не вдалося залучити викладачів до розгортання історико-церковних досліджень.

Але це не відобразалося на його ставленні до КДА. Він підтримував керівництво навчального закладу у проведенні ремонту старих академічних приміщень і будівництві нових, клопотався перед Св. Синодом про виділення коштів для будівельних робіт. Під його безпосереднім контролем навесні 1822р. розпочате будівництво нового триповерхового корпусу КДА, яке було завершено до жовтня 1825р.. А майже за рік перед тим, 14 грудня 1824р. був урочисто освячений оновлений після пожежі 1811р. Конгрегаційний храм в ім'я Благовіщення Пресвятої Богородиці. Церемонію освячення здійснив митрополит Київський Євгеній Болховітінов у сослужінні духовенства усіх києвоподільських церков.

Виявом опіки про КДА була підтримка ініціативи її ректора Мойсея Богданова–Платонова про відродження академічного хору, який розпався 1823р. у зв'язку з першим випуском. На початку січня 1825р. ректор запропонував вибрати з нижчих училищ шість талановитих учнів серед сиріт чи дітей бідних батьків. Пропонувалось поселити їх в КДА, перевести на казенне утримання з тим, щоб вони співали в хорі до того часу, коли у них почнуть ломатися голоси, а потім повернуться до навчання. Митрополит схвалив таку пропозицію і академічний хор знову зазвучав.

Київський митрополит Євгеній Болховітінов долучився до реформування

духовної освіти у концептуальному сенсі. З кінця 1824 до початку 1827р. він перебував у Петербурзі, куди був запрошений для участі у дискусії представників двох груп поглядів на важливі церковні та освітні питання. Протистояння двох концептуальних підходів переросло з площини дискусій у форму персонального протистояння колишнього міністра духовних справ та народної освіти у 1816-1824 роках князя Олександра Миколайовича Голіцина та надзвичайно приближеного до імператора Олександра I військового і державного діяча, начальника імператорської канцелярії з 1812р. графа Олексія Андрійовича Аракчєєва. Вище церковне керівництво в імперії теж поділилось щодо підтримки сторін протистояння. О. М. Голіцина підтримували: архієпископ (дещо пізніше знаменитий митрополит) Московський Філарет, не менш знаменитий реформатор, законотворець, засновник російської юридичної науки, державний секретар граф Михайло Михайлович Сперанський; вікарій С.–Петербурзький і ректор С.–Петербурзької духовної академії преосвящ. Григорій Постніков. Погляди О. А. Аракчєєва підтримували: митрополит С.–Петербурзький і чільний член Св. Синоду Серафим Глаголевський; міністр народної освіти Олександр Семенович Шишков і юр'ївський архімандрит Фотій Спаський. Саме «аракчєєвці» запросили для своєї підтримки Київського митрополита Євгенія як великого правовірного і «стовпа церкви» з тим, щоб доручити йому влаштування духовних училищ і очищення їх від проникаючих туди нових ідей.

Вибір для такої справи Євгенія Болховітінова зумовлювався тим, що він виховувався за старих освітніх традицій, був прихильником суворого класицизму, а відтак, не повністю підтримував деякі нововведення реформи 1809-1814рр., які суперечили укладеному ним в 1805р. проекту реформування освітянської сфери. Та тоді перемогли ідеї Філарета Дроздова – впливового православного богослова XIX ст., який з 1821р. прийняв сан митрополита Московського і Коломенського та виїхав з С.–Петербурга, послабивши таким чином вплив на Св. Синод.

Своїм приїздом до С.–Петербурга Євгеній Болховітінов посилював підтримку опозиції колишньому обер-прокурору Св. Синоду О.М. Голіцину і його нововведенням. Першим яблуком розбрату стало створене з ініціативи О.М. Голіцина і підтримане імператором Олександром I у січні 1813р. Біблійне Товариство. Це була громадська ініціативна група, перше засідання якої відбулося у О. Голіцина вдома, і яка мала за мету поширення Слова Божого шляхом публікування Біблії та деяких книг Старого і Нового Заповітів різними мовами і продаж їх за доступними цінами, а для бідних надання безоплатно.

Ще одним каменем спотикання було несприйняття «аракчєєвцями» напряму розвитку новоутворених духовних академій і маркування незадовільними успіхи і поведінку нових їх вихованців, які хизувалися своїми вченими ступенями магістрів і кандидатів богослів'я. Адже за статутом 1814 р. студенти академій випускались магістрами і кандидатами, і деякі з них, приступаючи до служби, зверхньо себе вели у відносинах з ректорами семінарій і єпархіальними архієреями.

Стосовно Біблійного Товариства, то «аракчєєвці» домоглися його

закриття після смерті Олександра I, коли новий імператор Миколай I своїм рескриптом у 1826 р. заборонив його існування.

А щодо духовних академій, то митрополитам С.–Петербурзькому–Серафиму і Київському – Євгенію ще при житті Олександра I вдалось реалізувати одну консервативну ідею. Зокрема: у травні 1825 р., напередодні випусків у С.–Петербурзькій і Київській духовних академіях, митрополит Серафим вніс до Комісії духовних училищ пропозицію, щоб незалежно від результатів екзаменів, які проводила Конференція, випускники пройшли ще одні випробовування. В С.–Петербурзькій академії їх повинен провести преосвященний Григорій, а в Київській – вікарний єпископ Афанасій. Комісія духовних училищ прийняла таку пропозицію і зобов'язала Конференції двох академій після проведення додаткових випробовувань представити по дві – три дисертації латинською і російською мовами з богословських предметів, переважно про російську церкву. Здогадно, думка про тематику дисертацій була висловлена митрополитом Євгенієм Болховітиновим, який не схвалював абстрактних чи надуманих тем наукових робіт.

Про перевірку С.–Петербурзької академії преосвященний Григорій надав Комісії духовних училищ позитивний відгук, особливо про вивчення стародавніх мов. Обидва митрополити перевіряли це під час публічного екзамена випускників, а Євгенію Болховітинову було доручено перевірити ще й тексти дисертацій. Результати перевірки задовільнили обох митрополитів.

По–іншому складалося в Київській духовній академії: студенти зволікали з написанням дисертацій за браком часу, так як повідомлення про це їм надійшло напередодні випускних випробовувань. Це розгнівало митрополита Київського Євгенія. Він звинувачував в усьому нові порядки в академіях і написав про це в листі ректору КДА архімандриту Мелетію. Він зазначав, що відмова студентів є свідченням їхньої недостатньої підготовки. А викладачів він звинуватив у тому, що вони мало уваги звертають на книги про російську церкву, а більше вивчають твори іноземних богословів. Митрополит ставив у приклад студентів С.–Петербурзької академії, яким відомі такі книги, як «Камінь віри» Стефана Яворського, «Пращиця» Питиримова та ін., і вони пишуть дисертації про вшанування святих, про піст, про хрест, про мощі святих. Він ратував за те, щоб студенти вивчали вітчизняну церкву, а не історію вселенської церкви.

Продовжуючи перебувати у С.–Петербурзі, Київський митрополит очікував дисертацій від студентів КДА і зобов'язував ректора до письмових повідомлень з приводу просування цієї справи. І тільки у жовтні 1825 р. Конференція КДА надіслала розрядний список тогорічних випускників та тексти їх наукових робіт. Читати роботи Комісія духовних училищ доручила С.–Петербурзькому митрополитові Серафиму і преосвященному Григорію. На основі їх висновку, 4 грудня 1825 р. Комісія ухвалила загальну постанову про випускників Київської та С.–Петербурзької академій. У ній було прописано про те, щоб випускникам ступень магістра відразу не присвоювати, а студентів, визначених до звання магістра і старшого кандидата, випускати з академій тільки кандидатами з правом отримання ступеня магістра через два роки

служби при наявності позитивного відгуку начальства і при взірцевій поведінці. А в ступені кандидата затверджувати тільки тих студентів, які рекомендовані до нього і які працювали в навчальних закладах.

Київський митрополит Євгеній Болховітинов зніціював роботу Комісії духовних училищ щодо перегляду підручників для академій і семінарій. Приводом стало те, що деякі викладачі академій та семінарій, з причини недостатньої кількості підручників, писали власні лекції і за власним вибором обирали твори іноземних авторів. Це створювало більше навантаження на студентів. Тому Комісія духовних училищ ухвалила рішення про визначення переліку навчальної літератури, основу якого склали підручники латинською мовою, що означало повернення латини і схоластики.

Реакційними заходами називав такі розпорядження Комісії духовних училищ митрополит Московський Філарет. І вони припинилися з початком царювання Миколи I, який прислухався до думки Філарета стосовно важливих церковно–державних питань. Тому, коли на початку 1827 р. від'їхав з С.–Петербурга Київський митрополит, Філарет був запрошений в Св. Синод, де висловив своє невдоволення діяльністю Комісії духовних училищ.

Прихильність митрополита Євгенія Болховітинова до старих освітянських порядків підтвердилась і в тому, що, коли у листопаді 1826 р. ректора КДА Мелетія призначили вікарієм Київської митрополії, то за його поданням Комісія духовних училищ на ректорство до академії призначила архімандрита Кирила (Куницького) – випускника, а потім викладача старої Київської Академії, який обіймав посаду ректора Київської семінарії. Завдячуючи митрополичому протегуванню, архімандрита Кирила в січні 1826 р. викликали до С.–Петербурга для проведення низки священнослужінь, а вже в січні 1827 р. він повернувся до Києва в якості ректора КДА, хоч не мав наукового ступеня, як того вимагав новий статут академії. А митрополит Євгеній Болховітинов, повернувшись до Києва, ще більше уваги почав приділяти КДА. Він заходив у навчальні аудиторії, відвідував заняття, розпитував про підготовку наукових робіт, а іноді – присилав книги з власної бібліотеки. Особливо частим гостем митрополит був на екзаменах. Полюбляв бувати він і в бібліотеці, яка, за його вказівкою, постійно поповнювалася.

Знавець церковної історії, митрополит Євгеній Болховітинов, зніціював відкриття в КДА кафедри польської мови. Адже вивчення історії південно–західного краю вимагало знання польської мови так як чимало історичних джерел були написані нею. Сам митрополит вільно володів польською, спілкувався зі знавцями польської літератури, а з 1826 р. був обраний почесним членом Віленського університету. Кафедра польської мови проіснувала в КДА до 1845 року.

Завдячуючи підтримці митрополита, в КДА активніше досліджувалась церковна історія та археологія. Студенти випуску 1827 р. підготували декілька наукових робіт історико–археологічного змісту, зокрема, це дослідження Ф. С. Шимкевича «Про освіту стародавніх євреїв, їх успіхи в науках та витончених мистецтвах». Митрополит Євгеній, уповноважений Комісією духовних училищ обирати кращі студентські роботи для опублікування, звернув увагу на

грунтовні археологічні та філологічні знання Ф. С. Шимкевича і затвердив його у ступені магістра богослів'я та словесних наук. Окрім того, він призначив Ф. С. Шимкевича на вакансію бакалавра німецької мови і заохочував його заняття археологією і філологією. Невдовзі з'явилися і перші друковані праці Ф. С. Шимкевича: «Погляд на російські літописи у філологічному відношенні» і «Опис рукописів, що знаходяться в бібліотеці К. Д. Академії» (Карпов, 1914: 181–208).

Висновки. Таким чином, звернення до біографій київських митрополитів початку XIX ст. дало можливість конкретизувати деталі у функціонуванні Київської Академії – Київської духовної академії. З біографій двох митрополитів увиразнено їх ставлення до академічної освіти. Митрополит Київський і Галицький Гавриїл Банулеко-Бодоні встановив контроль над коштами Академії, запровадив посаду казначея та визначив коло його обов'язків, започаткував звітність про фінансову діяльність та складання річних кошторисів, запровадив норми проживання у гуртожитку («сирітському будинку»), поліпшив медичний догляд студентів, тобто упорядкував внутрішнє життя навчального закладу. Особливу активність він проявив в обмеженні, а в результаті – ліквідації всестановості Київської єпархії. Він наполегливо і рішуче зобов'язував духовенство Київської Академії навчати своїх синів, які в майбутньому поповнювали церковний клір. З'ясувавши, що тільки третина єпархіального духовенства мала освіту Київської Академії, він під страхом позбавлення місць служби зобов'язував його віддавати своїх дітей на навчання. Хоч навчання в Академії не означало стовідсоткове направлення на єпархіальну службу, а іноді уможливлювало перехід у світські навчальні заклади, все ж митрополит вдавався до примусового залучення до академічної освіти.

Митрополит Євгеній Болховітінов більше опікувався розвитком історико-богословської науки в КДА. На початку його митрополичої діяльності в КДА було створене вчене товариство – Конференція, у почесні члени якої увійшли усі члени Комісії духовних училищ при Св. Синоді, що було знаковим показником. Метою створення Конференції митрополит вважав залучення її рядових членів до розробки церковно-історичної науки. Він сам займався історико-богословськими дослідженнями, але його особистий приклад інших не надихав. Та це його не образило і він продовжував опікуватися КДА: вникав у ремонтні роботи, посприяв у відродженні академічного хору. Як людина широких наукових поглядів та глибоких переконань щодо змісту богословської освіти, він був залучений вищим державно-церковним керівництвом до розробки концептуальних підходів духовної освіти. Як прихильник консервативних поглядів щодо реформування системи освіти, Євгеній Болховітінов був ініціатором синодального рішення про присвоєння наукових ступенів випускникам академій у разі дотримання певних умов. Він зініціював перегляд Комісією духовних училищ підручників для академій та семінарій, наполігши на тому, щоб з богословських предметів вони були написані латинською мовою. Однозначної оцінки його ініціативам у сфері вищої духовної освіти скласти не вдається, так як, з одного боку, він був прихильником старих освітянських порядків і у порушення вимог статуту

домігся у 1827 р. призначення ректором КДА свого однодумця без наукового ступеня, а з іншого – зініціював відкриття кафедри польської мови з огляду на те, що польською написано чимало історичних джерел з історії південно–західного краю і для їх дослідження потрібне знання мови, а також виявляв велике зацікавлення розвитком історико–археологічних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Болховітинов, 2003 - Болховітинов Євфимій Олексійович. Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І. Ф. Кураса. К.: Вища школа, 2003. 783 с.
- Карпов, 1914 - Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1914. Июнь. С. 181-208.
- Карпов, 1913 - Карпов С. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевской. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1913. Июнь-август. С.507- 532
- Рукавіцина-Гордієвська, 2010 - Рукавіцина-Гордієвська Є.В. Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітинов: Бібліографія). Бібліотека. Архів. К.:НБУВ, 2010. 856 с.
- Сарбей, 1993 - Сарбей В. Г. Митрополит Євгеній (Є. О. Болховітинов). *Київська старовина*. 1993. №1. С. 79-83
- Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803гг.). *Труды Киевской Духовной Академии*. 1905. Август. С.515-560.
- Шип, 1996 - Шип Н. А. З історії Київської духовної академії. *Український історичний журнал*. 1996. №5. С. 91 – 105.
- Шип, 2010 - Шип Н. А. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1818 - 1919). К.: Фенікс, 2010. 436 с.

REFERENCES

- Bolkhovitinov, 2003 - Bolkhovitinov Yevfimii Oleksiiovych. Providnyky dukhovnosti v Ukraini: Dovidnyk / Za red. I. F. Kurasa. [Leaders of Spirituality in Ukraine: A Handbook]. K.: Vyshcha shkola, 2003. 783 s. [in Ukrainian].
- Karpov, 1914 - Karpov S. Evgenii Bolkhovitinov, kak mitropolit Kievskii. [Evgeny Bolkhovitinov as the Metropolitan of Kyiv]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*. 1914. Iiuni. S. 181-208. [in Russian].
- Karpov, 1913 - Karpov S. Evgenii Bolkhovitinov, kak mitropolit Kievskoi. [Evgeny Bolkhovitinov as the Metropolitan of Kyiv]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*. 1913. Iiuni-avgust. S. 507-532. [in Russian].
- Rukavitsyna-Hordiievska, 2010 - Rukavitsyna-Hordiievska Ye. V. Kyivskiy mytropolyt Yevhenii (Ye. O. Bolkhovitinov: Bibliohrafiia). [Kyiv Metropolitan Yevhenii (Ye. O. Bolkhovitinov: Bibliography)]. Biblioteka. Arkhiv. K.: NBUV, 2010. 856 s. [in Ukrainian].
- Sarbei, 1993 - Sarbei V. H. Mytropolyt Yevhenii (Ye. O. Bolkhovitinov). [Metropolitan Yevhenii (Ye. O. Bolkhovitinov)]. *Kyivska starovyna*. 1993. №1. S. 79-83. [in Ukrainian].
- Chekhovskii, 1905 - Chekhovskii V. Kievskii mytropolit Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803 gg.). [Kyiv Metropolitan Gavriil Banulesko-Bodoni (1799-1803)]. *Trudy Kievskoi Dukhovnoi Akademii*. 1905. Avgust. S. 515-560. [in Russian].
- Ship, 1996 - Ship N. A. Z istorii Kyivskoi dukhovnoi akademii. [From the History of the Kyiv Theological Academy]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1996. №5. S. 91-105. [in Ukrainian].
- Ship, 2010 - Ship N. A. Kyivska dukhovna akademiia v kulturno-osvitianskomu prostori Ukrainy (1818-1919). [The Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1818-1919)]. K.: Feniks, 2010. 436 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325550

УДК:94:502.13(477-751.3)«192/196»

Анна МАЛІНОВСЬКА,

orcid.org/0009-0005-8755-8553

аспірантка наукового інституту аспірантури і докторантури спеціальності 032 Історія та археологія

Вінницького державного педагогічного університету

імені Михайла Коцюбинського

(Україна, Вінниця)

anna.milk777@gmail.com

Іван РОМАНЮК,
orcid.org/0000-0002-6427-9229
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
(Україна, Вінниця)
ivanvin811@gmail.com

СТАН ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ В 1920-Х НАПРИКІНЦІ 1960-Х РР.

У статті розглядається розвиток природно-заповідного фонду України в період з 1920-х до кінця 1960-х років. Проаналізовано основні етапи становлення заповідної справи, включаючи створення перших заповідників, зміни в правовому регулюванні та вплив політичних рішень на збереження природних екосистем. Особливу увагу приділено ролі наукових установ та громадських ініціатив у процесі формування системи охорони природи. Визначено ключові виклики, з якими стикалася заповідна справа в означений період, зокрема наслідки радянської господарської політики та скорочення заповідних територій у 1950-х роках. Дослідження ґрунтується на архівних матеріалах, і наукових публікаціях.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, заповідники, охорона природи, Україна, XX століття.

Anna MALINOVSKA,
orcid.org/0009-0005-8755-8553
PhD student of the Scientific Institute of Postgraduate and Doctoral Studies
of the speciality 032 History and Archeology
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
(Ukraine, Vinnytsia)
anna.milk777@gmail.com

Ivan ROMANIUK,
orcid.org/0000-0002-6427-9229
Doctor of History, Professor of the Department of History of Ukraine
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi
State Pedagogical University
(Ukraine, Vinnytsia)
ivanvin811@gmail.com

THE STATE OF THE NATURE RESERVE FUND OF UKRAINE IN THE 1920S AND LATE 1960S

The article examines the development of the nature reserve fund of Ukraine in the period from the 1920s to the end of the 1960s. The author analyses the main stages of the establishment of nature reserves, including the creation of the first reserves, changes in legal regulation and the impact of political decisions on the conservation of natural ecosystems. Particular attention is paid to the role of scientific institutions and public initiatives in the process of forming a nature protection system. The author identifies the key challenges faced by nature reserves during this period, including the effects of Soviet economic policy and the reduction of protected areas in the 1950s. The study is based on archival materials and scientific publications.

The main idea of the article is to study the main stages of the formation of the reserve business, in particular, the creation of the first reserves, improvement of legal regulation and transformation of approaches to nature protection under the influence of political and socio-economic factors. Particular attention is paid to the role of scientific institutions, environmental entities and public initiatives in the formation of the reserve network.

The article analyses how the Soviet policy of natural resource management influenced the dynamics of the development of nature reserves, in particular, the periods of their active expansion and contraction. The article also considers the consequences of the mass closure and reorganization of protected areas in the 1950s, which resulted from changes in the state approach to the use of natural resources.

The study of the development of the nature reserve fund of Ukraine in the period from the 1920s to the end of the 1960s allows us to draw several important conclusions. During this time, there was a gradual formation of the reserve business, accompanied by both positive and negative changes. At the initial stages, the first nature reserves

were established, the scientific community and public initiatives played a significant role in shaping the nature protection system. Legal regulation has been an important factor influencing the development of nature reserves. In different periods, legal acts contributed to both the expansion of the reserve fund and its reduction, especially in the context of political transformations. The political decisions of the Soviet authorities were often aimed at maximising the use of natural resources, which in the 1950s led to a significant reduction in protected areas and a decrease in the level of environmental protection activities.

At the same time, even under Soviet economic policy, environmental protection did not stop developing. The activities of scientific institutions and environmental organisations helped to partially preserve ecosystems and lay the foundations for further development of the nature reserve fund in the following decades.

Thus, the history of nature reserve management in this period demonstrates a complex balance between the conservation of natural areas, political and economic challenges. The study of this experience is important for the development of modern environmental protection strategies and the formation of an effective reserve policy in Ukraine.

Key words: nature reserve fund, nature reserves, nature protection, Ukraine, twentieth century.

Постановка проблеми. Стан функціонування природно-заповідного фонду України тісно пов'язаний із історією формування української державності та розвитком правових засад регулювання суспільних відносин.

Населення України з давніх часів оберігає окремих тварин, рідкісні дерева, скелі та інші об'єкти природи. Так, у народі бережуть здавна лелек, ластівок, оберігають окремі печери, криниці з джерельною водою, вікові дерева, мальовничі краєвиди та ін.

Їх охорона в Україні мала дуже давні традиції. Зберігаючи окремі рідкісні за віком дерева, цінні види мисливських тварин, ділянки лісів, озера тощо, наші предки прагнули зберегти ці об'єкти природи або збільшити кількість з них корисних тварин чи рослин (Липа, 1969: 3).

Аналіз досліджень. Досліджувана проблема стану природно-заповідного фонду України в 1920-х кінці 1960-х рр. займала часткове висвітлення у працях науковців післявоєнних років. Сюди можна віднести роботи І. Підоплічка (Підоплічко, 1958), О. Липи (Липа, 1969), де автори зуміли розкрити роль заповідників у формуванні пам'яток природи України. Із відновленням державної незалежності розпочався новий етап дослідження природно-заповідного фонду України. Він позначений змістовними напрацюваннями М. Гродзинського, М. Стеценка (Гродзинський, Стеценко, 2003), А. Діхтяренка (Діхтяренко, 2012) та інших дослідників.

Окремі аспекти проблеми на регіональному рівні знайшли своє відображення у дослідженнях Г. Денисика, О. Любченка (Денисик, Любченко, 2000), та О. Мудрака (Мудрак, 2015). Для актуалізації дослідження, нами використані матеріали Державного архіву Вінницької області, щоб показати на прикладі однієї із областей України, як непросто, а інколи і дуже важко йшов процес формування природно-заповідного фонду України у досліджуваній період. Завдяки їх опрацюванню, вдалося виявити фактологічний матеріал обраної тематики і вперше ввести ці джерела у науковий обіг.

Таким чином, незважаючи на висвітлення окремих фрагментів теми проблема залишається і досі перспективною у площі її вивчення і подальшого дослідження. Цим зумовлене звернення авторів до висвітленої теми

Метою статті є дослідження стану природно-заповідного фонду України в 1920-х роках - наприкінці 1960-х років. Значну увагу приділено вивченню ролі державної політики у цей період в збереженні пам'яток природи а також

аналізу механізмів охорони і передачі наступним поколінням природних заповідних об'єктів, що сприяло формуванню екологічної свідомості.

Виклад основного матеріалу. На початку 1920-х рр. було видано ряд декретів про збереження деяких заповідників та пам'яток природи. Зокрема, було оголошено заповідниками Асканію-Нову, Канівські гори, Карлівську цілину та ін. Окрім державних установ до цієї справи долучалася громадськість. Було засновано українське товариство охорони тваринного і рослинного світу, організовано мережу заповідників, створено спеціальний апарат по охороні природи на чолі з головним інспектором і чотирма крайовими інспекторами.

У 1921 р. було створено губернські та повітові комітети з охорони пам'яток старовини, природи та мистецтва. Вже у 1925 р. спеціальна комісія розробила низку заходів для реалізації постанови губернського комітету. Ці заходи передбачали заборону полювання на певні види тварин і охорону середньоевропейських широколистяних лісів. У 1927 р. на Вінниччині було оголошено перший державний заказник – садибу М.І. Пирогова (Денисик, Любченко, 2000: 66).

З 1926 по 1929 рр. в умовах більшовицької політики «українізації» заповідна справа в Україні пережила нетривалий «заповідний Ренесанс». Так 16 червня 1926 року Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів УРСР затвердили «Положення про пам'ятки культури і природи» - перший в радянській Україні нормативний акт, який встановив правила порядку створення, охорони, утримання, дослідження та пропаганди заповідних територій. Цим положенням встановлювалася реєстрація об'єктів природи, типи пам'яток та виділялися кошти на їх догляд. Тоді ж при Народному комісаріаті освіти був створений Український комітет охорони пам'яток природи. У цей період в Україні виникла ціла мережа заповідників, були виділені різні пам'ятки природи та взяті під охорону держави окремі дерева, степові і лісові ділянки, болота, озера, місця гніздування птахів, парки, скелі та ін. Зокрема, лише степових ділянок в той час налічувалося під охороною 32.

Наприкінці 1920-х рр. діяльність губернських та повітових комісій з охорони природи стала малоефективною. У 1931 р., за рішенням президії Української академії наук, ці комісії були реорганізовані й включені до складу краєзнавчих музеїв, зокрема у Вінниці, Тульчині та інших містах Поділля. Однак навіть у музеях ця робота залишалася малопомітною та млявою, попри ентузіазм і патріотичні зусилля їхніх керівників, таких як Г. В. Брілінг, який очолював Вінницьке товариство, та І. Ч. Зборовський, який керував Тульчинським товариством (Денисик, Любченко, 2000: 67).

У 1932 р. вперше в Україні опубліковане зведення державних природних заповідних об'єктів – книга керівника Харківської природоохоронної інспектури Михайла Шалита «Заповідники та пам'ятки природи України». За його даними, в УРСР на 1930 р. (без врахування Київської інспектури) налічувалось 125 пам'яток природи (42 республіканського та 83 місцевого значення). Серед них: лісових – 49, степових – 21, боліт – 10, озер – 4, заплавлічок – 4, окремих дерев – 11, садів та парків – 12 (Гродзинський, Стеценко, 2003: 31).

У 1937 р. приймається постанова Раднаркому УРСР «Про державні природні заповідники УРСР», яка в 2 рази скоротила площі основних природно-заповідних територій. Проте під час Другої Світової війни велика кількість з них була знищена: розорані ділянки степів, вирубані цілі лісові масиви та окремі пам'ятні дерева, знищені парки тощо. Під час окупації нацистами заповідним об'єктам Вінниччини було завдано значних збитків: частину з них було майже повністю зруйновано, інші зазнали часткових ушкоджень.

У післявоєнні роки знову постало питання про виявлення всіх пам'яток природи, уточнення їх площ, організацію догляду тощо. Так, 24 травня 1944 р. в Україні було відновлено роботу Головного управління у справах заповідників, зоопарків та зоосадів. Згодом, 26 липня 1946 р., Рада Міністрів УРСР затвердила «Положення про державні заповідники та пам'ятки природи». Цей документ чітко встановив, що створення нових заповідників затверджується Радою Міністрів УРСР за рекомендацією Головного управління у справах заповідників, а самі заповідники перебувають під його управлінням. Що стосується заповідників місцевого значення, їх затвердження здійснюється облвиконкомом із подальшою реєстрацією в Головному управлінні.

Активний рух за охорону природи розпочався з утворення у 1946 р. Українського товариства охорони природи (УТОП). У 1949 р. Рада Міністрів УРСР доручила облвиконкомом створити відділення товариства в областях. До середини 1960-х рр., поки керівні посади в УТОП обіймали вчені П.С. Пархоменко, М.І. Котов та І.Г. Підоплічко, природоохоронний рух активно розвивався. 26 липня 1946 р. було затверджено перше Положення про державні заповідники та пам'ятки природи, яке регулювало їх створення, зміну меж та відповідальність за порушення заповідного режиму. У 1947-1948 рр. Головне управління по заповідниках при Раді Міністрів УРСР спільно з Академією наук УРСР ініціювали створення лісового заповідника «Сатанівський» (площею 4513 га), проте його так і не було створено (Мудрак, 2015: 83).

Однак вже у 1949 р. в Раді Міністрів СРСР постало питання про більш широке використання заповідників з господарською метою. Глибинна антигуманна сутність комуністичного режиму визначала суперечливий і дволикий характер його «турботи» про довкілля. Наприклад, 3 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про охорону природи на території Української РСР». Цей документ забороняв розорювати цілині землі та вирубувати вікові дерева, що стало першою спробою створення заповідників. У постанові підкреслювалося, що питання охорони природи мають особливе значення і повинні стати предметом уваги радянських, господарських, громадських організацій, а також всього населення республіки (Діхтяренко, 2012: 127).

На початку 1950-х рр. партійно-державне керівництво ставило перед собою єдину мету — максимально екстенсивне використання природних ресурсів для вирішення економічних завдань. Особливі надії покладали на УРСР, наголошуючи на її «боргу» перед СРСР у зміцненні могутності та

побудові комуністичного суспільства, який Україна мала виконувати «чесно та благородно». Це не залишало місця для врахування екологічних наслідків. Пріоритетною стала політика трансформації та підкорення природи заради формування нового типу людини та держави. Необхідність побудови нового суспільства виправдовувала жорстоке ставлення сталінської системи до природного середовища, включно із перенесенням соціальних законів класової боротьби на природу.

Спад у розвитку заповідної справи розпочався 29 серпня 1951 р. після підписання Сталіним постанови №3192 «Про заповідники», в якій зокрема зазначалось: «в ряді районів необґрунтовано розрослась мережа заповідників по охороні природи... Лісове господарство в державних заповідниках перебуває в незадовільному стані. Ліси в багатьох заповідниках захаращені та вражені шкідниками. Науково-дослідна робота в більшості державних заповідників провадиться у відриві від практичних інтересів народного господарства. Тематика наукових робіт часто носить надуманий та випадковий характер» (Гродзинський, Стеценко, 2003:33). Цим документом було ліквідовано низку заповідників місцевого значення, зокрема Шутроминці (200 га), Галілея (259 га), Глоди (100 га), Золотий потік (10 га) та багато інших. Загалом було втрачено 60% усієї заповідної площі. Після цього руйнівного періоду, на І з'їзді УТОП у 1953 р. делегати знову звернулися до уряду з проханням про відновлення заповідної справи.

Ставлення держави до охорони природи поступово почало покращуватися, а в окремі періоди набувало вигляду цілеспрямованої політики. Важливим поворотним моментом у відході від ортодоксальних положень сталінської концепції перетворення природи стала постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1958 р. «Про заходи по поліпшенню охорони природи Української РСР». У документі наголошувалося на особливій важливості питань охорони природи, які мали стати сферою турботи всіх господарських організацій і всього населення республіки.

У кінці 1950-х на початку 1960-х рр., коли негативний вплив людської діяльності значно ускладнився і почав суттєво впливати на стан природних ресурсів, ландшафтів, економічну стабільність та нормальне функціонування біосфери, розпочався новий етап у розвитку природоохоронної діяльності. Основною метою цього етапу стала всебічна охорона екосистем, забезпечення їх належного функціонування та збереження балансу біосфери, який формувався протягом тривалих історико-геологічних періодів.

На цьому етапі правові, організаційні, наукові та громадські аспекти розвитку природоохоронної політики отримують своє найбільш повне структурно-функціональне вираження, у порівнянні з попередніми періодами. Політика охоплює широкий спектр питань, пов'язаних із охороною, раціональним використанням та відтворенням природних ресурсів. У межах природоохоронної діяльності починають формуватися елементи усвідомлення справжніх причин негативного впливу на довкілля, а також ролі політичного регулювання та соціального управління для мінімізації шкоди природі. Це знаменує початок формування екологічної політики.

У 1959 р. було ініційовано створення заповідника в Медоборах, а у 1960 р. статус заповідних об'єктів отримали чотири старовинні парки: Вишнівецький, Раївський, Скала-Подільський та Більче-Золотецький. Того ж року Постановою Ради Міністрів УРСР затверджено перелік найвизначніших природно-заповідних об'єктів. Серед них вісім парків Центрального Поділля, які згодом отримали загальнодержавний статус (Мудрак, 2015: 83).

Важливим етапом у формуванні комплексної екологічної політики стало ухвалення Верховною Радою України в червні 1960 р. закону «Про охорону природи Української РСР». Цей закон запровадив регулювання природокористування на території України. У документі наголошувалося, що всі природні ресурси республіки є загальнонародною власністю, яка використовується для розвитку національної економіки. Охорона природи отримала ширше трактування, включаючи збереження, раціональне використання, відтворення та розвиток природних багатств. Державне регулювання охоплювало використання земель, надр, водних ресурсів, лісів, зелених насаджень, курортних територій та інших природних багатств, незалежно від того, чи вони вже використовуються в господарстві, чи залишаються незалученими.

У 1960 р. під охорону держави було взято 76 найбільш визначних парків УРСР. Заповідникам і пам'яткам природи присвячений окремий розділ у Законі про охорону природи УРСР (1960 р.) (Липа, 1969: 5).

Водночас закон «Про охорону природи Української РСР» залишався в межах поресурсного підходу і більше нагадував політичну декларацію, ніж повноцінний юридичний документ. Він не відповідав реальним потребам суспільства у правовому врегулюванні зростаючих екологічних проблем та не мав ефективного механізму реалізації. Нездатність закону виконувати свої регулюючі функції в умовах командно-адміністративної системи спричинила швидке загострення протиріч між необхідністю захисту довкілля та інтересами подальшого соціально-економічного розвитку.

Однак у суспільстві домінувала ідея політики підкорення природи, яка переважала над усвідомленням необхідності раціональних еколого-економічних взаємин. Партійне керівництво того часу, чий погляд на стратегію природокористування мало відрізнялися від підходів попередників, продовжувало мислити сталінськими категоріями «панування» і «підкорення». У результаті планувалися масштабні антиекологічні соціально-економічні проекти, які втілювалися без належного розуміння важливості екологічної роботи та наслідків таких дій.

В СРСР було закрито 16 заповідників і скорочено частину площі вже існуючих. Відбулися також численні реорганізації, які часто були далекі від ефективного вирішення природоохоронних завдань. Це становище значною мірою пояснювалося тим, що на той час екологічні проблеми ще не набули достатньої гостроти, а політика щодо природи сприймалася як щось зовнішнє стосовно людини та мала відтінок «благодійності» (Діхтяренко, 2012: 128).

7 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР видала спеціальне розпорядження про пам'ятки природи України, згідно з яким Академія наук УРСР була

зобов'язана провести певну державну реєстрацію ботанічних садів, дендрологічних парків, парків-пам'яток садово-паркової архітектури та пам'яток природи республіканського і місцевого значення (Липа, 1969: 5).

Природні ресурси юридично вважалися абстрактною «загальнонародною», а не державною власністю. Через це шкода, завдана природі, юридично навіть не розглядалася як така, що завдається самій державі. У зв'язку з цим активізація природоохоронної діяльності в 1960-х рр. була зумовлена не стільки загостренням екологічної ситуації в Україні, скільки стрімким екстенсивним розвитком її індустріального потенціалу. Це дозволяло виділяти фінансові ресурси для вирішення природоохоронних завдань, хоча пріоритет екологічних питань залишався низьким. На жаль, тенденція суттєвого скорочення мережі заповідників, яка відбулася у 1951 р. продовжувалася й надалі. Як наслідок, станом на 1965 р. в Україні залишилося лише два заповідники із загальною площею 11 536 га. Це стало найгіршим періодом для заповідної справи в УРСР за всю історію радянської влади. Частина території, відведеної під заповідники, складала лише 0,02% від загальної площі країни. Рада Міністрів УРСР зобов'язувала Академію наук УРСР, облвиконкоми та міністерства, у віданні яких знаходяться ті чи інші об'єкти природи, забезпечувати їх охорону і вживати необхідних заходів по догляду та подальшому їх розвитку.

Реальне впровадження державної екологічної політики в Україні потребувало створення єдиного державного органу, наділеного відповідними повноваженнями для охорони природи, раціонального використання природних ресурсів і збереження довкілля. Такий орган мав координувати зусилля державних, господарських і наукових установ у вирішенні нагальних екологічних проблем, зокрема тих, що виникали через зростаючий техногенний вплив. У червні 1967 р. постановою уряду було створено Державний комітет Ради Міністрів УРСР з охорони природи, а його положення затверджено 25 березня 1968 р. Згодом цей орган кілька разів реорганізовувався: у 1978 р. – в Державний комітет УРСР з охорони природи, у 1990 р. – в Державний комітет з екології та раціонального природокористування, а в 1991 р. – в Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. На комітет покладали завдання контролю за виконанням закону «Про охорону природи Української РСР», а також за впровадженням природоохоронних заходів усіма підприємствами та організаціями, незалежно від їхньої підлеглості. Комітет мав право проводити інспекції й контролювати діяльність у сфері охорони природи, забезпечуючи ефективність використання природних ресурсів (Діхтяренко, 2012: 130).

Колегія Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи постановила звернути увагу начальників обласних інспекцій Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи на необхідність постійного контролю за станом догляду та відновлення парків-пам'яток природи республіканського значення, а також наголосила на створенню з представників наукових фахівців Українського товариства охорони природи та місцевих Рад депутатів трудящих разом з обласними інспекціями Держкомітету Ради

Міністрів УРСР по охороні природи кваліфіковані комісії, які підготували б пропозиції по відтворенню, реконструкції та покращенню догляду за парками, пам'ятками природи республіканського значення (ДАВО. Р-151. Оп.9. Спр. №63). Велику роботу по виявленню пам'яток природи, їх опису, уточненню площ проводили окремі республіканські секції товариства, зокрема секція охорони пам'яток живої природи, секція охорони і розвитку лісів та зелених насаджень, секція охорони пам'яток неживої природи (Липа, 1969:5). Багато працювали над виявленням пам'яток природи на місцях обласні і районні відділення товариства. До цієї роботи вони залучали численний актив фахівців-лісівників, ботаніків, краєзнавців, вчителів, які виявляли найбільш цінні природні утворення, брали на облік, складали списки пам'яток природи та передавали їх на затвердження облвиконкомам.

В результаті такої спільної і наполегливої роботи в Чернігівській області було взято під охорону держави 160 різних об'єктів природи місцевого значення, в Закарпатській – 132, у Вінницькій – 127, у Івано-Франківській – 57, у Кримській (АР Крим) – 62, у Чернівецькій – 44. В деяких областях взято під охорону багато парків: Львівська – 70, Чернівецька – 22, Рівненська – 13, Житомирська і Сумська - по 20, Вінницька -12. До президії товариства надходили ще додаткові матеріали про взяття під охорону облвиконкомом нещодавно виявлених об'єктів природи (Волинська, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Тернопільська області). На кінець 1968 – початок 1969 рр. під охорону держави взято 99 об'єктів природи республіканського значення 1251 місцевого значення. Загальна площа всіх згаданих об'єктів природи становила майже 100 тис. гектарів (Липа, 1969: 5).

Це еталони природи, місця проведення науково-дослідних робіт і виробничої практики студентів, сюди ведуть туристські шляхи. В них, крім збереження і збільшення чисельності корисних видів тварин і рослин, охороняються рідкісні види рослин, тварин, що майже зникли на території України. Такі окремо виявлені ділянки ставали резерватами корисної фауни і флори. Неоцінима роль пам'яток природи і як місць відпочинку (парки, гаї, окремі урочища, озера). Їх називали живими музеями місцевої природи, які потрібно зберігати для нащадків. Окрім заповідників і пам'яток природи, охоронялися також і інші цінні об'єкти – заповідно-мисливські господарства, заказники тощо (Липа, 1969: 6).

У період з 1967 по 1971 рр. кількість заповідних природних територій на Східному Поділлі зростає втричі. Це стало можливим завдяки створенню у 1967 р. обласної інспекції з охорони природи, яку очолив А.Н. Бірюков (Мудрак, 2015: 84). У 1969 р. завдяки її діяльності 36 ботанічних об'єктів отримали статус заповідних.

Відповідно до Постанови колегії Державного комітету Ради Міністрів УРСР по охороні природи № 32 від 25 липня 1968 р. «Про недоліки та заходи по поліпшенню охорони, догляду та відновленню парків, що взяті під охорону держави як пам'ятки природи республіканського значення» усі відомства і організації УРСР проводять певну роботу по виконанню Закону «Про охорону природи Української РСР» відносно збереження парків-пам'яток природи

республіканського значення. Найкраще зберігалися парки в АР Криму, Вінницькій області та м. Києві. Також у Постанові вказано, що була розроблена проектна документація на реконструкцію Тростянецького дендропарку, Качанівського та Сокиринського парків у Чернігівській області; Кагарлицького у Київській обл. та ряду інших. Проводилися відбудовчі роботи у дендропарках «Олександрія» (Київська обл.), Софіївка (Черкаська обл.) та Онуфріївському парку (Кіровоградська обл.). Проте стан охорони і збереження парків в ряді областей залишалося незадовільним. Із 73 парків та 10 ботанічних садів лише 37 при перевірці були визначені як такі, що знаходяться в незадовільному стані (ДАВО. Р-151. Оп.9. Спр. №63).

У 1968 р. була створена інспекція з охорони природи Центрального Поділля, яка займалася обстеженням природних територій і сприяла створенню нових заповідних об'єктів.

За короткий час Комітет здійснив чимало заходів, спрямованих на розширення і зміцнення мережі заповідників і пам'яток природи в Україні, поліпшувався режим, догляду стану цих об'єктів. За вказівкою Комітету ряд облвиконкомів УРСР виніс у 1967 – 1969 рр. додаткові рішення про взяття на облік і реєстрацію нових об'єктів природи. Проте виявлення, облік і реєстрація всіх пам'яток природи України на той час не були завершені. Зокрема, потрібно було приділяти більше уваги взяттю на облік і під охорону держави цінних лісових урочищ, пралісів, що були важливими пам'ятками і еталонами природи. Наприклад, у Волинській області охоронялося лише 12 урочищ, у Львівській – 9, Рівненській – 3, Сумській – 1, Черкаській – 4. Більш повна реєстрація лісових урочищ була проведена у таких областях, як Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернігівська. В ряді областей мало охоронялося рідкісних і цінних дерев, ділянок з ендемічними і реліктовими рослинами, геологічних і гідрологічних пам'яток. Зокрема у Закарпатській, Львівській, АР Крим, Тернопільській та деяких інших областях було чимало карстових печер, скель, мінеральних та інших джерел, які слід було охороняти. Більше уваги потрібно було приділити обліку та реєстрації ставків, озер, боліт з характерною фауною та флорою (Липа, 1969: 6).

Щодо тих об'єктів природи, які було взято на облік і під охорону держави, то, як показували обстеження, не всюди охорона і догляд за ними знаходилася на належному рівні. Це стосувалося насамперед парків, особливо тих, що були підпорядковані колгоспам і радгоспам. Щоб ці парки (а їх було більше 200) не втратили остаточно своєї наукової цінності і естетичного значення, потрібно було посилювати увагу до їх охорони, впорядкування і систематичного догляду. Для цього було доцільно закріплювати за кожним парком постійну бригаду садових робітників на чолі з досвідченим садівником. Це забезпечувало кваліфікований догляд за насадженнями. Заборонялося в історичних парках-пам'ятниках садово-паркової архітектури будівництво різних господарчих та допоміжних будівель, бо це вело до порушення їх стильових особливостей. Відвід території парків під інші об'єкти або їх поділ між різними землекористувачами (що мало місце в ряді областей) не можна було допускати без спеціального дозволу відповідних інстанцій.

Інші пам'ятки живої і неживої природи також потребували постійної уваги і більш дієвих заходів щодо їх охорони. Потрібно було посилювати контроль за здійсненням закону про охорону природи в УРСР, а також добиватись, щоб на кожен пам'ятку природи були складені відповідно планово-картографічні матеріали, визначені площі, межі, режим утримання і догляду (Липа, 1969:7).

Висновки. Отже, таким чином, лише наприкінці 1960-х років, під впливом зростаючого техногенного навантаження, радянська держава почала звертати увагу на проблеми охорони природи та раціонального використання її ресурсів. Ухвалення відповідних законів, постанов, створення спеціалізованих організацій та природоохоронних комісій при місцевих органах влади стало свідченням початкового усвідомлення партійно-державним апаратом необхідності формування і впровадження екологічної політики. Проте ці заходи, які перебували під контролем влади, що домінувала у всіх сферах суспільного життя, мали двоякий характер. З одного боку, робилися спроби уповільнити погіршення екологічної ситуації, але, з іншого боку, масштаби екологічної кризи всіяко применшувалися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Гродзинський, Стеценко, 2003 – Гродзинський М.Д., Стеценко М.П. Заповідна справа в Україні. Навчальний посібник. Київ, 2003. 306 с.
- ДАВО – Державний архів Вінницької області.
- Денисик, Любченко, 2000 – Денисик Г.І., Любченко В.Є. Заповідне Поділля // *Краєзнавчі нариси*. Вінниця: Тезис, 2000. С. 66-67.
- Діхтяренко, 2012 – Діхтяренко А.В. Радянська державна політика у сфері охорони природи УРСР у 1950 – на початку 1970-х років // *Сумський історико-архівний журнал № 18-19*. Суми, 2012. С. 126-132.
- Липа, 1969 – Липа О.Л. Заповідники і пам'ятки природи України. Київ: Урожай, 1969. С. 3-7.
- Мудрак, 2015 – Мудрак О.В. Еталони природи Вінниччини. Вінниця, 2015. 83 с.
- Підоплічко, 1958 – Підоплічко І.Г. Охорона природи на Україні. Київ: Радянська Україна, 1958. 59 с.

REFERENCES

- Hrodzynskiy, Stetsenko, 2003 – Hrodzynskiy M.D., Stetsenko M.P. Zapovidna sprava v Ukraini [Nature conservation in Ukraine] // *Navchalnyi posibnyk*. Kyiv, 2003. 306 s. [in Ukrainian].
- DAVO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region] [in Ukrainian].
- Denysyk, Liubchenko, 2000 – Denysyk H.I., Liubchenko V.Ie. Zapovidne Podillia [Protected Podillya] // *Kraieznavchi narysy*. Vinnytsia: Tezys, 2000. S. 66-67 [in Ukrainian].
- Dikhtiarenko, 2012 – Dikhtiarenko A.V. Radianska derzhavna polityka u sferi okhorony pryrody [Soviet state policy in the field of nature protection in the Ukrainian SSR in the 1950s and early 1970s] URSR u 1950 – na pochatku 1970-kh rokiv // *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zhurnal № 18-19*. Sumy, 2012. S. 126-132 [in Ukrainian].
- Lyra, 1969 – Lyra O.L. Zapovidnyky i pamiatky pryrody Ukrainy [Nature reserves and monuments of Ukraine]. Kyiv: Urozhai, 1969. S. 3-7 [in Ukrainian].
- Mudrak, 2015 – Mudrak O.V. Etalony pryrody Vinnychchyny [Nature standards of Vinnytsia region. Vinnytsia]. Vinnytsia, 2015. 83 s [in Ukrainian].
- Pidoplichko, 1958 – Pidoplichko I.H. Okhorona pryrody na Ukraini [Nature conservation in Ukraine]. Kyiv: Radianska Ukraina, 1958. 59 s [in Ukrainian].

Наталія СКОРНЯКОВА,
orcid.org/0009-0001-9120-2120
аспірантка кафедри історії
факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Україна, Київ)
barbett@ukr.net

ПЛАХТА В XVI–XVIII СТ.: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

На основі комплексного аналізу писемних, речових та зображальних джерел у статті висвітлено основні характеристики (колір, матеріал, фасон) жіночих плахт XVI–XVIII ст. Для наочності та зручності кожне з трьох століть розглянуто окремо. Охарактеризовано історіографію і джерельну базу дослідження. Спростовано деякі дані в історіографії, які не підтверджуються джерелами. Уточнено ніжні хронологічні межі, які дають підставу говорити про виникнення тих чи інших новинок у виробництві плахт. Обговорено соціальні прошарки, які могли носити плахту, та умови, в яких це відбувалося.

Ключові слова: український жіночий костюм, плахта, одяг, Волинь, Гетьманщина, XVI–XVIII ст.

Natalia SKORNIKOVA,
orcid.org/0009-0001-9120-2120
PhD student of the Department of History
Faculty of Sociology and Law
National Technical University of
Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
(Ukraine, Kyiv)
barbett@ukr.net

PLAKHTA IN THE 16th – 18th CENTURIES: MAIN CHARACTERISTICS

There is still no clear understanding within the scientific community of what exactly Ukrainian women's clothing of the early modern period looked like, and whether it's possible to apply the characteristics of folk garment, recorded by ethnographers in the 19th and early 20th centuries, to the earlier period. There are stereotypical ideas that, in our view, cannot accurately reflect the realities of the 16th – 18th centuries. This research is an effort to formulate a more complete understanding of this topic. Specifically, we are studying what the women's «plakhta» looked like in the 16th – 18th centuries, which social classes wore it, and whether it's possible to recreate its historical appearance more accurately through the analysis of written, visual, and material sources.

During the study, 23 published collections and individual publications of written sources were analyzed, as well as quotes from sources in the works of some Ukrainian researchers. Notes of foreign travelers of the 17th–18th centuries were also used. Drawings by F. Bergholz and by O. Shafonsky were used as the main visual sources. Material sources are samples of plakhts and their fragments from the collection of the Chernihiv Regional Historical Museum.

The purpose of this article is to provide a comprehensive characterization of the differences and common features of the plakhta from the 16th to 18th centuries, and to address certain aspects of the plakhta discussed in current historiography.

As a result of the study, it was found that concerning the characteristics of the plakhta until the mid-17th century, we can only confidently ascertain its color and price. Most likely, plakhtas of this period were woven from wool, as sources do not indicate the presence of silk or metallized threads. Sources also do not indicate that the plakhta had the same style as in the Dnieper region in later times. The first plakhtas with the addition of silk threads are mentioned in sources from the mid-17th century. From this period, textual descriptions allow for the reconstruction of possible styles and methods of wearing the plakhta.

Indications of unique woven patterns on the plakhta emerged only in the last quarter of the 17th century. The filling of squares, created by crossing rows of lighter threads, with an additional pattern, is documented from the 1740s. It is only from the second half of the 18th century that we can confidently speak of the plakhta with «wings».

From the 16th to the 18th centuries, the plakhta was a common part of the clothing of peasant women and, occasionally, townswomen on both sides of the Dnieper. Confidence in stating that the plakhta was worn by women of the Cossack elite is limited to a period of 35–40 years, from the 1690s to the 1720s. Perhaps the wearing of the plakhta

by these nobles was due to the fact that some Cossack officers came from commoners and rose through the social ranks thanks to the uprising led by Bohdan Khmelnytsky.

The issues addressed in this article offer avenues for further scholarly inquiry.

Keywords: *Ukrainian women's costume, plakhtha, clothes, Volhynia, Hetmanate, 16th – 18th centuries*

Постановка проблеми. На сьогодні серед наукової спільноти досі немає однозначного розуміння, який саме вигляд мав український ранньомодерний костюм і чи можна переносити на нього реалії народного костюма, які дослідники зафіксували в етнографічні часи (XIX – початок XX ст.). Натомість, досі існують стереотипні уявлення, які, на нашу думку, не можуть бути беззаперечно перенесені на реалії XVI–XVIII ст. Наша розвідка – один із фрагментів загальної картини, яка покликана створити це розуміння. У даному разі нас цікавить, який вигляд насправді мала жіноча плахта в XVI–XVIII ст. Жінки яких соціальних верств її носили? І чи можна завдяки всебічному аналізу писемних, зображальних та речових джерел більш прискіпливо відтворювати візуальні образи наших предків та більш точно датувати текстильні артефакти?

Аналіз досліджень. Плахту в значенні «поясний жіночий одяг» згадують майже в кожному дослідженні, присвяченому українському костюму, починаючи з останніх десятиліть XVIII ст. Частина авторів XX–XXI ст. обговорювали жіночу плахту виключно в рамках етнографічного підходу, про який ми вже писали раніше (Скорнякова, 2024), тобто переносили реалії XIX ст. на більш ранні часи (в нашому випадку це XVI–XVIII ст.) без залучення будь-яких джерел на підтвердження їхньої думки (Стамеров, 1978: 165; Калашникова, 1986: 121; Васіна, 2006: 154-155). Першу спробу аналізу за писемними джерелами було зроблено тільки 1995 р. в дисертації філологині Г. Войтів. Дослідниця навела доволі багато цитат XVI–XVIII ст., що характеризували плахти за ознакою кольору або використаних для ткання ниток (Войтів, 1995: 43-45). Але цю інформацію було викладено не в хронологічному порядку, що створило ілюзію про одноманітність та незмінність жіночих плахт протягом трьох століть. За тим самим принципом побудовано розділ про плахти в статті О. Косміної – авторка наведе багато цитат із посиланнями на джерела, які дають уявлення про особливості плахт XVI–XVIII ст., але не простежила зміни протягом цих трьох століть (Косміна, 2020: 398-399) (які, на нашу думку, неодмінно повинні були відбуватися).

Спробу вибіркового статистичного аналізу по плахтах XVI ст. було здійснено В. Безпалько в статті «Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку» (Безпалько, 2013). Дослідник не тільки зафіксував різницю в цінах на плахти XVI ст., але й дійшов висновку, що за писемними джерелами плахта була «найпоширенішим селянським жіночим поясним одягом на Волині останньої чверті XVI ст.» (Безпалько, 2017а). Також варто відзначити ще одну статтю цього автора «До питання вивчення поясного жіночого одягу на Волині другої половини XVI ст.» (Безпалько, 2017а).

Оригінальні плахти XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею описала В. Зайченко (Зайченко, 2007-2008).

Комплексного порівняльного аналізу писемних, речових і зображальних джерел стосовно плахт XVI–XVIII ст. досі не існує. Наша стаття є першою спробою у цьому напрямку. Для наочності та зручності кожне з трьох століть розглянуто окремо, хоча треба сказати, що ця періодизація умовна та може бути уточнена завдяки подальшій розробці джерельної бази. Дані, отримані під час цього аналізу, можуть бути використані для створення більш достовірних текстових, графічних або текстильних реконструкцій, які відповідають обраному часовому проміжку. Що, в свою чергу, допоможе більш точно уявляти зовнішній вигляд наших предків, уникаючи помилок та вад культурного приписування.

Метою статті є комплексна характеристика відмінностей та спільних рис плахт XVI–XVIII ст., а також уточнення деяких даних, поданих у сучасній історіографії стосовно цього поясного жіночого одягу.

Джерельна база. Під час дослідження було проаналізовано 23 виданих збірника та окремих публікацій писемних джерел, а також залучено цитати з джерел у працях деяких українських дослідників. Найбільше даних для статистики дали судові акти, інші писемні джерела (щоденники, реєстри арештованого майна, списки посагів тощо) було використано як додаткові. Повний їх перелік подається на початку кожного окремого розділу. Оскільки в цій розвідці не опрацьовувалися невидані архівні джерела, ми припускаємо, що результат може дещо змінитися при залученні нових даних, але навряд чи це суттєво змінить отриману статистичну картину. Також було залучено нотатки іноземних мандрівників XVII–XVIII ст., які згадували поясний жіночий одяг, схожий за описом на плахту, в записках. З зображальних джерел як основні було задіяно малюнки Ф. Бергольца та з рукопису О. Шафонського. Більш відомі науковій спільноті малюнки з книги О. Рігельмана ми не використовували, оскільки повністю згодні з думкою С. Шаменкова, що вони є більш пізньою перемальовкою оригінальних зображень з рукопису О. Шафонського (Шаменков, 2020). Додаткові зображальні джерела буде згадано окремо в тексті. Речові джерела – це зразки плахт та їх фрагментів зі збірки Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського, які датують серединою – кінцем XVIII ст.

XVI століття. Географія виданих писемних джерел XVI ст., в яких згадується плахта (Українське повсякдення, 2014; Актова книга, 1965; Луцька замкова, 2013; АЮЗР, 1876а, б; АЮЗР, 1911) охоплює Волинське та частково Київське воєводство (Київський та Житомирський повіти). Праці, котрі містять важливі для дослідження цитати з невиданих повністю писемних джерел (Безпалько, 2013, 2017а, 2017б; Ворончук, 2012; Демченко, 2004; Тарасюк, 2024а), також були зроблені за документами Волинського воєводства.

Перші згадки плахти в писемних джерелах відносяться до XVI ст. (Войтів, 1995: 43). Що важливо, в різних частинах Великого Князівства Литовського і в подальшому Речі Посполитої ця лексема могла мати різне значення: на північ та на захід від Волині це був жіночий головний убір (Молчанова, 1981: 99), який виготовляли з лляної тканини, наприклад, з «коленського» полотна (Головацкий, 1888: 20). На Волині та Житомирщині –

швидше за все, жіночий поясний одяг. У цій статті ми обговорюємо плахту тільки як поясний одяг.

Статистичний аналіз виданих актових джерел цього століття підтверджує наявну в історіографії думку, що найпоширенішими були саме червоні плахти. Так, з 280 плахт, згаданих у 27 справах XVI ст., 129 були червоні (в джерелах – «черчати», «червцови», «черлени», «чирвоны»). Друге місце (105 штук) посідають плахти «наполи з черцем» («наполчатые», «наполные»), тобто такі, в яких частина ниток була червона, а частина – чорна або синя (Безпалько, 2017а: 203). Зважаючи на таку невелику різницю між першою та другою цифрами, можемо припустити, що ці дві кольорові гами плахт були найпопулярніші. Для плахт інших кольорів у реаліях XVI ст. залишається зовсім небагато місця – в нашій вибірці це 34 синіх, 7 чорних та 6 так званих «самосилок» («самоселок», «самосельских»). В. Безпалько вважає, що ця назва пов'язана з синім кольором (Безпалько, 2017а: 203). На думку О. Косміної, вони були жовті й фарбувалися самосилом гайовим (Косміна, 2020: 398). Ще один цікавий, але, на жаль, не зовсім зрозумілий приклад кольору (або особливостей ниток) плахти навів В. Безпалько: з двору Михайла Гуляльницького в селі Гуляльники (1593) разом з п'ятьма червоними плахтами вкрали п'ять «плахоть полуяхть» (Безпалько, 2017а: 203). Згідно з висновками дослідника, найдорожчими плахтами були червоні, сині плахти коштували приблизно впововину дешевше від червоних, найдешевшими були чорні (Безпалько, 2017а: 205-206).

Цікаві спостереження можна зробити аналізуючи великі списки майна, викраденого або пошкодженого в одному селі, але в різних дворах підданих. Так, при наїзді на маєтки князів Заславських 1575 р. було пограбовано 3 села. З 71 плахти, забраної в землян і селян, жодної синьої – згадуються лише червоні, наповні, самосилки (якщо вважати, що «самосилка» – це жовта плахта) та одна чорна (Українське повсякдення, 2014: 198-203). При нищенні 10 селянських дворогосподарств у селі Кобче 1582 р. серед спалених разом з іншим майном 20 плахт згадуються лише черчаті, сині та одна чорна, наповні та самосилки відсутні (Безпалько, 2017а: 204-205). Серед 55 плахт, відібраних у селян села Пески 1587 р., бачимо тільки черчаті та наповні плахти, інші кольори відсутні (АЮЗР, 1876а: 176-178). Поки ми дуже обережно можемо висловити думку, що така кольорова диференціація пов'язана з регіональними особливостями або виробництва плахт, або їх закупівлі. Єдиний факт, який наразі можна простежити за документами XVI ст., – те, що плахти могли закуповувати централізовано для дворової челяді (Безпалько, 2017b: 67).

В жодному джерелі XVI ст., яке ми дослідили, не згадано шовкові нитки в плахтах, хоча на це вказує Г. Стельмашук (Стельмашук, 2001: 198). Що характерно, плахти цього часового проміжку взагалі не мають характеристики стосовно ниток, тільки за кольорами та ціною. Припускаємо, це пов'язано з тим, що їх робили завжди з однієї сировини, найімовірніше, з вовни. Зважаючи на те, як прискіпливо в судових актах XVI ст. описано речі, вишиті шовком (сорочки, кошулі, тощо), та як вони дорого коштували, ми вважаємо, що, якби плахти ткали з такими нитками, це обов'язково мало б указуватися в описі речей.

К. Стамеров першим в історіографії стверджує, що плахти цього періоду вже робили з двох пілок та «зшивали вздовж лише до половини, а потім перегинали навпіл уперек шва, перекидаючи тканину через пояс» (Стамеров, 1978: 165), тобто, як плахти ХІХ ст. Далі це твердження поширюють і закріплюють інші дослідники (Калашникова, 1986: 121; Сас, 1989: 79). Оскільки наразі для ХVІ ст. невідомі зображення плахт, а жоден з перелічених авторів не навів доказів для підтвердження цієї тези, ми повністю згодні з М. Тарасюк, що «актові матеріали майже не дають змоги встановити, чи плахта справді була тим видом убрання, яким ми уявляємо його нині» (Тарасюк, 2024b: 18). Єдиний натяк на якийсь особливий дизайн – «плахот *волынокъ* осмъ чирвоных и неполчастых» (Безпалько, 2017a: 203), проте лексема «волынки» може відноситися як до форми плахти, так і до взору тканини.

Те саме можна сказати про суто етнографічну характеристику характерного узора на плахті «у клітинку або у вигляді шахової дошки, який складався з орнаментально заповнених квадратів» (Стамеров, 1978: 165) – жодне джерело ХVІ ст. не підтверджує саме такий дизайн плахтового візерунку. Власне, це є прикладом культурного приписування, як його називає В. Вжосек (Вжосек, 2012: 46), для більш ранніх, ніж ХІХ ст. часів.

Стосовно комплекта одягу, з яким носили плахту в цей період, картина теж відрізняється від етнографічних часів. Наприклад, плахту могли вдягати з сукнею – у Овдотї, міщанки грицівської, в серпні зняли «платок, сукню, плахту та фартух» (Тарасюк, 2024a: 117). У даному разі крім сукні привертає увагу носіння плахти з фартухом у міському строї, оскільки В. Безпалько зазначає, що в селянок Волині фартух майже не згадується, а у знайденому ним випадку одягання фартуха плахта відсутня (Безпалько, 2013: 105). Втім, 2014 р. вийшов збірник волинських документів ХVІ ст., упорядниками якого були В. Безпалько, І. Ворончук та ін. (Українське повсякдення, 2014). В ньому є графічна реконструкція селянки авторства С. Шаменкова, на жінці бачимо плахту з білим фартухом (Українське повсякдення, 2014: кол. вкл. № 35). Тож, на нашу думку, це питання ще може бути уточнено після залучення нових неопублікованих джерел.

А от твердження, що плахту в ХVІ ст. вже носили з запаскою (Стамеров, 1978: 166) джерелами не підтверджується. Перша знайдена нами згадка запаски відноситься до 1607 р. (Войтів, 1995: 41), згадка запаски разом з плахтою – 1687 р., Овруч (АЮЗР, 1876b: 172). Чи була запаска в цей період тим самим, чим і фартух, питання доволі дискусійне, тож його залишаємо для окремого дослідження.

ХVІІ ст. Географія виданих писемних джерел ХVІІ ст., в яких згадується плахта (Бориспольского, 1892; Доба гетьмана, 2007; Україна, 1946; Полтавского, 1912; Стороженки, 1908; Стародубского, 1914; Опись движимаго, 1884; АЮЗР, 1863; АЮЗР, 1876a, b) охоплює Волинське та Київське воєводство, після повстання під проводом Богдана Хмельницького до них додаються Переяславський, Ніжинський, Лубенський, Стародубський та Полтавський полки. Дослідження, з якого ми запозичили цитати з невиданих писемних джерел (Білоус, 2011), було зроблено за тестаментами Києва.

Аналіз цих джерел не дає такої промовистої статистики за кольорами плахт, як ми це бачили для XVI ст. У 24 розглянутому випадку колір плахти вказано тільки для 8 справ. У них згадано 9 червоних плахт, 5 синіх та 1 червоно-синя («плахту червчатую синятю» – Стороженки, 1908: 41). Натомість з'являються згадки шовкових плахт або з шовковими нитками, вперше для 1647 р. («плахот шест – три червоных, а каждая по золотых шест, а одна з *едва бела* за золотых шест» – Україна, 1946: 132). Для 1667 р. в одній з актових книг Полтавського городского уряду знаходимо шовкові «котмурські» плахти (Полтавского, 1912: 87), семантика цього прикметника поки не ясна. Також варто відзначити, що, коли плахту описують як шовкову або перетикану шовком, то колір плахти майже ніколи не вказують.

Крім згадок в актових документах дуже цінним свідченням є погляд стороннього спостерігача, яким був швед Конрад Якоб Гільдебрандт. Він перебував у Чигирині як посол до Богдана Хмельницького, і 1657 р. писав про козацьких жінок що «*Sonst Haben Sie eine Von Haaren gewirckte, mit weissen Zwirn vermengte, rohte decke umb den hinter Leib, fäste angezogen, also, dass die Bällen ärgerlich hervorstehen*» (Babinger, 1937: 92). За В. Січинським, це перекладається як «Окрім того, вони мають навколо нижчої частини тіла червону запаску, виткану з вовни й перетикану білими нитками. Нею вони дуже обтягуються, так що сильно виступають форми тіла» (Січинський, 1946: 41). Цікаво що В. Січинський переклав слово «*decke*» як «запаска», хоча правильніше використовувати слово «ковдра», оскільки Гільдебрандт явно не оперував місцевими поняттями і схоже, що не міг підібрати правильного слова до цього елементу жіночого гардероба. Ще цікавіше, що ця вовняна «ковдра» в оригіналі «непристойно» («*ärgerlich*») облягала задню частину тіла. Це дуже важливе спостереження, оскільки в Швеції або Німеччині, як і в інших європейських країнах середини XVII ст., в моді були широкі спідниці з об'ємним валиком на стегнах, який маскував природні форми жінки (Möbius, 1986: 189). Саме тому вигляд плахти, що облягала сідниці, так шокував людину, що вироста в іншому культурному середовищі.

Дуже схожі характеристики плахти зустрічаємо в записках іншого іноземця, Фрідріха Христофа фон Вейге, який зробив спостереження в листопаді 1708 р. під Ромнами. Він пише про жіночу нижню спідницю («*der unterrock*»), але далі стає зрозуміло що, швидше за все, мається на увазі саме плахта, оскільки та «*bestehet in einem dünnen haartuch von allerhand farben, welcher ihnen ziemlich eng am leibe lieget und dessen gestalt hervorweiset*» (Carlson, 1902: 20), тобто, зроблена з тонкої вовни різних кольорів та прилягає доволі близько до тіла, підкреслюючи його форми.

Ці дві цитати нарешті дають розуміння, який саме вигляд могла мати плахта в другій половині XVII – першій половині XVIII ст., принаймні, в Гетьманщині. Власне, якби на плахті були драпіровки (так звані «крила» за етнографічними матеріалами), то про якусь «непристойність» навряд чи йшлося б. Привертає увагу й те, що обидва іноземці, з різницею в 50 років, характеризували плахту через три показники: матеріал (вовна), колір та незвично обтислий фасон.

Підтвердження тому факту, що на землях Гетьманщини плахту в XVII ст. зшивали з двох половинок, знаходимо в справі від 1688 р., коли Олена Адамович з Ніжина у передає у спадок «плахту черчатую не зшитую» (Доба гетьмана, 2007: 976). На зображальному джерелі цей серединний шов позаду плахти вперше спостерігаємо вже в XVIII ст., на одному з малюнків Ф. Бергольца (рис. 1).

Але перш ніж переходити до обговорення характеристик плахт наступного століття, вважаємо за потрібне згадати ще два цікавих зображальних джерела XVII ст., які можуть бути використані як додаткові. Перше – це велика картина «Танець смерті», котра зберігається в краківському костелі бернардинів та датується 1670-ми рр. (рис. 2).

Рис. 1. Міська служниця. Ф. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

Рис. 2. Танець смерті (фрагмент) з костелу бернардинів у Кракові, 1670-ті роки (Danse macabre, 2024).

На одній з жінок, яка за комплектом одягу найбільше схожа на селянку, бачимо картату спідницю, синю в білі перехрещені (перпендикулярні) смужки. Вона доволі простора як для обтислих плахт, котрі ми обговорювали раніше, до того ж жінку зображено боком і неможливо сказати, чи є в цього поясного одягу передній розріз. Однак ця «спідниця» є картатою, а розмір клітин та кольори збігаються з однією з плахт, зображених на малюнку Ф. Бергольца, зробленому 1744 р. (рис. 3).

Друге додаткове зображальне джерело відноситься, навпаки, до більш східних від Гетьманщини земель. Це одна з гравюр альбома Меєрберга (рис. 4), на якій зображено московитську селянку в розпашному поясному одязі, якій Г. Маслова інтерпретує як поньову (Маслова, 1956: 621).

Рис. 3. Жінка, яка йде в село. Ф. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

Рис. 4. Жінка з Московії, 1661-1662 гг. (Альбом Мейєрберга, 1903).

Ця «поньова» цікава всім: і тим, що вдягнена на верхній одяг (свиту або сукню), як плахта грицівської міщанки Овдотї, і візерунком (не картатим), і декором по подолу (можливо, це торочки, що теж сильно відрізняється від російських етнографічних поньов XIX ст.). На нашу думку, доречно згадати це зображальне джерело в нашій розвідці, оскільки дослідники часто проводять паралелі між російською поньовою та українською плахтою (Маслова, 1956: 628; Матейко, 1977: 77; Ніколаєва, 1996: 25). Схоже, що ці паралелі доречні й для XVII ст., бо в описі речей гетьмана Самойловича знаходимо «19 поневь шерстяныхъ перетикани шолкомъ розныхъ цветовъ» (Опись движимаго, 1884: 1112). Н. Мірза-Авакянц вважала, що цей документ склав росіянин або хтось під російським впливом (Мірза-Авакянц, 1994: 39), позаяк у ньому аж занадто багато саме російських назв одягу. Власне, сама дослідниця в праці вже замінила «поньовъ» на «плахт» (Мірза-Авакянц, 1994: 61). Втім, у Гетьманщині слово «паніова» побутувало поруч з плахтою. В справі про крадіжку плахт у с. Саванці (1703) обвинувачена каже: «если ваша отсе на моею дочце *паніова*, ходить, мовить, познайте у дому моем, таких, мовить, *плахот* есть у мене три» (Стороженки, 1908:). Також в актовій книзі м. Стародуб від 1693 р. бачимо в одній справі «паніову», а в іншій – плахту (Стародубского, 1914: 8, 94).

XVIII ст. Географія виданих писемних джерел XVIII ст., в яких

згадується плахта (Ділова, 1976; Книга пожиткам, 1862; Любецкий архив, 1898; Описание именей, 1853; Дневник, 1893; Дневник, 1895; Бытовая, 1887; Реестр, 1864; Стороженки, 1908; Сборник, 1902; АЮЗР, 1876с), охоплює Стародубський, Лубенський, Чернігівський, Ніжинський та Полтавський полки, а також частину Київського воєводства. Праці, котрі містять важливі для дослідження цитати з невиданих повністю писемних джерел (Полонська-Василенко, 1965; Неселовський, 1928), були зроблені за документами Новоросійської губернії та Подільського воєводства. Для правого берега маємо 5 згадок та для Гетьманщини – 21.

В першу чергу привертає увагу кількість шовкових (або з додаванням шовкових ниток) плахт – 45 штук у 11 документах. Як і в XVII ст., для таких плахт колір часто не вказувався: з цих 40 лише 8 має характеристику за кольором – 2 червоних, 3 синіх/блакитних, 3 жовтих/світло-жовтих/грушкових. Те, що до цього списку потрапили навіть сині плахти, які в XVI ст. були вдвічі дешевші за червоні, пов'язане, швидше за все, з соціальним статусом їх власниць, який ми будемо обговорювати далі.

Деякі автори пишуть про золоті та срібні нитки в плахтах (Волков, 1916: 572; Воропай, 1958: 223; Стельмащук, 2001: 198; Стельмащук, 2017: 903). Єдиний реєстр, в якому згадується «плахот дві шолковых золотых до запасок дві» датується 1710-м роком (Сборник, 1902: 16). Для XVI–XVII ст. металізовані нитки в плахтах не згадані в жодному дослідженому писемному джерелі.

Колір плахти згадується загалом у 12 випадках: 4 червоних, 9 синіх/блакитних, 3 напольки/напелки, 3 жовтих/світло-жовтих/грушкових і навіть одна сіра, для 1775 р. (Полонська-Василенко, 1965: 358).

Втім, цю явно неповну статистику доповнюють зображальні джерела XVIII ст. В першу чергу, це малюнки Ф. Бергольца від 1744 р., які було введено в науковий обіг зовсім нещодавно (Косміна, 2024; Шаменков, 2024). На них бачимо мінімум 11 плахт – деякі з них ледве видно, але можна розрізнити колір клітинки. Дві з них темно-сині з білими або жовтуватими смужками (на дівчині-селянці та на заміжній жінці), шість – червоні з золотавими смужками (на дівчині-селянці, міській дівчині-служниці, двох жінках з міста та двох літніх жінках, одна з села), три червоно-чорних з золотавими та білими смужками (на міській дівчині-служниці та двох сільських жінках). На малюнках з рукопису О. Шафонського, які датуються вже 1786 р., у двох випадках бачимо червоний з жовтим (з домінуванням червоного), в одному – зелений з жовтим і синім, ще в одному – синій з червоним та жовтим (Шаменков, 2020: 48, 53-55).

Стосовно узорів плахт, на малюнках Ф. Бергольца додаткове заповнення клітинок іншим кольором бачимо тільки в 3 випадках: чорні плями на червоній плахті дружини українського селянина (рис. 5); чорні та червоні клітинки, що мають додаткове перехрещення світлих ниток усередині – на дружині хлібороба (рис. 6); майже такий самий малюнок, але з більш яскравим червоним, – на міській служниці (рис. 7).

На плахтах з рукопису О. Шафонського вже з'являються восьмикутники

та ромби. З писемних джерел ми дізнаємося, що плахта могла бути «с

Рис. 5. Ф. Дружина українського селянина. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

Рис. 6. Дружина хлібороба. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

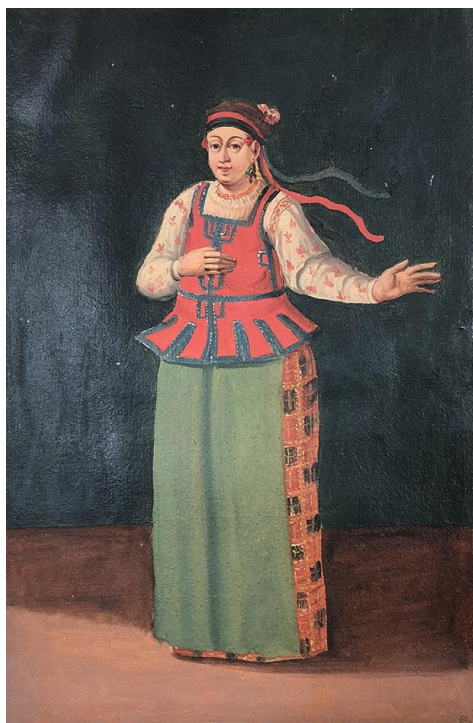

Рис. 7. Міська служниця. Ф. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

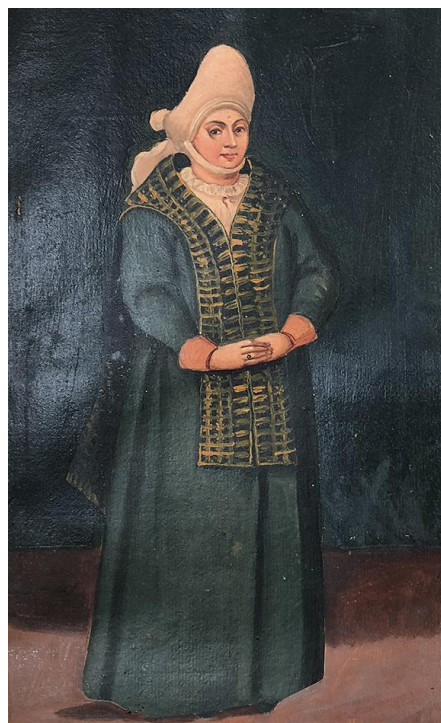

Рис. 8. Українська містянка. Ф. Бергольц, 1744 (Косміна, 2024).

клетками» або «жолта с кветками черними и белими» (Ділова, 1976: 341, 343).

Першу характеристику («с клетками») можна сприймати по-різному: або писець зробив помилку і малося на увазі «с кветками», як у другому випадку, або це були справді клітинки, а інші плахти в цьому списку від 1756 р. («простих нових дробниц 2, плахта проста ношена, наполька черчата») були без картатого візерунку, що, на нашу думку, більш сумнівно.

Найцінніше те, що для XVIII ст. нарешті маємо речові джерела. Це кілька плахт та їх фрагментів з Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського (далі – ЧОІМ), які можна датувати другою половиною XVIII ст. Найближча за дизайном узору до плахт на малюнках з рукопису О. Шафонського темно-червона плахта з чорними, бордовими та світлими нитками, які утворюють клітинки (Плахта, 2018а). Дуже схожі узор та колористику бачимо на чернігівській плахті кінця XIX ст. зі збірки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (Полтавські сорочки, 2023: 52-53). До простих дизайнів на малюнках Ф. Бергольца ближчі деякі плахти першої половини XIX ст. (Плахта першої, 2018а, b, c). Ще дві плахти з ЧОІМ, синьо-жовта (Плахти з зібрання, 2013) та вишнево-зелена (Плахта, 2018b) мають те саме заповнення «кветками», яке стає масовим у плахт XIX ст. Але, що цікаво, кольорова гама цих двох зразків не дуже характерна для плахт XIX ст., судячи з опублікованих музейних і приватних колекцій.

Найнестандартніше рішення взору плахти – на зразку з інвентарним номером И-64 з ЧОІМ (Плахта середини, 2018). У цьому випадку синя вовняна тканина без клітинок вишита шовковими нитками різних кольорів, узор рослинний, вписаний у ромби. За рівнем нестандартності цей артефакт близький до зображення поньови середини XVII ст. з альбому Мейерберга, яке ми вже обговорювали.

Стосовно фасону плахти – на всіх малюнках Ф. Бергольца (1744) ми спостерігаємо плахти без «крил» (так званій «станок», за термінологією XIX ст.), які облягають сідниці так само, як це описали Гільдебрандт і Вейге (рис. 1). Хоча, можливо, саме плахту з крилами зображено на «Українській містянці», але вдягнена вона вкрай нетипово – накинута на плечі поверх верхнього одягу (рис. 8), що викликає багато питань для подальших досліджень. На малюнках з рукопису О. Шафонського (1786) всі 4 плахти вже з «крилами».

10 з 11 плахт на малюнках Ф. Бергольца вдягнуто з запаскою (зеленою, червоною або темно-синьою), єдиний виняток – «Жінка, яка йде в село» (рис. 2). На малюнках з рукопису О. Шафонського запаска теж завжди є, синя, зелена або жовта. Верхній одяг (6 зображень Ф. Бергольца, 2 зображення О. Шафонського) вдягнуто завжди поверх плахти, як це вже спостерігали дослідники в XIX ст.

Соціальний статус. Після фіксування того, який плахта могла мати вигляд протягом XVI–XVIII ст., обговоримо, хто саме ці плахти носив, тобто соціальний статус цих жінок.

У гродських та земських книгах XVI ст. плахти найчастіше згадуються у зв'язку з селянками та челяддю (Безпалько, 2013: 103). Але це може бути викривленням, оскільки до наших днів збереглося мало міських книг XVI–XVII

ст. (Білоус, 2021: 36). Плахту, яка належала грицівській міщанці Овдотїї, згадує в дисертації М. Тарасюк (Тарасюк, 2024а: 117). 1583 року Огапка Харитонівна, дружина житомирського міщанина, пішла від нього та забрала з собою деякі речі, серед яких була «плахта наполная с черцом» (Актова книга, 1965: 65). А в статті В. Безпалька бачимо справу про пограбування дружини незаможного шляхтича Івана Гуляльницького (Безпалько, 2013: 108). Що важливо, в даному разі це було буденно: пані Ганна йшла по справах до сусіда, і крім «черчатої» плахти з неї зняли сермягу, типовий одяг селянок тієї доби. Навряд чи це був парадний одяг шляхтянки, навіть незаможної. Ще одну «черчату» плахту в списках майна шляхти бачимо для 1580 р. (Демченко, 2004: 143). Не обов'язково її носила сама власниця, оскільки для цього періоду було нормою закупувати одяг (включно з плахтами) для челяді та зберігати його в одній скрині. Саме таку згадку зустрічаємо для 1582 р., в цьому випадку це було 20 наполчатих плахт (Безпалько, 2017b: 67).

Навряд чи плахти, які видавали челяді, мали якійсь унікальний візерунок, за яким їх можна було впізнати, як ми це бачимо для плахт Гетьманщини зі справ останньої чверті XVII ст. та перших років XVIII ст. (Стороженки, 1908: 41, 73, 211).

Ще хочемо відзначити, що для XVI ст. не підтверджується наявна в історіографії думка, що червоні плахти були виключно святковими (Войтів, 1995: 44; Косміна, 2020: 398), хоча вони справді були найдорожчі (Безпалько, 2017а: 205). Так, 1582 р. з дівки Мотруни зняли «черленую» плахту під час оранки (Безпалько, 2013: 106), а 1585 р. черчаті плахти зняли з Моци та Любки, які їхали з батьком «гречки вязати» (Безпалько, 2013: 107). Можливо, це пов'язано з тим, що фарбувати у червоний можна було різними барвниками, які мали різну ціну та давали різні відтінки. Кошеніль (яка в наших джерелах зветься «червець») була значно дорожчою за корені марени фарбувальної (Mikhaila, 2006: 40–41). Тож можемо припустити, що, коли про плахту в джерелах пишуть «червцова», то вона справді фарбована кошеніллю, а, коли, наприклад, «черлена», то це може бути й фарбування мареною. Звісно, це припущення потребує глибшого подальшого дослідження, починаючи з порівняння за цінами.

Майже всі згадки плахт в опублікованих документах XVII ст. відносяться до селян (АЮЗР, 1863: 219; АЮЗР, 1876а: 277, 306-307, 431, 536, 559-560; АЮЗР, 1876b: 172, 179; Бориспольського, 1892: 72; Стороженки, 1908: 41, 129) або містян (Білоус, 2011: 153; Доба гетьмана, 2007: 976; Стародубського, 1914: 94; Україна, 1946: 49, 132). Що цікаво, власниками шовкових плахт також були прості люди (АЮЗР, 1876а: 560; Стародубського, 1914: 94; Україна, 1946: 132). Вперше в документах XVII ст. 19 плахт (в оригіналі «19 поневь») в списках майна козацької старшини виявлено для 1690 р. в описі майна Самойловичів (Опись движимаго, 1884: 1112). Звісно, це теж може бути викривленням, оскільки в українських архівах зберігається багато актових книг XVII ст., досі не опрацьованих стосовно згадок елементів костюма (тільки в ЦДІАК України це значна частина фондів № 2, 11, 25 (оп. 1, спр. 59-433), 28 (оп. 1, спр. 33-145) та ін.).

Далі, для першої чверті XVIII ст., шовкові плахти шляхетних жінок Гетьманщини бачимо в реєстрах майна (Стороженки, 1908: 563; Реєстр, 1864: 127-128; Книга пожиткам, 1862: 36). Саме до цього періоду традиційно відносять приказку «Іван носить плахту, а Настя булаву», маючи на увазі Івана та Анастасію Скоропадських. Проте в нас є сумніви, що жінки з козацької старшини носили плахти в урочистих умовах, оскільки в кожному з перелічених списків є також спідниці (Стороженки, 1908: 563; Реєстр, 1864: 126-127; Книга пожиткам, 1862: 16, 34). Єдине зображення «Малороссийской госпожи в старинном наряде» не в спідниці, а в плахті, бачимо на одному з малюнків з рукопису О. Шафонського (рис. 9), і ця жінка – танцює.

Рис. 9. Малороссийская госпожа в старинном наряде. О. Шафонський, 1786 (Шаменков, 2020).

Зважаючи на приклад з волинських документів XVI ст., який ми обговорювали, можна висунути версію, що жінки з козацької старшини іноді носили плахту для зручності, але схоже, що вона не була їх основним, і, тим паче, парадним одягом. Згадувана вже Анастасія Скоропадська 1727 р. подарувала доньці Данила Апостола «кунтушь богатий златоглавній, горностаями подшитий а огонками опушеній, сподницю златоглаву на табине, шнуровку шитую красную аксамитную» (Дневник, 1895: 184-185), – це майже повний жіночий комплект того часу, але плахта, як бачимо, в ньому відсутня.

Втім, після середини 1720-х рр. згадки плахт, які належали шляхетним жінкам, майже зникають. Схоже, що в щоденнику Якова Марковича йдеться вже виключно про плахти, які закупували для челяді: «Плетюнчиха пріехала зь Сухоносówki и привезла зь собою полтна 3 сувои да плахоть 4, и обявляла что 40 коровь дойнихъ у футоре» (Дневник, 1893: 220), «Демянъ пріехалъ зь

Петромъ, кухаремъ, и дали ведомость привозу сюда: гусей 390, утятъ 214, курей 296, индиговъ 47, масла фасокъ 9, сира дежка 1, соли бочка 1, овощи сушеной мехъ, *плахоть 6*, запасок 9» (Дневник, 1895: 341). В реєстрі майна Павла Полуботка від 1725 року «*плахоть шерстяныхъ 17*», «*плахоть 10*», «у ткачей *плахоть 25*» (Книга пожиткам, 1862: 48, 53) згадуються для речей із села Михайлівка, яке належало колишньому гетьману. І цей список наведено абсолютно окремо від гардероба його родичок. «*Плахот простих 9*» в реєстрі майна, що залишилось після смерті Марфи Степанівни Скоропадської 1764 р. (Любецкий архив, 1898: 25) також записані окремо від гардеробу хозяйки, натомість поряд із «*платем лакейским*». Крім Гетьманщини, традиція видавати одяг (і в тому числі плахти) найманим робітникам існувала на Поділлі. У праці «Наймити та наймички на Поділлю в XVIII ст.» бачимо 4 такі згадки саме для плахт: для 1764, 1785, 1794 та 1798 рр. (Неселовський, 1928: 25, 27, 29, 30).

А от містянки Гетьманщини носили плахти, зокрема й із шовковими нитками, мінімум до 1760-х рр. (Ділова, 1976: 118, 341, 354; АЮЗР, 1876с: 681). Тож вишита синя плахта з колекції ЧОІМ, яку В. Зайченко датує серединою XVIII ст., оскільки, на її думку, в «другій половині XVIII ст. українська шляхта користувалася європейським костюмом, а селянки навряд чи ткали плахти шовком» (Зайченко, 2007-2008: 43), швидше за все, належала не шляхетній пані (або її датування може бути знижено).

Висновки. Стосовно характеристик жіночої плахти до середини XVII ст. впевнено можна сказати виключно про колір та ціну цього поясного одягу. Найпоширенішими за кольором були червоні плахти, далі йшли напівчасті та сині. Самоселки, чорні та полуяхтові трапляються епізодично. Найімовірніше, плахти цього періоду ткали виключно з вовни, згадки про шовкові та металізовані нитки в джерелах відсутні. Вказівки на те, що плахта мала такий самий фасон, як і на Наддніпрянщині в пізніші часи, відсутні.

Перші плахти з додаванням шовкових ниток згадуються в джерелах з середини XVII ст. (Луцьк, Житомир, потім Гетьманщина). Про фасон і спосіб носіння плахти (дуже прилеглий до тіла) також можна говорити з середини XVII ст.

Згадки про впізнавання плахти (швидше за все, за візерунком) з'являються тільки в останній чверті XVII ст. Той факт що клітинки, створені за рахунок перехрещення рядів світліших ниток, стали на якомусь етапі заповнювати додатковим узором, підтверджується з 1740-х рр. (малюнки Ф. Бергольца). Про плахту з «крилами» впевнено можна казати тільки з другої половини XVIII ст., оскільки неможливо точно встановити, до яких часів відноситься «старинний наряд» жінки, що танцює, на малюнку з рукопису О. Шафонського (1786).

В проміжок з XVI до XVIII ст. згадки про плахту постійно знаходимо для селянок і частково містянок по обидва боки Дніпра. Впевнено говорити про те, що плахту носили жінки з козацької старшини, можна тільки в проміжок у 35–40 років, з 1690-х до 1720-х. Можливо, проникнення плахти у гардероб еліт пов'язане з тим, що деяка частина козацької старшини походила з народу та піднялася по соціальній драбині завдяки повстанню під проводом Богдана

Хмельницького.

Багато питань, озвучених у цій розвідці, є перспективними для подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Актова книга, 1965 – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.). Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 192 с.
- Альбом Мейерберга, 1903 – Альбом Мейерберга. Виды и бытовые картины России XVII века. Издание А. С. Суворина, 1903. 126 с.
- АЮЗР, 1863 – Архив Юго-Западной России. Т. 1. Ч. 3. Акты о козаках (1500–1648 г.). Киев, 1863. 907 с.
- АЮЗР, 1876а – Архив Юго-Западной России. Т. 1. Ч. 6. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI-XVIII веке (1498–1795). Киев, 1876. 615 с.
- АЮЗР, 1876б – Архив юго-западной России. Т. 1. Ч. 6. Приложение. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). Киев, 1876. 795 с.
- АЮЗР, 1876с – Архив юго-западной России. Т. 3. Ч. 3. Акты о гайдамаках (1700–1768). Киев, 1876. 897 с.
- АЮЗР, 1911 – Архив Юго-Западной России. Т. 6. Ч. 8. Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. Киев, 1911. 583 с.
- Безпалько, 2013 – Безпалько В. Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2013. С. 103–109.
- Безпалько, 2017а – Безпалько В. До питання вивчення поясного жіночого одягу на Волині другої половини XVI ст. // *Старий Луцьк*. Луцьк. С. 200–208.
- Безпалько, 2017б – Безпалько В. Одяг челяді і найманих робітників шляхетського дворогосподарства на Волині у другій половині XVI ст. // *Українознавство*. 2017. № 1–2. С. 63–74.
- Білоус, 2011 – Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Простір, 2011. 200 с.
- Білоус, 2021 – Білоус Н. За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світі testamentів кінця XVI–XVII століть. Київ: Простір, 2021. 536 с.
- Бориспольского, 1892 – Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. // *Киевская старина*. 1892. Т. 37. № 5: Прилож. С. 33–48; № 7. С. 65–112.
- Васіна, 2006 – Васіна З. Український літопис вбрання. Т. 2. Київ: Мистецтво, 2006. 448 с.
- Вжосек, 2012 – Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня некласичної історіографії. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.
- Войтів, 1995 – Войтів Г. В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. Дис. ... канд. філол. наук. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 1995. 161 с.
- Волков, 1916 – Волков Ф. [Вовк, Хв.]. Этнографические особенности украинского народа // *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 2. 1916. С. 455–647.
- Ворончук, 2012 – Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: 2012. 713 с.
- Воропай, 1958 – Воропай О. Звичаї нашого народу. Т. 2. Мюнхен, 1958. 289 с.
- Головацкий, 1888 – Головацкий Я. Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье. Вильно, 1888. 47 с.
- Демченко, 2004 – Демченко Л. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами testamentів та реєстрів спадкового майна XVI ст. // *Архіви України*. 2004. № 1–2 (253). С. 112–147.
- Ділова, 1976 – Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1976. 416 с.
- Дневник, 1893 – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. Ч. 1 (1717–1725 гг.). Под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 329 с.
- Дневник, 1895 – Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. Ч. 2 (1726–1729 гг.). Под ред. Ал. Лазаревского. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1895. 342 с.
- Доба гетьмана, 2007 – Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упоряд. С. О. Павленко. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1054 с.
- Зайченко, 2007–2008 – Зайченко В. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // *Скарбниця української культури*. 2007–2008. № 10. С. 41–47.
- Калашникова, 1986 – Калашникова Н. М. 1986. Одежда украинцев XVI - XVIII вв. // *Древняя одежда народов восточной Европы*. За ред. М. Г. Рабиновича, Москва: Наука, 1986. С. 112–132.
- Книга пожиткам, 1862 – Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Кн. 3. Ч. V. Москва, 1862. С. 1–90.
- Косміна, 2020 – Косміна О. Назви стегового одягу за письмовими джерелами XVI–XVIII століть // *Народознавчі зошити*. 2020. № 2 (152). С. 395–409.
- Косміна, 2024 – Косміна О. Мешканці Гетьманщини на малюнках Берггольца 1744 року. *Локальна історія*. 23 Лют. 2024. localhistory.org.ua/rubrics/strii/meshkantsi-getmanshchini-na-maliunkakh-berggoltsa-1744-roku. Дата

- звернення 20 Лют. 2025.
- Луцька замкова, 2013 – Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
- Любецкий архив, 1898 – Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. 1. Киев, 1898. 278 с.
- Маслова, 1956 – Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX – начале XX в. // *Восточнославянский этнографический сборник*. 1956. С. 542–757.
- Матейко, 1977 – Матейко К. Український народний одяг. Київ: Наукова думка, 1977. 224 с.
- Мірза-Авакянц, 1994 – Мірза-Авакянц Н. З побуту української старшини кінця XVII століття // *Козацькі старожитності Полтавщини*. Вип. 2. 1994. С. 33–78.
- Молчанова, 1981 – Молчанова Л.А. Очерки материальной культуры белорусов XVI–XVIII вв. Минск: Наука и техника, 1981. 112 с.
- Неселовський, 1928 – Неселовський О. Наймити та наймички на Поділля в XVIII ст.: матеріали до історії економіки Поділля. 1928. 38 с.
- Ніколаєва, 1996 – Ніколаєва Т. Історія українського костюма. Київ: Либідь, 1996. 176 с.
- Описание имений, 1853 – Описание имений, принадлежащих Гетману Даниилу Апостолу. Материалы для отечественной истории. Т. I. Отд. 3. Киев, 1853. 318 с.
- Опись движимаго, 1884 – Опись движимаго имущества, принадлежавшаго малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // *Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией*. 1884. Т. 8. Стлб. 949–1204.
- Плахта, 2018a – Плахта кінця XVIII ст. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. 10 Кві. 2018. choim.org/плахта-кінця-xviii-ст/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плахта, 2018b – Плахта кінця XVIII ст. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. 14 Бер. 2018. choim.org/плахта-кінця-xviii-ст/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плахта першої, 2018a – Плахта першої половини XIX ст. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 19 Гру. 2018. choim.org/плахта-першої-половини-xix-ст-4/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плахта першої, 2018b – Плахта першої половини XIX ст. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 23 Кві. 2018. choim.org/плахта-першої-половини-xix-ст-2/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плахта першої, 2018c – Плахта першої половини XIX ст. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 17 Січ. 2018. choim.org/плахта-першої-половини-xix-ст/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плахта середини, 2018 – Плахта середини XVIII ст. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 11 Бер. 2018. choim.org/плахта-середини-xviii-ст/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Плаhti з зібрання, 2013 – Плаhti з зібрання Василя Тарновського. *Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського*. 30 Лип. 2013. choim.org/плаhti-з-зібрання-василя-тарновськог. Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Полонська-Василенко, 1965 – Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина*. Мюнхен: Видання «Дніпрової хвилі», 1965. С. 186–381.
- Полтавські сорочки, 2023 – Полтавські сорочки. Плаhti. Пояси. Упор. Н. Була, Т. Лозинський. Львів: Інститут колекціонерства українських мистецьких пам'яток при НТШ, 2013. 448 с.
- Полтавского, 1912 – *Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века*. Вып. 1. Под ред. В. Л. Модзалевского. Чернигов: Типография Губернского Земства, 1912. 244 с.
- Реєстр, 1864 – Реєстр именя Семена Паляя // *Летопись событий юго-западной России в XVII веке*. Т. 4. Приложения. Киев, 1864. С. 107–132.
- Бытовая, 1887 – Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // *Киевская старина*. Год 6. Т. 19. 1887. С. 336–356.
- Сас, 1989 – Сас П. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев: Наукова думка, 1989. 232 с.
- Сборник, 1902 – Сборник Харьковского историко-филологического общества. Т. 13. Харьков, 1902. 241 с.
- Січинський, 1946 – Січинський В.Ю. *Чужинці про Україну*. Авґсбург: Вид. Петра Павловича, 1946. 118 с.
- Скорнякова, 2024 – Скорнякова Н. Український жіночий костюм у XVI–XVIII ст.: стан дослідженості теми // *Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В. І. Вернадського: історичні науки*. 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 181–193.
- Стамеров, 1978 – Стамеров К. К. Українські костюми XV–XVII ст. // *Нариси з історії костюмів*. Київ: Мистецтво, 1978. С. 159–179.
- Стародубского, 1914 – *Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года*. Под ред. В. Л. Модзалевского. Чернигов, Типография Г. М. Веселой, 1914. 136 с.
- Стельмашук, 2001 – Стельмашук Г. Український стрій XIV – середини XVII століть у контексті загальноєвропейської моди та стилів // *Записки НТШ*. 2001. Т. 242. С. 189–202.
- Стельмашук, 2017 – Стельмашук Г. Вбрання на Волині у XIV–XVIII століттях і побутування окремих його компонентів у селян до середини XX ст. // *Народознавчі зошити*. № 4 (136). 2017. С. 896–913.
- Стороженки, 1908 – Стороженки: Фамильный архив. Сост. А. Стороженко, Н. Стороженко. Киев, 1908. Т. VI. 798 с.
- Тарасюк, 2024a – Тарасюк М. Ю. Міське суспільство Волині литовської доби: матеріальний вимір повсякдення: дис. ... д-ра філос. зі спец. 032 історія та археологія. Київ. 2024. 216 с.

- Тарасюк, 2024b – Тарасюк М. Ю. «Кошуль мужицкихъ и женскихъ»: натільний та стегновий одяг волинського міщанства литовської доби (першої половини XVI ст.) // *Сторінки історії*. 2024. № 59. С. 9–22.
- Україна, 1946 – Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. Відп. ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. Київ: Видавництво АН УРСР, 1946. 256 с.
- Українське повсякдення, 2014 – Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
- Шаменков, 2020 – Шаменков С. Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису Шафонського // *Смрпій*. 2020. № 2. Ч. 1. С. 3–106.
- Шаменков, 2024 – Шаменков С. Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца // *Смрпій*. № 5. 2023. С. 47–58.
- Babbinger, 1937 – Babinger F. Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel, 1656–1658. Leiden: Brill, 1937. 259 p.
- Carlson, 1902 – Carlson E. Løjtnanten Fr. Chr. von Weihe's Dagbok 1708–1712. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P.A. Norstedt & Soner, 1902. 132 p.
- Danse macabre, 2024 – Danse amcabre. Taniec śmierci. Niezła sztuka. 31 Жов. 2024. niezlasztuka.net/o-sztuce/danse-macabre-taniec-smierci/ Дата звернення 20 Лют. 2025.
- Mikhaila, 2006 – Mikhaila N. & Malcolm-Davies J. The Tudor Tailor. Reconstructing 16th-century dress. London: Batsford, 2006. 160 p.
- Möbius, 1986 – Möbius H. Kobieta baroku. Warszawa, 1986. 211 p.

REFERENCES

- Aktova knyha, 1965 – Aktova knyha Zhytomyrskoho miskoho uriadu kintsia XVI st. (1582–1588 rr.) [Act Book of Zhytomyr City Government of the Late 16th Century (1582–1588)]. Prepared for publication by M. K. Boichuk. Kyiv: Naukova dumka, 1965. 192 s. [in Ukrainian].
- Album Meyyerberga, 1903 – Album Meyyerberga. Vidy i bytovye kartiny Rossii XVII veka [Meyerberg's Album. Views and Everyday Pictures of Russia in the 17th Century]. Published by A.S. Suvorin, 1903. 126 s. [in Russian].
- AUZR, 1863 – Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii [Archives of South-Western Russia]. T. 1. Ch. 3. Akty o kozakakh (1500–1648 g.) [Acts about Cossacks (1500–1648)]. Kyiv, 1863. 907 s. [in Russian].
- AUZR, 1876a – Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii [Archives of South-Western Russia]. T. 1. Ch. 6. Akty ob ekonomicheskikh i yuridicheskikh otnosheniyakh krestyan v XVI–XVIII veke (1498–1795) [Acts on Economic and Legal Relations of Peasants in the 16th–18th Centuries (1498–1795)]. Kyiv, 1876. 615 s. [in Russian].
- AUZR, 1876b – Arkhiv yugo-zapadnoy Rossii [Archives of South-Western Russia]. T. 1. Ch. 6. Prilozheniye. Akty ob ekonomicheskikh i yuridicheskikh otnosheniyakh krestyan v XVI–XVIII veke (1498–1795) [Appendix. Acts on Economic and Legal Relations of Peasants in the 16th – 18th Centuries (1498–1795)]. Kyiv, 1876. 795 s. [in Russian].
- AUZR, 1876c – Arkhiv yugo-zapadnoy Rossii [Archives of South-Western Russia]. T. 3. Ch. 3. Akty o gaydamakakh (1700–1768) [Acts about Haidamaks (1700–1768)]. Kyiv, 1876. 897 s. [in Russian].
- AUZR, 1911 – Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii [Archives of South-Western Russia]. T. 6. Ch. 8. Akty o zemlevladienii v Yugo-Zapadnoy Rossii XV–XVIII vv. [Acts on Land Ownership in South-Western Russia 15th – 18th Centuries]. Kyiv, 1911. 583 s. [in Russian].
- Bezpalko, 2013 – Bezpalko V. Selianskiy i mishchanskiy zhinochyi odiah na Volyni ost. chverti XVI st.: iz praktyky povsiakdennoho vzhytku [Peasant and Burgher Women's Clothing in Volhynia in the Last Quarter of the 16th Century: From Everyday Use Practice] // *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 2013. S. 103–109 [in Ukrainian].
- Bezpalko, 2017a – Bezpalko V. Do pytannia vyvchennia poiasnoho zhinochoho odiahu na Volyni druhoi polovyny XVI st. [On the Study of Women's Waist Clothing in Volhynia in the Second Half of the 16th Century] // *Staryi Lutsk*. Lutsk. S. 200–208 [in Ukrainian].
- Bezpalko, 2017b – Bezpalko V. Odiah cheliadi i naimanykh robitnykiv shliakhetskoho dvorehospodarstva na Volyni u druhoi polovyny XVI st. [Clothes of Servants and Wage Workers of the Noble Household in Volhynia in the Second Half of the 16th Century] // *Ukrainoznavstvo*. 2017. № 1–2. S. 63–74 [in Ukrainian].
- Bilous, 2011 – Bilous N. Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st. [Testaments of Kyiv Residents from the Mid-16th to the First Half of the 17th Century]. Kyiv: Prostir, 2011. 200 s. [in Ukrainian].
- Bilous, 2021 – Bilous N. Za krok do vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u sviti testamentiv kintsia XVI–XVII stolit [A Step Away from Eternity. Residents of Volhynian Towns in the World of Testaments from the Late 16th – 17th Centuries]. Kyiv: Prostir, 2021. 536 s. [in Ukrainian].
- Borispolskogo, 1892 – Akty Borispolskogo meyskogo uryada 1612–1699 gg. [Acts of the Boryspil City Government 1612–1699] // *Kiyevskaya starina*. 1892. T.37. №5: Prilozh. S.33–48; №7. S.65–112 [in Russian].
- Vasina, 2006 – Vasina Z. Ukrainyskyi litopys vbrannia. Tom 2 [Ukrainian Chronicle of Clothing. Volume 2]. Kyiv: Mystetstvo, 2006. 448 s. [in Ukrainian].
- Vzhosek, 2012 – Vzhosek V. Istoriiia – Kultura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafii [History – Culture – Metaphor. The Rise of Non-classical Historiography]. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012. 296 s. [in Ukrainian].
- Voitiv, 1995 – Voitiv H. V. Nazvy odiahu v pamiatkakh ukrainskoi movy XIV–XVIII st. [Names of Clothing in the Monuments of the Ukrainian Language of the 14th–18th Centuries]. Dys. ... kand. filol. nauk. NAN Ukrainy, Instytut

- ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha. Lviv. 1995. 161 s. [in Ukrainian].
- Volkov, 1916 – Volkov F. [Vovk, Khv.]. Etnograficheskiye osobennosti ukrainskogo naroda [Ethnographic Features of the Ukrainian People] // *Ukrainskiy narod v ego proshlom i nastoyashchem*. T. 2. 1916. S. 455–647 [in Russian].
- Voronchuk, 2012 – Voronchuk I. Naseleння Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnyky [Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors]. Kyiv: 2012. 713 s. [in Ukrainian].
- Voropai, 1958 – Voropai O. Zvychai nashoho narodu. T. 2 [Customs of Our People. Vol. 2]. Munich, 1958. 289 s. [in Ukrainian].
- Golovatskiy, 1888 – Golovatskiy Ya. Cherty domashnego byta russkikh dvoryan na Podlyashye [Features of Home Life of Russian Nobles in Podlasie]. Vilno, 1888. 47 s. [in Russian].
- Demchenko, 2004 – Demchenko L. Mainovi rozporiadzhennia volynskykh shliakhtychiv za materialamy testamentiv ta reiestriv spadkovoho maina XVI st. [Property Dispositions of Volhynian Nobles Based on Materials of Testaments and Registers of Inherited Property of the 16th Century] // *Arkhivy Ukrainy*. 2004. № 1–2 (253). S. 112–147 [in Ukrainian].
- Dilova, 1976 – Dilova i narodno-rozmovna mova XVIII st. (Materialy sotennykh kantseliarii i ratush Livoberezhnoi Ukrainy) [Business and Vernacular Language of the 18th Century (Materials of Regimental Chancelleries and Town Halls of Left-Bank Ukraine)]. Prepared for publication by V.A. Peredriienko. Kyiv: Naukova dumka, 1976. 416 s. [in Ukrainian].
- Dnevnik, 1893 – Dnevnik generalnogo podskarbia Yakova Markovicha [Diary of the General Treasurer Yakiv Markovych]. Ch. 1 (1717–1725 gg.). Ed. by Al. Lazarevskiy. Kyiv: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1893. 329 s. [in Russian].
- Dnevnik, 1895 – Dnevnik generalnogo podskarbia Yakova Markovicha [Diary of the General Treasurer Yakiv Markovych]. Ch. 2 (1726–1729 gg.). Ed. by Al. Lazarevskiy. Kyiv: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1895. 342 s. [in Russian].
- Doba hetmana, 2007 – Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentakh [The Era of Hetman Ivan Mazepa in Documents]. Compiled by S. O. Pavlenko. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2007. 1054 s. [in Ukrainian].
- Zaichenko, 2007–2008 – Zaichenko V. Vbrannia XVIII stolittia u zbirtsi Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho [Clothing of the 18th Century in the Collection of the V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum] // *Skarbnitsia ukrainskoi kultury*. 2007–2008. № 10. S. 41–47 [in Ukrainian].
- Kalashnikova, 1986 – Kalashnikova N.M. Odezhda ukraintsev XVI–XVIII vv. [Clothing of Ukrainians of the 16th – 18th Centuries] // *Drevnyaya odezhda narodov vostochnoy Yevropy*. Ed. by M.G. Rabinovich, Moscow: Nauka, 1986. S. 112–132 [in Russian].
- Kniga pozhitkam, 1862 – Kniga pozhitkam byvshego chernigovskogo polkovnika Pavla Polubotka i detey ego, Andrey a i Yakova Polubotkov, sostavlenaya po kazuku 1724 godu mayorom Mikhaylom Rayevskim i leyb-gvardii serzhantom Lvovym [Book of Possessions of the Former Chernihiv Colonel Pavlo Polubotok and His Children, Andrii and Yakiv Polubotok, Compiled by Order of 1724 by Major Mikhail Raevsky and Life Guard Sergeant Lvov] // *Chteniya v imperatorskom obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete*. Kn. 3. Ch. V. Moscow, 1862. S. 1–90 [in Russian].
- Kosmina, 2020 – Kosmina O. Nazvy stehnovoho odiahu za pysovymy dzherelamy XVI–XVIII stolit [Names of Thighs Clothes by Written Sources of the XVI–XVIII Centuries] // *Narodoznavchi zoshyty*. 2020. № 2 (152). S. 395–409 [in Ukrainian].
- Kosmina, 2024 – Kosmina O. Meshkantsi Hetmanshchyny na maliunkakh Berggoltsa 1744 roku [Residents of the Hetmanate in Bergholz's Drawings from 1744]. *Lokalna istoriia*. 23 Feb. 2024. localhistory.org.ua/rubrics/strii/meshkantsi-getmanshchiny-na-maliunkakh-berggoltsa-1744-roku. Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Lutska zamkova, 2013 – Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. [Lutsk Castle Book 1560-1561]. Prepared for publication by V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk. Lutsk, 2013. 733 s. [in Ukrainian].
- Lyubetskiy arkhiv, 1898 – Lyubetskiy arkhiv grafa Miloradovicha [Lyubech Archive of Count Miloradovich]. Vol. 1. Kyiv, 1898. 278 s. [in Russian].
- Maslova, 1956 – Maslova G.S. Narodnaya odezhda russkikh, ukraintsev i belorusov v XIX – nachale XX v. [Folk Clothing of Russians, Ukrainians and Belarusians in the 19th – Early 20th Century] // *Vostochnoslavianskiy etnograficheskiy sbornik*. 1956. S. 542–757 [in Russian].
- Mateiko, 1977 – Mateiko K. Ukrainskiy narodnyi odiah [Ukrainian Folk Clothing]. Kyiv: Naukova dumka, 1977. 224 s. [in Ukrainian].
- Mirza-Avakians, 1994 – Mirza-Avakians N. Z pobutu ukrainskoi starshyny kintsia XVII stolittia [From the Daily Life of Ukrainian Elite at the End of the 17th Century] // *Kozatski starozhymosti Poltavshchyny*. Vol. 2. 1994. S. 33–78 [in Ukrainian].
- Molchanova, 1981 – Molchanova L.A. Ocherki materialnoy kultury belorusov XVI–XVIII vv. [Essays on the Material Culture of Belarusians in the 16th – 18th Centuries]. Minsk: Nauka i tekhnika, 1981. 112 s. [in Russian].
- Neselovskiy, 1928 – Neselovskiy O. Naimyty ta naimychky na Podilliu v XVIII st.: materialy do istorii ekonomiky Podillia [Male and Female Hired Workers in Podillia in the 18th Century: Materials for the Economic History of Podillia]. 1928. 38 s. [in Ukrainian].
- Nikolaieva, 1996 – Nikolaieva T. Istorii ukrainskoho kostiuma [History of Ukrainian Costume]. Kyiv: Lybid, 1996. 176 s. [in Ukrainian].

- Opisaniye imeniy, 1853 – Opisaniye imeniy, prinadlezhashchikh Getmanu Daniilu Apostolu [Description of Estates Belonging to Hetman Danylo Apostol]. Materialy dlya otechestvennoy istorii. Vol. I. Part three. Kyiv, 1853. 318 s. [in Russian].
- Opis dvizhimago, 1884 – Opis dvizhimago imushchestva, prinadlezhavshago malorossiyskomu getmanu Ivanu Samoylovichu i ego synoviyam, Grigoriyu i Yakovu [Inventory of Movable Property Belonging to the Little Russian Hetman Ivan Samoilovich and His Sons, Hryhorii and Yakiv] // *Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavayemaya Arkheograficheskoy komissiyey*. 1884. Vol. 8. Columns 949–1204 [in Russian].
- Plakhta, 2018a – Plakhta kintsia XVIII st. [Plakhta of the Late 18th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho. 10 Apr. 2018. choim.org/плахта-кінця-xviii-ст/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhta, 2018b – Plakhta kintsia XVIII st. [Plakhta of the Late 18th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho. 14 Mar. 2018. choim.org/плахта-кінця-xviii-ст/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhta pershoi, 2018a – Plakhta pershoi polovyny XIX st. [Plakhta of the First Half of the 19th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho. 19 Dec. 2018. choim.org/plakhta-pershoi-polovyny-khikh-st-4/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhta pershoi, 2018b – Plakhta pershoi polovyny XIX st. [Plakhta of the First Half of the 19th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho. 23 Apr. 2018. choim.org/plakhta-pershoi-polovyny-khikh-st-2/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhta pershoi, 2018c – Plakhta pershoi polovyny XIX st. [Plakhta of the First Half of the 19th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho. 17 Jan. 2018. choim.org/plakhta-pershoi-polovyny-khikh-st/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhta seredyny, 2018 – Plakhta seredyny XVIII st. [Plakhta of the Mid-18th Century]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V. V. Tarnovskoho. 11 Mar. 2018. choim.org/plakhta-seredyny-xviii-st/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Plakhty z zibrania, 2013 – Plakhty z zibrania Vasylia Tarnovskoho [Plakhty from Vasyl Tarnovsky's Collection]. Chernihivskiy istorychnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho. 30 Jul. 2013. choim.org/plakhty-z-zibrania-vasyliatarnovskoho/ Accessed 20 Feb. 2025 [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, 1965 – Polonska-Vasylenko N. Maino zaporizkoi starshyny, yak dzherelo dlia sotsialno-ekonomichnoho doslidzhennia istorii Zaporizhzhia [Property of Zaporizhian Elders as a Source for Socio-Economic Research on the History of Zaporizhzhia] // *Zaporizhzhia XVIII stolittia ta yoho spadshchyna. Miunkhen: Vydannia «Dniprovoi khvyli»*, 1965. S. 186–381 [in Ukrainian].
- Poltavski sorochky, 2023 – Poltavski sorochky. Plakhty. Poiasy [Poltava Shirts. Plakhty. Belts]. Upor. N. Bula, T. Lozynskiy. Lviv: Instytut kolektsionerstva ukrainskykh mystetskykh pamiatok pry NTSh, 2013. 448 s. [in Ukrainian].
- Poltavskogo, 1912 – Aktovyya knigi Poltavskago gorodovogo uryada XVII veka [Record Books of the Poltava City Government of the 17th Century]. Vyp. 1. Pod red. V. L. Modzalevskogo. Chernigov, Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1912. 244 s. [in Russian].
- Reestr, 1864 – Reestr imeniya Semena Paliya [Inventory of Semen Paliy's Estate] // *Letopis sobytii yugo-zapadnoy Rossii v XVII veke*. T. 4. Prilozheniya. Kiev, 1864. S. 107–132 [in Russian].
- Bytovaya, 1887 – Bytovaya malorusskaya obstanovka v dokumentakh XVII–XVIII st. [Little Russian Household Settings in Documents of the 17th-18th Centuries] // *Kievskaya starina*. God 6. T. 19. 1887. S. 336–356 [in Russian].
- Sas, 1989 – Sas P. Feodalnye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. [Feudal Cities of Ukraine in the Late 15th – 60s of the 16th Century]. Kiev: Naukova dumka, 1989. 232 s. [in Russian].
- Sbornik, 1902 – Sbornik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. [Collection of the Kharkov Historical and Philological Society]. Vol. 13. Kharkov, 1902. 241 s. [in Russian].
- Sichynskiy, 1946 – Sichynskiy V.Yu. Chuzhyntsi pro Ukrainu [Foreigners about Ukraine]. Avgsburg: Vyd. Petra Pavlovycha, 1946. 118 s. [in Ukrainian].
- Skornyakova, 2024 – Skornyakova N. Ukrainskyi zhinochyi kostium u XVI–XVIII st.: stan doslidzhenosti temy [Ukrainian Women's Costume in the 16th – 18th Centuries: the State of Research on the Theme] // *Vcheni zapysky Tavriiskoho Natsionalnoho Universytetu imeni V.I. Vernadskoho: istorychni nauky*. 2024. T. 35 (74). № 3. S. 181–193. [in Ukrainian].
- Stamerov, 1978 – Stamerov K. K. Ukrainski kostiumy XV–XVII st. [Ukrainian Costumes of the 15th-17th Centuries] // *Narysy z istorii kostiumiv*. Kyiv: Mystetstvo, 1978. S. 159–179 [in Ukrainian].
- Starodubskogo, 1914 – Aktovaya kniga Starodubskago gorodovogo uryada 1693 goda [Record Book of the Starodub City Government of 1693]. Pod red. V. L. Modzalevskogo. Chernigov, Tipografiya G. M. Veseloy, 1914. 136 s. [in Russian].
- Stelmashchuk, 2001 – Stelmashchuk H. Ukrainskyi strii XIV – seredyny XVII stolit u konteksti zahalnoievropeiskoi mody ta styliv [Ukrainian Costume of the 14th – Mid-17th Centuries in the Context of Pan-European Fashion and Styles] // *Zapysky NTSh*. 2001. T. 242. S. 189–202 [in Ukrainian].
- Stelmashchuk, 2017 – Stelmashchuk H. Vbrannia na Volyni u XIV–XVIII stolittiakh i pobutuvannia okremykh yoho komponentiv u selian do seredyny XX st. [Clothing in Volhynia in the 14th – 18th Centuries and the Existence of Some of Its Components Among Peasants Until the Mid-20th Century] // *Narodoznavchi zoshyty*. № 4 (136). 2017. S. 896–913 [in Ukrainian].
- Storozhenki, 1908 – Storozhenki: Familnyy arkhiv [Storozhenki: Family Archive]. Sost. A. Storozhenko, N. Storozhenko. Kiev, 1908. T. VI. 798 s. [in Russian].

- Tarasiuk, 2024a – Tarasiuk M. Yu. *Miske suspilstvo Volyni lytovskoi doby: materialnyi vymir povsiakdennia* [Town Society of Volhynia During the Lithuanian Era: The Material Dimension of Everyday Life]: dys. ... d-ra filos. zi spec. 032 istoria ta arkeologia. Kyiv. 2024. 216 s. [in Ukrainian].
- Tarasiuk, 2024b – Tarasiuk M. Yu. “Koshul muzhytskykh i zhenskykh”: natilnyi ta stehnovyi odiah volynskoho mishchanstva lytovskoi doby (pershoi polovyny XVI st.) [Koshul Muzhytskykh Y Zhenskykh»: Everyday Attire Of Volhynian Burghers During The Lithuanian Era (First Half Of The 16th Cent.)] // *Storinky istorii*. 2024. № 59. S. 9–22 [in Ukrainian].
- Ukraina, 1946 – Ukraina pered vyzvolnoiu viinoiu 1648–1654 rr. [Ukraine Before the Liberation War of 1648–1654]. Vidp. red. M. N. Petrovskiyi, K.H. Huslysty. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, 1946. 256 s. [in Ukrainian].
- Ukrainske povsiakdennia, 2014 – Ukrainske povsiakdennia rannomodernoï doby: zbirnyk dokumentiv [Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Period: Collection of Documents]. Vyp. 1: Volyn XVI st. Kyiv: Feniks, 2014. 776 s. [in Ukrainian].
- Shamenkov, 2020 – Shamenkov S. *Obrazy kozakiv ta meshkantsiv Hetmanshchyny 1780-kh rokiv – istoriia tsykladu maliunkiv iz rukopysu Shafonskoho* [Images of Cossacks and Residents of the Hetmanate in the 1780s – History of a Cycle of Drawings from Shafonsky’s Manuscript] // *Strii*. 2020. № 2. Ch.1. S. 3–106 [in Ukrainian].
- Shamenkov, 2024 – Shamenkov S. *Obrazy meshkantsiv Hetmanshchyny 1740-kh rokiv zi zbirky Fridrikha Vilhelma Berholtsa* [Images of Residents of the Hetmanate of the 1740s from Friedrich Wilhelm Bergholtz’s Collection]. *Strii*. № 5.2023. S. 47–58 [in Ukrainian].
- Babinger, 1937 – Babinger F. *Conrad Jacob Hildebrandt's dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel, 1656–1658*. Leiden: Brill, 1937. 259 p. [in German].
- Carlson, 1902 – Carlson E. *Löjtmanten Fr. Chr. von Weihses Dagbok 1708–1712*. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P.A. Norstedt & Soner, 1902. 132 p. [in Swedish].
- Danse macabre, 2024 – Danse macabre. *Taniec śmierci. Niezła sztuka*. 31 Oct. 2024. niezlasztuka.net/o-sztuce/danse-macabre-taniec-smierci/ Accessed 20 Feb. 2025. [in Polish].
- Mikhaila, 2006 – Mikhaila N. & Malcolm-Davies J. *The Tudor Tailor. Reconstructing 16th-century dress*. London: Batsford, 2006. 160 p. [in English].
- Möbius, 1986 – Möbius H. *Kobieta baroku*. Warszawa, 1986. 211 p. [in Polish].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325578

УДК 94(477)«1914/1918»:271.2:2-468]:930.1:070(477-25)](045)

Віталій ТАЦІЄНКО,

orcid.org/0000-0003-3372-9765

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tatsiyenko1990@ukr.net

Наталія ТАЦІЄНКО,

orcid.org/0000-0002-7872-9008

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tatsiyenko_natalia@ukr.net

УЧАСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ОРГАНІЗАЦІЇ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «КИЇВСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ ВІДОМОСТЕЙ»)

У статті на основі систематизації матеріалів часопису «Київські єпархіяльні відомості» показано участь православного духовенства в організації медичної допомоги під час Першої світової війни. Вже на початку війни в монастирях створювалися шпиталі, безкоштовно надавалися приміщення на військові потреби та для розміщення тисяч одужуючих воїнів. У вересні 1914 р. почав роботу шпиталь, відкритий на кошти духовенства і церков Київської єпархії. Крім цього клірики організували збори коштів, виділяли на лікування воїнів частину власних прибутків. Вже за перший рік війни Православна церква показала вагомі результати благодійницької діяльності. Послушниці і монахині доглядали за солдатами, стаючи медсестрами чи санітарками. Духовенство залучалося до задоволення духовних потреб військових, які знаходилися на лікуванні, ставало їх моральною підтримкою.

Ключові слова: Православна церква, духовенство, «Київські єпархіяльні відомості», Київська єпархія,

Vitalii TATSIENKO

orcid.org/0000-0003-3372-9765

PhD (History),

Associate Professor at the Department of History of Ukraine

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Ukraine, Uman)

tatsiyenko1990@ukr.net

Natalia TATSIENKO

orcid.org/0000-0002-7872-9008

PhD (History),

Associate Professor at the Department of History of Ukraine

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Ukraine, Uman)

tatsiyenko_natalia@ukr.net

THE PARTICIPATION OF THE ORTHODOX CHURCH IN THE ORGANIZATION OF MEDICAL CARE DURING THE FIRST WORLD WAR (BASED ON THE MATERIALS OF THE «KYIV DIOCESAN NEWS»)

The First World War, which involved 3/4 of the world's population, had catastrophic consequences raising a number of complex social and humanitarian issues. At the beginning of the war, there was an urgent need to organize medical care for the frontline soldiers, support the affected civilian population and provide the troops with food, medicine, etc. The Orthodox church did not stand aside from one of the largest military conflicts taking an active public position. The study of the experience of charitable activities of the Orthodox clergy in times of war will allow us to trace common parallels in the development of society in periods of large-scale challenges. A main idea of the article is an attempt to show one of the aspects of charitable activities of the Orthodox church during the Great War such as the creation and provision of medical institutions for wounded soldiers.

The aim of the article is to systematize the materials of the «Kyiv Diocesan News», the official publication of the Kyiv diocese of the Russian Orthodox Church, which made it possible to show the participation of the Orthodox clergy in the organization of medical care during the First World War.

Already at the beginning of the war, hospitals were set up in Kyiv monasteries, including a large medical institution with 120 beds in the Kyiv-Pechersk Lavra. In addition, the monasteries provided free premises for military needs and to accommodate thousands of recovering soldiers. In September 1914, the hospital began operating at the expense of the clergy and churches of the Kyiv diocese. During the two years of its existence, 2074 people received medical services here. In addition, the clergy organized fundraising and allocated a part of their own income for the treatment of soldiers. During the first year of the war, the Orthodox church showed significant results of charitable activities. The Kyiv diocese maintained nine hospitals with 448 beds at its own expense, which had brought it significant profit before the war, and provided free accommodation for more than 8,000 people. Four hospitals for 250 people were run by monasteries in Kyiv. The total donations for the first year of the war (including goods) from the Kyiv diocese were estimated at 403585 rubles and 45 kopecks. The largest part – 187604 rubles 19 kopecks – was allocated to hospitals.

The ascetic work of novices and nuns, who took an active part in medical work, is worth noting. They took care of soldiers becoming nurses or orderlies and sewed underwear.

The clergy were involved in meeting the spiritual needs of the soldiers undergoing treatment and became their moral support. Clergymen visited the wounded in hospitals blessing the soldiers, gave them consecrated crosses and religious literature.

Key words: *Orthodox church, clergy, «Kyiv Diocesan News», Kyiv diocese, the First World War, hospitals, infirmaries.*

Постановка проблеми. Перша світова війна порушила низку складних соціально-гуманітарних питань, які лягали на плечі суспільства. З подібними випробуваннями зіткнулася й сьогодні Українська держава, яка об'єднуючись в умовах воєнного лихоліття, створила феномен масового волонтерського руху, який засвідчує громадянську зрілість і патріотизм українського суспільства. Вивчення досвіду добротності в періоди воєнних лихоліть дозволяє простежити спільні паралелі розвитку суспільства під час масштабних

викликів.

Велика війна 1914–1918 рр., в яку було втягнуто 38 держав із населенням 1,5 млрд осіб ($\frac{3}{4}$ населення земної кулі) мала катастрофічні наслідки: мобілізовано 65 млн солдатів, з яких 10 млн загинуло і близько 20 млн поранено. Значна кількість жертв була й серед цивільного населення. На початку війни виникла нагальна потреба в організації медичної допомоги фронтовикам, підтримці постраждалого цивільного населення, забезпеченні війська продуктами, ліками тощо. Православна церква не стояла осторонь одного з наймасштабніших воєнних конфліктів, зайнявши активну суспільну позицію. Одним з першочергових завдань, яке ставило перед собою духовенство було створення лікувальних установ та їх забезпечення.

Аналіз сучасних досліджень з теми. В сучасній вітчизняній історіографії актуальним залишається висвітлення різних аспектів благодійницької діяльності Православної церкви на українських землях в роки Першої світової війни. В працях Г. Степаненко висвітлюються основні напрями доброчинності Православної церкви в Україні в роки війни, зокрема й створення лікувальних установ (Степаненко, 2004; Степаненко, 2014). У статті А. Кравця розглянуті особливості розвитку «сестринського руху», який активізувався під час Першої світової війни, а також діяльність Товариства Червоного Хреста (Кравець, 2017). Регіональний аспект благодійності православного духовенства у воєнні роки висвітлили Ю. Берестень та В. Мороз. Істориками досліджено доброчинну діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (Берестень, Мороз, 2019)

Джерельною базою статті є матеріали «Київських єпархіальних відомостей» – офіційного друкованого органу Київської єпархії Російської православної церкви. Часопис складався з двох частин – офіційної, де друкувалися урядові постанови, розпорядження Св. Синоду, керівництва єпархії та неофіційної, у якій містилися матеріали щодо тогочасного духовного, культурно-освітнього та громадського життя, статті релігійного, історичного, краєзнавчого змісту. З початком Першої світової війни окреме місце на сторінках «Київських єпархіальних відомостей» займали матеріали щодо благодійницької діяльності церкви. Результати доброчинних акцій, ініційованих церквою, друкувались з метою показати учасникам користь їхніх малих внесків у велику справу, а з іншого боку – продемонструвати владі й представникам упереджено налаштованої інтелектуальної еліти утримання церквою вагомих позицій у суспільному житті (Степаненко, 2014: 566).

Мета статті полягає в тому, щоб на основі матеріалів часопису «Київські єпархіальні відомості» висвітлити участь Православної церкви в організації медичної допомоги під час Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Масштаби бойових дій та гуманітарної катастрофи вимагали вирішення питання організації медичної допомоги постраждалим військовим у тилкових районах імперії. Одним із ключових завдань системи церковної доброчинності, яку очолював Св. Синод, стало облаштування лікувальних установ для поранених військових. Розпорядженням від 12 серпня 1914 р. Св. Синод закликав монастирі та церкви до збору пожертв

на лікування поранених, хворих воїнів та допомогу сім'ям мобілізованих. Монастирі та всі заклади духовного відомства мали підготувати вільні приміщення для шпиталів та забезпечити їх всім необхідним, а також підготувати здібних та «благонадійних» осіб для догляду за військовими. Також вимагалось подати звіт до Св. Синоду про виконану роботу, а в подальшому такі звіти мали стати щомісячними (Определения, 1914а: 566-567).

Благодійницька діяльність монастирів єпархії здебільшого спрямовувалася на утримання лазаретів та догляд за військовими, який здійснювали черниці та послушниці в якості сестер милосердя, а також пошиття білизни, надання духовної втіхи. Вже на початку війни в київських монастирях створювалися шпиталі. Найбільшою була допомога від Києво-Печерської лаври. На початку воєнного лихоліття у лаврі було облаштовано лазарет на 100 ліжок з повним утриманням (згодом розширено до 120 місць). Другий корпус місткістю до 700 осіб був відведений для одужуючих, третій – під телеграфний парк і майстерню, де могло знаходитися до 900 осіб, четвертий корпус був відданий під військові потреби – до 1000 осіб. Ці приміщення надавалися безкоштовно. Загалом на початку війни пожертви Києво-Печерської лаври оцінювалися у 100 тис. руб. (Участие киевского, 1914: 879).

На сторінках «Київських єпархіальних відомостей» за 2 серпня 1915 р. зазначалося, що крім значних пожертв на початку війни та утримання лазарету Києво-Печерська лавра відраховувала ще 2% із братських кухликових зборів і жалування насельників, проводила збори коштів в церквах. Також в приміщеннях лаври, які до війни давали прибуток, а на воєнні потреби відводилися безкоштовно, перебувало до 2 тис. поранених воїнів. Ще в одній з будівель монастирського комплексу перебувало близько 900 військових, які одужували. Окрім цього, хворі і поранені солдати займали половину приміщення лаврської лікарні, де постійно перебувало до 40 осіб. Лавра не могла повністю за свій кошт утримувати всіх військових, які перебували на її території, натомість не отримуючи прибутків з приміщень, як до війни, опалювала, освітлювала їх, забезпечувала водою. Поранені отримували книги, брошури релігійного змісту, іконки, на що щомісячно витрачалося кілька сотень рублів. Лавра здійснювала поховання багатьох померлих за свій рахунок (поховання одного воїна вартувало не менше 10 руб.) (Участие киевского, 1915: 730-731).

В обителі Михайлівського монастиря було облаштовано шпиталь з повним утриманням на 50 осіб. Монастир теж надавав приміщення для поранених воїнів, в яких перебувало до 500 осіб. Як і Києво-Печерська лавра, частину військових монастир утримував за свій кошт, а решті надавав приміщення, догляд, опалення, освітлення, воду тощо. На утримання лазарету братія монастиря відраховувала із кухликових зборів настоятеля, ієромонахів та ієродияконів по 10%, а із прибутків монахів по 5%. Монастир за свій кошт забезпечував ліками деякі з госпіталів. На початку війни було витрачено близько 1 тис. руб. на придбання необхідного устаткування. За можливості військові також забезпечувалися релігійною літературою (Участие киевского, 1914: 880; Участие киевского, 1915: 731).

Лікувальні установи створювалися і в інших монастирях м. Києва. Так, Києво-Братський монастир разом з духовною академією облаштував шпиталь з повним утриманням на 11 осіб. Лазарети для одужуючих військових було облаштовано у Видубицькому (на 20 осіб), Свято-Троїцькому (на 50 осіб) та Свято-Микільському Пустинному (на 20 осіб) монастирях. Останній також безкоштовно надавав приміщення для Лазарету імені вчителів і законотчителів церковно-парафіяльних шкіл Київської єпархії. У Покровському жіночому монастирі під шпиталь було виділено всі приміщення до війни безкоштовної лікарні (Участие киевского, 1914: 880; Участие киевского, 1915: 732).

Монастирі єпархії за межами Києва, не маючи лікувальних установ, здійснювали пожертви на їх утримання. Так, в січні 1915 р., вони передали для забезпечення шпиталів 97 руб. 29 коп., в лютому – 50 руб. 45 коп., в березні – 107 руб. 10 коп. Також допомагали сім'ям мобілізованих, надаючи зерно, борошно та інші продукти. До свята Великодня ці монастирі надсилали на фронт подарунки для військових (Участие киевского, 1915: 733).

18 серпня 1914 р. під керівництвом митрополита Флавіана (Городецького) та в присутності всіх вікаріїв відбулося зібрання духовенства і старост церков м. Києва. Було прийнято рішення про облаштування та утримання на весь період воєнного часу шпиталю на 50 осіб за рахунок храмів, духовенства і церковних старост. Митрополит пожертвував 1 тис. руб. та виділив для цієї потреби верхній поверх Києво-Софійського митрополичого дому. На початку війни митрополит також передав 1 тис. руб. на Київську організацію Червоного Хреста. За серпень 1914 р. одноразові внески від церков, духовенства та церковних старост на облаштування і утримання шпиталю для поранених воїнів склали 7751 руб. 90 коп. (враховуючи 1 тис. руб., яку передав митрополит). Крім того, було прийнято рішення про щомісячні відрахування 5% від прибутків храмів та 2% від доходів кліриків на утримання Лазарету імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії (Участие киевского, 1914: 880-881; Единовременные взносы, 1914: 599-604). Так, за вересень 1914 р. пожертвування на утримання лазарету склали 17473 руб. 4 коп. (В сентябре, 1914: 641-645; Продолжение списка, 1914: 667-670).

Окрім визначених відрахувань духовенство здійснювало ще й одноразові пожертви. Так, 11 вересня 1914 р. в с. Калигірка Звенигородського повіту під головуванням благочинного священика П. Фомицького відбулося зібрання духовенства 7 округу повіту. Крім 5% збору з прибутків церков і 2% з утримання духовенства на потреби лазарету було проведено одноразовий збір для облаштування нових ліжок для поранених (Из епархиальной хроники, 1914b: 944).

9 вересня 1914 р. відбулося освячення митрополитом Флавіаном лазарету, відкритого на кошти духовенства і церков Київської єпархії. Шпиталь налічував 50 ліжок, проте згодом був розширений до 100 місць. Обов'язки сестер і братів милосердя виконували монахині і послушниці, ченці і послушники деяких київських монастирів, а також запрошені сестри милосердя із Червоного Хреста. Обов'язки завідувача лазарету виконував лікар М. Радецький. Військові, які перебували на лікуванні могли відвідувати служби при церкві митрополичого дому, що знаходилася поряд (Из епархиальной

хроніки, 1914а: 914-915).

Вже о 10 годині 16 вересня 1914 р. до Лазарету імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії прибуло перших 12 поранених військових у важкому стані (Із єпархиальної хроніки, 1914b: 933). В середині листопада 1914 р. в лазареті перебувало 54 особи, з яких 50 прибули 14 листопада (Із єпархиальної хроніки, 1914g: 1149-1150), у середині вересня 1915 р. – 62 поранених і один хворий захисник. З 16 вересня 1914 р. до 16 вересня 1915 р. в лазареті лікувалися 1042 особи – 944 поранених і 98 хворих військових (Журнал засіданий XXXI, 1916: 105), на початку жовтня 1916 р. – до 20 осіб (Журнали засіданий XXXIIa, 1917: 92). Станом на серпень 1916 р. на утримання Лазарету імені церков і духовенства щомісячно потрібно було в середньому 1 тис. руб. (Журнали засіданий XXXIIb, 1917: 119).

14 квітня 1916 р. на пастирському зібранні духовенства м. Києва і повітових протоієреїв за пропозицією єпископа Чигиринського Никодима, ухвалено рішення про прийняття шпиталю парафіяльного братства м. Олександрівки Чигиринського повіту на 60 ліжок на утримання Лазарету імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії у зв'язку з достатністю коштів із відсоткових надходжень. Це рішення було затверджене митрополитом (Дополнительные вопросы, 1916: 20; Разные известия, 1916: 180-181).

9 вересня 1916 р. з нагоди дворіччя Лазарету імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії в присутності митрополита Володимира (Богоявленського) було проведено молебень-подяку. Керівник єпархії зустрівся з воїнами, обійшовши палати. За два роки існування лазарету медичні послуги тут отримали 2074 особи «нижчих військових чинів» – 1956 поранених і 118 хворих. В середньому утримання та надання медичної допомоги одному військовому в шпиталі обходилося у 2 руб. 16 коп. на день. Крім простих хірургічних втручань за цей час також було проведено 285 складних операцій, з яких лише 2,1% (6 осіб) завершилося летально, що свідчить про високу кваліфікацію персоналу (Із єпархиальної хроніки, 1916: 824-825; Журнали засіданий XXXIIa, 1917: 97).

Згідно фінансового звіту лазарету за два роки (з моменту відкриття і до 1 вересня 1916 р.) надходження складали 205 255 руб. 27 коп. готівкою і 45 200 руб. білетами. Витрачено за цей час 137 158 руб. 20 коп.: утримання лікарів та працівників – 25 600 руб.; облаштування лазарету і утримання поранених – 50 935 руб. 33 коп.; купівля облігацій 5,5% державної короткострокової позики – 43 122 руб. 87 коп.; утримання біженців духовного звання – 10 000 руб.; утримання шпиталю в м. Олександрівці – 7500 руб. Станом на 1 вересня 1916 р. залишилося 68 097 руб. 7 коп. готівкою і 42 500 руб. білетами. За рішенням єпархиального з'їзду 1915 р. із залишку коштів мало бути виділено 25 тис. руб. на будівництво притулку в Межигірському монастирі для дітей загиблих та важкопоранених воїнів (Дополнительные вопросы, 1916: 19-20).

6 жовтня 1914 р. в с. Маньківка Уманського повіту відбулося урочисте відкриття Лазарету північної частини Уманського повіту на 25 ліжок, але передбачалося розширення до 50 місць. Шпиталь, що знаходився у новому

приміщенні двокласної церковно-парафіяльної школи, був створений з ініціативи мирового посередника М. Вишинського за допомогою духовенства та членів місцевого Свято-Володимирського братства. На момент відкриття шпиталю було зібрано близько 1000 руб. пожертв і значну кількість продуктів та речей для поранених й облаштування лікувального закладу. Після освячення лазарету та молебню відбулися вибори голови і членів правління, секретаря, скарбника, членів ревізійного комітету, смотрителя шпиталю. Також обговорювалися питання його утримання та діяльності. Наприкінці засідання було проведено збір пожертв, в результаті якого зібрано близько 200 руб., з яких 100 руб. пожертвував землевласник та орендатор с. Поташ Г. Древановський (Із епархиальної хроніки, 1914f: 1082-1083).

10 жовтня 1914 р. Київське Свято-Володимирське братство відкрило першу частину свого шпиталю на 25 ліжок в будинку купця М. Горелова по вул. Великій Васильківській, 26 (Із епархиальної хроніки, 1914d: 1034-1035).

Лікувальні установи організовувалися і в закладах духовної освіти. Так, у приміщенні Київської духовної семінарії функціонував шпиталь, який був відкритий Союзом міст. 17 жовтня 1914 р. на XXX Київському епархиальному з'їзді депутатів духовенства було прийнято рішення про переведення семінаристів до Першого жіночого духовного училища (Журнал засідань ХХХ, 1914: 35-36; Объявления, 1914: 767), а вже 12 жовтня 1914 р. відбулося освячення Лазарету імені Союзу міст (Із епархиальної хроніки, 1914d: 1034).

З 15 жовтня 1914 р. почав роботу Шпиталь імені учителів церковно-парафіяльних шкіл, що знаходився в приміщенні київського Свято-Микільського Пустинного монастиря і утримувався на кошти учителів церковно-парафіяльних шкіл, шляхом відрахування 2% від їх платні. Лазарет на 20 ліжок розміщувався у 4 кімнатах. Обов'язки сестер милосердя на постійній основі виконували шість монахинь і послушниць монастирів. Лікарський персонал очолював лікар Г. Беляєв (Із епархиальної хроніки, 1914e: 1061).

Невеликі лікувальні установи створювалися й на кошти місцевих братств та вірян. Наприклад, з ініціативи Тростянецького Св. Космо-Даміанівського братства (Канівський повіт) у жовтні 1914 р. почав функціонувати патронат-госпіталь на чотири ліжко-місця (От Киевской, 1914: 665).

У епархиальному часописі за 20-27 грудня 1915 р. підсумовувалися результати благодійницької діяльності Православної церкви за перший рік війни. Вагомим був внесок духовенства у створення лікувальних установ. Зазначалося, що Київська єпархія за власний кошт утримувала дев'ять шпиталів на 448 ліжко-місць та безкоштовно надавала приміщення, які до війни приносили їй значний прибуток, для понад 8 тис. осіб. Так, велика лікувальна установа була створена за рахунок відрахувань з прибутків церков та духовенства єпархії. Монастирі мали чотири шпиталі на 250 осіб, Свято-Володимирське братство – два лазарети на 70 осіб, церковно-парафіяльні школи – один на 22 особи, духовні заклади освіти – один на шість осіб. Сукупні пожертви за перший рік війни (в тому числі речами) від Київської єпархії оцінювалися в 403 585 руб. 45 коп. Найбільшу частину складала відрахування на шпиталі – 187 604 руб. 19 коп. (від монастирів – 48 038 руб. 32 коп., церков і

духовенства – 68 525 руб. 72 коп., духовних закладів освіти – 6140 руб., церковно-парафіяльних шкіл – 5074 руб. 64 коп., вірян – 3464 руб., Свято-Володимирського братства – 22 752 руб. 73 коп.). Пожертви речами оцінювалися на 3791 руб. 13 коп. (Жертва, 1915: 1212-1213).

Варто відзначити подвижницьку роботу послушниць і монахинь, які брали активну участь у медико-санітарній роботі. Вони доглядали за солдатами, стаючи медсестрами чи санітарками, шили білизну. У вересні 1914 р. Св. Синод видав розпорядження про залучення монахів і послушників для допомоги пораненим воїнам. Єпархіальним керівництвом рекомендувалося пропонувати чоловікам виконувати функції братів милосердя за місцем проживання, при перевезенні поранених від залізничних станцій до шпиталів тощо. Бажаючі мали з'являтися до місцевих відділів Товариства Червоного Хреста (Определения, 1914с: 594).

Духовенство залучалося до задоволення духовних потреб військових, які перебували на лікуванні, ставало їх моральною підтримкою. За пропозицією митрополита, 20 серпня 1914 р. Київський єпархіальний місіонерський з'їзд наголошував на потребі частішого відвідування шпиталів Києва вікаріями для «втіхи своїм архіпастирським словом» та передання воїнам натільних хрестиків, Євангелій, псалтирів та іншої релігійної літератури (Участие киевского, 1914: 881). У жовтні 1914 р. було прийнято рішення про залучення кліриків Києва до пастирської роботи в лазаретах міста, яких нараховувалося більше 80. Було сформовано перелік шпиталів та відповідальних за них священиків. Також було прийнято рішення про поширення серед бійців духовної літератури (Распоряжения, 1914: 653; Журнал заседаний священнослужителей, 1914: 653-656; Ведомость, 1914: 657-663).

27 вересня 1914 р. митрополит Київський і Галицький Флавіан відвідав Лазарет імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії. Архієрей спілкувався з пораненими, благословляв їх, оглянув лазарет та ще одне вільне приміщення в будівлі, де ближчим часом мали облаштувати 50 ліжко-місць (Из епархиальной хроники, 1914с: 985-986). 18 листопада 1914 р. цей лазарет відвідав єпископ Канівський Василій (Из епархиальной хроники, 1914g: 1149-1150). 29 жовтня 1914 р. ректор Київської духовної академії відвідав лазарет Хрестовоздвиженської церкви у Києві, облаштований на 39 осіб, в якому перебувало 28 поранених (Из епархиальной хроники, 1914h: 1177). Під час цих візитів владики відвідували поранених, благословляючи воїнів, дарували освячені натільні хрестики та релігійну літературу.

Також Св. Синод зобов'язував православне духовенство надавати допомогу пораненим воїнам під час їх перевезення з фронту до шпиталів. Священнослужителі, які мешкали поблизу станцій, мали під час зупинки потяга обходити вагони для духовної втіхи, сповідувати та причащати важкопоранених бійців, роздавати іконки, Євангелії, книги та брошури, також віддавати білизну, продукти, які передавали віряни та клірики, віддалених від залізничних станцій парафій (Определения, 1914b: 573-575).

Духовенство намагалося підтримувати поранених військових, урізноманітнюючи їх перебування в лікувальних установах. Так, 26 грудня

1914 р. у Києво-Печерській лаврі відбувся концерт в приміщенні для одужуючих воїнів. 27 грудня був проведений концерт хору С. Калишевського в Лазареті імені церков і духовенства м. Києва і Київської єпархії. 28 грудня 1914 р. у лаврському шпиталі також відбувся концерт для важкопоранених військових. Митрополичий хор виконував духовні пісні, колядки і кантату «Війна 1914 р.» під керівництвом автора, композитора о. Іадора. А 29 грудня в цьому лазареті поставили ялинку і роздали подарунки воїнам (Из епархиальной хроники, 1915а: 19-20; Из епархиальной хроники, 1915b: 36). У Михайлівському монастирі напередодні недільних і святкових днів в приміщеннях, де воїни знаходилися на лікуванні відбувалися всенічні бдіння, а в самі свята і недільні дні – обідниці. Влаштувалися для солдатів й спектаклі (Участие киевского, 1915: 731-732).

Висновки. Отже, Православна церква брала активну участь у вирішенні нагальних проблем, породжених Першою світовою війною. Одним із першочергових завдань благодійницької діяльності духовенства було створення та забезпечення лікувальних установ для фронтовиків. Православна церква організовувала збори коштів, виділяла приміщення для шпиталів та лазаретів, утримувала їх. Активну участь у організації надання медичної допомоги брали монастирі м. Києва, де на початку війни були створені перші шпиталі. Велика лікувальна установа була створена за рахунок відрахувань з прибутків церков та духовенства єпархії. На особливу увагу заслуговує робота послушниць і монахинь, які виконували обов'язки сестер милосердя. Священнослужителі виступали моральною підтримкою та надавали духовну опіку воїнам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Берестень, Мороз, 2019 – Берестень Ю. В., Мороз В. І. Благодійницька діяльність православного духовенства Катеринославської єпархії на початку Першої світової війни (1914-1915 рр.) // *Проблеми політичної історії України*. 2019. Вип. 14. С. 117-138.
- В сентябре, 1914 – В сентябре поступило на содержание лазарета церковей и духовенства г. Киева и Киевской епархии для раненых воинов // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 44. С. 641-645.
- Ведомость, 1914 – Ведомость начальника Киевского тылового эвакуационного пункта по г. Киеву // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 657-663.
- Дополнительные вопросы, 1916 – Дополнительные вопросы по программе занятий предстоящего епархиального съезда // *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 40. С. 1-25.
- Единовременные взносы, 1914 – Единовременные взносы за август м. с. г. от церковей, духовенства и церк. старост на оборудование и содержание лазарета для раненых воинов // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 40. С. 599-604.
- Жертва, 1915 – Жертва Киевской епархии на алтарь отечества за год войны // *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 51-52. С. 1211-1214.
- Журнал заседаний священнослужителей, 1914 – Журнал заседаний священнослужителей г. Киева в зале Православного религиозно-просветительного общества 6-го октября 1914 года под председательством преосвященного епископа Никодима // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 653-656.
- Журнал заседаний ХХХ, 1914 – Журнал заседаний ХХХ Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 13-24 октября 1914 года // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 47. С. 17-40.
- Журнал заседаний ХХХІ, 1916 – Журнал заседаний ХХХІ Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 23 сентября по 6 октября 1915 года // *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 4. С. 97-112.
- Журналы заседаний ХХХІа, 1917 – Журналы заседаний ХХХІа Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 3 октября по 19 октября 1916 года // *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 2. С. 89-104.
- Журналы заседаний ХХХІб, 1917 – Журналы заседаний ХХХІб Киевского епархиального съезда депутатов духовенства с 3 октября по 19 октября 1916 года // *Киевские епархиальные ведомости*. 1917. № 3. С. 105-120.
- Из епархиальной хроники, 1914а – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 37. С. 913-920.
- Из епархиальной хроники, 1914б – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 38.

- С. 933-944.
Из епархиальной хроники, 1914с – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 40. С. 983-992.
Из епархиальной хроники, 1914d – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 42. С. 1032-1039.
Из епархиальной хроники, 1914е – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 43. С. 1057-063.
Из епархиальной хроники, 1914f – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 44. С. 1077-1085.
Из епархиальной хроники, 1914g – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 47. С. 1148-1153.
Из епархиальной хроники, 1914h – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 48. С. 1175-1178.
Из епархиальной хроники, 1915a – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 1. С. 14-20.
Из епархиальной хроники, 1915b – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 2. С. 35-39.
Из епархиальной хроники, 1916 – Из епархиальной хроники // *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 38. С. 823-827.
Кравець, 2017 – Кравець А. Сестри милосердя в період Першої світової війни // *Літопис Волині*. 2017. Вип. 17. С. 49-52.
Объявления, 1914 – Объявления // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 51-52. С. 766–68.
Определения, 1914a – Определения Святейшего Синода // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 37. С. 565-567.
Определения, 1914b – Определения Святейшего Синода // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 38. С. 573-576.
Определения, 1914с – Определения Святейшего Синода // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 40. С. 593-594.
От Киевской, 1914 – От Киевской духовной консистории // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 664-665.
Продолжение списка, 1914 – Продолжение списка единовременных пожертвований, 2% и 5% отчислений духовенства и церквей на лазарет их имени, поступивших до 1 октября сего 1914 года // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 667-670.
Разные известия, 1916 – Разные известия и заметки // *Киевские епархиальные ведомости*. 1916. № 17. С. 180–181.
Распоряжения, 1914 – Распоряжения епархиального начальства // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 45. С. 653.
Степаненко, 2004 – Степаненко Г. В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 45-65.
Степаненко, 2014 – Степаненко Г. Соціальне служіння православного духовенства українських епархій // *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* : у 2 кн. Книга 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 562-572.
Участие киевского, 1914 – Участие киевского православного духовенства в жертвах на нужды военного времени // *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 36. С. 877-883.
Участие киевского, 1915 – Участие киевского духовенства в оказании помощи нашим воинам // *Киевские епархиальные ведомости*. 1915. № 31. С. 729-733.

REFERENCES

- Beresten, Moroz, 2019 – Beresten Yu. V., Moroz V. I. Blahodiinytska diialnist pravoslavnoho dukhovenstva Katerynoslavskoi yeparkhii na pochatku Pershoi svitovoi viiny (1914-1915 rr.) [Charitable activities of the Orthodox clergy of the Katerynoslav diocese at the beginning of the First World War (1914-1915)] // *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*. 2019. Vyp. 14. S. 117–138 [in Ukrainian].
V sentyabre, 1914 – V sentyabre postupilo na sodержanie lazareta tserkvei i dukhovenstva g. Kiєva i Kiєvskoi yeparkhii dlya ranenikh voinov [In September, the funds were received for the maintenance of the infirmary of the churches and clergy of Kiev and Kiev diocese for wounded soldiers] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 44. S. 641–645 [in Russian].
Vedomost, 1914 – Vedomost nachalnika Kiєvskogo tilovogo evakuatsionnogo punkta po g. Kiєvu [Report of the head of the Kiev rear evacuation point in the city of Kiev] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 657–663 [in Russian].
Dopolnitelnie voprosi, 1916 – Dopolnitelnie voprosi po programme zanyatii predstoyashchego yeparkhialnogo sezda [Additional questions regarding the program of activities of the upcoming diocesan congress] // *Kievskie yeparkhialnie*

- vedomosti*. 1916. № 40. S. 1–25 [in Russian].
- Yedinovremennye vnzosi, 1914 – Yedinovremennye vnzosi za avgust m. s. g. ot tserkvei, dukhovenstva i tserk. starost na oborudovanie i sodержanie lazareta dlya ranenikh voynov [One-time contributions for August of this year from churches, clergy and church wardens for the equipment and maintenance of the infirmary for wounded soldiers] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 40. S. 599–604 [in Russian].
- Zhertva, 1915 – Zhertva Kievskoi yeparkhii na altar otechestva za god voyni [The sacrifice of the Kiev diocese on the altar of the homeland during the year of war] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 51-52. S. 1211–1214 [in Russian].
- Zhurnal zasedanii svyashchennosluzhitelei, 1914 – Zhurnal zasedanii svyashchennosluzhitelei g. Kieva v zale Pravoslavnogo religiozno-prosvetitelnogo obshchestva 6-go oktyabrya 1914 goda pod predsedatelstvom preosvyashchennogo yepiskopa Nikodima [Journal of meetings of the Kiev clergy in the hall of the Orthodox Religious and Educational Society on October 6, 1914 under the chairmanship of His Grace Bishop Nicodemus] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 653–656 [in Russian].
- Zhurnal zasedanii XXX, 1914 – Zhurnal zasedanii XXX Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 13-24 oktyabrya 1914 goda [Journal of meetings of the XXX Kiev diocesan congress of clergy deputies from October 13 to 24, 1914] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 47. S. 17–40 [in Russian].
- Zhurnal zasedanii XXXI, 1916 – Zhurnal zasedanii XXXI Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 23 sentyabrya po 6 oktyabrya 1915 goda [Journal of meetings of the XXXI Kiev diocesan congress of clergy deputies from September 23 to October 6, 1915] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 4. S. 97–112 [in Russian].
- Zhurnali zasedanii XXXIIa, 1917 – Zhurnali zasedanii XXXII Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 3 oktyabrya po 19 oktyabrya 1916 goda [Journals of meetings of the XXXII Kiev diocesan congress of clergy deputies from October 3 to 19, 1916] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 2. S. 89–104. [in Russian].
- Zhurnali zasedanii XXXIIb, 1917 – Zhurnali zasedanii XXXII Kievskogo yeparkhialnogo sezda deputatov dukhovenstva s 3 oktyabrya po 19 oktyabrya 1916 goda [Journals of meetings of the XXXII Kiev diocesan congress of clergy deputies from October 3 to 19, 1916] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1917. № 3. S. 105–120. [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914a – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 37. S. 913–920 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914b – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 38. S. 933–944 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914c – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 40. S. 983–992 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914d – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 42. S. 1032–1039 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914e – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 43. S. 1057–1063 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914f – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 44. S. 1077–1085 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914g – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 47. S. 1148–1153 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1914h – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 48. S. 1175–1178 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915a – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 1. S. 14–20 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1915b – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 2. S. 35–39 [in Russian].
- Iz yeparkhialnoi khroniki, 1916 – Iz yeparkhialnoi khroniki [From the Diocesan Chronicle] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 38. S. 823–827 [in Russian].
- Kravets, 2017 – Kravets A. Sestry myloserdia v period Pershoi svitovoi viiny [Sisters of Mercy during the First World War] // *Litopys Volyni*. 2017. Vyp. 17. S. 49–52. [in Ukrainian].
- Obyavleniya, 1914 – Obyavleniya [Announcements] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 51-52. S. 766–768. [in Russian].
- Opredeleniya, 1914a – Opredeleniya Svyateishogo Sinoda [The Decrees of the Holy Synod] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 37. S. 565–567 [in Russian].
- Opredeleniya, 1914b – Opredeleniya Svyateishogo Sinoda [The Decrees of the Holy Synod] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 38. S. 573–576 [in Russian].
- Opredeleniya, 1914c – Opredeleniya Svyateishogo Sinoda [The Decrees of the Holy Synod] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 40. S. 593–594 [in Russian].
- Ot Kievskoi, 1914 – Ot Kievskoi dukhovnoi konsistorii [From the Kiev Spiritual Consistory] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 664–665 in Russian].
- Prodolzhenie spiska, 1914 – Prodolzhenie spiska yedinovremennikh pozhertvovaniy, 2% i 5% otchislenii dukhovenstva i tserkvei na lazaret ikh imeni, postupivshikh do 1 oktyabrya sego 1914 goda [Continuation of the list of one-time donations, 2% and 5% contributions of the clergy and churches for their named infirmary, received by October 1, 1914] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 667–670 [in Russian].

- Raznie izvestiya, 1916 – Raznie izvestiya i zametki [Miscellaneous news and notes] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1916. № 17. S. 180–181 [in Russian].
- Rasporyazheniya, 1914 – Rasporyazheniya yeparkhialnogo nachalstva [Orders of the diocesan authorities] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 45. S. 653. [in Russian].
- Stepanenko, 2004 – Stepanenko H. V. Pravoslavne parafialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr.) [The Orthodox parish clergy in the Ukrainian lands of the Russian Empire during the First World War (1914 – February 1917)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2004. № 5. S. 45–65 [in Ukrainian].
- Stepanenko, 2014 – Stepanenko H. Sotsialne sluzhinnia pravoslavnoho dukhovenstva ukrainskykh yeparkhii [Social service of the Orthodox clergy of Ukrainian dioceses] // *Velyka viina 1914-1918 rr. i Ukraina : u 2 kn. Knyha 1. Istorychni narysy*. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo “KLIO”», 2014. S. 562–572 [in Ukrainian].
- Uchastie kievskogo, 1914 – Uchastie kievskogo pravoslavnoho dukhovenstva v zhertvakh na nuzhdi voennogo vremeni [The participation of the Kiev Orthodox clergy in sacrifices for wartime needs] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1914. № 36. S. 877–883 [in Russian].
- Uchastie kievskogo, 1915 – Uchastie kievskogo dukhovenstva v okazanii pomoshchi nashim voynam [The participation of the Kiev clergy in helping our soldiers] // *Kievskie yeparkhialnie vedomosti*. 1915. № 31. S. 729–733 [in Russian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325580

УДК 94(477)«1921/1930»

Алла КИРИДОН,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
доктор історичних наук, професор,
директор Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»
(Україна, Київ)
akyrydon@ukr.net

ОНТОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОГО. КОНСТРУЮВАННЯ «НОВОГО» СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗЛАМІВ 1920-х років

Метою пропонованої розвідки є окреслення процесів конструювання нового соціального простору та утвердження нового побуту в радянському суспільстві 1920-х шляхом витіснення традиційної релігійної обрядовості. Акцентуація порушеної проблематики викликана взаємозумовленістю характеру змін соціально-економічного розвитку й суспільно-духовного життя: зміни в сфері побуту є органічною частиною загальних перетворень, які мали системний характер і охоплювали всі сфери суспільного життя, зокрема й духовно-культурного. Осмислення онтології радянського та цілеспрямованої діяльності зі створення «нового» суспільства потребує реконструкції пройденого шляху на підставі ґрунтовного вивчення джерел. Макрорівень дослідження ґрунтується на осмисленні системи методів і прийомів державно-партійного апарату по втіленню визначених завдань. Мікрорівень дослідження передбачає врахування виявів зазначених процесів на конкретних прикладах.

Ключові слова: більшовицька влада, комуністичний побут, революція в побуті, церква, релігія, соціальний простір, повсякденне життя.

Alla KYRYDON,
orcid.org/0000-0003-4375-5350
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Director of the State Scientific Institution
«Encyclopedic Publishing House»
(Ukraine, Kyiv)
akyrydon@ukr.net

ONTOLOGY OF SOVIET. CONSTRUCTION OF A «NEW» SOCIAL SPACE IN THE CONDITIONS OF THE TRANSFORMATIONAL DISRUPTIONS OF THE 1920s

The purpose of the proposed research is to outline the processes of constructing a new social space and establishing a new way of life in Soviet society of the 1920s by displacing traditional religious rituals. The accentuation of the raised issues is caused by the interdependence of the nature of changes in socio-economic development and socio-spiritual life: changes in the sphere of everyday life are an organic part of general transformations, which were systemic in nature and covered all spheres of social life, including spiritual and cultural. Understanding the ontology of the Soviet and purposeful activities to create a «new» society requires the reconstruction of the path taken based on a thorough study of the sources. The macrolevel of research is based on understanding the system of methods and techniques of the state and party apparatus for implementing certain tasks. The microlevel of research involves taking into account the manifestations of these processes on specific examples.

The Bolshevik government realized that the church had been integrated into the system of real social relations for many centuries in interaction with other elements of this system and had played the role of the dominant ideological institution of society. The church performed a sanctioning, regulating role. It was a specific organizational form of reproduction in society of a religious type of spirituality, the center of religious life, its activity and relational moments, normative and role aspects. Quite naturally, striving to establish the communist worldview and a new communist way

of life, the Bolshevik government declared war on the religious idea and its bearer – the church, forming a «new» social space and formatting a «new» person. Now the Bolshevik government, like the church once did, offered a ready-made model of life behavior, but according to the principles of Marxist-Leninist teachings. The main tool in this process was the artificial creation of a «new» social space and the intensive introduction of the so-called Soviet ritual, which was characterized by an atheistic worldview and corresponded to the ideological principles of communism and the policies of a totalitarian state. The construction of a communist society involved the construction of a «new» social space of existence, the creation of a «new» secularized culture, which in its main features was to be a negation of the old, «bourgeois» and «backward» culture.

The policy of the Soviet government and the Bolshevik Party, focused on militant atheism, envisaged the formation of a new materialistic worldview among the population. The state's refusal to support ritual values, which in the past constituted an organic unity, pushed them into the private sphere, turning them into relics of everyday practice. Obviously, we can speak not so much of the fading away as of the transformation of traditional religiosity. At the same time, in the everyday life of the average citizen of the new Soviet reality, truly revolutionary, mostly ambiguous processes were observed, which indicate a kind of psychological breakdown associated with a change in moral and value orientations in the renewed society. Religious practices, including holidays, were subjected to severe stigmatization, the religious consciousness and religious worldview of the Ukrainian people were destroyed. Instead, the Soviet authorities artificially developed and actively introduced a new civil ritual, built a certain homogenization of life structures and formed a mass experience of "Sovietness".

Key words: Bolshevik power, communist life, revolution in life, church, religion, religious ritual, social space, everyday life, macrolevel, microlevel.

Постановка проблеми. Сучасна епоха характеризується глибокими системними трансформаціями. Відтак на особливу увагу дослідників заслуговують періоди соціальних зламів і трансформацій у хронологічному вимірі. Підтвердженням цього є спроба колективу авторів Інституту історії України НАН України узагальнити історію повсякденного життя в радянській Україні в роки нової економічної політики (Нариси, 2009; Нариси, 2010).

Дослідницький інтерес фокусування на проблемному полі й хронологічному вимірі маркованої проблеми (1920-і роки) мотивується неоднозначністю процесів радянської дійсності, передусім в конструюванні нового соціуму. Заявлена проблема актуальна з огляду на два компоненти: активізація вивчення історії повсякденного життя суспільства, його структури й сутнісних характеристик, а також необхідність осмислення процесів релігійно-церковного життя на різних етапах історичного розвитку. Акцентуація порушеної проблематики викликана взаємозумовленістю характеру змін соціально-економічного розвитку й суспільно-духовного життя: зміни в сфері побуту є органічною частиною загальних перетворень, які мали системний характер і охоплювали всі сфери суспільного життя, зокрема й духовно-культурного. Осмислення онтології радянського та цілеспрямованої діяльності зі створення «нового» суспільства потребує реконструкції пройденого шляху на підставі ґрунтовного вивчення джерел. Це важливо для осмислення історичного досвіду життя в суспільстві, яке намагались будувати силоміць за комуністичними лекалами ідеологічними, культурницькими, освітніми та соціально-економічними заходами, а також є вагомим з точки зору ціннісної детермінації функціонування соціальних інститутів та зміни соціальної семантики особи /суспільства.

Аналіз досліджень. Найрепрезентативнішу групу історіографічних джерел у контексті порушеної проблеми становлять праці, сфокусовані на аналізі державно-церковних відносин періоду 1920-х років (Р. Белоглазов, С. Білокін, Т. Бобко, О. Бойко, В. Борщевич, О. Галамай, Л. Демидович, С. Жилюк, А. Зінченко, Б. Змерзлий, О. Ігнатуша, А. Киридон, Г. Лаврик,

В. Пащенко, І. Преловська, І. Рибак, В. Силантьєв, Г. Славута, Е. Слободянюк, Н. Стоколос, О. Тригуб, А. Фесенко, О. Форостюк, О. Чучалін, М. Щербань та ін.). Окремі аспекти історії повсякдення суспільства 1920-х років знайшли висвітлення в історіографії (Бойко, 2004; Борисенко, Келембетова, Обертинська, 1978; Гаєвська, 2012; Гаєвська, 2013; Дацюк, Лехан, 2010; Зінич, 1963; Історія українського селянства, 2006; Келембетова, 1974; Киридон, 2005; Киридон, 2017; Коляструк, 2009; Михайлик, 2022; Нариси повсякденного життя, 2009; Нариси повсякденного життя, 2010; Олійник, 2015; Рибак, 2000; Тарапон, 2016 та ін.).

Метою пропонованої розвідки є аналіз проблеми становлення й налагодження нового побуту в умовах трансформаційних зламів комуністичного суспільства 1920-х рр. на прикладі лише одного складника – витіснення релігії і церкви з соціального простору «нового побуту». Авторка свідома того, що порушена проблема є багатоаспектним дослідженням державно-церковних відносин у контексті соціальної історії. Однак, зважаючи на формат публікації, зупинимося на висвітленні лише окремих аспектів онтологізації радянського, пов'язаних з цілеспрямованою політикою усунення церкви з життя українства, активним моделюванням «нового» соціального простору, комуністичного побуту, вихованням «нової радянської людини», позбавленої релігійних переконань.

У пошуках дієвої методології для вивчення соціальних явищ і вирішення пов'язаних із цим дослідницьких задач звернемося до реконцептуалізації обґрунтованої в 1974 році французьким філософом і соціальним теоретиком Анрі Лефевром теорії соціального простору. Йдеться про розгляд «соціального простору» як своєрідного багаторівневого соціального середовища, створеного політичними, культурними, соціальними та іншими чинниками. Багаторівневність простору обумовлена його здатністю інтегрувати «ментальне і культурне, соціальне та історичне» (Lefebvre, 1991: 15).

Пропоноване дослідження засадничо ґрунтується на методології школи «Анналів», для якої характерне поєднання макро-та мікропідходів до історії, проблематизація її, застосування міждисциплінарних методів дослідження тощо.

З огляду на те, що процеси свідомісно-культурного рівня невідривні від загальних процесів розвитку держави, на макрорівні виокремлюємо загальні підходи комуністичних інститутцій щодо утвердження більшовицької ідеології (зокрема, рішення ЦК РКП(б)-ВКП(б), пленумів, з'їздів, формування нормативно-правової та ідеологічної бази тощо). Мікрорівень виводить на необхідність аналізу сфери життєдіяльності в конкретних проявах. Однак за відсутності спеціальних досліджень онтології радянського цього періоду, вдаємося до осмислення проблеми, використовуючи принцип аналізу опосередкованої інформації. Осмислення історичних фактів здійснювалося з урахуванням концепції відомого німецького представника історичної соціології Норберта Еліаса, який фокусував увагу на обумовленості й взаємовпливах розвитку суспільства й індивідів, зазначаючи, що індивід є водночас і продукт, і частина суспільства (Еліас, 2003).

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою суспільства в умовах бурхливого розвитку подій 1920-х була криза моральних та культурно-ціннісних орієнтирів, колосальні зрушення в масовій свідомості населення. Досить влучно стрімкість процесів розвитку селянства на межі революційних подій і впровадження нової економічної політики охарактеризував письменник і етнограф В. Тан-Богораз (Тан, 1924: 5). Зміни в соціальному, економічному, політичному і духовному житті села були карколомними. Відтак увібрати й водночас усвідомити сутність процесів було вкрай важко.

Більшовицька влада усвідомлювала, що церква впродовж багатьох віків була інтегрована до системи реальних суспільних відносин у взаємодії з іншими елементами цієї системи та виконувала роль домінуючого ідеологічного інституту суспільства. Церква виконувала санкціонуючу, регламентуючу й регулюючу роль, була специфічною організаційною формою відтворення в суспільстві релігійного типу духовності, осередком релігійного життя, його діяльнісних і стосункових моментів, нормативних та рольових аспектів. Цілком закономірно, прагнучи утвердження комуністичної світоглядної системи й нового комуністичного побуту, більшовицька влада оголосила війну релігійній ідеї та її носієві – церкві, формуючи «новий» суспільний простір і форматуючи «нову» людину. «Нова людина» – термін, який використовувався радянською владою щодо характеристики образу «справжньої радянської людини», яка вірить в ідею революції та комуністичні ідеали, дотримується атеїстичного світогляду, бере активну участь у соціалістичному будівництві, у вільний від роботи час навчається тощо.

Радянська влада створювала «поза межовий» простір, специфічний простір відчуження для «Чужих-Інших», абсорбуючи ідеї омріяного комуністичного суспільства, вдаючись до соціального маніпулювання, вміло використовуючи засоби агітації й пропаганди, у тому числі й антирелігійної. Величезна православна країна перейшла до системи світських вірувань, сакралізації партії, її вождів і цілей, вклавши в цей процес увесь потенціал і навички релігійності, що були зумовлені її історичними і культурно-цивілізаційними особливостями. Автори колективної монографії «Нариси повсякденного життя в добу непу» зауважують, що в структурі публічного життя 1920-х років можна виокремити принаймні два складники: більшовизовану версію уніфікованої масової культури з виразними позанаціональними ознаками і традиційну культуру етнічних громад: «Боротьба цих двох складових за вплив на формування світогляду постреволюційних поколінь становила зміст культурного життя в міжвоєнний період» (Нариси повсякденного життя, 2009: 260).

Більшовицька влада, як колись церква, пропонувала готову модель життєвої поведінки, але вже згідно принципів марксистсько-ленінського вчення. Комуністична партія, очолювана вождем, була дороговказом до світлого комуністичного майбутнього. Ідеологічні постулати диктували моральні, етичні та побутові норми. Сутнісною характеристикою перетворень в радянському суспільстві була цілеспрямована руйнація усталених стереотипів культурної поведінки державними заходами. Держава послідовно

дискредитувала вкорінені віками звичаї, намагалася знищити їхню економічну й культурну підоснову, нав'язувала народові нові правила суспільного життя. Визначена комуністична перспектива досягалася шляхом популяризації нової соціалістичної обрядовості за рахунок обмеження впливу релігійних установ і освячених ними морально-етичних норм. Нові секуляризовані радянські ритуали розглядалися владою «як повністю узаконена форма символічної комунікації, теми, значення й символи якої черпалися в комуністичному способі життя, а не в релігійних аналогах» (Binns, 1982: 302–303).

Особливість процесу витіснення релігійної обрядовості полягала в тому, що визначальними були переважно політичні чинники: у межах системи комуністичного суспільства не було місця для варіативності ідентичностей, несуголосних з ідеалами комуністичного суспільства. Відтак влада вдавалася до своєрідного подвійного конструювання «нового» суб'єкта – «нової» радянської людини: з одного боку – коригування / регулювання через репресивні практики відмежування / відсіювання / витіснення, з іншого – конструювання посередництвом механізмів створення відповідної «радянської» ідентичності.

Праву базу для запровадження нової обрядовості в більшовицькій Росії ґрунтовано вже 29 грудня 1917 року з прийняттям Декрету про необхідність упровадження нових свят та про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ (Аль-Анні, Кузіна, 2012: 20). Згодом його норми було перенесено на український ґрунт: у 1918 році Радою Народних Комісарів (РНК) ухвалено акт про державні свята, які поступово переходять до розряду традицій (Стішова, 2017: 154), Декрету Всеукрревкому від 27 січня 1920 року «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», згідно з яким усі декрети й постанови УСРР скасовувалися та замінювалися декретами РСФРР. З одного боку, святкові й вихідні дні скорочували кількість православних церковних вихідних днів і впроваджували радянські (вони з часом зазнавали певних змін); з іншого боку, ще одним прагматичним завданням організації революційних свят була мобілізація військової, політичної активності, а також трудової діяльності якомога ширших мас (Тарапон, 2016: 98–99). Відтак останні набували чинності в УСРР та підлягали негайному виконанню (Михайлик, 2022: 78).

Створення нового соціального простору й комуністичного побуту, який повинен був охопити всі сторони як виробничої, так і невиробничої сфери життєдіяльності людини, висувалося як важливе завдання атеїзації настроїв населення. А. Луначарський підкреслював: «Йдучи шляхом вдосконалення нашого [тобто комуністичного – А.К.] побуту, ми будемо нищити релігію» (Луначарський, 1927: 5).

Станом на початок 1920-х років загальне керівництво агітаційною та культурно-просвітньою роботою в Україні здійснювали так звані агітаційно-пропагандистські відділи («агітпропи»), які функціонували при партійних комітетах усіх рівнів, а також політосвітні відділи («політпросвіти»), що діяли при військових комісаріатах. У їхньому віданні перебувало проведення відповідної роботи не лише серед червоноармійців, але й поміж цивільного населення. Зокрема, на території Харківської губернії агітпропи почали створюватися ще в січні 1920 року. Діяли вони переважно при місцевому

(губернському) комітеті партії, а також при Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Чугуївському та інших повітових 135 комітетах КП(б)У. У тісній співпраці з місцевими органами більшовицької влади вони проводили агітаційну і культосвітню роботу, стежили за настроями населення, організовували партійні осередки, а також відкривали клуби або хати-читальні. Так, в інструкції ЦК КП(б)У, що була розроблена влітку 1920 року й адресовувалася організаторам хат-читалень, зазначалось: організатор, прибувши в населений пункт (село, селище), повинен роз'яснити селянам необхідність відкриття хати-читальні, домогтися виділення для цього відповідного приміщення, сформувані «раду хати», налагодити доставку газет у село для того, щоб заохотити населення до їх прочитання. Загалом перед агітпропами і політпросвітами ставилося завдання здійснювати процес «ідейного перевиховання» селян і червоноармійців у «дусі комунізму та зробити їх розумними будівничими нового життя» (Силантьєв, 1998:103).

В одному з циркулярів НКВС, затвердженому на засіданні ВУЦВК у червні 1921 року, серед заходів, спрямованих на зменшення релігійності населення України, зокрема обумовлювався механізм використання приміщень храмів для публічних зібрань, мітингів, концертів (ЦДАВО України. Ф.1. Оп. 2. Спр. 353. Арк. 198).

Перші інструкції з питань антирелігійної пропаганди були прийняті на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 1 липня 1921 року. Серед переліку основних завдань, що ставилися перед Агітпропом самим ЦК КП(б)У:

- сприяти витісненню релігії з усіх сфер життя й заміні релігійного світогляду «вченням про класові суперечності, класові інтереси та матеріалістичну пролетарську культуру, що охоплюють ... всі питання науки, мистецтва і моралі»;

- послідовно здійснювати заміну вчення про «надісторичність християнства як вищої ... особистої і суспільної моралі» діалектичним матеріалізмом як єдино цінним і «всеосяжним світоглядом пролетаріату»;

- здійснювати системне перетворення матеріалістичного пролетарського атеїзму «у всезагальний світогляд ... безкласового трудового комуністичного суспільства» (Силантьєв, 1998:101).

«Тези з антирелігійної пропаганди» (1921 рік) за головний підхід антицерковної пропаганди визнавали «наполегливу боротьбу» з церковними обрядами: таїнствами (хрещення, шлюб), богослужінням, святкуваннями, а найближче завдання пропаганди полягало в тому, щоб «обмежити, викрити, знищити і особливо замінити обстановкою комуністичного побуту зовнішній вплив обрядів на психіку віруючих», «позбавити обряди їх таємничого змісту», «викриття будь-якої чудотворності, повне розвінчування обрядової оболонки релігійного почуття» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 749, Арк. 101).

Відповідно до рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 31 жовтня 1920 року було створено Агітпроп ЦК, а 13 грудня 1920 року затверджено структуру цього органу (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748); очільником його призначено І. Попова.

Після X з'їзду РКП(б) (березень, 1921 року) структура апарату губкомів

ЦК КП(б)У (як і агітпропів) змінилась: до складу було включено політичні відділи усної агітації та пропаганди, партійної освіти, друкованої агітації та пропаганди. Агітпропи губернських комітетів КП(б)У керували роботою районних і повітових агітпропів (Антирелігійна пропаганда, 1937: 23). Циркуляром ЦК і Агітпропу ЦК КП(б)У «Про антирелігійну пропаганду» від 10 липня 1921 р. реалізація цієї роботи була покладена на культпросвіти всіх рівнів (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 74. Арк. 64–65). Антирелігійну пропаганду планувалося здійснювати «зусиллями підвідділів політпросвіти, політагітації, наукової пропаганди і художнього сектору під керівництвом агітпропів парткомів». У кожному губернському відділі політичної просвіти призначався «відповідальний комуніст», до обов'язків якого входив збір і вивчення матеріалів «про розвиток релігійно-містичних рухів» і «здійснення керівництва антирелігійною пропагандою в губернії» (Антирелігійна пропаганда, 1937: 24).

Водночас рівень релігійності населення в Україні на початок 1920-х років залишався доволі високим відповідно до даних радянської статистики, зацікавленої у применшенні зазначених показників. Так, за даними Центрального статистичного управління УСРР станом на 1923 року 40,4% дорослого населення України дотримувались релігійних обрядів, а значна частка решти населення – 50,6 %, не перебуваючи у складі релігійних громад, все ж не поривали з церквою (Силантьєв, 1998: 193). За даними Антирелігійної комісії при Політбюро ЦК КП(б)У на середину 1925 року в сфері впливу православних конфесій знаходилось близько 12 млн. осіб, об'єднаних в 9 165 громад (це становило 83,3 % від загального числа релігійних громад УСРР) (Ігнатуша, 2004: 256). Попри втрату церквою державно-правових функцій, православні традиції залишалися звичними і невід'ємними елементами духовної культури.

Зрозуміло, що партійно-державне керівництво не могло миритися з подібним станом речей: будь-які атрибути релігійної обрядовості мали бути знищені. «Що собою являла щодо внутрішньої прикраси селянська хата перед революцією?» – порушує питання одне з видань «Бібліотеки» масової антирелігійної літератури і змальовує «інтер'єр»: «Головним об'єктом прикраси селянської хати були ряди образів «бога-отця», «бога-сина» й «духа святого», декілька «богородиць» та сила всяких «святих». Поруч них по стінах висіли малюнки різних монастирів та «святих місць», а ще далі – портрети царів та генералів з довгими вусами, орденами й медалями». Звісно, нові умови комуністичного існування потребували «іншого змісту прикрас хати». Тому пропонувалося: «Замість образів, малюнків монастирів та іншого старого сміття, на стінах хати колгоспника повинні стати портрети вождів революції, малюнки з громадянської війни та соціалістичного будівництва» (Кривохатський, 1931: 41).

Приклад у налагодженні нового селянського побуту на противагу церковному згідно з рішеннями партійних органів мали подавати комуністи, а також учителі, агрономи, землеміри, члени волосних комітетів і КНС (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1839. Арк. 177–178). Зауважимо, що питання

відносно того, чи може комуніст одночасно бути «віруючим» і перебувати в лавах комуністичної партії стояло досить гостро. На сторінках партійної преси ця проблема активно дебатовалася вже в 1918–1920 роках. Однак, конкретної відповіді з цього питання дискусія не дала. У часописі «Революція і церква» зазначалося: «Не лише на практиці, що спостерігається на місцях, але й у принципових роз'ясненнях, що даються різноманітними, навіть нейтральними урядовими органами РСФРР, відсутні в цьому відношенні необхідні єдність і узгодженість дій», тому партійні організації на місцях «або виносять зовсім суперечливі з даного питання постанови, або просто ухиляються під розглядом питання» (Горев, 1919: 15–16).

На початку 1920-х років виникла потреба в чіткості позиції комуністів щодо питань релігії взагалі. За свідченням Ом. Ярославського, питання постало «у зв'язку з тим, що окремі члени партії брали участь у церковних хорах або читали Псалтир і Євангеліє у церкві» (Ярославский, 1957: 67). Партійні організації на місцях, не маючи чітких директив щодо подібної ситуації, діяли на власний розсуд. На це, зокрема, зверталася увага в обіжнику ЦК РКП(б) «Про порушення програми партії в галузі релігії», надрукованому газетою «Правда» за підписом секретаря ЦК Ом. Ярославського (О нарушении программы..., 1921). У тезах з антирелігійної пропаганди, схвалених пленумом і затверджених політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «Необхідно рішуче і серйозно поставити боротьбу з релігійними забобонами членів партії, порушивши в першу чергу питання про зняття ікон, викорінення обрядів із сімей комуністів» (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1772. Арк. 12). Поступово проблема несумісності перебування віруючих у лавах партії перетворювалася на найбільш нагальну.

Попри прийняттю 9 серпня 1921 року пленумом ЦК РКП(б) постанову «З питання про порушення п. 13 Програми та постановки антирелігійної роботи», у якій до комуністів висувалася ультимативна вимога «припинити зв'язок з церквою будь-якого віросповідання і виключати із партії, якщо вони не поривають цього зв'язку» (КПСС в резолюциях..., 1983: 444–445), – виконання релігійної обрядовості комуністами залишалося доволі поширеним явищем до початку 1930-х років. Обстеження, проведене 1928 року в семи партосередках Сталінського повіту, виявило, що 6% комуністів мали в домівках ікони, виконували релігійні обряди, співчували релігії або займали нейтральну щодо церкви позицію (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2917. Арк. 76).

Поза площиною досліджень досі залишається проблема впливу атеїзації на родинно-сімейні взаємини (мікрорівень дослідження). Йдеться про конфліктність у сім'ях, де один із членів ставав комуністом. Чи можна це вважати фактором впливу на атеїзацію настроїв інших членів родини? Часто сімейні конфлікти призводили до виходу з партії. Так, в одній із заяв комуніста тих часів написано: «Прошу бюро осередка зняти з мене кандидатуру КП(б)У через надзвичайний розбрат і чвари в моїй сім'ї майже з самого початку мого вступу до партії КП(б)У. Я намагаюсь переконувати сім'ю, тобто дружину і батьків, але це не допомагає. Доводиться часто-густо застосовувати кулачні бої, а стосовно розлучення я поки ще не маю наміру, оскільки я вже одружений

втретє, і життя моє розладжене далі нікуди, а тому прошу бюро осередку зняти з мене кандидатуру КП(б)У» (ДАПО. Ф. п. 9032. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 5).

Однією з поширених форм витіснення релігійної обрядовості стали «анти різдвяні» та «анти пасхальні» кампанії. Першим досвідом розгортання такої роботи на селі стало проведення «комсомольського Різдва» 1922 року (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1448. Арк. 211; Келембетова, 1974: 32). Від 1924 року комсомольські карнавали не рекомендувалися, «комсомольська Паска» тоді пройшла під гаслом «Боротьба за новий побут», а «комсомольське Різдва» – «за поширення в масах природничо-наукових матеріалістичних знань».

Повільно, але цілеспрямовано (в дусі положення: «Не місце іконам у державних закладах!») розгорталася кампанія зі знищення релігійної атрибутики. Наприклад, 1922 року завідувач відділу НКВС УСРР з відокремлення церкви від держави І. Сухоплюєв вимагав провести обшук на залізничних станціях на предмет виявлення ікон (ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1083. Арк. 36). У травні 1923 року НКЮ УСРР запропонував ЦК КП(б)У поширити заборону на «вивішування в громадських місцях релігійних зображень» на приватні і промислові підприємства, хоча політбюро ЦК КП(б)У в липні того ж року цю пропозицію відхилило (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 77). Хоча архівні документи свідчать про наявність ікон в домівках комсомольців і комуністів (ДАЧО. Ф.п. 342. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 105; ДАЖО. Ф.п. 134. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 10; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2112. Арк. 23; Спр. 2006. Арк. 76 зв.), усе частішали випадки зняття ікон. Так, 1930 року загальні збори комнезаму хутора Войтовці Полтавської округи одноголосно ухвалили: «Жодного образу в хаті члена КНС», а наступного дня понад 1000 ікон було кинуте в багаття (Тан, 1924: 11). У десяти районах Полтавщини вчителі не тільки зняли ікони, а й вирішили не говіти (ДАПО. Ф.п. 9032. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 19).

1. Принагідно зазначимо, що не поститися й не говіти вважалося тоді за великий гріх, таких вважали „боговідступниками”. Однак, наприкінці 1920-х років подібні випадки явно почастишали. У селі Кашперівці Запорізької округи, котре до революції відзначалося високим ступенем релігійності (не останню роль відіграв чудотворний образ Кашперівської богоматері), говільників 1927 року було 548, наступного – 314, 1929 – 40 осіб (Тан, 1924: 12). Але в окремих місцевостях, навпаки, спостерігалася зростання кількості говільників: у 52 общинах Лубенської округи 1925 року говіло 72 453 особи, 1926 – 75 017. 1927 – 78 537; у 30 общинах Харківщини 1926 року говіло 37 560, а наступного – 39 375 осіб (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2112. Арк. 23; Спр. 2006. Арк. 76 зв.).

2. За даними агітпропу ЦК КП(б)У поширення релігійності в округах було нерівномірним. У доповідній записці НКВС «Про наслідки обстеження стану роботи Інспектури культів Київського і Вінницького Окрадмінвідділів» відзначалося підвищення рівня релігійності населення у 1928 році, зокрема в Київській окрузі, де кількість віруючих протягом року зросла з 303 045 до 311 713 осіб (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006. Арк. 76 зв.). Станом на 1 січня 1927 року до релігійних громад Артемівської округи (без міст) входило

38,1% населення, Білоцерківської (без центру округи) – 52,1%, Херсонської – 60,8%, Харківської (без Харкова) – 85,2%. Найбільшого охоплення релігійними громадами досягли ті місцевості, де міжцерковна боротьба відбувалася в найгостріших формах. Причому агітпропвідділ зазначав: «На селі число релігійних резервів (і втягнених у громади, і тих, що їх можна б утягти) очевидно ні трохи не менше як 85% пересічно». У сільських громадах 53 % становили жінки (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 13). У містах до релігійних громад уходило від 14 до 22% дорослого населення (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 19; Спр. 2684. Арк. 11). Звертаємо увагу: у копії документа допущено друкарську помилку: замість «20–22%» надруковано «40–22%», що упосліджувало оперування в історіографічних джерелах хибним показником 40 %. 62 відсотки в цих громадах були представлені жіноцтвом. Разом із тим, підкреслювалося, що до цих показників належать переважно «віруючі за традицією» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2706. Арк. 33).

3. Ще одним рішенням державних структур було скорочення кількості релігійних свят. 5 вересня 1924 року Президія ВЦВК ухвалила рішення «Про скорочення особливих днів відпочинку (релігійних свят)» і рекомендувала таким же органам союзних республік установити за можливості однаковий перелік днів відпочинку (вісім), скасувавши вихідні 6 січня і 25 березня. У відповідь Президія ВУЦВК 30 грудня вирішила: «Повідомити ЦВК Союзу про те, що Президія ВУЦВКу вважає більш доцільним скасування особливих днів відпочинку: 25 березня (Благовіщення), а, замість 6 січня скасувати день відпочинку 5 червня (Вознесіння)» (ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 414. Арк. 2;5).

На початку 1920-х років однією з форм антирелігійної пропаганди було перенесення на підприємствах дня відпочинку з неділі на інший день (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1662. Арк. 41). Однак, ще й на початку наступного десятиріччя неділю святкували навіть у селах, де були комуни (ЦДАВО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 737. Арк. 19).

Особливу увагу влада надавала святковій культурі (Детальніше див.: Киридон, 2017). Відповідно до запропонованої дослідницею Т. Гаєвською систематизації радянських свят, увиразнюються:

1) свято-реконструкція (свята, що обґрунтовують теперішнє через сакралізацію й репрезентацію минулого). Це найважливіша група свят, оскільки вони пов'язані зі становленням держави, проговорюють основи світопорядку й значною мірою впливають на формування ідентичності соціуму. Це такі свята радянської епохи, як День Великої Жовтневої соціалістичної революції (7 листопада), День міжнародної солідарності трудящих всіх країн (1 травня) та ін.;

2) свято-витіснення (свята, покликані витіснити з культурної пам'яті певні фрагменти минулого за рахунок їх «виключення» та/або «заміни» символічно переробленої історичної події).

3) свято-закріплення (свята, основна функція яких – затвердження вже

існуючого світопорядку за допомогою додаткового повторення основних цінностей) (Гаєвська, 2012: 196–197).

Водночас зі зміною історико-культурної епохи свята можуть «переходити» з однієї групи в іншу. Це сталося, наприклад, із Днем міжнародної солідарності трудящих всіх країн (1 травня), який із групи свята-реконструкції в радянську епоху перейшов до групи свята-закріплення: став Днем весни та праці, втративши попередній смисловий зміст в пострадянську епоху (Гаєвська, 2012: 197).

Проведення «нових» свят суворо регламентувалося. Під час масових зібрань, присвячених Першому травня, або інших подібних заходів їх організатори-функціонери обов'язково мали подати звіт – заповнити необхідну форму, де необхідно було вказати назву акції, кількість учасників, прізвища та партійну приналежність тих, хто виступає на мітингу, запитання, які будуть поставлені ораторам, тощо. Так, на мітингу в Єлисаветграді (нині – Кропивницький) 27 квітня 1921 р. настрій присутніх був поганим у зв'язку з «важким матеріальним становищем» присутніх. А серед запитань і висловлювань були такі: «Як я піду на мітинг, коли я голий і босий?», «Краще би далхліба і черевики», «Нехай спочатку нагодують, а потім перевиховують» тощо (Михайлик, 2022: 79–80).

Основне завдання радянських свят полягало у формуванні ідентичності на основі нового світобачення, створеного завдяки сакралізованим подіям становлення комуністичної держави, які мали транслюватися до наступних поколінь уже як традиційні, радянські. Їх підготовка та проведення із залученням широких мас (насамперед молоді) покликані були витіснити з культурної пам'яті старі культурні цінності та закріпити нові шляхом індоктринації та багаторазового повторення.

Практично відразу відвідування таких подій стало обов'язковим для громадян усіх вікових категорій (у тому числі – школярів). Так, святкуючи Перше травня, присутні мали прослухати виконання Інтернаціоналу, інших революційних пісень, тривалі промови агітаторів, взяти участь у парадах і всіляких виставах на революційну тематику тощо. Як правило, урочистості тривали весь день, оскільки важливо було якнайдовше зайняти свідомість людини, забезпечити її тривале перебування в середовищі учасників «святкування». (Михайлик, 2022: 80). Під час відзначення 1-го Травня 1922 року в Рихтецькій волості на Кам'яниччині селяни, які святкували, «незважаючи на те, що деякі маніфестанти того дня пройшли по 15–20 верст, усі зібрані, у супроводі батальйону, з прапорами, музикою, співом Інтернаціоналу направилися в село Завалля». Там, під час мітингу, де зібралося понад 300 дорослих осіб, селянам розказали про «дійсні причини нашого зубожіння, знищення господарства, безладдя та голоду», а також «з'ясовувалося міжнародне становище радянських республік і відношення до них капіталістичних держав» (Ярий, 1922: 3)

Ведучи боротьбу з релігійним побутом, Виконбюро Всеукраїнської ради спілок безвірників у 1929 році запропонувало реформу календаря: замість днів відпочинку, що значилися як релігійні свята (Великодня субота, другий день

паски, день «зелених свят», Різдвяні дні), запровадити нові революційні і побутові свята: день Оборони країни (річниця Червоної армії), дні робітниці, кооперації, народів СРСР, урожаю, юнацтва тощо. Вочевидь, щоб уникнути навіть згадки чи ознак урочистостей, пов'язаних із неділею, пропонувалося «закріпити за кожним святом не числа, а тижні, застосовуючи свята до понеділків».

Необхідність формування в свідомості трудящих мас комуністичної моралі передбачала нові взаємини в побуті, тому було сформульовано завдання створення нової радянської сімейно-побутової обрядовості, яка згодом названа «червоною». Перші сімейно-громадські обряди революціонізували побут: весілля без вінчання, весільний комсомольсько-молодіжний поїзд під червоним прапором, прилюдна присяга молодих на вірність, громадське ствердження шлюбу. Усе це мало сприяти формуванню нових поглядів на сім'ю та взаємовідносин в ній. Зокрема, в Київській, Харківській та інших округах ініціаторами проведення «жовтневин» («октябрин») та «революційних (червоних) весіль» стали жіночі відділи окружкомів КП(б)У. У Полтаві за кілька місяців восени 1924 року було зареєстровано близько 1,5 тисячі «октябрин», цивільних шлюбів і поховань (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1662. Арк. 41). При народженні дитини частина населення вдавалася до нового революційного обряду «жовтневин» («октябрин»), який проводився в сільському клубі; але окремі родини за старим звичаєм несли дитя до священника (ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 737. Арк. 19). Серед елементів нового обряду, яким урочисто відзначали народження нового громадянина: колективне надання імені дитині, прийняття новонародженого на громадське виховання, вручення «заповітного листа», «червоне крижмо» (Аль-Анні, Кузіна, 2012: 40-41).

Однак утвердження нової форми шлюбу – комуністичного («червоного») було доволі неоднозначним. Підтвердження знаходимо в одній з публікацій того часу: «Більшість селян справляє весілля по старовині. Нового є тут одно – запис у загсі. Але шлюб рахується, власне, дійсним не тоді, коли запишуться в сільраді, а коли піп перев'яже рушниками руки». Водночас автор публікації зазначав: «Одначе буває й інакше. Буває, що вся весільна обрядовість лишається, як і була, але попа оминають», а найсвідоміші молоді весілля «відправляли у сельбуді, де немає уже такої пиятики і де цілком панує червона обрядовість» (Священники сбрасывают рясы, 1924: 3).

«Жовтневини» та «червоне весілля» виявилися нежиттєвими формами і наприкінці 1920-х років практично зникли з побуту. Так, після аналізу досвіду їх проведення на засіданні бюро Ізюмського окружкому партії в березні 1924 року було відзначено «казенно-офіційний характер» і «потворні форми», пропонувалося проводити такі заходи лише на селі (Силантьєв, 1998: 142–143).

Замість релігійного обряду поховань впроваджували цивільні поховання, хоча й тут траплялося чимало недоречностей через брак точних вказівок. Зазначалося, що «колектив повинен організувати похорон, як громадську справу». Зверталася увага на оформлення могили колгоспника-безвірника. Так, безвірники села Лисівки на кожній могилі замість хреста ставили пам'ятник –

дубовий стовп 1,5 м заввишки, для всіх однакової форми, пофарбований на чорне й червоне, а на стовпі прибивали залізну таблицю з червоною зіркою та зазначенням дат народження і смерті, щоб «пам'ятники своїм виглядом внесли революцію на цвинтар» (Кривохатський, 1931: 42-44).

Заступник голови СВБ СРСР А. Лукачевський підкреслював: «Осередки СВБ повинні повести боротьбу в колгоспах за новий побут, оскільки ця боротьба водночас є боротьбою з релігією» (Лукачевський, 1930: 14-15).

«Революція в побуті» – саме під такою назвою з нагоди десятих роковин Жовтневої революції з'явилася публікація П. Лісового, в якій автор зазначав: «Чи можемо ми говорити про революцію в побуті?...Ми, що половину свого віку прожили за старих умов. Через «бога» нам прищиплювали рабську психіку, обеззброювали волю трудящих. Правда, дзвіниць ми не зруйнували, дзвони ще бамкають, попи всіх релігій є, але у нас настав «присмерк богів». Релігія як світогляд падає» (Лісовий, 1927).

Однак навіть на початок 1930-х років релігійність залишалась основою духовно-культурного життя абсолютної більшості населення. Про це свідчить достатньо високий рівень дотримання релігійної обрядовості. Архієпископ Білоцерківської єпархії УПЦ В. Бржосньовський, констатує помітне зменшення кількості шлюбів і числа говільників у храмах, водночас підкреслював: «У той же час помітним стало краще ставлення вірних до церкви, ...взаємовідношення з причтом. Невінчані батьки майже всі хрестять дітей... Вірні шукають містичних переживань» (ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 212. Арк. 16; Оп. 7. Спр. 174. Арк. 16).

Подальша політика більшовицької держави й радянської влади спрямовувалась на утвердження радянського способу життя, насадження нової радянської обрядовості, форматування нового соціального простору буття, ґрунтованих на засадах комуністичної ідеології та атеїзму.

Висновки. Таким чином, для власної легітимізації більшовицька влада, утверджуючи новий комуністичний побут, світогляд і стиль життя, вдалася до «винайдення традицій». Нагадаємо, що за визначенням Е. Гобсбаума, «винайдена традиція» означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагається прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим» (Гобсбаум, 2005: 13). Зважаючи на особливе значення у колишній структурі імперського суспільства церкви в регулюванні суспільних процесів, впорядкуванні суспільних відносин (відтворюючи й закріплюючи своїм функціонуванням культурні зразки й норми, що відповідали потребам державної імперської політики) та особливості цього ідеологічно орієнтованого інституту духовної культури, радянська влада вдалася до нищення храмів, насадження комуністичної ідеології та радянського побуту. Політика радянської влади й більшовицької партії, орієнтована на войовничий атеїзм, передбачала формування в населення нового матеріалістичного світогляду. Відмова держави підтримувати обрядові цінності, які в минулому становили органічну єдність, відтісняла їх у сферу приватного, перетворювала в релікти побутової практики

(Ігнатуша, 2004: 258). Зауважимо, що очевидно можна говорити не стільки про згасання, скільки про трансформацію традиційної релігійності.

У повсякденному житті пересічного громадянина спостерігалися справді революційні, здебільшого неоднозначні процеси, які, на нашу думку, свідчать про своєрідний психологічний злам, пов'язаний зі зміною морально-ціннісних орієнтирів в оновленому суспільстві. З одного боку, людина мовби підпорядкована власним переживанням, віруванням, почуттям, вихованим на певних традиціях (у нашому випадку – православної релігійності). Але, разом із тим, життя кожної людини було пов'язане багатьма невидимими нитками з суспільством, вплив якого був надто вагомим. Отже, з одного боку, спостерігаємо тривку релігійність, підтримувану частиною населення, з іншого – формування прихильників нової ідеологічної системи. Не вдаючись до детального аналізу проблеми, зазначимо, що на атеїзацію населення й викорінення релігійної свідомості вагомий вплив мали зміни в соціально-економічному розвитку (налагодження системи освіти, розвиток мережі бібліотек, клубів, кіно, театру, музеїв, процеси урбанізації, індустріального розвитку тощо).

На нашу думку, порушену проблему варто розглядати також у контексті теорії соціальної мімікрії. Через страх опинитися на маргінесі, індивід мусив приймати нову комуністичну ідеологію, проголошену пануючою в суспільстві замість колишньої (традиційної) «релігійної». Але покінчити з віковою традиційною християнською мораллю для більшості було непросто. До того ж, у набожної людини надовго, на рівні підсвідомості, залишався страх перед карою Господньою.

Для дослідника соціальної обумовленості виникнення пріоритетів важливе питання про ті цілі, які насправді спричиняють розвиток суспільства. Саме бачення цілей, що ними користується суспільство, дозволяє визначити пріоритети. Людина не може за власним бажанням поміняти цілі чи функції. Від народження вона поставлена в певні функціональні зв'язки, має «вбудуватись» у систему, що вже існує. Обирати свій особистісний шлях людина може тільки настільки, наскільки це дозволяє система, в якій вона опинилася. Боячись вакууму свого існування, прагнучи ототожнити себе з суспільством, людина поступово вбирала морально-ціннісні норми нового суспільства або мімікрувала відповідно до обставин. «Революція в побуті» здійснювалася радянською владою відповідними ідеологічним установкам комуністичного ладу методами, знищуючи / заміщуючи духовно-моральні та нормативно-регулятивні засновки релігійно-церковного хронотопу.

Побудова комуністичного суспільства передбачала вибудовування «нового» соціального простору буття, створення «нової» секуляризованої культури, яка в основних своїх рисах мала бути запереченням культури старої, «буржуазної» та «відсталого». Важливими компонентами цієї нової культури мали стати «нові» безрелігійні свята та обряди суголосно новому державно-партійному курсу на становлення держави безрелігійної, атеїстичної, де пріоритетно утверджувались терміни «атеїзм», «безвірники» та «безбожники». Релігія і церква однозначно маркувалися як вороги прогресу, культури,

комуністичного будівництва. Уже в 1920-і роки розпочалось інтенсивне витіснення традиційних для титульної нації УСРР суспільно-побутових звичаїв та обрядів, церковних свят і ритуалів. Навколо вірян було створено атмосферу своєрідної культурної ізоляції. Релігійні практики, включаючи свята, зазнали жорстокої стигматизації, відбувалось нищення релігійної свідомості та релігійного світогляду українського народу. Натомість радянськими органами влади штучно розроблялася й активно запроваджувалась нова громадянська обрядовість, вибудовувалась певна гомогенізація структур життєсвіту й формування масового переживання «радянськості». Нові радянські свята та ритуали мали стати альтернативою православним таїнствам та формою боротьби з релігією.

Від початків утвердження державно-партійне керівництво вело цілеспрямовану політику витіснення релігійного світогляду й усунення церкви із життя українського народу та активно виховувало «нову радянську людину», позбавлену релігійних переконань. Комуністична ідеологія фокусувалась на формуванні в суспільстві нових поглядів, цінностей, норм поведінки, які зокрема позбавляли українців відчуття історичного, культурного й духовного коріння та нехтували споконвічними національними звичаями й традиціями. Головним знаряддям у цьому процесі стало штучне творення «нового» соціального простору та інтенсивне впровадження так званої радянської обрядовості, яка характеризувалась атеїстичним світоглядом, відповідала ідейним засадам комунізму й політиці тоталітарної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аль-Анні, Кузіна, 2012 - Аль-Анні А., Кузіна Н.В. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР. *Етнічна історія народів Європи*. 2012. Вип. 38. С. 40–44.
- Антирелигиозная пропаганда, 1937 - Антирелигиозная пропаганда в современных условиях. Сборник материалов. Изд. 2-е. Москва, 1937. 144 с.
- Бойко, 2004 - Бойко А.І. Соціальна трансформація суспільства та проблема світогляду. *Наукові праці: Наук.-метод. журн.* / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могилы. Миколаїв, 2004. Т. 32, вип. 19: Історичні науки. С. 23–26.
- Борисенко, Келембетова, Обертинська, 1978 - Борисенко В.К., Келембетова В.Ю., Обертинська А.П. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. Київ: Політвидав України, 1978. 256 с.
- Гаєвська, 2013 - Гаєвська Т. І. Державні радянські свята: історико-культурологічний аспект. *Культурологічна думка*. 2013. № 6. С. 153–159.
- Гаєвська, 2012 - Гаєвська Т. І. До питання становлення радянської святкової культури. *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2012. № 1. С. 194–198.
- Гобсбаум, 2005a - Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. *Винайдення традиції* / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Ніка-Центр, 2005. 392 с.
- Гобсбаум, 2005b - Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій. *Винайдення традиції* / за ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2005. С. 12–28
- Горев, 1919 - Горев М. Коммунизм и религиозные обряды. *Революция и церковь*. 1919. № 6–8. С. 15–17.
- Дацюк, Лехан, 2010 - Дацюк Т. К., Лехан Л. Б. Самоврядування на селі, побут і духовний стан українського селянства у період непу (1921–1929 рр.). *Інтелекція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник*. Одеса: Астропринт, 2010. Сер.: Історія. Вип. 20. С. 93–102.
- ДАЖО - Державний архів Житомирської області.
- ДАПО - Державний архів Полтавської області.
- ДАЧО - Державний архів Чернігівської області.
- Еліас, 2003 - Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження: т. I–II / пер. з нім. О. Логвиненко. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 670 с
- Зінич, 1963 - Зінич В. Т. Соціалістичні перетворення: паростки нового комуністичного в культурі та побуті робітників Радянської України. Київ: Рік, 1963. 76 с.
- Змерзлий, 2000 - Змерзлий Б. В. Атеїстична робота владних структур проти православної церкви у Криму в

- 1920-х роках. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнар. відносин. 2000. № 22. С. 89-101.
- Ігнатуша, 2004 - Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX-30-і рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.
- Історія українського селянства, 2006 - Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. Т. 2. С. 44-91.
- Келембетова, 1974 - Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки: Етнографічно-соціологічне дослідження. Київ: Вид-во «Наук. думка», 1974. 192 с.
- Келембетова, 1961 - Келембетова В. Ю. Про релігійні пережитки в побуті та боротьбу з ними. *Народна творчість та етнографія*. 1961. Кн. 4. С. 27-34.
- Киридон, 2004 - Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: Соціальний вимір. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 12. С. 234-256.
- Киридон, 2005 - Киридон А.М. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: Міжвід. зб. наук. пр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 13. С. 274-294.
- Киридон, 2017 - Киридон А. М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920-1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. № 3. С. 5-20.
- Киридон, 2005 - Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. 384 с.
- Коляструк, 2009 - Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УРСР 1920-х рр.: між Сцілою радянської політики і Харибдою більшовицької ідеології // *Інтелігенція і влада*: Матеріали П'ятої Всеукр. наук. конф.: У 3-х ч. Одеса: Астропринт, 2009. Ч. 2. С. 86-91.
- Культура і побут, 1925 - *Культура і побут*. 1925. 21 травня.
- КПСС в резолюціях, 1983 - КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК (1898-1986). Москва: Политиздат, 1983. Т. 2. 1917-1922. 606 с.
- Кравець, 1966 - Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Київ, 1966. 199 с.
- Кривохатський, 1931 - Кривохатський М. За новий безрелігійний побут у колгоспах. Харків: Вид-во «Пролетар», 1931. 47 с.
- Кувеньова, 1966 - Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Київ, 1966. 136 с.
- Кувеньова, 1963 - Кувеньова О. Ф. Свята колгоспної України. Київ, 1963. 40 с.
- Лісовий, 1927 - Лісовий П. Революція в побуті (Думки вголос). *Культура і побут*. 1927. 10 листопада.
- Лукачевский, 1930 - Лукачевский А. За колхозы, за борьбу с религией. *Антипасхальный сборник для деревни*. Москва: Безбожник, 1930. С. 10-17.
- Луначарский, 1927 - Луначарский А. Культура, быт и религия. *Антирелигиозник*. 1927. № 4 (апрель). С. 3-7.
- Любавський, 2016 - Любавський Р. Г. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / наук. ред. Л. Ю. Посохова. Харків: Раритети України, 2016. 226 с.
- Маланчук, 1970 - Маланчук В. А. Нове в культурі і побуті колгоспного селянства. Київ, 1970. 189 с.
- Михайлик, 2022 - Михайлик А. О. Комуністичні обряди та свята як засіб формування «нової людини» в Радянській Україні 1920-1930-х рр. *Південний архів*. Історичні науки. 2022. Вип. XXXVIII. С. 76-83.
- Нариси повсякденного життя, 2009 - Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 1. 445 с.
- Нариси повсякденного життя, 2010 - Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 2. 382 с.
- О нарушениях программы, 1921 - О нарушениях программы партии в области религии. Ко всем организациям и членам ЦК РКП(б) // *Правда*. 1921. 31 марта.
- Олійник, 2015 - Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.). Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. 480 с.
- Организация массовых народных, 1921 - Организация массовых народных празднеств: сборник статей. Москва: Госиздат, 1921. 32 с.
- П.С. Про шлюб, 1926 - П.С. Про шлюб (Риски олівцем). *Культура і побут*. 1926. 28 лютого.
- Рибак, 2000 - Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура села (1921-1999). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 123-175.
- Рюмин, 1927 - Рюмин Е. Н. Массовые празднества. Москва: Госиздат, 1927. 79 с.
- Свята та обряди, 1971 - Свята та обряди Радянської України / О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, Т. Д. Гірник, В. Т. Зінич; відп. ред. К. Г. Гуслистий. Київ: Наукова думка, 1971. 272 с.
- Священники сбрасывают рясы, 1924 - Священники сбрасывают рясы. *Коммунист*. Орган ЦК и Харьковского окружкома КП(б)У. 1924. 5 ноября. С. 3.
- Силантьев, 1998 - Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. Харьков: Харьк. гос. политех. ун-т, 1998.

- Слущка, 2013 - Слущка Ю. В. Від божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах. *Схід*. 2013. № 4. С. 166–170.
- Соціалістична обрядовість, 1983 - Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми / редкол. : Ю.Г. Гошко та ін. Київ : Наукова думка, 1983. 214 с.
- Стішова, 2017 - Стішова Н. С. Українські календарні свята осіннього циклу / Гол. ред. Г. А. Скрипник. Київ : ІМФЕ, 2017. 240 с.
- Тан, 1924 - Тан Г. Революція в деревне. *Революція в деревне: Очерки* / Под ред. проф. В. Г. Тана-Богораза. Москва; Ленінград : Красная Новь, 1924. Ч. 1. С. 3–19.
- Тарапон, 2016 - Тарапон О. А. Державні свята в Україні 1920–1930-х рр. як засіб формування радянських політичних цінностей. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 15. С. 96–102.
- ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
- ЦДАГО України - Центральний державний архів громадських об'єднань України.
- Ярий, 1922 - Ярий М. М. На Кам'яниччині. *Червона правда*. 1922. № 92(192). С. 3.
- Ярославский, 1957 - Ярославский Ем. О религии / Вступ. ст., общ. ред. М. М. Шейнмана. Москва : Госполитиздат, 1957. 640 с.
- Binns, 1982 - Binns C. Soviet Secular Ritual – Atheist Propaganda or Spiritual Consumerism // *Religion in Communist Lands*. 1982. Vol. 10. № 3. Pp. 298–309.
- Lefebvre, 1991 - Lefebvre H. The production of space / Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford UK&Cambridge USA : Blackwell, 1991. 454 p.

REFERENCES

- Al-Anni A., Kuzina, 2012 - Al-Anni A., Kuzina N. V. Derzhavna polityka po vprovadzhenniu radianskoi obriadovosti v Ukrainskii RSR. [State Policy on the Implementation of Soviet Rituals in the Ukrainian SSR]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2012. Vyp. 38. S. 40–44 [in Ukrainian].
- Antireligioznaia propaganda, 1937 - Antireligioznaia propaganda v sovremennykh usloviakh. Sbornik materialov. Izd. 2-e. [Antireligious Propaganda in Modern Conditions. Collection of Materials. 2nd ed.]. Moskva, 1937. 144 s. [in Russian].
- Boiko, 2004 - Boiko A. I. Sotsialna transformatsiia suspilstva ta problema svitohliadu. [Social Transformation of Society and the Problem of Worldview]. *Naukovi pratsi: Nauk.-metod. zhurn. / Mykolaiv. derzh. humanit. un-t im. P. Mohyly*. Mykolaiv, 2004. T. 32, vyp. 19: Istorychni nauky. S. 23–26 [in Ukrainian].
- Borysenko, Kelembetova, Obertynska, 1978 - Borysenko V. K., Kelembetova V. Yu., Obertynska A. P. Radianski sviata i obriady v komunistychnomu vykhovanni. [Soviet Holidays and Rituals in Communist Education]. Kyiv: Polityvydav Ukrainy, 1978. 256 s. [in Ukrainian].
- Haievska, 2013 - Haievska T. I. Derzhavni radianski sviata: istoryko-kul'turolohichni aspekt. [State Soviet Holidays: Historical and Culturological Aspect]. *Kulturolohichna dumka*. 2013. No. 6. S. 153–159 [in Ukrainian].
- Haievska, 2012 - Haievska T. I. Do pytannia stanovlennia radianskoi sviatkovoi kultury. [On the Issue of the Formation of Soviet Festive Culture]. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*. 2012. No. 1. S. 194–198 [in Ukrainian].
- Hobsbawm, 2005a - Hobsbawm E. Vstup: vynakhodzhennia tradytsii. [Introduction: The Invention of Tradition]. Vynaidennia tradytsii / Za red. E. Hobsbauma ta T. Reindzhera / Per. z anhl. M. Klymchuk. Kyiv: Nika-Tsentr, 2005. 392 s. [in Ukrainian].
- Hobsbawm, 2005b - Hobsbawm E. Vstup: vynakhodzhennia tradytsii. [Introduction: The Invention of Tradition]. Vynaidennia tradytsii / za red. E. Hobsbauma ta T. Reindzhersa; per. z anhl. M. Klymchuka. Kyiv: Nika-Tsentr, 2005. S. 12–28 [in Ukrainian].
- Gorev, 1919 - Gorev M. Kommunizm i religioznye obriady. [Communism and Religious Rites]. *Revoliutsiia i tserkov*. 1919. No. 6–8. S. 15–17. [in Russian].
- Datsiuk, Lekhan, 2010 - Datsiuk T. K., Lekhan L. B. Samovriaduvannia na seli, pobut i dukhovnyi stan ukraïnskoho selianstva u period NEPu (1921–1929 rr.). [Self-Governance in the Countryside, Everyday Life, and Spiritual Condition of the Ukrainian Peasantry during the NEP Period (1921–1929)]. *Intelligentsiia i vlada: Hromadsko-politychni naukovyi zbirnyk*. Odesa: Astroprint, 2010. Ser.: Istoriia. Vyp. 20. S. 93–102. [in Ukrainian].
- DAZHO - Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region] [in Ukrainian].
- DAPO - Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti [State Archive of Poltava Region] [in Ukrainian].
- DACHO - Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti [State Archive of Chernihiv Region] [in Ukrainian].
- Elias, 2003 - Elias N. Protsey tsyvilizatsii. Sotsiogenetychni i psykhogenetychni doslidzhennia: T. I–II / per. z nim. O. Lohvynenko. [The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations: Vol. I–II]. Kyiv: Vydavnychi dim «Alternatyvy», 2003. 670 s. [in Ukrainian].
- Zynych, 1963 - Zynych V. T. Sotsialistychni peretvorennia: parostky novoho komunistychnoho v kulturi ta pobuti robotnykiv Radianskoi Ukrainy. [Socialist Transformations: The Beginnings of New Communist Elements in the Culture and Everyday Life of Workers of Soviet Ukraine]. Kyiv: Rik, 1963. 76 s. [in Ukrainian].
- Zmerzlyi, 2000 - Zmerzlyi B. V. Atheistychna robota vladnykh struktur proty pravoslavnoi tserkvy u Krymu v 1920-kh rokakh. [Atheistic Activities of Government Structures Against the Orthodox Church in Crimea in the 1920s]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. In-t mizhnar. vidnosyn*. 2000. No. 22. S. 89–101. [in Ukrainian].

- Ihnatusha, 2004 - Ihnatusha O. Instyutysiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: heneza i kharakter (XIX–30-i rr. XX st.). [Institutional Schism of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and Character (19th–1930s)]. Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. [in Ukrainian].
- Istoriia ukrainskoho selianstva, 2006 - Istoriia ukrainskoho selianstva: Narysy v 2-kh t. / V. A. Smolii (vidp. red.). [History of Ukrainian Peasantry: Essays in 2 Vols. / V. A. Smolii (ed.)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2006. T. 2. S. 44–91. [in Ukrainian].
- Kelembetova, 1961 - Kelembetova V. Yu. Pro relihiini Perezhytky v pobuti ta borotbu z nymy. [On Religious Survivals in Everyday Life and the Struggle Against Them]. *Narodna tvorchist ta etnografii*. 1961. Kn. 4. S. 27–34. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2004 - Kyrydon A. M. Derzhavno-tserkovni vidnosyny v radianskii Ukraini 1920–1930-kh rokiv: Sotsialnyi vymir. [State-Church Relations in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s: A Social Dimension]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2004. Vyp. 12. S. 234–256. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005 - Kyrydon A. M. Vtilennia radianskoi modeli derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. [Implementation of the Soviet Model of State-Church Relations in Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2005. Vyp. 13. S. 274–294. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2017 - Kyrydon A. M. Indoktrynatsiia radianskosti: obriadovo-sviatkovyi kanon yak marker formuvannia ateizovanoho suspilstva (1920–1930-i rr.). [Indoctrination of Sovietness: The Ritual-Holiday Canon as a Marker of the Formation of an Atheized Society (1920s–1930s)]. *Umanska starovyna*. 2017. No. 3. S. 5–20. [in Ukrainian].
- Kyrydon, 2005 - Kyrydon A. Chas vyprobuvan: derzhava, tserkva i suspilstvo v radianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv. [A Time of Trials: The State, Church, and Society in Soviet Ukraine, 1917–1930s]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2005. 384 s. [in Ukrainian].
- Kolyastruk, 2009 - Kolyastruk O. A. Povsiakdenne zhyttia intelektualiv URSR 1920-kh rr.: mizh Stsilloiu radians'koi polityky i Kharibdoiu bil'shovyt'skoi ideolohii. [Everyday Life of the Ukrainian SSR Intelligentsia in the 1920s: Between the Scylla of Soviet Policy and the Charybdis of Bolshevik Ideology]. *Intelihentsiia i vlada: Materialy Piatoi Vseukr. nauk. konf.: U 3-kh ch.* Odesa: Astroprynt, 2009. Ch. 2. S. 86–91. [in Ukrainian].
- Kultura i pobut, 1925 - *Kultura i pobut*. 1925. 21 travnia. [Culture and Everyday Life]. May 21, 1925. [in Ukrainian].
- KPSS v rezoliutsiiah i resheniiah, 1983 - KPSS v rezoliutsiiah i resheniiah s'ezdov, konferentsii i plenumov TsK (1898–1986). [The CPSU in Resolutions and Decisions of Congresses, Conferences, and Plenums of the Central Committee (1898–1986)]. Moscow: Politizdat, 1983. Vol. 2. 1917–1922. 606 p. [in Russian].
- Kravets, 1966 - Kravets O. M. Simeinyi pobut i zvychai ukrainskoho narodu. [Family Life and Customs of the Ukrainian People]. Kyiv, 1966. 199 s. [in Ukrainian].
- Kryvokhatskyi, 1931 - Kryvokhatskyi M. Za novyi bezrelihiinyi pobut u kolkhospakh. [For a New Non-Religious Life in Collective Farms]. Kharkiv: Proletar Publishing House, 1931. 47 p. [in Ukrainian].
- Kuvenova, 1966 - Kuvenova O. F. Hromadskyi pobut ukrainskoho selianstva. [Public Life of the Ukrainian Peasantry]. Kyiv, 1966. 136 s. [in Ukrainian].
- Kuvenova, 1963 - Kuvenova O. F. Sviata kolhospnoi Ukrainy. [Holidays of Collective Farm Ukraine]. Kyiv, 1963. 40 s. [in Ukrainian].
- Lisovyi, 1927 - Lisovyi P. Revoliutsiia v pobuti (Dumky vholos). [Revolution in Everyday Life (Thoughts Aloud)]. *Kultura i pobut*. 1927. 10 lystopada. [in Ukrainian].
- Lukachevskii, 1930 - Lukachevskii A. Za kolkhozy, za borbu s religiei. Antipaskhalnyi sbornik dlia derevni. [For Collective Farms, for the Struggle Against Religion. Anti-Easter Collection for the Village]. Moscow: Bezbozhnik, 1930. Pp. 10–17 [in Russian].
- Lunacharsky, 1927 - Lunacharsky A. «Kultura, byt i religiiia» [Culture, Everyday Life, and Religion]. *Antireligioznik*, 1927, no. 4 (April), pp. 3–7 [in Russian].
- Liubavskiy, 2016 - Liubavskiy R. H. «Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv» [Everyday Life of Kharkiv Workers in the 1920s – Early 1930s]. Sci. ed. L. Yu. Posokhova. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 2016. 226 p. [in Ukrainian].
- Malanchuk, 1970 - Malanchuk V. A. «Nove v kulturi i pobuti kolhospnoho selianstva» [New in the Culture and Everyday Life of Collective Farm Peasantry]. Kyiv, 1970. 189 p. [in Ukrainian].
- Mykhailyk, 2022 - Mykhailyk A. O. «Komunistychni obryady ta svyata yak zasib formuvannia 'novoyi lyudyny' v Radyanskyi Ukraini 1920–1930-kh rr.» [Communist Rituals and Holidays as a Means of Forming the 'New Person' in Soviet Ukraine in the 1920s–1930s]. *Pivdennyi arkhiv. Istorychni nauky*, 2022, no. XXXVIII, pp. 76–83 [in Ukrainian].
- Narysy povsiakdennoho zhyttia, 2009 - Narysy povsiakdennoho zhyttia Radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)]: Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. S. V. Kulchytskyi: V 2-kh ch. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2009. Ch. 1. 445 s. [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, 2010 - Kulchytskyi S. V. (Ed.). Narysy povsiakdennoho zhyttia radians'koi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Essays on Everyday Life of Soviet Ukraine during the NEP Era (1921–1928)]: Kolektyvna monohrafiia. (Vol. 2). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 2010. 382 s. [in Ukrainian].
- O narusheniakh programmy, 1921 - O narusheniakh programmy partii v oblasti religii. Ko vsem organizatsiiam i chlenam TsK RKP(b) [On Violations of the Party Program in the Field of Religion. To All Organizations and Members of the Central Committee of the Russian Communist Party]. *Pravda*, 31 marta 1921 [in Russian].

- Oliinyk, 2015 - Oliinyk M. P. Transformatsiini protsesy na Podilli v dobu NEPu (1921–1928 rr.) [Transformational Processes in Podillia during the NEP Era (1921–1928)]. Khmelnytskyi: «Polihrafist-2», 2015. 480 s. [in Ukrainian].
- Organizatsiia massovykh narodnykh, 1921 - Organizatsiia massovykh narodnykh prazdnestv: sbornik statei [Organization of Mass Folk Celebrations: Collected Articles]. Moskva: Gosizdat, 1921. 32 s. [in Russian].
- P. S., 1926 - P. S. Pro shliub (Rysky olivtsem) [On Marriage (Pencil Sketches)]. *Kultura i pobut*, 28 liutoho 1926 [in Ukrainian].
- Rybak, 2000 - Rybak I. V. Sotsialno-pobutova infrastruktura sela (1921–1999) [Social and Everyday Infrastructure of the Village (1921–1999)]. Kamianets-Podilskyi, 2000. S. 123–175 [in Ukrainian].
- Riumin, 1927 - Riumin E. N. Massovy prazdnestva [Mass Celebrations]. Moskva: Gosizdat, 1927. 79 s. [in Russian].
- Kuveniova, Kravets, Hirnyk, 1971 - Kuveniova O. F., Kravets O. M., Hirnyk T. D., & Zynych, V. T. Sviata ta obriady Radianskoi Ukrainy [Holidays and rituals of Soviet Ukraine]. K. : Naukova dumka, 1971. 272 s. [in Ukrainian].
- Sviashchenniki sbraisyvaiut, 1924 - Sviashchenniki sbraisyvaiut riacy [Priests are throwing off their cassocks]. (1924, November 5). *Kommunist*. Organ TsK i Khar'kovskogo okruzhkoma KP(b)U, p. 3. [in Russian].
- Silant'ev, 1998 - Silant'ev V. I. Bolsheviki i Pravoslavnaia tserkov' na Ukraine v 20-e gody [Bolsheviks and the Orthodox Church in Ukraine in the 1920s]. Kharkiv: Khark. hos. politekhn. un-t, 1998 [in Russian].
- Sluts'ka, 2013 - Sluts'ka Yu. V. Vid bozhestvennoho do myrs'koho: tradytsii ta innovatsii v radians'kykh rytualakh [From Divine to Secular: Traditions and Innovations in Soviet Rituals]. *Skhid*. 2013. № 4. P. 166–170 [in Ukrainian].
- Sotsialistychna obriadovist', 1983 - Sotsialistychna obriadovist' na Ukraini: istorychnyi dosvid ta suchasni problemy [Socialist Rituals in Ukraine: Historical Experience and Contemporary Issues] / Ed. board: Yu. H. Hoshko et al. Kyiv: Naukova dumka, 1983. 214 p. [in Ukrainian].
- Stishova, 2017 - Stishova N. S. Ukrainski kalendarni svyata osinnoho tsykladu [Ukrainian Calendar Holidays of the Autumn Cycle] / Chief ed. H. A. Skrypnyk. Kyiv: IMFE, 2017. 240 p. [in Ukrainian].
- Tan ,1924 - Tan H. Revoliutsiia v derevne [Revolution in the Village]. *Revoliutsiia v derevne: Ocherki [Revolution in the Village: Essays]* / Ed. by Prof. V. H. Tan-Bogoraz. Moscow; Leningrad: Krasnaia Nov, 1924. Vol. 1. P. 3–19 [in Russian].
- Tarapon, 2016 - Tarapon O. A. Derzhavni svyata v Ukraini 1920–1930-kh rr. yak zasib formuvannia radianskikh politychnykh tsinnosti [State Holidays in Ukraine in the 1920s–1930s as a Means of Forming Soviet Political Values]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*. 2016. Issue 15. P. 96–102 [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDAGO Ukrainy - Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].
- Yaryi, 1922 - Yaryi M. M. Na Kam'ianechchyni [In the Kamianets Region]. *Chervona pravda*. 1922. № 92(192). P. 3 [in Ukrainian].
- Yaroslavsky, 1957 - Yaroslavsky Em. O religii [On Religion] / Introductory article, general ed. M. M. Sheinman. Moscow: Gospolitizdat, 1957. 640 p. [in Russian].
- Binns, 1982 - Binns C. Soviet Secular Ritual – Atheist Propaganda or Spiritual Consumerism. // *Religion in Communist Lands*. 1982. Vol. 10, No. 3, pp. 298–309 [UK].
- Lefebvre, 1991 - Lefebvre H. The Production of Space. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell, 1991. 454 p. [UK, USA].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325582

УДК 94(477:438):323.27] «1863|1864»(092)Поповський

Рена КОВАЛЕНКО,

orcid.org/0000-0003-4081-1935

головний спеціаліст відділу використання
інформації документів

Державного архіву Київської області

(Україна, Київ)

renakovalenko@gmail.com

СПРАВА «ПОЛІТИЧНОГО ЗЛОЧИНЦЯ» ЮЗЕФА ПОПОВСЬКОГО: ВІД ХЛОПОМАНСТВА ДО ІНСУРЕКЦІЇ

На прикладі життя Юзефа Поповського розглянута трансформація політико-ідеологічних пріоритетів частини демократично налаштованого польсько-українського студентства від українофільства («хлопоманства») до ягеллонської ідеї, від методів мирного просвітництва до участі у збройному повстанні з

метою відновлення Польщі у кордонах 1772 р. На підставі комплементарного використання мемуарної і архівно-документальної джерельної бази можна стверджувати, що демократичні погляди, сформовані в Ю. Поповського у період захоплення хлопоманством, наклали відбиток на його подальшу активність під час участі у Січневому повстанні 1863–1864 рр. Розслідування справи Ю. Поповського, разом із іншими подібними справами, дозволило представникам російської влади зробити висновки щодо стратегії і тактики польських інсургентів.

Ключові слова: Юзеф (Іосиф) Поповський; Університет Св. Володимира; хлопоманство; польський патріотичний рух; інсургенти; польське Січневе повстання.

Rena KOVALENKO,
orchid.org/0000-0003-4081-1935
chief specialist of the document information
utilization department
State archive of the Kyiv region
(Ukraine, Kyiv)
renakovalenko@gmail.com

THE CASE OF «A POLITICAL CRIMINAL» JOSEF POPOVSKY: FROM KHLOPOMANIA TO INSURRECTION

The article examines the materials of the case of the «political criminal» Józef Popovsky, who went from Ukrainophile to the Jagiellonian idea, from peaceful enlightenment among the Ukrainian peasantry to participation in the preparation of an armed uprising. The main idea of this publication is that the example of J. Popovsky and a number of other Kyiv students allows us to confirm the existence of the Khlopoman-insurgent movement among the Polish-Ukrainian student communes, which included a group of people who, at the stage of early Khlopomania, were active supporters of the idea of brotherhood with the Ukrainian peasantry, and later joined the ranks of the «red» members of January rebellion.

In the middle of the 19th century among the population of Right-Bank Ukraine, which was a part of the Russian Empire, the process of acquiring signs of national consciousness began, the locomotive of which, to a large extent, were the «Khlopomans» – a Ukrainophile current that formed in the Polish-Ukrainian student environment. The Khlopomans emphasized their closeness to the Ukrainian people, studied their language, way of life and traditions, imitated them, spread ideas of equality and freedom among the peasants, exposing themselves to accusations of «communism», the negative attitude of representatives of the nobility and secret surveillance by the authorities. V. Antonovych, T. Rylsky, and others were at the head of this movement. J. Popovsky was an active supporter of early Khlopomania.

At the beginning of the 1860s, among the Polish students of the University of St. Volodymyr, ideas of preparing and carrying out an uprising against the Russian Empire began to spread actively, the goal of which was to restore Poland within the borders of 1772, including Lithuanian, Belarusian and right-bank Ukrainian lands. And, although the most successive supporters of V. Antonovych sharply dissociated oneself from Polish national liberation motion, not admitting «historical claims» of Poland on Ukrainian earth, the part of the Khlopomans, J. Popovsky belonged to that, considered that the ideas of fraternity with the Ukrainian peasantry can be connected with the Polish national liberation idea, and joined to the «red» wing of Polish insurgents.

The investigation of the case of J. Popovsky, who was appointed as the head of the insurgent movement in the Skvyr district of the Kyiv province, not only made it possible to reveal his personal role in the preparation of the uprising, but also to a large extent, together with other similar cases, highlighted the goals and features of the strategy and tactics of Polish secret organizations, and demonstrated the policy of the imperial government regarding the insurgents.

The complementary use of the memoir and archival-documentary source base made it possible to highlight the change in social and political activity of J. Popovsky from Khlopomania to participation in the Polish national liberation movement, and to claim that the democratic views formed in J. Popovsky during the period of his fascination with Khlopomania, left an imprint on the nature of his activities during the preparation of the uprising of 1863–1864.

Key words: Joseph (Iosyf) Popovsky; St. Volodymyr University; Khlopomania; the Polish patriotic movement; insurgents; the Polish January Uprising.

Постановка проблеми. Особливість процесу «націоналізації суспільної свідомості» (Земський, 2011: 125-135) населення Правобережної України у середині ХІХ ст. полягала у тому, що він відбувався під впливом трьох основних національних чинників: російського, польського й українського.

Представники кожної з національних спільнот висували власні наративи для привернення на свій бік не тільки місцевої еліти, а й нижчих соціальних верств, насамперед, українського селянства, і всі вони натикалися на труднощі в оволодінні свідомістю народних мас. З боку української еліти націоналізацію свідомості українських селян, націотворчу діяльність в Україні розпочали «хлопомани» (Земський, 2011:134-135). Але хлопоманський рух не був однорідним: зокрема, В. Окаринський виділяє в ньому дві течії – польсько-революційну і культурницьку (Окаринський, 2012: 50).

Січневе повстання 1863–1864 рр. пролягло остаточною вододілом між тою частиною польської шляхти, що прагнула зближення з українським народом, і тими, хто хотів відновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р., – «хлопоманами» і «патріотами». Як відомо, ідеологи послідовного хлопоманства, насамперед В. Антонович і Т. Рильський, не підтримали і засудили польське повстання 1863-1864 рр., не визнавши «історичних претензій» поляків щодо українських територій. Зокрема, В. Антонович зауважував, що «... польська публіцистика ... наважується стверджувати, ніби на правому березі Дніпра немає Русі, а тільки сама Польща» (Антонович, 1862: 87). Але були серед прихильників хлопоманства і такі, що, захопившись ідеєю національного визволення Польщі, стали активними учасниками Січневого повстання. Як правило, ця трансформація від мирної просвітницької діяльності до участі у збройному виступі проти імперської політики Росії найбільш радикально налаштованої частини молоді, факт перевтілення частини хлопоманів в інсургентів проходили повз уваги дослідників. Вивчення документальних джерел і співставлення їх із мемуарними дозволили зробити висновок, що такі випадки політико-ідеологічних метаморфоз не були поодинокими, і стверджувати існування хлопомансько-інсургентської течії у середовищі польсько-українського студентства (Коваленко, 2024b: 302-310). Серед тих, що пройшли свій шлях від хлопоманства до інсуреції, слід згадати Юзефа Поповського (у документах – Іосифа Поповського), матеріали слідчої справи якого не тільки розкривають його особистий життєвий шлях, але й в значній мірі проливають світло на методи підготовки і цілі повстання, що планувалося у повітах Київської губернії, а також способи розслідування політичних справ у царській Росії і покарання інсургентів.

Аналіз досліджень. Діяльність самого Юзефа Поповського, окрім присутності його прізвища під № 150 у списку повстанців, які були ув'язнені в Косому капонірі та пізніше відправлені на каторгу до Сибіру¹, і декількох побіжних згадок про нього (Земський, 2011: 136; Берестенко, Шамара, 2012: 51), що здебільшого ґрунтуються на спогадах Б. Познанського (Познанский, 1913), не знайшла висвітлення в українській науковій літературі. Короткий аналіз фактів хлопоманського періоду діяльності Ю. Поповського і подальшої участі у підготовці повстання у Сквирському повіті у 1863 р. та розслідування його справи на підставі архівних документів був зроблений автором цієї статті

¹ Січневе повстання 1863 року. Список повстанців – в'язнів Київської фортеці / <https://sarmatarecro.com/blog/sichneve-povstannya-1863-roku-spysok-povstancziv-vyazniv-kyuivskoyi-forteczi> [Електронний ресурс]. Дата звернення: 26.07.2024: 23:35.

(Коваленко, 2024а: 71-76). Значно краще ця постать відома у польській історіографії. Зокрема, слід назвати мемуари Леона Сирочинського, у яких особливо цінною є інформація про студентський період життя Ю. Поповського та відомості про його політичну діяльність після звільнення із заслання (Sygoczyński, 1913: 13, 14, 81-82). Досить ретельно біографія Ю. Поповського досліджена Єжи Здрадою, який найбільшу увагу приділив подіям післясибірського періоду – військовій службі в Австро-Угорщині, політичній кар'єрі і австрофільській публіцистиці Ю. Поповського (Zdrada, 1983: 622-625).

В основу методології дослідження даної статті покладене комплексне використання загальнонаукових принципів історизму, неупередженості, наступності тощо, та прийомів, характерних для таких спеціальних історичних дисциплін, як біографістика, хронологія, палеографія. Компаративний аналіз, поєднаний із науковим синтезом та історичним узагальненням, на підставі комплементарного використання документальних і еґо-джерел дозволили зробити висновок щодо існування серед студентів Університету Св. Володимира групи осіб, які від активного хлопоманства перейшли у табір не менш активних польських інсургентів, яскравим представником якої був Ю. Поповський.

Мета даного дослідження полягає у вивченні життєвого шляху та ідеологічної трансформації колишнього активного хлопомана, а згодом інсургента Юзефа Поповського, його ролі у підготовці повстання у Сквирському повіті Київської губернії, впливу демократичних ідей, притаманних хлопоманам, на методи його діяльності і значенні його слідчої справи для розуміння цілей, стратегії і тактики учасників польського повстанського руху 1863-1864 рр.

Виклад основного матеріалу. В значній мірі середовищем, де визрівали нові прогресивні ідеї, став Київський Університет Св. Володимира. За територіальним принципом (спочатку земляцтв, а пізніше провінцій) були створенні студентські об'єднання – гміни. Як пише у своїх спогадах Б. Познанський, українці², подоляни й волиняни, групувалися навколо своїх лідерів і спікерів. До цієї гміни входили Антонович, Рильський, Познанський, Леон Сорочинський, брати Поповські (Joziek і Iulek), Антон Юр'євич (вільний слухач), Федір Панченко та ін. (Познанський, 1913: 42). Саме з їхнього середовища вийшли представники нової суспільно-політичної течії – «хлопомани», що за своїм походженням, менталітетом, соціальною орієнтацією і практичними діями протиставляли себе «коронярам» – вихідцям з Царства Польського і Галичини. Коронярські гміни надалі стали політичною базою підготовки польського повстання, а хлопомани – одними з перших виразників українофільських тенденцій у суспільній думці (Познанський, 1913: 25-30; Берестенко, Шамара, 2012: 49-52). Студенти польсько-українських гмін створили свій журнал під назвою «Publicystyka», до редакції якого входило 13 осіб, зокрема, Т. Рильський, В. Антонович, А. Юр'євич, О. Хойновський, брати

² У польській традиції іменування населення Правобережної України «українцями» називали жителів Правобережної Наддніпрянщини (Київщини) (Земський, 2011: 159).

Поповські, Л. Сирочинський тощо (Syroczyński, 1914: 14). Деякі студенти входили також до Тройницької спілки (пол. Związek Trojnicki) – конспіративної організації, заснованої у Київському університеті у 1857 р. Члени спілки виступали за звільнення селян і відродження польської держави в кордонах 1772 р. До її складу входили В. Антонович, С. Бобровський та інші. Членом організації, ймовірно, був Ю. Поповський (Zdrada, 1983: 622-625).

Група студентів Університету Св. Володимира. Верхній ряд (зліва направо): Юзеф Поповський, Обухович, Юліан Поповський, Антоні Юр'євич, Онуфрі Хойновський, Стефан Моргулец. Нижній ряд: Антоні Мьодушевський, Рожен, Вінцети Одинец, Самуель Зборовський, Гульбінський, Тадеуш Рильський, Леон Сирочинський. (Світлина і підписи подаються за: Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток». 2007. С. 858).

Базою для оформлення «національних проєктів», над якими в цей період інтенсивно працювали польська та українська інтелігенція, служили такі етнонаціональні ідентанти, як віра, етнічне та соціальне походження, мова, територія тощо (Берестенко, Шамара, 2012: 47). Носії хлопоманства підкреслювали свою ідентичність з українським народом: почали відмовлятися від соціальної й культурної солідарності зі своїм станом, намагалися зблизитися з селянством, переходили на православ'я, говорили й писали українською, брали участь у селянських святах, носили народний одяг, вживали селянську їжу, вели селянський спосіб життя, проводили експедиції з метою вивчення народного побуту, одружувалися з селянками, відмовлялися від підтримки польського руху (Шандра, 2014: 117-118). Документи, писані царськими чиновниками, наголошують, що студенти-хлопомани, зокрема, Рильський, Поповський, Антонович та ін. проводили «пропаганду рівності» серед населення (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 219). Під час подорожей вони часто відвідували один одного, зокрема, В. Антонович бував і в маєтку Поповських (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 49зв.; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 234зв., 246).

Зрозуміло, що така поведінка наштовхувалася на агресивне несприйняття

представниками заможних верств. Бердичівський городничий у своєму рапорті від 11 жовтня 1860 р. вказував на конфлікт між студентами та місцевим предводителем дворянства, пов'язаний із загрозами у якомусь листі, написаному студентами. Нічого конкретного він сказати не міг, але писав, що після владнання інциденту поміщики Вінницького повіту Поповський і Сквирського повіту Рильський піддали своїх синів суворому покаранню (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 7-7зв., 10), тож він припускав участь в інциденті саме цих студентів. Приводом до «пояснень» і подальшого замирення між дворянами і студентами під час дворянських виборів у Києві став випадок, коли одного з студентів, який «здійснював шкідливі навіювання селянам», було затримано поміщиком і доправлено до земської поліції (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 14, 15; Коваленко, 2024b: 305). Як зазначав у своєму рапорті Бердичівський повітовий стряпчий, цей випадок стосувався студента Моргуліса з Бердичівського повіту (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 33-36), але він підкреслював, що Рильський і Поповський також займалися подібними «проповідями» серед селян.

Обстоюючи свої ідеї, хлопомани не тільки вступали у конфлікт із польсько-шляхетським середовищем, з якого вийшли, але й наражалися на нерозуміння своїх близьких. Батько Тадея та Іосифа Рильських Розеслав Рильський, дізнавшись про їхню участь у хлопоманському русі, особисто звертався до генерал-губернатора з проханням їх покарати. Подібним чином вчинив і батько Іосифа та Юліана Поповських (Познанский, 1913: 37, 40; Земський, 2011: 136; Берестенко, Шамара, 2012: 52).

5 листопада 1860 р. в.о. київського урядника Г. Подгурський доповідав начальнику Київської губернії генерал-лейтенанту П. І. Гессе щодо діяльності «товариства комуністів» у Сквирському повіті, що його члени розповсюджують серед селян ідеї рівності, їдять, п'ють і сплять зі своєю прислугою і вимагають від неї, аби та зверталася до них не «пан», а «брат» (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 11-12). Це товариство, очолюване В. Антоновичем, складалося з близько ста студентів Університету Св. Володимира, серед яких посадовцю були відомі лише брати Поповські, поміщики Сквирського повіту, і Рильський. На думку чиновника, головне завдання члени товариства бачили у тому, щоби «прив'язати до себе масу черні», яка може бути використана під час «повстання Польщі, яке, на їхню думку, обов'язково буде».

У цілком секретній депеші від 7 листопада 1860 р. на ім'я Київського цивільного губернатора П. І. Гессе тодішній Київський військовий, Подільський і Волинський генерал-губернатор князь І. І. Васильчиков просив встановити таємний нагляд за студентами Університету Св. Володимира Поповським і Рильським (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 16; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 10). Мабуть, подібні накази були надіслані й до інших губерній, оскільки 22 грудня 1860 р., у секретному листі, направленому з Канцелярії Подільського цивільного губернатора до генерал-губернатора, відмічалася неналежна поведінка Поповського під час відпустки: у батьківському маєтку у с. Заливанщина Подільської губернії він вів себе як рівний із селянами і ходив на їхні весілля і хрестини, нерідко повертаючись у

нетверезому вигляді; оскільки застереження батька не подіяли, той навіть побив сина палицею (ЦДАК. Ф. 442. Оп. 810. Спр. 132. Арк. 59–59зв.). Наприкінці грудня радомисльський урядник також доповідав І. І. Васильчикову щодо пропаганди у повіті ідей рівності студентами Рильським і Поповським (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 32).

У середині січня 1861 р. у Рильських було проведено обшук³; запланований обшук у В. Антоновича відмінили. За Поповським було встановлено нагляд, але нічого недозволеного помічено не було. У лютому 1861 р. «студентів математичних наук» (фізико-математичного факультету) Іосифа та Юліана Поповських було «звільнено» з університету згідно з їх власним бажанням (ДАК. Ф. 16. Оп. 480. Спр. 16. Арк. 11-11 зв.). Ймовірно, це «бажання» було пов'язане зі смертю їхнього батька Юліана і необхідністю прийняти на себе обов'язки по господарюванню у родових маєтках. 18 травня 1861 р. київський старший поліцмейстер рапортував Київському цивільному губернатору, що студент Поповський знову виїхав з Києва до маєтку свого батька у Подільській губернії (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 175. Спр. 458. Арк. 16, 75).

Наприкінці 1861 р. пропаганда майбутнього польського повстання серед студентів стала поширеним явищем і призвела до розколу у середовищі українських поляків. У січні 1862 р. В. Антонович остаточно відмежувався від польського національно-визвольного руху, вбачаючи його невідповідність соціальним, національним і політичним інтересам українського селянства (Антонович, 1862: 83-96). Але частина українсько-польських студентів, захопившись ідеєю визволення Польщі, приєдналася до інсургентів. До групи молоді, що відійшла від еволюційно-просвітницьких ідей класичного хлопоманства, і примкнула до революційно-патріотичного польського руху, відносився і Юзеф Поповський.

Деякі факти біографії Ю. Поповського можемо відтворити на підставі мемуарних джерел. Зокрема, Л. Сирочинський вказує, що Юзеф Поповський народився у 1841 р. у с. Заливанщина Подільської губернії. У 1858 р. на основі домашньої підготовки та іспиту, не маючи середньої освіти, вступив разом з братом Юліаном на фізико-математичний факультет Київського університету. Після смерті батька, у 1862 р. виїхав за кордон, бажаючи у Парижі вивчати військову справу (Sygoczyński, 1914: 32). Як відмічає Є. Здрада, за кордоном Ю. Поповський познайомився з генералом Ю. Висоцьким, від якого отримав завдання розпочати підготовку повстання у Київській губернії (Zdrada, 1983).

16 березня 1863 р. начальник Сквирської повітової поліції доповідав начальнику Київської губернії (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 5-10; ЦДАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 2-6), що приблизно за 4 тижні до цього старший з братів-нащадків поміщика Поповського – Іосиф, 21 року, прибув з свого помістя у с. Заливанщина у Подільській губернії до помістя у с. Самгородок Сквирського повіту, і, як підозрюваний у «хлопоманії», відразу попав у його поле зору. Підозрілими виглядали також контакти Поповського з

³ Докладніше про обшук у помісті Рильських див.: Коваленко Р. Від Іосифа до Максима: історія роду Рильських у документах Державного архіву Київської області / Народна творчість та етнологія. 2020, № 5/6. С. 92–93.

«неблагонадійними» особами та численні візити до сусідів-поміщиків. В цей же час за кримінальні правопорушення був затриманий «поміщичий син Мечислав Грудзинський», який, рятуючи себе, надав свідчення, які не тільки лягли в основу «справи Поповського», але й дозволили розкрити структуру мережі польських таємних організацій.

Згідно зі свідченнями М. Грудзинського, у Києві був створений Провінційний революційний польський комітет, який мав своїх агентів у повітах всіх трьох західних губерній. Метою їхньої діяльності було створення угруповань (у документі «шаек»), які мали одночасно підняти повстання у «вербну неділю», напасти на повітові міста, пограбувати скарбниці, звільнити арештантів і обеззброїти солдатів. Таким агентом у Сквирському повіті, за словами М. Грудзинського, був призначений І. Поповський, який мав при собі прокламацію Революційного комітету та інші папери «обурливого змісту», зустрічався з поміщиками й офіціалами, схиляючи їх до підтримки повстання грошима, кіньми або особистою участю. М. Грудзинський, який пообіцяв з братом вступити до «шайки», був призначений І. Поповським десятником, на що йому був наданий «друкований ерлик».

Донос став підставою для проведення в маєтку І. Поповського несподіваного обшуку. У ході останнього було вилучено лист на «польському діалекті» підозрілого змісту, плани Сквирського повіту, книги з вивчення тактики, польової і фортечної фортифікації на німецькій мові, 52 плани з початкової і вищої тактики і кінь для верхової їзди, за словами М. Грудзинського, підготовлений для участі у повстанні. Були обшукані також економ Климентій Іздебський і писар Степан Зелінський, що служили в І. Поповського. У першого були знайдені відозва до поляків на Русі, за його словами, отримана від І. Поповського, надрукована у Варшаві 5 лютого 1863 р., що закликала до повстання, «нові чоботи зі шпорами, патронташ з порохом і дробом, всього до 3х фун.», а також вірші польською мовою до Каменець-Подільських виборів 1862 р. і книга «Настанова до солдатів». У другого знайдені фотографії студентів, у т.ч. у хлопоманському одязі. До того ж обидва були причетні до виготовлення і транспортування пік. Був також затриманий кучер І. Поповського, який пізніше зізнався, що хазяїн давав йому на зберігання якісь документи, а також підбурював його, повара і сільського старосту під час спільної вечері «пристати до поляків бити солдатів». Для передачі таємних паперів своїм спільникам у Києві І. Поповський використовував лакея, якого також було допитано.

Підчас обшуку ще в 7 осіб, пов'язаних із І. Поповським, були вилучені папери, вогнепальна і холодна зброя, палка з багнетом, порох, дріб, пристосування для відливання куль, 10 кіс, «патріотичний шкіряний пояс». Підозрілим вважався також одяг «особливого покрою (контуші, чемерки, свитки і т.п.), запонки та інші речі з польськими орлами і т.п. зображеннями», які «означали приналежність до змови і задуманого повстання» (ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44099. Арк. 156зв.; ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 75зв.).

На підставі сукупності цих доказів Іосифа Поповського було заарештовано і 17 березня 1863 р. доставлено до Київської фортеці (ДАКО.

ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 14). У цитаделі він був розміщений в окремому «нумері» фортечного флігеля № 14 (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 7-7зв.). 13 квітня 1863 р. у своєму листі французькою мовою до Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора М. М. Анненкова Юзеф Поповський скаржився на умови свого утримання: тісняву камери, маленьке вікно, що не пропускало сонячне світло і повітря, від чого у нього траплялися запаморочення, і просив надати йому дозвіл на прогулянки, як це практикувалося щодо інших арештантів (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 32).

Вже 18 березня 1863 року начальником Київської губернії П. І. Гессе на ім'я начальника Подільської губернії була відправлена естафетою цілком секретна депеша, у якій викладалася суть звинувачень, висунутих проти І. Поповського, і висловлювалося прохання щодо проведення негайного «строжайшого» обшуку у помісті Поповських у с. Заливанщина на Вінничині та затримання й відправки до Києва поміщицького лакея, підозрюваного у пособництві заколотникам (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 20-21).

Надалі збирання доказів «провини» І. Поповського тривало. Затримані дали показання щодо його розмов про якісь «грамоти», купівлю й намагання іншими шляхами дістати зброю (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44099. Арк. 206-207). Стало відомо, що він деякий час навчався у паризькій військовій школі з метою оволодіння військовою тактикою для подальшої участі у польському повстанні (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 38, 56). 23 березня 1863 р. в будинках І. Поповського та економа К. Іздебського було проведено повторний обшук, у ході якого у пів-версті від будинку поміщика була знайдена закопана двоствольна рушниця (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 55-55зв.). Не на користь заарештованому стала й знахідка селянськими хлопчиками у квітні 1863 р. у ставку на території маєтку І. Поповського книги польською мовою «Regulamin Piechoty i sluzba obozowa» (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 458. Арк. 1-3). До того ж, як з'ясувалося під час слідства, І. Поповський «нешанобливо відгукувався про Його Імператорську Величність» і схиляв селян надати своїх людей для допомоги полякам, обіцяючи, що за це їм «нададуть червоні грамоти, а з ними подарована їм земля із садибами». Для себе, як начальника повіту, він планував мати особливий костюм: чорну смушкову шапку з білим верхом і таким само пером, кунтуш, довгі чоботи, шаблю і два револьвери і прийняв конспіративне ім'я «Робак». Своїм однодумцям він докладно розповідав, як само він буде керувати повстанням і розправлятися з тими, хто його не підтримає, різати солдатів і навіть спалить м. Сквиру. (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 56зв., 57зв.-60зв.).

Справа, вочевидь, викликала серйозне занепокоєння М. М. Анненкова, оскільки вже 18 березня 1863 р. він звернувся до Київського цивільного губернатора П. І. Гессе з проханням провести ретельне дізнання (допит) І. Поповського із залученням до його проведення високопоставлених осіб, включаючи генерал-майора Ф. Ф. Трепова (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 29-29 зв., 66). Загалом, по цій справі тільки по Сквирському повіту підпало під підозру, було притягнуто, піддано обшукам та допитано ще близько трьох

десятьків осіб (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 117зв.-128). Серед інших під підозру, а врешті й арешт потрапив князь Вільгельм Радзивілл, який не тільки готував сідла для повстанців, але й схилив управителів та офіціалістів до участі у повстанні, а також розповсюджував власні твори із закликом всіляко шкодити «законному урядові». Забігаючи наперед, зауважимо, що його було суворо покарано. За конфірмацією командуючого військами від 4 серпня 1865 р. відставний колезький секретар князь Вільгельм Радзивілл був позбавлений всіх прав стану, дворянського і князівського статусу, привілеїв і чинів і відправлений на поселення до Сибіру, а все його рухоме й нерухоме майно підлягало секвеструванню і передачі до державної скарбниці (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 25зв.; ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 822. Арк. 9, 29-29зв., 30, 36-36зв., 50-50зв., 52-52зв., 57-58, 64, 69, 77-79зв., 85-85зв.).

У ході розслідування з'ясувалося, що «поміщик Осип Поповський, що належав до Київського революційного комітету», отримував інструкції, прокламації та інші папери через Антона Юр'євича (у документах російською мовою – «Юрьевич»), з яким він, нагадаємо, був знайомий ще з університету. У вилучених під час обшуку, проведеного 26 березня 1863 р. у Києві на квартирі А. Юр'євича, валізах і скринях були виявлені клаптики з нотатками щодо зібраних на підтримку повстання коштів та кількості придбаної (або необхідної) зброї. Тож зібрано було кругленьку як на той час суму близько 3 тис. рублів, в основному сріблом. До списку зброї було внесено 9 дубельтівок, 14 одностволок, 2 штуцери, 3 пістолети, 4 палаші, 20 пік. До того ж зі знайдених паперів стало зрозуміло, що змовники мали зносини з іншими організаціями, зокрема, через Молдавію. Господар всіх цих речей Антон Юр'євич встиг зникнути перед самим обшуком (ДАКО. Ф. Ф-2, оп. 1, спр.44099, арк. 31-32зв.).

Але повернемося до Юзефа Поповського. Незважаючи на очевидність для слідства його «провини», І. Поповський, як писав 2 квітня 1863 р. П. І. Гессе у своєму листі до М. М. Анненкова, категорично відкидав усі звинувачення і не видав своїх спільників (ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 46. Арк. 21-21зв.). Мабуть, П. І. Гессе відчував подальшу безперспективність допитів заарештованого, тому що зазначив, що не бачить більше необхідності у своєму перебуванні на чолі цієї слідчої комісії і запропонував на це місце генерал-майора Ф. Ф. Трепова. У своїй відповіді від 6 квітня 1863 р. М. М. Анненков «покорнейше» попросив «головування в особливій комісії», призначеній ним «у справі про поміщика Поповського», «передати генерал-майору Трепову» (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 66). Результатом люб'язного обміну проханнями-дозволами між можновладцями стало призначення головою слідчої комісії у справі І. Поповського одного з самих одіозних царських генералів, що навряд чи покращило становище заарештованого.

Матеріали «справи Поповського» лягли в основу висновків щодо підготовки польського повстання на території Південно-Західних губерній Російської імперії: виписку зі справи було надіслано М. М. Анненковим у листі

до П. І. Гессе 22 березня 1863 р.⁴ (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 2. Арк. 67-70.) Основні положення цієї виписки можна об'єднати у декілька основних тез. Насамперед, була визначена структура польських таємних організацій, згідно з якою Варшавському Центральному Комітету підпорядковувалися провінційні революційні комітети: Київський, Подільський і Волинський, які мали між собою зв'язок. Ці комітети призначали в губерніях начальників повітових повстань, яким у свою чергу підпорядковувалися округові начальники, тисяцькі, сотники й десятники. Завданням створеної мережі було розповсюдження прокламацій революційного характеру, збір коштів і підготовка зброї, агітація і вербування до лав повстанців.

Важливим моментом підготовки повстання стала розробка правил конспірації. Зокрема, списки завербованих мали вестися на клаптиках, нерозбірливо, зі зміненими іменами і на обробленому селітрою папері, аби їх можна було легко спалити. Тисяцькі, сотники й десятники свої ярлики мали тримати у халявах чобіт, аби у випадку небезпеки швидко проковтнути.

Певні настанови були розроблені щодо одягу і розпізнавальних знаків повстанців. Одяг інсургентів мав складатися зі свити селянського сукна до колін, підперезаної шкіряним поясом, чобіт із довгими халявами, чорної смушкової шапки з білим верхом. Гімни, орлики, запонки, шкіряні пояси зі знаками мали служити як для розпізнавання однодумців, так і як елементи пропаганди.

Висувалися вимоги щодо озброєння повстанців: у піхотинців – коси, рушниці, шаблі, у кінних – рушниці, піки, палаші, у сотників – револьвери. Надавалися рекомендації щодо підготовки військового спорядження. Під виглядом сільськогосподарських приготувань заколотники мали закупити у достатній кількості коси. Піки слід було замовляти лише в надійних ковалів. У разі неможливості їх виготовлення слід було закупити зуби для борін, загострити їх та прикріпити до держаків. Держаки заради конспірації можна було тримати наготові у якості жердин у садових решітках. Патрони мали заготовляти для себе самі завербовані, а порох і свинець начальники повітів мали придбати у євреїв. Також, де можливо, слід було купувати револьвери. Найбільш заможні мали купити для себе верхових коней, інші – взяти їх у поміщицьких конюшнях і на кінних заводах.

Повстання планувалося розпочати на страсному тижні, одночасно і повсюдно. Повсталі мали напасти на війська, вбивати солдатів, роззброїти інвалідні команди під час обідів, коли рушниці стоять поза приміщенням, розбити тюрми й випустити арештантів, пограбувати скарбниці, привертати на свій бік рекрутів, отруїти воду, аби нашкодити військам. Чиновників, а також російських поміщиків і тих з польських, які відмовляться брати участь у повстанні, слід було «вешать и умерщвлять», а їхні маєтки й майно конфіскувати й роздати як нагороду тим, хто відзначиться під час повстання.

І, нарешті, останній вектор діяльності інсургентів, висвітлений у вказаній

⁴ На полях супроводжуючого листа М. М. Анненкова до цього узагальнюючого документу олівцем було дописано: «Відомості ці взяті зі справи Поповського». – ДАКО. ф. Ф-2. Оп. 178. Спр. 2. Арк. 65.

випищі, – політика щодо селянства, насамперед, українського. Членам польських таємних революційних організацій ставилося в обов'язок всіляке зближення із селянством: носіння селянського одягу, ходіння з ними до церкви, корчми, на вечорниці, вимагалось шукати можливостей, навіть набиватися в куми до селян, оскільки ті «дуже поважають своїх кумів». Відмічалось, що серед селян живе очікування «червоної грамоти, надрукованої золотими буквами», яка має зробити їх щасливими. Тому Варшавським Центральним Комітетом було надруковано багато грамот на червоному папері золотими буквами, в яких оголошувалося, що він дарує селянам землю. Грамоти були надіслані провінційним комітетам з тим, щоби на початку повстання роздати їх селянам і цим привернути їх до себе, після чого вимагати від них надання рекрутів і виконання різних повинностей.

Таким чином, донос М. Грудзинського, разом із подальшими розшуковими діями поліції у «справі Поповського», надали багатий матеріал для розуміння владою структури польських таємних організацій, принципів конспірації, цілей, характеру і методів діяльності повстанців.

Згідно із розпорядженням М. М. Анненкова, на всі відібрані під час обшуку у І. Поповського речі, включно із верховим конем, мав був накладений секвестр, а на маєток його батька Юліана Поповського – заборона (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 171). На початку листопада 1863 р. Київське губернське правління розглянуло справу про секвестр маєтків дворян Поповських, визначивши, що частина с. Самгородок Сквирського повіту належить не одному Іосифу Поповському, а ще кільком нащадкам його покійного батька – братам Іосифа Юліану, Людвіку, Болеславу (ДАКО. Ф. Ф-35. Оп. 5. Спр. 79. Арк. 181), і, по малолітству останнього⁵, перебуває у відомстві Сквирської дворянської опіки, а опікункою призначена їхня матір «Серафіма Осипова Поповська» (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 174, 183). Маєток Поповських у частині с. Самгородок складав: поміщицької землі – 1954 дес., наданих селянам та іншим особам наділів – 869 дес., кількість «душ» чоловічої статі – 265. На підставі наведених відомостей Правління вирішило: частину маєтку у с. Самгородок, що після розділу майна між нащадками має належати І. Поповському, піддати секвестру, а до того – забороні (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 180-180зв.). Але вилучення майна до державної скарбниці затягнулося на роки (Коваленко, 2024а: 75-76), і лише 28 травня 1875 р. Київське губернське по селянських справах присутствіє доповіло Київському губернаторові, що справа конфіскації маєтку Поповських у с. Самгородок за борги остаточно вирішена і частина, що належала політичному злочинцю Іосифу Поповському, утримана у державну скарбницю (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 198-198зв.).

На початку вересня 1863 р. справа І. Поповського була передана до Польового військового суду (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 114).

⁵ У документі, датованому 27 жовтня 1866 р., зазначено, що після Юліана Поповського, померлого у 1860 р., залишилися: удова покійного Серафіма Поповська, уроджена Васькевичева, і сини Іосиф 26 років, Юліан 24, Людвик 22, Болеслав 16 і Матвій 7 років (ДАКО. ф. Ф-35. Оп. 5. Спр. 79. Арк. 180зв.-181). Тобто було не 4, а 5 синів-спадкоємців Юліана Поповського.

Слідство і суд у справі Юзефа Поповського та його утримання в ордонансгаузі Києво-Печерської цитаделі тривало більше двох років. Його засудили до смертної кари, але, завдяки старанням матері, страта була замінена засланням (Syroczyński, 1914: 81). 2 червня 1865 р. він був відправлений власним коштом на поштових у супроводі двох жандармів до місця каторжних робіт у Сибіру (ДАКО. Ф. Ф-2. Оп. 1. Спр. 44098. Арк. 185-185зв.).

У некролозі Ю. Поповського і документах до нього, виявлених у Центральному державному історичному архіві у Львові, датованих 25 червня 1910 р., фрагментарно висвітлюється його подальша доля: перебував у Сибіру, в Усоллі (нині – м. Усолля-Сибірське у Приангар'ї в Росії). Після остаточної амністії оселився у Галичині, вступив до австрійської армії, дослужився до звання ротмістра. Надалі присвятив себе політиці (ЦДІАЛ. Ф. 102. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 109-112). Докладно біографія Ю. Поповського викладена у польських публікаціях: остаточної амністії без права проживання у Росії добився у 1875 р., у 1892-1895 рр. був депутатом Галицького Крайового Сейму від округу сільських гмін у Мисленіце, а також членом Австрійської державної ради (1885-1907 рр.), де займався багатьма питаннями, але, насамперед, вважався парламентським військовим експертом. Маючи антиросійські і австрофільські погляди, бачив майбутнє Польщі у союзі з Австро-Угорщиною, і, як публіцист, у своїх численних творах відстоював цю думку. У 1892-1895 рр. Ю. Поповський очолював комітет з організації притулку для ветеранів повстання 1863-1864 рр. у Кракові, у 1897 р. був головою Товариства взаємодопомоги учасників повстання 1863-1864 рр. у тому ж Кракові. Намагався влаштувати В. Антоновича на кафедру історії України у Львівському університеті. Помер у Кракові 24 червня 1910 р. після тривалої хвороби, страждаючи від паралічу; похований на Раковицькому цвинтарі (Zdrada, 1983: 622-625).

Висновки. Завершуючи, зауважимо, що Юзефа Поповського можна вважати яскравим представником хлопомансько-інсургентської течії, що сформувалася у польсько-українському молодіжному середовищі на початку 1860-х рр. Будучи учасником раннього етапу хлопоманського руху, він відзначався своєю активною позицією і пропагандою соціальної рівності серед селянського населення, внаслідок чого потрапив під таємний нагляд поліції. Одночасно, ідеї спокутування перед українським народом, насамперед, українським селянством, характерні для ідеологів хлопоманства, зокрема, В. Антоновича і Т. Рильського, для нього не стали домінуючими, хоча й наклали демократичний відбиток на характер і методи його подальшої активності. Студентське захоплення хлопоманством з часом трансформувалось у стійке стремління до польського національного визволення, що дозволило йому бути призначеним керівником польських повстанців у Сквирському повіті Київської губернії. Його активна діяльність на цьому поприщі не була успішною, але «справа Поповського», разом з іншими подібними справами, надала багатий матеріал для вивчення завдань, методів і структури польських таємних організацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Антонович, 1862 – Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице, по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке / *Основа*. С.-Пб. 1862. Січень (Январь). [XIII]. С. 83-96.
- Берестенко, Шамара, 2012 – Берестенко О. В., С. О. Шамара С. О. Національний ренесанс «хлопоманів» в історії польсько-українських самовизначень (соціально-психологічне дослідження). // *Вісник Черкаського університету*. 2012. № 9 (222). С. 47-61.
- ДАК – Державний архів м. Києва.
- ДАКО – Державний архів Київської області.
- Земський, 2011 – Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX століття. Хмельницький, 2011. 350 с.
- Коваленко, 2024a – Коваленко Р. Від хлопоманства до інсуреції: шлях Юзефа Поповського / *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.)*: зб. матеріалів Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Умань, 9 травня 2024 р.). Умань, 2024. С. 71-76.
- Коваленко, 2024b – Коваленко Р. Хлопомансько-інсургентська течія у київському студентському польсько-українському середовищі / Київ і кияни: матеріали щорічної науково-практичної конференції, м. Київ, 11-12 листопада 2024 р. Київ, 2024. Вип. 16. С. 302-310.
- Окаринський, 2012 – Окаринський В. Формування українолюбного напрямку в середовищі нонконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.) / *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини Вип. 9: Україна–Європа–Світ: творимо історію разом. Тернопіль, 2012. С. 35-55.
- Познанский, 1913 – Познанский Б. С. Воспоминания (издания «Украинской жизни»). Москва, 1913. 68 с.
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.
- Шандра, 2014 – Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. // *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 106-119.
- Syroczyński, 1914 – Syroczyński L. Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. (Drugie, uzupełnione wydanie). Lwow, 1914. 126 s.
- Zdrada, 1983 – Zdrada Je. Popowski Józef (1841–1910), Polski Słownik Biograficzny, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 622-625. Електронна версія.

REFERENCES

- Antonovych, 1862 – Antonovych V. Moia yspoved. Otv et panu Padalytse, po povodu staty v VII knyzhke «Osnovy»: «Chto ob etom dumat?» y pysma h. Padalytsey v X knyzhke [My confession. Reply to Mr. Padalitsa regarding the article in the VII book «Osnova»: «What should we think about this?» and a letter from Mr. Padalitsa in the X book] / *Osnova*. S.-Pb. 1862. Sichen (Janvar). [XIII]. S. 83-96 [in Russian]
- Berestenko, Shamara, 2012 – Berestenko O. V., Shamara S. O. Natsionalnyi renesans «khlopomaniv» v istorii polsko-ukrainskykh samovyznachen (sotsialno-psykholohichne doslidzhennia) [The national renaissance of «khlopomans» in the history of Polish-Ukrainian self-determination (the social and psychological research)] // *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. 2012, № 9 (222). S. 47-61 [in Ukrainian]
- Kovalenko, 2024a – Kovalenko R. Vid khlopomanstva do insurektsii: shliakh Yuzefa Popovskoho [From Khlopomania to insurrection: the path of Józef Popowski] / *Sotsialno-ekonomichni i politychni rozvytok krain Skhidnoi Yevropy (XVI–XXI st.)*: zb. materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (m. Uman, 9 travnia 2024 r.). Uman, 2024. S. 71-76 [in Ukrainian]
- Kovalenko, 2024b – Kovalenko R. Khlopomansko-insurhentska techiia u kyivskomu studentskomu polsko-ukrainskomu seredovyschi [The Khlopoman-insurgent trend in the Polish-Ukrainian student environment of Kyiv] / *Kyiv i kiany: materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, m. Kyiv, 11-12 lystopada 2024 r. Kyiv. 2024. Vyp. 16. S. 302-310 [in Ukrainian]
- Okarynskyi, 2012 – Okarynskyi V. Formuvannia ukrainoliubnogo napriamku v seredovyschi nonkonformistskykh techii v ukrainsko-polskomu sotsiokulturnomu prostori (do kintsia 1850-kh rr.) [The formation of a Ukrainian-loving direction in the environment of non-conformist currents in the Ukrainian-Polish socio-cultural space (until the end of the 1850 s)] / *Ukraina–Yevropa–Svit*. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny. Vyp. 9: Ukraina–Yevropa–Svit: tvorymo istoriiu RAZOM. Ternopil, 2012. S. 35–55 [in Ukrainian]
- Poznanskyi, 1913 – Poznanskyi B. S. Vospomynania (izdanyia «Ukraynskoi zhyzny») [The Memoirs (editions of «Ukraynskaya zhyzn»)]. Moskva. 1913. 68 s. [in Russian].
- Shandra, 2014 – Shandra V. S. Sotsialni ta politychni naslidky dlia Ukrainy polskoho Sichnevoho povstannia 1863 r. [The Social and political consequences for Ukraine of the Polish January Uprising of 1863] / *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014, № 1. S. 106-119 [in Ukrainian].
- Zemskyi, 2011 – Zemskyi Yu. Polska, rosiiska ta ukrainska elity v zmahanniakh za Pravoberezhnu Ukrainu seredyny XIX stolittia [The Polish, Russian and Ukrainian elites in the competition for Right-Bank Ukraine in the middle of the 19th century]. Khmelnytskyi, 2011. 350 s. [in Ukrainian].
- Syroczyński, 1914 – Syroczyński L. Z przed 50 lat. Wspomnienie b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona

Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. (Drugie, uzupełnione wydanie). Lwow, 1914. 126 s. [in Polish].

Zdrada, 1983 –Zdrada Je. Popowski Józef (1841–1910), Polski Słownik Biograficzny, t. 27, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, s. 622-625 [in Polish].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325585

УДК 94:[327:323.175(=222.5)](5-15)

Оксана МЕМІШ,

orcid.org/0000-0003-1838-4877

*кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(Україна, Черкаси)
Oksana_82@ukr.net*

Алла ЛИСЕНКО,

orcid.org/0000-0002-7354-4071

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного
технологічного університету
(Україна, Черкаси)
topsy-turvy@ukr.net*

«КУРДСЬКЕ ПИТАННЯ» ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ НА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ В БЛИЗЬКОСХІДНОМУ РЕГІОНІ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТА СУЧАСНИЙ ВИМІР

Стаття присвячена дослідженню «курдського питання» як ключового фактора впливу на міжнародні відносини в Близькосхідному регіоні з акцентом на його історичний розвиток та сучасний стан. Висвітлено значущість «курдського питання» як одного з ключових факторів, що впливають на міжнародні відносини в Близькосхідному регіоні. Проаналізовано історичний розвиток «курдського питання», його трансформацію в сучасний міжнародний феномен та вплив на геополітичні процеси в регіоні. Розглянуто історичні передумови формування «курдського питання», починаючи з часів Османської імперії, окреслено ключові етапи поділу Курдистану та його геополітичні наслідки, проаналізовано вплив курдського національного руху на стабільність у регіоні та міжнародні відносини. Визначено ключові фактори, що сприяють підвищенню значущості «курдського питання» в сучасному вимірі, зокрема контроль над енергетичними ресурсами, водними запасами та стратегічне положення Курдистану. Вказано, що курдський національний рух на початку XXI ст. трансформувався в неоднорідне і частково радикалізоване явище, з акцентом на партикулярність над інтеграційними прагненнями. Підкреслено важливість «курдського питання» як одного з ключових викликів міжнародних відносин у Близькосхідному регіоні та його вплив на глобальну політику. Доведено, що «курдське питання» більше не є внутрішньою проблемою окремих країн, а перетворилося на міжнародну проблему, вирішення якої потребує співпраці на глобальному рівні з урахуванням інтересів курдів і держав, у яких вони проживають.

***Ключові слова:** «курдське питання», міжнародні відносини, Близький Схід, історичний розвиток, сучасний вимір, регіональна політика.*

Oksana MEMISH,

orcid.org/0000-0003-1838-4877

*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Archeology
and Special Branches of Historical Science of Bohdan Khmelnytskyi
National University of Cherkasy
(Ukraine, Cherkasy)
Oksana_82@ukr.net*

Alla LYSENKO
orcid.org/0000-0002-7354-4071
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor,
Associate Professor of the
Department of History and Law
of Cherkasy State Technological University
(Ukraine, Cherkasy)
topsy-turvy@ukr.net

«KURDISH QUESTION» AS A FACTOR OF INFLUENCE ON INTERNATIONAL RELATIONS IN THE MIDDLE EAST REGION: HISTORICAL DEVELOPMENT AND MODERN DIMENSION

The article deals with the study of the «Kurdish question» as a key factor influencing international relations in the Middle East region with an emphasis on its historical development and current state. The significance of the «Kurdish question» as one of the key factors influencing international relations in the Middle East region is highlighted. The author analyzes the historical development of the «Kurdish question», its transformation into a modern international phenomenon and its impact on geopolitical processes in the region

The historical preconditions for the formation of the «Kurdish question», starting from the Ottoman Empire, are considered, the key stages of the division of Kurdistan and its geopolitical consequences are outlined, the impact of the Kurdish national movement on stability in the region and international relations is analyzed. The key factors contributing to the increasing importance of the «Kurdish question» in the modern dimension are identified, in particular, control over energy resources, water resources and the strategic position of Kurdistan. It is indicated that the Kurdish national movement in the early twenty-first century was transformed into a heterogeneous and partially radicalized phenomenon, with an emphasis on particularity over integration aspirations.

The importance of the «Kurdish question» as one of the key challenges of international relations in the Middle East region and its impact on global politics is emphasized. It is proved that the «Kurdish question» is no longer an internal problem of individual countries, but has become an international one, the solution of which requires cooperation at the global level, taking into account the interests of the Kurds and the states in which they live. The geopolitical significance of Kurdistan is due to its location at the strategic intersection of the transportation routes of the Caspian, Persian Gulf and Mediterranean basins. In the future, the resuscitation of the «Silk Road» will strengthen the role of Kurdistan as a link in the Eurasian transport corridor. The energy potential of the region is based on significant oil reserves, which are characterized by high productivity and ease of transportation. Kurdistan's water resources are of key importance to the Middle East. The basins of the Tigris and Euphrates rivers provide water to arid regions, creating a potential for conflict due to the transboundary use of water resources between Turkey, Syria, and Iraq. Control over energy and water resources is an instrument of geopolitical influence. The Kurds have the ability to block or influence oil and gas transportation routes, which contributes to pressure on regional states to find a peaceful solution to the «Kurdish question». These factors contribute to the complexity of this issue and its potential to influence international relations at both the regional and extra-regional levels.

Keywords: «Kurdish question», international relations, Middle East, historical development, modern dimension, regional policy.

Постановка і актуальність проблеми. «Курдське питання» є однією з найбільш складних і багатовимірних проблем сучасної міжнародної політики, яка охоплює питання національної ідентичності, територіальних претензій та етнополітичних конфліктів. Розташування курдів на стику кількох держав – Туреччини, Іраку, Ірану та Сирії – створює геополітичну напруженість, що впливає на стабільність Близькосхідного регіону. З історичної перспективи, становлення курдського руху тісно пов'язане з процесами деколонізації, націоналізму та трансформаціями державних кордонів після Першої світової війни. У сучасних умовах «курдське питання» набуло нових форм, зокрема у контексті боротьби з тероризмом, регіональної безпеки та суперництва великих держав за вплив у регіоні. Незважаючи на значну кількість досліджень, комплексний аналіз історичного розвитку «курдського питання» та його сучасного стану в контексті міжнародних відносин потребує додаткової уваги.

Особливо актуальним є вивчення того, як «курдське питання» впливає на регіональну стабільність, політичні альянси та економічні процеси в Близькосхідному регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження «курдського питання» в контексті міжнародних відносин на Близькому Сході активно привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Значний масив наукових робіт висвітлює різні аспекти цього явища, включаючи історичне становлення курдського руху, його вплив на регіональну стабільність і взаємини з державами-сусідами. У сучасному англomовному науковому середовищі провідними фахівцями з курдської проблематики є (Gunes, 2021), (Gunter, 2008), (Romano, 2008), (Olson, 2000), (Balci, 2014) та ін.

Системним підходом до вивчення «курдського питання» як комплексного явища характеризується й сучасна вітчизняна історіографія. У площині проблематики даної статті варто виокремити дослідження (Ямпольської, 2023), (Аль-Азаві, 2017), (Сінкевича, 2010), (Попової, 2010), тощо.

Мета статті: дослідження «курдського питання» як ключового фактора впливу на міжнародні відносини в Близькосхідному регіоні з акцентом на його історичний розвиток та сучасний стан.

Виклад основного матеріалу. Курди населяють територію Близького та Середнього Сходу з давніх давен. Налічуючи від 30 до 35 мільйонів осіб, курди переважно проживають на кордонах чотирьох провідних держав Близького та Середнього Сходу: Ірану, Іраку, Сирії та Туреччини, однак їхнє розселення в цих країнах не є рівномірним. Близько 47 % курдів проживає у Туреччині, близько 32 % – в Ірані, курдів в Іраку нараховується близько 16 %, в Сирії – близько 4 %; 1 % курдів проживає за межами регіону переважно в державах колишнього СРСР. Курди є найбільшою національною меншиною у всіх країнах проживання Близького та Середнього Сходу, за винятком Ірану, де вони поступаються азербайджанцям. Серед курдів відзначається високий природний приріст населення – близько 3 % в рік, що призвело до значного збільшення чисельності курдського етносу за останній час.

Назва «Курдистан» як позначення географічної одиниці виникла в XI-XII століттях за часів правління сельджукського султана Санджара (1118-1157) та спочатку використовувалась для позначення території між сучасним іранським Азербайджаном і Лурістаном. Поняття «Курдистан» не мало і наразі теж не має політичного змісту, так як курдам не вдалося протягом історії створити державне утворення. Відсутність національної держави курдів була обумовлена різними причинами. Так, на думку М. Лазарева, основними інгібіторами на шляху державотворення курдів були повільний процес етногенезу, особливості ландшафту, відсталий рівень розвитку економіки, постійні війни та втручання у життя курдів ззовні (Лазарев, 2012). Саме тому навіть сьогодні термін «Курдистан» має етногеографічне наповнення, а не державно-політичне.

З геополітичної точки зору питання консолідації курдів виникло ще в середині XIX століття, коли перші курдські емірати, з'явившись на близькосхідній арені, заявили про своє право на існування. Міжнародного значення курдське національне питання набуло більше ніж 100 років тому

(Сінкевич, 2010), і впродовж всього цього періоду воно стало постійною детермінантою внутрішньополітичного та зовнішньополітичного життя країн, в межах яких проживали курди. На різних етапах історичного розвитку «курдське питання» приймало різні форми боротьби за забезпечення прав і свобод курдів в системі міжнародних регіональних відносин (Olson, 2000). В процесі етногенезу та розвитку національної самосвідомості курдського народу відбувалася конкретизація завдань, форм і методів боротьби.

Серед учених немає єдності у поглядах на питання: чи слід називати підйом національної свідомості серед курдів Ірану, Іраку, Сирії та Туреччини як «курдське питання» або «курдська проблема». Ряд вчених в своїх роботах використовують перший термін (Balci, 2014; Мазур, 2016), під яким розуміють як комплекс викликів, що стоїть перед курдами в країнах, які мають в своєму складі частину етногеографічного Курдистану, так й можливість використання цих викликів як засіб тиску в міжнародних відносинах в регіоні як місцевими гравцями, так і світовими державами.

Окрім використання терміну «питання» стосовно курдів, деякі вчені розглядають останніх як «проблему» (Лазарев, 2012; Гасратян, 1999). Саме на такому визначенні наполягає Давід Романо, обґрунтовуючи це тим, що дії курдів ставлять під загрозу держави, в яких вони живуть, а також інтереси інших сил. «Курдське питання» також є «проблемою» для курдів, які стикаються з відмовою правлячих кіл держав, що поділили між собою Курдистан, надати курдському народу можливість реалізації прав на самовизначення, а замість цього час від часу здійснюється політика геноциду та дискримінації (Gunter, 2008). Неможливість вирішення «курдського питання» мирними засобами також сприяє зміні риторики стосовно курдів, що призводить до закріплення саме терміну «проблема» щодо курдського руху.

У даній роботі увага зосереджена на курдському факторі, під яким розуміється потенціал «курдського питання» впливати на регіональні відносини та політику інших держав. Без визнання цього потенціалу неможливо скласти адекватне уявлення про особливості сучасного світового політичного процесу. Так, Надер Ентесар наголошує, що курди протягом останнього століття були важливим фактором у розвитку близькосхідної політики як регіональних, так й інших держав, багато хто з яких прагнув заручитися їхньою підтримкою в тих чи інших питаннях (Gunes, 2021). При цьому курдський фактор завжди носив характер нестабільний, заряджений на конфліктність. Як регіональні, так і зовнішні сили частіше за все використовують курдський фактор для дезінтеграції або чинення тиску на країни, які мають в своєму складі частину етногеографічного Курдистану (Вертаев, 2000).

На погляд авторки, категорія «курдський фактор» найбільш повно розкриває характер відносин між курдами та іншими акторами, в яких, з одного боку, курдам відводиться роль об'єкта, а з іншого, надається важіль впливу на країни, де проживає курдська меншина, а також на інших позарегіональних гравців.

Гене́за «курдського питання» та його перетворення на міжнародний фактор пройшли два основні історичні етапи. Перший розпочався у 1514 р.,

коли султан Селім I Явуз переміг шаха Ісмаїла Сефевіда при Чалдирані. З цього часу Курдистан став ареною протистояння Османської імперії та Персії. Курди, перебуваючи під впливом цих імперій, фактично зберігали автономію завдяки географічному положенню та племінній структурі. Курдська державність формувалася всередині суспільства, залишаючись цілісною до подій ХХ ст., коли курдські території були розділені між чотирма державами.

У XVIII-XIX ст. Близький Схід пережив суттєві зміни. Ослаблення Османської імперії, відоме як «східне питання», стимулювало втручання європейських держав. Курди, користуючись слабкістю Туреччини та Ірану, посилили свою активність. У 40-50-х рр. XIX ст. курди вели кровопролитну боротьбу з Туреччиною, яка жорстоко придушила їхній рух і встановила контроль у регіоні.

Наступний етап поділу Курдистану розпочався під час Першої світової війни, яку Османська імперія програла разом із союзниками. Союзні держави Антанти, ще до завершення війни, уклали угоду Сайкса-Піко (серпень 1916 р.), яка передбачала розділ територій Османської імперії. Згідно з угодою, частина Курдистану переходила до проектованої Вірменії під протекторатом Росії, південний Курдистан – до Англії, а західний – до Франції. 10 серпня 1920 року Севрський договір надав курдам право на автономію в складі Туреччини під контролем Ради Ліги Націй, але ці положення залишилися нереалізованими. Роздроблення курдських земель завершилося Лозаннським договором (24 липня 1923 р.), який скасував право курдів на самовизначення. Найважливішим питанням стало визначення приналежності Мосульського вілаєту, який у 1925 р. потрапив до складу Іраку. Таким чином, Курдистан був розділений між Туреччиною, Іраном, Сирією та Іраком, що зробило «курдське питання» міжнародною проблемою, яка виходить за межі внутрішньодержавних відносин.

Втручання західних колоніальних держав в справи країн, де проживало курдське населення, значно ускладнило боротьбу курдів за самовизначення і зробило геополітичне становище Курдистану більш вразливим. Відкриття найбільших запасів нафти спочатку в південному Курдистані, а потім й в інших сусідніх регіонах ще більше актуалізувало значення «курдського питання» для позарегіональних акторів особливо в зв'язку з бурхливим піднесенням національно-визвольного руху курдського народу.

У 1920-1930-х роках ХХ ст. на території Туреччини, Іраку та Ірану прокотилася хвиля курдських повстань, головною метою яких було об'єднання всіх курдських земель і створення «Незалежного Курдистану». На жаль, ці розрізнені та непідготовлені виступи зазнали поразки від переважаючих сил місцевих урядів, підтриманих Англією та Францією (Бязров, 2014). Молодий курдський націоналізм і в військовому, і в організаційно-політичному відношенні був занадто слабким та стихійним, щоб протистояти своїм супротивникам.

Принципово новим явищем в курдському націоналізмі в середині ХХ ст. було його організаційно-політичне оформлення. Так, в різних частинах Курдистану з'являлися партії та рухи, які грали помітну роль у справі

курдського самовизначення. Серед них варто назвати «Курдську лігу», «Демократичну партію Іранського Курдистану» в Ірані, «Демократичну партію Курдистану», «Патріотичний союз Курдистану» в Іраку, «Демократичну партію Турецького Курдистану» в Туреччині, «Курдську демократичну партію» в Сирії (Лазарев, 1972). Незважаючи на тиск та прагнення центральних урядів інкорпорувати курдів в суспільно-політичне життя Туреччини, Іраку, Ірану та Сирії, серед курдів посилювалася національна свідомість.

Крах колоніальної системи на Близькому та Середньому Сході після Другої світової війни став потужним стимулом для подальшої радикалізації курдського націоналізму в усіх його аспектах. Сила прикладу звільнення від колоніального гніту інших народів суттєво вплинула на суспільну свідомість курдів, яким було відмовлено в праві на самовизначення. Зростання протестних настроїв в курдському суспільстві створило підґрунтя для дозрівання революційної ситуації в усіх частинах розділеного Курдистану. Зазначена тенденція в курдському націоналізмі набула стійкого характеру, стала переважаючою в його політичному житті, наклала відбиток на діяльність більшості старих і новостворених курдських політичних партій.

В останній третині ХХ ст. помітно прискорився процес партійно-політичного розмежування сучасного курдського суспільства. Пріоритетним напрямком стало формування курдських партій, стратегічною метою яких була боротьба за національні права курдів фактично тільки в межах певної держави. Водночас всі без винятку регіональні курдські політичні організації обов'язково зберігали в своїх програмних документах загальнокурдські мотиви з незмінними закликами до боротьби за об'єднаний та незалежний Курдистан як вищий національний ідеал. Як зазначив зарубіжний курдознавець М. Лазарев, «курдські націоналісти, де б вони не проживали, завжди оперували як «програмою мінімум», так і «програмою-максимум», причому перша була призначена для практичного застосування в конкретній країні, друга ж, втілюючи ідеологію курдизму, слугувала пропагандистським дахом» (Кунаков, 2005).

Українська вчена Л. Ямпольська теж підкреслює подвійний характер курдського національного руху, який відображається в наявності одразу двох тенденцій – партикулярної та інтегральної. З одного боку, курдські лідери зосереджувалися на боротьбі за автономію в курдофонних ареалах Іраку, Туреччини, Сирії, Ірану, а з іншого, вважали в якості пріоритетних завдання загальнокурдського масштабу. Якщо перша (партикулярна) тенденція була обумовлена клановістю та наявністю окремих політичних об'єднань в кожній з чотирьох держав, то друга (інтегральна) складова курдизму, на думку Л. Ямпольської, отримала «поштовх від глобалізаційних процесів і була спрямована на створення спільного транскультурного простору з використанням міжнародних неурядових організацій, телекомунікаційних систем, ЗМІ, що забезпечили нові форми підтримки або тиску на курдські національні проекти і відкрили шлях курдизму на міжнародному рівні» (Ямпольська, 2023).

На межі ХХ-ХХІ століть відбувається активізація національного руху

курдів з яскраво вираженим домінуванням вузько партикулярних ідей. Переважання партикулярної тенденції над інтегральною було обумовлено рядом факторів, які впродовж століть гальмували об'єднавчий процес серед курдів. Ці фактори умовно можна поділити на географічні, політичні, економічні та культурні.

Геополітичне становище Курдистану з самого початку створювало несприятливі умови для його розвитку та об'єднання. Перебуваючи на кордоні спочатку двох імперій (Османської та Перської), потім на кордонах чотирьох держав (Сирії, Ірану, Іраку і Туреччини), курди завжди використовувалися як цими державами, так і світовими гравцями з метою досягнення власних інтересів. Так, будь-який виступ курдів в окремій частині Курдистану придушувався військами держави, але, як правило, підтримувався суміжною державою-суперником в регіональній боротьбі за лідерство. Для зовнішніх же сил значення і важливість геополітичного положення Курдистану визначалося не самостійно, а в контексті всього регіону і в рамках кордонів Туреччини, Ірану, Іраку і Сирії. Важливою географічною перешкодою для курдського об'єднання став гірський рельєф місцевості, який обумовив низький рівень комунікації між курдськими меншинами різних держав, ізоляцію деяких курдських регіонів, а також став серйозною перешкодою для етнонаціональної консолідації курдів.

Окремим фактором, який перешкодив об'єднанню курдів, була та й залишається політична роздробленість та відсутність єдиного лідера в процесі досягнення спільної мети. Більшість курдських партій не можуть домовитися про те, хто стане на чолі об'єднавчого процесу, що заважає здійснити бажання мільйонів курдів. Важливою політичною характеристикою «курдського питання» є наявність пережитків родоплемінного ладу. Так, курди живуть переважно кланами, а владні структури таких утворень залишаються досить корумпованими. Вони не хочуть розлучатися зі своїми привілеями, які можуть втратити у разі політичних і економічних змін.

Збереження племінних пережитків гальмувало також й економічний розвиток відсталих територій курдського етносу. Курдським племінним вождям так і не вдалося виробити єдину загальнокурдську програму розвитку, що призвело до певної ізоляції кожної з частин етногеографічного Курдистану. Економіка курдів довгий час залишалася переважно аграрною, а політика урядів, що поділили Курдистан, була спрямована на гальмування розвитку курдських провінцій, створюючи умови для експлуатації сировинних і людських ресурсів, контролю над відсталими масами курдського населення (Лазарев, 2005).

Сучасний етнічний Курдистан був та й залишається неоднорідним у культурному відношенні. У зв'язку з тим, що курди протягом багатьох століть жили в розділеному географічному просторі, це зумовило вразливість процесу етнонаціональної консолідації курдів. Це призвело до того, що почуття національної єдності вкрай слабо розвинене в курдів, що веде до переважання інтересів окремо взятої групи над інтересами всієї нації. Не сприяє усвідомленню себе як окремої етнічної групи і той факт, що курди говорять на

різних діалектах курдської мови (Мосаки, 2005). У конфесійному відношенні етнічний Курдистан також є неоднорідним. З огляду на зазначені вище обставини, можна констатувати, що сучасний етнічний Курдистан не має географічної, економічної, культурної, мовної та релігійної гомогенності. Курдський націоналізм і процес національного формування курдів здійснюється в кожному курдському ареалі їхнього проживання відповідно до специфіки держав, що підкреслює його локальність і партикуляризм.

Висновки. Таким чином, на початку ХХІ століття курдський національний рух придбав форми неоднорідного та радикалізованого явища, в якому відзначається примат партикулярної складової над інтегральною. Однак, є ряд факторів, які значно підсилюють геополітичну значимість території Курдистану на початку нового століття. Геополітична значимість Курдистану зумовлена його розташуванням на стратегічному перетині транспортних шляхів басейнів Каспію, Перської затоки та Середземного моря. У перспективі реанімація «шовкового шляху» посилить роль Курдистану як сполучної ланки євразійського транспортного коридору. Енергетичний потенціал регіону базується на значних запасах нафти, які вирізняються високою продуктивністю та зручністю транспортування. Водні ресурси Курдистану мають ключове значення для Близького Сходу. Басейни річок Тигру і Євфрату забезпечують водою посушливі регіони, створюючи конфліктний потенціал через транскордонне використання водних ресурсів між Туреччиною, Сирією та Іраком. Контроль над енергетичними та водними ресурсами є інструментом геополітичного впливу. Курди мають можливість блокувати або впливати на транспортні маршрути нафти і газу, що сприяє тиску на регіональні держави для пошуку мирного врегулювання «курдського питання». Ці фактори обумовлюють складність даного питання та його потенціал впливати на міжнародні відносини як на регіональному, так й позарегіональному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Аль-Азаві, 2017 - Аль-Азаві Х. Еволюція регіональної політики Турецької Республіки: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2017. 252 с.
- Бязров, 2014 - Бязров А. В. Курдский вектор геополитической трансформации на Ближнем Востоке. // *Вестник Северо-Осетинского государственного университета имени Коста Левановича Хетагурова*. 2014. № 4. С. 65-70.
- Вертяев, 2000 - Вертяев. К.В. Курдский вопрос в Турции в 80-90-е годы: политический аспект: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02. Москва, 2000. 221 с.
- Гасратян, Лазарев, Васильева, 1999 - Гасратян М. А., Лазарев М. С., Васильева Е. И., Мгои Ш. Х., Жигалина, 1999 - Жигалина О.И. История Курдистана. М.: Ин-т востоковедения РАН, 1999. 400с.
- Кунаков, 1999 - Кунаков В. В. Турция и ЕС: проблемы экономической интеграции. Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1999. 123 с.
- Лазарев, 1972 - Лазарев. М. С. Курдский вопрос (1891-1917). Москва: Наука, 1972. 472 с.
- Лазарев, 2005 - Лазарев М.С. Курдистан и курдский вопрос (1923-1945 гг.). Москва: Восточная литература, 2005. 310 с.
- Лазарев, 2012 - Лазарев М. С. Национализм на Ближнем Востоке. Лазаревские чтения / отв. ред. О.И. Жигалина. Москва: Институт востоковедения РАН, 2012. С. 35.
- Мазур, 2016 - Мазур О. Перспективы решения курдского вопроса в Сирии. // *Вестник ЗабГУ*. 2016. Т. 22. № 4. С. 84 -93.
- Мосаки 2005 - Мосаки Н. З. Курдистан: ресурсы и политика. Часть II. Москва: Институт востоковедения РАН, Институт Ближнего Востока, 2005. 342 с.
- Сінкевич, Попова, 2010 - Сінкевич Є. Г., Попова С. М. Курдська проблема на рубежі ХХ-ХХІ століть. // *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 98-101.

- Ямпольська, 2023 - Ямпольська Л. М. Курдський національний рух у контексті державотворчих процесів Іраку в XX – на початку XXI ст. // *Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 337-370.
- Balci, 2014 - Balci A. Energized Neighborliness: Relations between Turkey and the Kurdish Regional Government. SETA, 2014. 28 p.
- Gunes, 2021 - Gunes C. The Political Representation of Kurds in Turkey: New Actors and Modes of Participation in a Changing Society. London, UK; New York, NY, USA: I.B. Tauris, 2021. 237 p.
- Gunter, Romano, 2008 - Gunter M., Romano D. The Evolving Solution to the Kurdish Problem in Iraq and Turkey. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008. 193 p.
- Olson, 2000 - Olson R. The Kurdish Question and Turkish-Iranian Relations: *From World War I to 1998*. Iranian Studies. Vol. 33, No. 1/2 (Winter - Spring, 2000). P. 266.

REFERENCES

- Al'-Azavi, 2017 - Al'-Azavi KH. Evolyutsiya rehional'noyi polityky Turets'koyi Respubliki [The Evolution of Regional Policy of the Turkish Republic]. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 / Kyyivs'kyy natsional'nyy universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv, 2017. 252 s. [in Ukrainian].
- Byazrov, 2014 - Byazrov A.V. Kurdskiy vektor geopoliticheskoy transformatsii na Blizhnem Vostoke [Kurdish vector of geopolitical transformation in the Middle East.]. // *Vestnik Severo-Osetinskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Kosta Levanovicha Khetagurova*. 2014. № 4. S. 65-70 [in Russian].
- Vertyayev, 2000 - Vertyayev. K.V. Kurdskiy vopros v Turtsii v 80-90-ye gody: politicheskyy aspekt [The Kurdish question in Turkey in the 80-90s: political aspect]. dis. ... kand. polit. nauk: 23.00.02. Moskva, 2000. 221 s. [in Russian].
- Gasratyan, Lazarev, Vasil'yeva, 1999 - Gasratyan M.A., Lazarev M.S., Vasil'yeva Ye.I., Mgoi SH.KH., Zhigalina, 1999 - Zhigalina O.I. Istoriya Kurdistana. [History of Kurdistan]. M.: In-t vostokovedeniya RAN, 1999. 400 c. [in Russian].
- Kunakov, 1999 - Kunakov V.V. Turtsiya i YES: problemy ekonomicheskoy integratsii [Turkey and the EU: Problems of Economic Integration]. Moskva: Institut izucheniya Izrailiya i Blizhnego Vostoka, 1999. 123 s. [in Russian].
- Lazarev, 1972 - Lazarev. M.S. Kurdskiy vopros (1891-1917) [The Kurdish Question (1891-1917)]. Moskva: Nauka, 1972. 472 s. [in Russian].
- Lazarev, 2005 - Lazarev M.S. Kurdistan i kurdskiy vopros (1923-1945 gg.) [Kurdistan and the Kurdish Question (1923-1945)]. Moskva: Vostochnaya literatura, 2005. 310 s. [in Russian].
- Lazarev, 2012 - Lazarev M.S. Natsionalizm na Blizhnem Vostoke [Nationalism in the Middle East]. Lazarevskiy chteniya / otv. red. O.I. Zhigalina. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN, 2012. S. 35 [in Russian].
- Mazur, 2016 - Mazur O. Perspektivy resheniya kurds'kogo voprosa v Sirii [Prospects for resolving the Kurdish issue in Syria]. *Vestnik ZabGU*. 2016. T. 22. № 4. S. 84-93 [in Russian].
- Mosaki 2005 - Mosaki N.Z. Kurdistan: resursy i politika [Kurdistan: resources and policy.]. Chast' II. Moskva: Institut vostokovedeniya RAN, Institut Blizhnego Vostoka, 2005. 342 s. [in Russian].
- Sinkevych, Popova, 2010 - Sinkevych YE. H., Popova S. M. Kurds'ka problema na rubezhi XX-XXI stolit' [The Kurdish problem at the turn of the 20th-21st centuries.]. *Istorychnyy arkhiv*. 2010. Vyp. 4. S. 98-101 [in Ukrainian].
- Yampol's'ka, 2023 - Yampol's'ka L.M. Kurds'kyy natsional'nyy rukh u konteksti derzhavotvorchykh protsesiv Iraku v XX – na pochatku XXI st. [Kurdish national movement in the context of state-building processes in Iraq in the 20th - early 21st centuries]. *Development trends in social science in the era of digitalization: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 337-370 [in Ukrainian].
- Balci, 2014 - Balci A. Energized Neighborliness: Relations between Turkey and the Kurdish Regional Government. SETA, 2014. 28 p.[in English].
- Gunes, 2021 - Gunes C. The Political Representation of Kurds in Turkey: New Actors and Modes of Participation in a Changing Society. London, UK; New York, NY, USA: I.B. Tauris, 2021. 237 p. [in English].
- Gunter, Romano, 2008 - Gunter M., Romano D. The Evolving Solution to the Kurdish Problem in Iraq and Turkey. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2008. 193 p. [in English].
- Olson, 2000 - Olson R. The Kurdish Question and Turkish-Iranian Relations: *From World War I to 1998*. Iranian Studies. Vol. 33, No. 1/2 (Winter - Spring, 2000). P. 266 [in English]

Зінаїда СВЯЩЕНКО,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

докторка історичних наук, професорка кафедри
всесвітньої історії та методик навчання

Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

(Україна, Умань)

szv09@meta.ua

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В АФРИЦІ У 1960-ТІ РР.

Стаття присвячена дослідженню інтеграційних процесів в Африці у 1960-ті рр., як складової загальноафриканських інтеграційних процесів ХХ – початку ХХІ ст. З'ясовано, що спільність цілей національно-визвольної боротьби, усвідомлення доленосного значення консолідації політичних зусиль й економічна необхідність підштовхнули африканських лідерів до пошуку шляхів об'єднання. Наголошується, що загальноконтинентального правового формату ідея африканської єдності починає набувати у 1950-ті – 1960-ті роки, важливими віхами на її шляху стали Конференції незалежних держав Африки та Конференції африканських народів. Активізація інтеграційних процесів в Африці 1960-х рр., пояснюється отриманням незалежності африканськими країнами у 60-х рр. ХХ ст. і посиленням інтеграційних процесів у світі. Акцентовано увагу на тому, що непересічною подією для подальшої історії інтеграційних процесів на всьому африканському континенті стало створення Організації Африканської Єдності. Саме з 60-х рр. ХХ ст. приймалися визначальні рішення для поглиблення інтеграції на африканському континенті. Інтеграція вважалась дієвим механізмом подолання як соціально-економічних проблем так і політичних, серед яких головна мета – позбавитись залежності від колишніх метрополій.

Ключові слова: Африка, національно-визвольний рух, незалежність, інтеграційні процеси, Конференції незалежних держав Африки, Конференції африканських народів, Організація Африканської Єдності.

Zinaida SVIASHCHENKO,

orcid.org/0000-0001-5845-3115

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the World History

and Teaching Methodologies Department

of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Ukraine, Uman),

szv09@meta.ua

INTEGRATION PROCESSES IN AFRICA IN THE 1960S

The article deals with the study of the integration processes in Africa during the 1960s as a part of the general African integration trends of the 20th and early 21st centuries. It has been established that with the strengthening of the national liberation movement after World War II, a new phase began in the development of inter-state African relations, the concepts of which were developed by prominent African political figures: K. Nkrumah, L. Senghor, H. Bourguiba. The shared goals of national liberation struggle, the recognition of crucial importance of consolidating political efforts and economic necessity encouraged African leaders to seek paths for unification.

The article emphasizes that the idea of African unity began to take shape in the 1950s and 1960s, with important milestones being the Conferences of Independent African States and the Conferences of African Peoples. Issues of the general national liberation movement and the fight against colonialism, as well as problems of economic and social development in African states and questions related to international affairs were discussed.

It has been proven that the intensification of integration processes in Africa in the 1960s can be explained by the independence gained by African countries during the 1960s and the strengthening of global integration processes. It has been noted that a key feature of the integration development in the 1960s was the creation of all interstate groupings under the aegis of former metropolitan powers, based on the Western concept of economic integration, which influenced their choice of forms and methods of unification, often without considering African realities. At the same time, the establishment of various intergovernmental organizations in Africa during 1958 and 1962 was a significant stage in the history of intra-African relations and their organizational forms.

Special attention has been given to the creation of the Organization of African Unity as a pivotal event for the

further development of integration processes across the African continent. Its goals and activities have been characterized, which include: strengthening the unity and solidarity of African states; coordinating and strengthening cooperation between them, directing efforts toward creating favorable conditions for the peoples of Africa; protecting their sovereignty, territorial integrity and independence; eliminating all forms of colonialism in Africa; encouraging international cooperation in accordance with the UN Charter and the Universal Declaration of Human Rights.

In conclusion, it has been stated that the 1960s should be viewed as the first stage in the development of integration processes in Africa, as it was during this period that key decisions were made to deepen integration on the continent. The integration was seen as an effective mechanism for overcoming both socio-economic and political challenges, with the main goal being to free Africa from dependence on former colonial powers.

Key words: Africa, national liberation movement, independence, integration processes, Conferences of Independent African States, Conferences of African Peoples, Organization of African Unity.

Постановка проблеми. Після закінчення Другої світової війни на африканському континенті посилюється національно-визвольний рух, лідери якого поряд із завданнями досягнення політичної незалежності тієї чи іншої колонії, стали підкреслювати, що солідарність на основі тільки боротьби за звільнення континенту недостатня і необхідні пошуки узгодженої програми на більш широкій базі, яка б включала в себе і тісну співпрацю звільнених африканських країн в майбутньому. Спільність цілей національно-визвольної боротьби, усвідомлення доленосного значення консолідації політичних зусиль й економічна необхідність підштовхнули африканських лідерів до пошуку шляхів об'єднання. Як і інші континенти та регіони світу, Африка з 1960-х років докладає зусиль для розвитку інтеграційного співробітництва.

Аналіз досліджень. Історіографію проблеми становлять праці як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. У наукових статтях таких африканських авторів, як Д. Ч. Азіягба (Азиягба, 2016), В. Діабате (Диабатэ, Холина, 2017) та С. Макгетланенг (Макгетланенг, 2013), особлива увага приділяється регіональному виміру інтеграції: основним показникам та статистичним даним. У дослідженні Європейського Центру Управління Політикою Розвитку автори Т. Дінка та В. Кеннес достатньо детально розкривають історичні особливості формування інтеграційних об'єднань у різних регіонах африканського континенту (Dink, Kennes, 2007).

З доробку вітчизняних науковців слід відзначити праці В. К. Гури, С. Є. Гуцало, К. О. Княздвірської (Юрченко), М. В. Кравченко. В. К. Гура, розглянув потенціал інтеграційних об'єднань африканського континенту у глобальному вимірі, а також проаналізував перспективи українсько-африканського співробітництва (Гура, 2014), також проводив дослідження інтеграційних процесів у країнах Субсахарської Африки (Гура, 2004). Витоки, етапи та особливості сучасного етапу інтеграційних процесів у регіоні Північної Африки перебували у полі зору С. Є. Гуцало (Гуцало, 2005). Значний внесок у становлення та розвиток африканістики в Україні зробила українська дослідниця К. О. Княздвірська (К. О. Юрченко). Вона вивчала та аналізувала у своїх працях проблеми африканської інтеграції та демократизації африканського суспільства (Юрченко, 2007), вплив ідейно-політичної спадщини панафриканського національно-визвольного руху на організаційне оформлення єдності незалежних африканських держав (Княздвірська, 2013). На особливу увагу заслуговує її дисертаційна робота, у якій К. О. Юрченко проаналізувала перебіг інтеграційних процесів на африканському континенті у

хронологічному проміжку між 1960 та 2005 роками (Юрченко, 2006). Основні інтеграційні об'єднання такого перспективного, і водночас суперечливого, світового регіону, як Субсахарська Африка досліджувала М. В. Кравченко (Кравченко, 2020; Кравченко, 2022).

Інтеграційні процеси в Африці, як окрема дослідницька тема, продовжує перебувати в полі зору українських дослідників новітньої доби, так як має значний потенціал для більш комплексного осмислення питання в період, що нами досліджується. Вивчення африканської тематики має важливе значення і для міжнародної участі України в ситуації невпинного розширення та інтенсифікації глобальних зв'язків, на чому наголошується і у публікаціях останніх років (Олійник).

Мета статті: дослідити інтеграційні процеси в Африці у 1960-ті рр. як складову загальноафриканських інтеграційних процесів ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Інтеграційні експерименти в Африці розпочалися ще на початку ХХ ст. У 1910 р. п'ять французьких колоній – Габон, Середнє Конго (тепер Республіка Конго), Убангі-Шарі (тепер Центральноафриканська республіка), Чад (з 1920 р.) – об'єдналися у Федерацію Екваторіальної Африки (Afrique Équatoriale Française, AEF) (Французька Екваторіальна Африка), також цього ж року було створено Південноафриканський митний союз, до якого входили такі британські колонії, як Південна Африка, Ботсвана, Свазіленд (з 2018 р. – Есватіні) та Лесото (Кравченко, 2006: 301). У 1922 р. Кенія і Уганда створюють Митний союз, до якого пізніше приєдналася Танганьїка. У 1923 р. в рамках цього союзу вводиться спільний зовнішній тариф, через рік ліквідовуються тарифи у внутрішній торгівлі, а до 1939 р. уніфікуються ставки податків і система оподаткування (Гайдай: 278).

Концепція африканської єдності зародилася в рамках панафриканського руху задовго до отримання країнами Африки незалежності. З посиленням національно-визвольного руху після Другої світової війни в Африці почався новий етап розвитку міждержавних африканських відносин, концепції яких були розроблені відомими африканськими політичними діячами. Дослідники виділяють три таких концепції, які могли бути покладені в основу майбутніх міждержавних відносин на континенті (Юрченко, 2006: 21).

Автором першої концепції, прихильники якої закликали до створення федерації в Африці як найбільш ефективною форми міждержавних африканських відносин, вважається К. Нкрума – відомий державний і політичний діяч Гани. Його концепція передбачала створення певного наддержавного загальноконтинентального органу для регулювання відносин з неафриканськими країнами (Нкрума, 1964: 43).

Представником другої концепції був сенегальський політичний діяч Л. Сенегор. Як зазначає К. Юрченко, «ця концепція відображала так званий плюралістичний підхід, згідно з яким основними активними елементами в розвитку міжафриканських відносин повинні стати майбутні суверенні держави» (Юрченко, 2006: 21). Передбачалось, що ці держави створять співтовариство з тісними економічними зв'язками. Можливі міждержавні

конфлікти між країнами-членами такого співтовариства, на думку Л. Сенегора, мали урегулюватися мирними засобами (Senghor, 1964: 54).

Найактивнішим прихильником третьої концепції міжафриканських відносин, що була заснована на функціональній моделі співробітництва майбутніх незалежних держав, був туніський політичний лідер Хабіб Бургіба. Він вважав, що міжафриканські відносини повинні представляти собою процес взаємовигідного зближення різних зацікавлених політичних угруповань, партій, урядів. Х. Бургіба пропонував створити систему регіональних організацій на континенті з добре налагодженим механізмом управління для розвитку гармонійного співробітництва країн Африки.

Між прихильниками цих трьох концепцій велась політична дискусія про характер міжафриканських відносин в майбутньому, про шляхи зближення та форми співробітництва між африканськими країнами після досягнення ними незалежності.

Загальноконтинентального правового формату ідея африканської єдності починає набувати на рубежі 1950-х – 1960-х років, важливими віхами на її шляху стали Конференції незалежних держав Африки (квітень 1958 р. в Аккрі (Гана), грудень 1958 р. в Аккрі, квітень 1960 р. в Адіс-Абебі) та Конференції африканських народів (грудень 1958 р. в Аккрі, січень 1960 р. в Тунісі та березень 1961 р. в Каїрі).

Перша Конференція незалежних держав Африки відбулася 15 – 22 квітня 1958 р. в Аккрі (Гана), у ній взяли участь лідери восьми незалежних вже на той час держав – Гани, Ліберії, Лівії, Марокко, Єгипту, Судану, Тунісу та Ефіопії. На конференції були окреслені спільні підходи стосовно досягнення єдності держав континенту, намічені шляхи і засоби консолідації африканських народів та захисту їх незалежності, визначені рівні та напрями зміцнення економічних і культурних зв'язків між африканськими країнами (Нкрума, 1964: 197).

Учасники конференції прийняли Декларацію і ряд резолюцій, в яких підкреслювалась рішучість африканських держав захищати свій суверенітет, боротися проти расової дискримінації, зміцнювати солідарність з народами колоній (Конференції незалежних держав). У документах конференції вперше були визначені такі засади африканської єдності як антиколоніалізм та антиімперіалізм, сприяння справі зміцнення міжнародного миру і безпеки, підтримка єдності африканських країн з усім фронтом миролюбних сил планети, а також вперше було підняте питання про перспективу створення африканського спільного ринку. Зокрема, учасникам конференції було рекомендовано вивчити цю проблему і запропонувати конкретні заходи для її вирішення (Княздвірська, 2013: 366).

З ініціативи Кваме Нкруми, тоді прем'єр-міністра незалежної Гани, конференція ухвалила спеціальну резолюцію «Про кордони і федерації», яка визнала кордони, встановлені колонізаторами, безпідставними, оскільки вони розділяли народи одного походження. Резолюція містила заклик до створення африканськими державами регіональних федерацій, а потім, урешті-решт, «Союзу африканських держав», або «Сполучених Штатів Африки» (Міжнародні відносини, 2003: 447).

8 – 13 грудня 1958 р. відбулася Друга Аккрська Конференція народів Африки з участю представників 45 країн Африки і Азії. Вона засудила расову дискримінацію, колоніалізм, мілітаризацію Африки; підтвердила волю африканських народів добитись незалежності; створила Постійний секретаріат для сприяння виконанню рішень по визволенню Африки (Аккрські конференції, 1958).

14 – 24 квітня 1960 р. Конференція незалежних держав Африки відбулася в Адіс-Абебі (Ефіопія), вона стала важливим етапом на шляху зміцнення африканської єдності. Крім представників незалежних країн, участь у ній, в якості спостерігачів, взяли 11 ще поневолених колоніальних територій. Учасниками конференції було прийнято 17 резолюцій, присвячених проблемам ліквідації колоніалізму і расизму в Африці, боротьбі проти нових форм колоніалізму, забезпеченню єдності африканських держав, їх організаційному згуртуванню, розширенню економічної та політичної співпраці між країнами континенту (Независимая Африка, 1965: 22-42). Зміст резолюцій свідчив про стрімке розширення кола політичних інтересів країн Африки. Конференція звернула увагу африканських держав на загрозу неокolonіалізму, заявила протест проти ядерних випробовувань Франції на території Африки, прийняла резолюцію про Південно-Західну Африку (Конференції незалежних держав). Всього у 1958 – 1964 рр. відбулося 8 таких конференцій.

Визначальну роль у долях африканських спільнот відіграли з'їзди керівників політичних партій, профспілкових і громадських організацій, які відомі як Конференції африканських народів. На цих конференціях обговорювалися питання загальноафриканського національно-визвольного руху і боротьби з колоніалізмом, проблеми економічної і соціальної розбудови африканських держав, питання міжнародного життя.

Перша Конференція африканських народів проходила з 5 по 13 грудня 1958 р. в Аккрі, її африканці вважали своєрідним панафриканським конгресом. У роботі конференції взяли участь представники 62 організацій з 27 країн, що представляли національно-визвольні рухи різних куточків континенту. Конференція рішуче засудила колоніалізм, расизм та імперіалізм і закликала африканські народи до збройної боротьби за національну незалежність; проголосила кінцевою метою створення союзу вільних африканських держав. Внесок Конференції у справу згуртування африканських народів полягав і у висуненні, в ході її роботи, питання про створення Сполучених Штатів Африки та в створенні в Аккрі постійного секретаріату щодо сприяння досягненню «взаєморозуміння і єдності народів Африки та прискоренню її визволення від імперіалізму та колоніалізму» (Княздвірська, 2013: 367).

Друга Конференція африканських народів (25 – 31 січня 1960, в Тунісі), в якій взяли участь представники 70 організацій з 30 країн, пройшла під гаслом «Незалежність і єдність!». На ній приділялась значна увага економічному розвитку африканських держав, що визволилися, і прозвучав заклик до надання допомоги алжирському народу в боротьбі проти французьких колонізаторів. Конференція підтримала ідею створення Всеафриканської федерації профспілок. Третя Конференція африканських народів проходила з 25 по 30

березня 1961 р. в Каїрі, на ній були присутні представники 67 організацій з 32 країн. Вона звернула головну увагу незалежних африканських держав на загрозу неоколоніалізму і визначила шляхи боротьби проти нього; піддала критиці політику американського імперіалізму в Африці. В цілому, Конференції африканських народів сприяли посиленню національно-визвольного руху (Конференції народів).

Значним внеском у наближення африканської інтеграції стала «декларація трьох» – президента Ліберії У.-В. Табмена, президента Гвінеї А. Секу Туре та прем'єр-міністра Гани К. Нкруми, де вперше були чітко сформульовані десять принципів забезпечення єдності Африки і створення співтовариства незалежних африканських держав, серед яких визначальними стали право африканців на самовизначення, суверенну рівність і незалежність африканських країн, невтручання в їхні внутрішні справи. Цілями співтовариства проголошувались свобода, незалежність, єдність та забезпечення інтересів африканських народів, а також збереження «власного обличчя Африки», тобто, певної сукупності африканської специфіки в різних галузях внутрішнього життя і зовнішньої політики (Юрченко, 2006: 43).

Так званий «інтеграційний бум» в Африці 1960-х рр., пояснюється отриманням незалежності африканськими країнами у 60-х рр. ХХ ст. і посиленням інтеграційних процесів у світі. Так, у 1960 році, який відомий як Рік Африки, отримали незалежність 17 африканських держав. Вже у 1961 р. до них додалися ще 18, а до кінця десятиліття – ще 13.

У січні 1961 р. в м. Касабланка (Марокко) на зустрічі діячів з Гани, Гвінеї, Малі, Єгипту, Марокко та Лівії було прийнято як програмний документ Касабланську хартію. Хоч цей документ не передбачав створення в тій чи іншій формі будь-якого політичного блоку між країнами-засновницями угруповання, у ньому підкреслювалось прагнення до ефективного співробітництва в економічній, соціальній та культурній областях.

Ще до створення Касабланської групи в Африці почала формуватись організація 12 африканських держав, тісно пов'язаних у політичному, економічному, військовому й культурному відношенні з Францією, яка отримала спочатку назву Браззавільського угруповання, «культурним та ідейним джерелом якого, – за визначенням журналу «International Organization», – був Париж» (International Organization, 1962: 345). Воно включало колишні французькі колонії: Центральнафриканську республіку (ЦАР), Республіку Конго (із столицею Браззавіль), Берег Слонової Кістки, Дагомею, Габон, Верхню Вольту, Мавританію, Нігер, Сенегал, Чад, Малагасійську Республіку і Камерун. У кінці березня 1961 р. Браззавільське угруповання було трансформоване в Афро-Мальгашський союз, в рамках якого, серед інших, були підписані угоди про створення поштового і телеграфного союзу, комітетів з питань економічного й соціального розвитку, зовнішньої торгівлі, фінансів і науково-технічних проблем (Юрченко, 2006: 60). Афро-Мальгашський союз у березні 1964 р. трансформувався в Афро-Малагасійський союз економічного співробітництва (АМСЕС), а в лютому 1965 р. – в Загальну Афро-Мальгашську організацію (ЗАМО).

Слід зазначити, що особливістю розвитку інтеграції у 1960-х рр. було створення всіх міждержавних угруповань під егідою колишніх метрополій на основі західної концепції економічної інтеграції, що визначило вибір ними форм і методів об'єднання, часто без врахування африканських реалій. Разом з тим, заснування в 1958 – 1962 рр., різних міждержавних організацій країн Африки було важливим етапом в історії розвитку міжафриканських відносин та їх організаційних форм.

Непересічною подією для подальшої історії інтеграційних процесів на всьому африканському континенті стало створення Організації Африканської Єдності. Її заснування, 25 травня 1963 р. на установчій конференції в Аддіс-Абебі урядами незалежних африканських країн, стало результатом розвитку низки різноманітних ідеологічних течій і політичних тенденцій як на африканському континенті, так і за його межами. Місцем проведення конференції щодо створення загальноафриканської організації було обрано столицю Ефіопії Аддіс-Абебу, тому що Ефіопія було єдиною державою на континенті, яка зберегла свою незалежність.

На самій конференції між її учасниками не було повної згоди щодо цілей і компетенції майбутньої організації. Існувало два проекти організації. Перший, «серединний шлях» полягав у створенні такої організації, яка сприяла б подоланню міждержавних, міжетнічних та релігійних суперечностей, а також сприяла якомога швидшому звільненню решти країн, що досі знаходилися у колоніальній залежності. Один з прибічників цього проекту, президент Сенегалу Л. Сенгор, виступив з пропозицією створення Африканського спільного ринку, для того щоб «перетворити слабкість на силу» (Організація Африканської Єдності).

На час своєї появи ця організація істотно виділялася серед багатьох інших світових міждержавних регіональних об'єднань. Зокрема, Організація Африканської Єдності була найбільш новою, найбільшою і найновішою такою інституцією у 1960-х рр. Водночас, дослідники характеризують її як найбільш інтернаціоналізовану порівняно з іншими подібними регіональними об'єднаннями тих часів (Кравченко, 2022: 243).

25 травня 1963 року було підписано Статут Організації Африканської Єдності головами держав і урядів 30 країн. Цей день став Днем визволення Африки. Статут набрав чинності 13 вересня 1963 р. Він складався з преамбули та 33 статей, що визначили цілі, принципи, структуру організації, а також питання пов'язані з її функціонуванням.

У ст. 2 Статуту ОАЄ (Хартія африканської єдності), були зазначені такі цілі створення та діяльності ОАЄ: зміцнювати єдність та солідарність африканських держав; координувати та зміцнювати співробітництво між ними, спрямовувати зусилля на створення сприятливих умов існування для народів Африки; захищати їх суверенітет, територіальну цілісність та незалежність; знищувати всі види колоніалізму в Африці; заохочувати міжнародне співробітництво відповідно до Статуту ООН та Загальної декларації прав людини (Організація африканського єдинства, 1970: 36-37).

Для досягнення цих цілей члени Організації діяли на основі таких

принципів: суверенітет усіх держав-членів; невтручання у внутрішні справи інших держав; повага до суверенітету, територіальної цілісності й невід'ємного права на незалежність; мирне врегулювання усіх суперечностей за допомогою переговорів, посередництва, примирення та рішень третейських судів; рішуче засудження політичних убивств та підривної діяльності; дотримання політики неприєднання до будь-яких блоків.

Найвищим органом ОАЄ була Асамблея глав держав і урядів. Вона розглядала питання, що становили загальний інтерес для всієї Африки, з метою координації і узгодження загальної політики Організації, а також переглядала структуру, функції і дії всіх органів ОАЄ. Асамблея збиралася на чергові сесії не рідше одного разу на рік і за згодою 2/3 її членів – на надзвичайні сесії.

Виконавчим органом ОАЄ стала Рада міністрів (РМ), яка складалася з міністрів закордонних справ держав – членів ОАЄ. Вона була відповідальна перед Асамблеєю і виконувала всі її рішення, а також займалася питаннями, переданими їй Асамблеєю. РМ збиралася на звичайні сесії двічі на рік і на надзвичайні – за згодою 2/3 її членів. Постійним адміністративним органом ОАЄ, який проводив усю поточну роботу Організації, був секретаріат (обирався на 4 роки) на чолі з генеральним секретарем та п'ятьма його заступниками.

В системі ОАЄ діяло кілька спеціальних комісій (з економічних і соціальних питань; з освіти, науки, культури і охорони здоров'я; з оборони). Наприклад, утворена в рамках ОАЄ Комісія африканських юристів була уповноважена заохочувати і розвивати взаєморозуміння та співробітництво між африканськими юристами, сприяти прогресивному розвитку і кодифікації міжнародного права. Особливий статус мав Комітет допомоги національно-визвольним рухам (Комітет визволення), завдання якого полягали в координації дій з надання допомоги національно-визвольним рухам рухам в Африці. Він мав власний бюджет і штаб-квартиру в м. Дар-ес-Саламі (Танзанія) (Савчук, 2003: 685).

Основою економічної діяльності ОАЄ стала політика імпортозаміщення та покладання на власні сили. Створення Організації Африканської Єдності стало, на думку дослідників, втіленням так званого панафриканського бачення майбутнього Африки, у якому африканські народи мали досягти повної самодостатності розвитку та порозумітися між собою, адже за офіційним визначенням, прописаним у Статуті Організації, «прагнення африканців до братерства і солідарності є значно сильнішим за існуючі етнічні і національні відмінності» (Кравченко, 2022: 243).

За час існування ОАЄ коло питань, що входили до її компетенції, поступово поширювалось за межі сприяння процесам антиколоніальної боротьби. У міру набуття африканськими країнами досвіду незалежного розвитку, проблеми, які поставали перед ОАЄ складнішали.

Уже в 1960-ті рр. ОАЄ починає виконувати «миротворчу» функцію, спрямовану на залагодження протиріч та вирішення спірних питань, які виникали між державами Африки, з часом вона стане провідним напрямом континентальної діяльності ОАЄ. Як приклад слід згадати, що саме завдяки зусиллям ОАЄ та її уповноважених – імператора Ефіопії та президента Малі – в

жовтні 1963 р. був зупинений широкомасштабний збройний прикордонний конфлікт між Алжиром та Марокко. В лютому 1964 р. заклики та звернення надзвичайної сесії Ради міністрів ОАЄ відіграли позитивну роль в припиненні сомалійсько-ефіопського конфлікту, який швидко переростав у відкриті воєнні дії (Юрченко, 2006: 52). Також чільне місце в діяльності ОАЄ зайняли питання, пов'язані з вирішенням нагальних проблем економічного розвитку, у зв'язку з цим вона ініціювала цілий ряд конференцій на міністерському, галузевому рівнях в галузі промисловості, торгівлі, енергетики, транспорту, зв'язку тощо. Все це було спрямовано на те, щоб інтенсифікувати регіональне співробітництво та прискорити промисловий розвиток континенту, сприяючи розширенню взаємодії між країнами-членами ОАЄ.

Саме на рубежі 1950-х – 1960-х рр. в Африці виникли перші міждержавні економічні організації. До них належали Рада згоди – 1959 р. – до якої увійшли Дагомея (нинішній Бенін), Того, а з 1966 р. приєднались Нігер, Верхня Вольта (нинішня Буркіна Фасо), Берег Слонової Кістки (нинішній Кот-д'Івуар). Збереження економічних зв'язків та взаємозалежності економік Кенії, Уганди і Танганьїки дозволило їм, за сприянням Великобританії, створити в 1961 р. Східноафриканську організацію загальних служб. Нарешті, в 1960 р. було засноване опікуване Францією Браззавільське угруповання двадцяти країн, а згодом, на його основі, у 1961 р. був створений Афро-Мальгашський союз. (Юрченко, 2006: 57-58).

У 1966 р. був створений Митний та економічний союз країн Центральної Африки у складі п'яти колишніх французьких колоній, таких як Габон, Камерун, Конго, Центральноафриканська Республіка, Чад, Екваторіальна Гвінея, який пізніше, у 80-х рр. ХХ ст., став Економічним співтовариством країн Центральної Африки, ECCAS (Economic Community of Central African States) (Кравченко, 2022: 242). Головна мета його діяльності – підвищення умов життя народів Африки, яка мала бути досягнута шляхом зміцнення співробітництва країн-членів через поступове утворення спільного ринку, а далі – через інтеграцію в економічному й валютному союзі.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що історія інтеграційних процесів в Африці сягає корінням ще колоніальних часів, першої половини ХХ ст. З початку 1960-х рр. явище африканської інтеграції на тривалий час набуває нових вимірів, в яких з минулого залишилось прагнення до поєднання зусиль у боротьбі із залишками колоніалізму і расизму на континенті, новим стала поява прагнень міждержавної координації дій з питань поточного розвитку. 1960-ті рр. слід розглядати як перший етап розвитку інтеграційних процесів в Африці. Саме з 60-х рр. ХХ ст. приймалися визначальні рішення для поглиблення інтеграції на африканському континенті. Інтеграція вважалась дієвим механізмом подолання як соціально-економічних проблем так і політичних, серед яких головна мета – позбавитись залежності від колишніх метрополій.

Значний вплив на посилення інтеграції на африканському континенті мав розпад колоніальних імперій і утворення незалежних африканських держав у 1960-х рр., саме у 1963 р. почала діяти загальноафриканська Організація

Африканської Єдності, створення якої є непересічною подією для подальшої історії інтеграційних процесів на всьому африканському континенті

І сьогодні інтеграційні процеси в Африці є складними та багатогранними, що є значним завданням для континенту. Ці процеси охоплюють широкий спектр економічних, політичних і соціальних аспектів, спрямованих на сприяння співпраці, посилення економічного розвитку та вирішення спільних проблем, з якими стикаються африканські країни. За своєю суттю інтеграція в Африці спрямована на встановлення тісніших зв'язків і сприяння співпраці між африканськими державами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Азиагба, 2016 – Азиагба, Д. Ч. Основные тренды развития интеграционных процессов в Африке. Характеристика индекса региональной интеграции. // *Международная торговля и торговая политика*, 2016. № 4(8), С. 103-112.
- Акрські конференції, 1958 – Акрські конференції (1958). [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0\(1958\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0(1958))
- Гайдай – Гайдай О. М. Регіональні інтеграційні об'єднання в Африці. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/15.pdf>
- Гура, 2004 – Гура В. К. Політичні процеси, державний устрій та суспільний прогрес у країнах Субсахарської Африки: проблеми і перспективи продуктивної сумісності. // *Дослідження світової політики: Збірник наукових праць*. Київ. 2004. Випуск 30. С. 38-74.
- Гура, 2014 – Гура В. К. Субсахарська Африка в ХХІ ст.: чинники господарського прогресу і перспективи співпраці з Україною. *Гілея: науковий вісник*. 2014. № 84. С. 124-130.
- Гуцало, 2005 – Гуцало С. Є. Інтеграційні процеси у регіоні Північної Африки: витоки, етапи, особливості сучасного етапу. // *Дослідження світової політики: Збірник наукових праць*. Київ. 2005. Випуск 30. С. 3-23.
- Диабатэ, Холина, 2017 – Диабатэ, В., Холина, В. Н. Региональная интеграция в Африке: динамика внутрирегиональной торговли 1990 – 2015 гг. // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика*. 2017. № 25(2). С. 159-167.
- Конференції незалежних держав – Конференції незалежних держав Африки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://leksika.com.ua/13570909/ure/konferentsiyi_nezaleznhih_derzhav_afriki
- Конференції народів Африки – Конференції народів Африки. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://leksika.com.ua/20080718/ure/konferentsiyi_narodiv_afriki
- Княздвірська, 2013 – Княздвірська К. О. Вплив ідейно-політичної спадщини панафриканського національно-визвольного руху на організаційне оформлення єдності незалежних африканських держав. // *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: збірник наукових праць*. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». К.: Вид-во «Фенікс». 2013. С. 362-371.
- Кравченко, 2020 – Кравченко М. В. Інтеграційні об'єднання Субсахарської Африки: історія становлення та перспективи розвитку. // *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2020. Вип. 28-29. С. 52-62.
- Кравченко, 2022 – Кравченко М. В. Інтеграційний розвиток регіону Субсахарської Африки. // *Інтеграційні процеси в Азії та Африці як складова світового історичного розвитку (кінець ХХ – початок ХХІ століття)* : монографія / за заг. ред. В.О. Шведа, пер. англ. Прип'ік Є.О., Кравченко М.В. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2022. С. 237-258.
- Макгетланенг, 2013 – Макгетланенг С. Региональная интеграция на Юге Африки: САКУ или САДК? // *Азия и Африка сегодня*. 2013. № 10. С. 53-58.
- Міжнародні відносини, 2003 – Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945 – 70-ті рр.): Підручник / В.А.Манжола, М.М.Білоусов, Л.Ф.Гайдуков та ін. К.: Либідь, 2003. 560 с.
- Независимая Африка, 1965 – Независимая Африка в документах / Сост.: Тузмухамедов Р. А., Кукушкин Е. В. М.: Университет дружбы народов им. П. Лумумбы, 1965. 221 с.
- Нкрума, 1964 – Нкрума К. Африка должна объединиться. М.: Прогресс, 1964. 311 с.
- Олійник, 2022 – Олійник Ю. І. Африка: українські інтереси vs російський вплив. // *Стратегічна панорама*. 2022. № 1. С. 59-65.
- Організація Африканської Єдності – Організація Африканської Єдності. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%>
- Организация африканского единства, 1970 – Организация африканского единства. (История создания и деятельности). Сборник документов / Сост.: Тузмухамедов Р.А., Кукушкин Е.В. М.: Наука, 1970. 305 с.
- Савчук, 2003 – Савчук К. О. Організація Африканської Єдності. // *Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 5: П – С. К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. С. 685.*

- Французька Екваторіальна Африка – Французька Екваторіальна Африка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%>
- Юрченко, 2006 – Юрченко К. О. Інтеграційні процеси в Африці: рівні, фактори, спрямованості та закономірності розвитку (1960–2005 рр.). дис... канд. політ. наук: 23.00.04; К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. 202 с.
- Юрченко, 2007 – Юрченко К. О. Інтеграційні процеси в Африці як чинник уніфікації підходів африканських країн до завдань постколоніальної розбудови. // *Дослідження світової політики*: зб. наук. праць. 2007. Вип. 38. С. 54-78.
- Dinka, Kennes, 2007 – Dinka T., Kennes W. Africa's Regional Integration Arrangements: History and Challenges. *ECDPM Discussion Paper*. 2007. № 74. 30 p.
- International Organization, 1962 – International Organization. Boston, 1962. № 2. P. 342-350.
- Senghor, 1964 – Senghor L.S. *Liberté I (Negritude et Humanisme)*. Paris, 1964. 98 p.

REFERENCES

- Aziagba, 2016 – Aziagba, D. Ch. Osnovnie trendi razvitiya integratsionnikh protsessov v Afrike. Kharakteristika indeksa regionalnoi integratsii [Main trends in the development of integration processes in Africa. Characteristics of the regional integration index]. *Mezhdunarodnaya torgovlya i torgovaya politika*. 2016. № 4(8), S. 103-112 [in Russian].
- Akkrski konferentsii, 1958 – Akkrski konferentsii (1958) [Accra Conferences (1958)]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%> (1958) [in Ukrainian].
- Haidai – Haidai O.M. Rehionalni intehratsiini obiednannia v Afrytsi [Regional integration associations in Africa]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/15.pdf> [in Ukrainian].
- Hura, 2004 – Hura V.K. Politychni protsesy, derzhavnyi ustroi ta suspilnyi prohres u krainakh Subsaharskoi Afryky: problemy i perspektyvy produktivnoi sumisnosti [Political processes, state structure and social progress in sub-Saharan Africa: problems and prospects of productive compatibility]. *Doslidzhennia svitovoi polityky: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. 2004. Vypusk 30. S. 38-74 [in Ukrainian].
- Hura, 2014 – Hura V.K. Subsaharska Afryka v KhKhI st.: chynnyky hospodarskoho prohresu i perspektyvy spivpratsi z Ukrainoiu [Sub-Saharan Africa in the 21st century: factors of economic progress and prospects for cooperation with Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk*. 2014. № 84. S. 124-130 [in Ukrainian].
- Hutsalo, 2005 – Hutsalo S. Ye. Intehratsiini protsesy u rehioni Pivnichnoi Afryky: vytoky, etapy, osoblyvosti suchasnoho etapu [Integration processes in the North African region: origins, stages, features of the modern stage]. *Doslidzhennia svitovoi polityky: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv. 2005. Vypusk 30. S. 3-23 [in Ukrainian].
- Diabate, Kholina, 2017 – Diabate, V., Kholina, V.N. Regionalnaya integratsiya v Afrike: dinamika vnutrireghionalnoi torgovli 1990 – 2015 gg. [Regional Integration in Africa: Dynamics of Intra-regional Trade 1990 – 2015]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhbi narodov. Seriya: Ekonomika*. 2017. № 25(2). S. 159-167 [in Russian].
- Konferentsii nezaleznykh derzhav – Konferentsii nezaleznykh derzhav Afryky [Conference of Independent States of Africa]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://leksika.com.ua/13570909/ure/konferentsiyi_nezaleznykh_derzhav_afriki [in Ukrainian].
- Konferentsii narodiv Afryky – Konferentsii narodiv Afryky [Conference of the Peoples of Africa]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: https://leksika.com.ua/20080718/ure/konferentsiyi_narodiv_afriki [in Ukrainian].
- Kniazhdivska, 2013 – Kniazhdivska K. O. Vplyv ideino-politychnoi spadshchyny panafrykanskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu na orhanizatsiine oformlennia yednosti nezaleznykh afrykanskykh derzhav [This paper studies the evolution of Pan-African unity, its origins and basic forms, its influence on the development of African integration processes]. *Aktualni problemy vsesvitnoi istorii: aksiolohichni ta kulturno-istorychni zasady derzhavotvorennia: zbirnyk naukovykh prats*. Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy». K.: Vyd-vo «Feniks». 2013. S. 362-371 [in Ukrainian].
- Kravchenko, 2020 – Kravchenko M. V. Intehratsiini obiednannia Subsaharskoi Afryky: istoriia stanovlennia ta perspektyvy rozvytku [Integration associations of Sub-Saharan Africa: history of formation and development prospects]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: Istorii. Politolohiia*. 2020. Vyp. 28-29. S. 52-62 [in Ukrainian].
- Kravchenko, 2022 – Kravchenko M. V. Intehratsiinyi rozvytok rehionu Subsaharskoi Afryky. Intehratsiini protsesy v Azii ta Afrytsi yak skladova svitovoho istorychnoho rozvytku (kinets KhKh – pochatok KhKhI stolittia) : monohrafiia [Integrative development of the Sub-Saharan African region] / za zah. red. V. O. Shveda, per. anhl. Prypik Ye. O., Kravchenko M. V. Kyiv: DU «Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy». 2022. S. 237-258 [in Ukrainian].
- Makgetlaneng, 2013 – Makgetlaneng S. Regionalnaya integratsiya na Yuge Afriki: SAKU ili SADK? [Regional Integration in Southern Africa: SACCU or SADC?]. *Aziya i Afrika segodnya*. 2013. № 10. S. 53-58 [in Russian].
- Mizhnarodni vidnosyny, 2003 – Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnia polityka (1945 – 70-ti rr.) [International relations and foreign policy (1945 – 1970s)]: Pidruchnyk / V. A. Manzhola, M. M. Bilousov, L. F. Haidukov ta in. K.: Lybid, 2003. 560 s. [in Ukrainian].
- Nezavisimaya Afrika, 1965 – Nezavisimaya Afrika v dokumentakh [Independent Africa in Documents] / Sost.: Tuzmukhamedov R. A., Kukushkin Ye. V. M.: Universitet druzhbi narodov im. P. Lumumbi, 1965. 221 s. [in Russian].
- Nkruma, 1964 – Nkruma K. Afrika dolzhna obedinitsya [Africa must unite]. M.: Progress, 1964. 311 s. [in Russian].
- Oliinyk, 2022 – Oliinyk Yu. I. Afryka: ukrainski interesy vs rosiiskiy vplyv [Africa: Ukrainian interests vs Russian

Ключові слова: Україна, Республіка Молдова, Придністровський конфлікт, Європейський Союз, євроінтеграція, агресія, Російська Федерація.

Olena SKRYPNYK,

orcid.org/0000-0003-1904-3468

PhD in History,

*Associate Professor, Professor of the World History
and Teaching Methodologies Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
olena-skripnik@meta.ua*

Maksym HERASYMENKO

orcid.org/0000-0002-3823-756X

*PhD student of Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
maxreader@ukr.net*

RUSSIA'S AGGRESSIVE POLICY AS A FACTOR IN FORMING THE EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE AND THE REPUBLIC OF MOLDOVA

The article analyzes the aggressive policy of the Russian Federation towards Ukraine and the Republic of Moldova, as well as their pro-European foreign policy vector as a response to Moscow's attempts to impose its own political order. Since the dissolution of the Soviet Union, Russia remains the only country in the region that adheres to a non-democratic vision of European development. It actively employs hybrid warfare methods against states that pursue an independent course and refuse to be its geopolitical satellites, as exemplified by the cases of Moldova and Ukraine.

For a long time, the Republic of Moldova was under the influence of pro-Russian political forces, which significantly restricted its foreign policy autonomy, particularly due to Russian leverage through Transnistria and the support of pro-Russian presidents. Relations between Moldova and Russia were complicated, as the Kremlin repeatedly sought to undermine Moldova's statehood and turn it into a peripheral zone of its geopolitical influence. However, the rise to power of the pro-European coalition led by Maia Sandu marked a new phase in the country's foreign policy, oriented towards European integration and closer ties with the European Union.

It was found out that the completely different dynamics is observed in Russia's relations with Ukraine. Initially, Moscow employed hybrid confrontation tactics against Kyiv, but later escalated to military aggression, aiming to ultimately subjugate Ukraine and sever its ties with the West. However, the events following Russia's full-scale invasion have only strengthened Ukrainian unity, with the nation collectively resisting foreign invaders.

It was determined that Russia's aggressive policy towards its neighboring states has effectively eliminated any prospects for restoring close ties between Ukraine, Moldova, and Russia. Both countries are now actively negotiating their accession to the European Union. Despite the ongoing war in Ukraine and the unresolved Transnistrian issue in Moldova, these challenges are likely to serve as additional incentives for both states to persist in their European integration efforts and deepen their cooperation with the EU.

It was concluded that the pro-European orientation of Ukraine and Moldova's political leadership is also widely supported by their populations, who recognize that integration with the European Union offers a pathway to a stable and prosperous future. The EU, in turn, provides financial and political support to both countries but remains limited in its ability to offer military assistance. To maintain its status as a strong international player, the European Union must strengthen its foreign policy tools and foster greater unity among European nations to ensure the capacity to counter any external threats effectively.

Key words: *Ukraine, Republic of Moldova, Transnistrian conflict, European Union, European integration, aggression, Russian Federation.*

Постановка проблеми. Протягом усього періоду існування Європейського Союзу численні країни з різних регіонів Європи прагнули стати його частиною. Головною метою ЄС є сприяння об'єднанню Європи та створенню стабільного та безпечного економічного й політичного простору для усіх держав-членів. Такий союз передбачає не лише інтеграцію в рамках

спільного ринку та політичних інститутів, а й розвиток партнерських відносин між країнами-членами, що забезпечують взаємодію на принципах рівності та співпраці.

Варто зазначити, що відносини України та Республіки Молдова із Європейським Союзом не завжди були тісними, оскільки обидві країни мали безліч зовнішніх та внутрішніх проблем, головною з яких була гібридна війна Російської Федерації, яка прагнула закріпитися у регіоні. Саме агресія з боку Росії спонукала обидві країни переглянути власні зовнішньополітичні орієнтири.

Вирішальною подією, що докорінно змінила геополітичну ситуацію, стала російська агресія проти України, метою якої було інтегрувати країну у сферу свого впливу та ізолювати від західного вектору розвитку. Однак наслідки виявилися протилежними: перед зовнішньою загрозою українське суспільство продемонструвало високий рівень консолідації задля протидії спільному ворогу. Водночас у контексті війни проти України підтримка з боку Європейського Союзу значно посилилася.

Нинішні президенти України та Республіки Молдова мають найбільші шанси набути статусу країн-членів Європейського Союзу. У контексті агресії Росії багато міжнародних акторів висловлюють солідарність з Україною та готові йти на поступки, щоб пришвидшити процес її євроінтеграції. У цьому контексті Республіка Молдова має можливість скористатися ситуацією, що склалася внаслідок війни в Україні, і приєднатися до ЄС за прискореною процедурою одночасно з Україною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання агресивної політики Росії є предметом дослідження ряду науковців. Провідними дослідниками у даній проблематиці є І. Тодоров (Тодоров, 2024), О. Кордун (Кордун, 2021), О. Гарань (Грань, 2015), які у своїх працях висвітлюють російську агресію до України та Молдови через призму євроінтеграційної політики обох країн. Аналізують проблему Придністровського конфлікту дослідники Т. Кузнець, В. Гордієнко (Кузнець, 2024), І. Лоссовський (Лоссовський, 2021), звертаючи увагу на дестабілізуючий фактор Москви, у зовнішній політиці Молдови. У дослідженні Р. Руссу (Руссу, 2018), Б. Парахонського, Г. Яворської (Парахонський, 2021) розкрито принципи ведення Росією гібридної війни проти інших країн.

Метою статті є аналіз агресивної політики Російської Федерації щодо України та Республіки Молдова як чинника, що впливає на процеси європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. З розпадом Радянського Союзу пройшло чимало років, проте його правонаступниця – Росія, досі зберігає тоталітарну владу і намагається тримати у сфері свого впливу країни колишнього соціалістичного табору. Якщо прослідкувати циклічність подій, то можна простежити схожість ведення гібридних війн по відношенню до тих країн які Москва вважає своїми. Так, зокрема, відбулося в Україні та Республіці Молдова. Очевидно, що Росія розглядає ці території як зону свого впливу, де вона може робити, що хоче і як хоче. Економічна та політична підтримка

Заходом демократичного розвитку розглядається Москвою як втручання у сферу впливу, а отже, пряма загроза Росії.

Протягом тривалого часу в Україні та Республіці Молдова зберігався вплив проросійських сил, що сприяв орієнтації цих держав у бік Росії. Однак подальший розвиток подій засвідчив, що Москва продовжує керуватися імперським світоглядом, прагнучи утримувати ці країни у своїй сфері впливу. Водночас і Україна, і Молдова демонструють прагнення до економічної стабільності, добробуту та сталого розвитку, що визначило їхній стратегічний вибір на користь європейської інтеграції. Європейський Союз виступає важливим чинником консолідації Європи, формуючи спільний економічний, політичний, соціальний і культурний простір.

Кілька років тому колишній державний секретар США Генрі Кіссінджер запропонував домовитися на московських умовах для вирішення конфлікту із Росією. Пан Секретар є відомим прихильником реального політичного підходу до міжнародних відносин, згідно з яким уся політика чи дипломатія ґрунтуються переважно на розгляді конкретних обставин і факторів, а не на явних ідеологічних уявленнях чи морально-етичних передумовах (Руссу, 2018: 65). Але ні для України, ні для Молдови таке рішення не є прийнятним.

Після понад 30-ти років гібридної війни Росії проти України, 24 лютого 2024 р. Москва розгорнула широкомасштабну війну проти нашої держави. Військовий наступ північного сусіда розпочався за практично класичною схемою: рано-вранці, без оголошення війни. Наступний розвиток подій засвідчив: Україна відбулася як держава й українці не бачать свого майбутнього з РФ.

Російсько-українська війна значно пришвидшила євроінтеграційні процеси обох країн. У результаті чинна проєвропейська влада України та Республіки Молдова майже одночасно підписали заявку на членство до ЄС та за короткий період отримали статус кандидатів на вступ до ЄС. Таке швидке рішення з боку ЄС без перебільшення можна назвати безпрецедентним, адже протягом останніх тридцяти років лідери ЄС були зосереджені на поступовому впровадженні демократичних і правових реформ, які наблизили б їх до Європейського Союзу. Війна в Україні та змінний безпековий ландшафт відкрили вікно можливостей для України та Молдови, змусивши ЄС швидко розглянути подані заявки на членство (Вуйко, 2023: 38).

Таким чином, в ЄС продемонстрували знак солідарності та підтримки Україні разом з її громадянам, а також убезпечили Республіку Молдова від перспективи бути сірою зоною з можливим впливом Росії через існуючу енергетичну залежність та розміщення російського військового контингенту на території Придністров'я. Це свідчить про те, що на даному етапі обидві країни знаходяться на одному рівні процесу імплементації євроінтеграційного курсу.

14 грудня 2023 р. було прийнято рішення Європейської Ради про початок переговорів з Україною та Молдовою про вступ до Європейського Союзу, що стало великою перемогою дипломатії обох країн. Європейські країни чітко усвідомлюють, що Україна бажає повернути усі окуповані території, включно з Кримом та Донбасом. У свою чергу Республіка Молдова також прагне

повернути Придністров'я. Таким чином, вступ обох країн до ЄС автоматично означає, що європейські країни будуть змушені вступити в протистояння з Росією на глобальному рівні, ніж навіть на нинішньому етапі.

25 червня 2024 р. офіційно розпочалися переговори щодо вступу України та Молдови до ЄС. Варто визнати, що саме російська агресія щодо України прискорила процес інтеграції обох держав до ЄС, адже дала поштовх до рішучих дій з обох сторін. Так зокрема більшість цивілізованих держав Європи та світу висловлюють співчуття та підтримку народу України, влада якого бачить країну серед європейських держав. У глобальному масштабі російське вторгнення в Україну означає ескалацію суперництва між Заходом та його цінностями та незахідними, неліберальними та авторитарними суб'єктами.

Російсько-українська війна формує нову геополітичну реальність, у якій вступ до ЄС та НАТО є умовою майбутнього державного розвитку і нашої держави, і Республіки Молдова (Нечаєва-Юрійчук, 2024: 37).

Республіка Молдова, так само, як і Україна, відчуває значний російський вплив на внутрішньополітичне життя. Москва традиційно намагається розхитати ситуацію й використати будь які методи для «повернення» Молдови під «російське крило». І останнє повинні забезпечити проросійські політичні сили (Нечаєва-Юрійчук, 2024: 39).

Разом з тим, ключовими рекомендаціями щодо імплементації цінностей ЄС в Україні та Республіці Молдова є продовження реформ та вдосконалення законодавства, яке сприяє розвитку демократії, правам людини, захисту меншин та боротьбі з корупцією; розвиток та підтримка діалогу між європейськими та національними політичними елітами; актуалізація ролі громадянського суспільства у сприянні впровадженню цінностей ЄС.

Завдяки великій міжнародній підтримці України та Молдови, особливо успіхам України у боротьбі проти агресії Росії, за свій суверенітет і загальнодемократичні цінності, Українська та Молдовська держави мають усі шанси на прискорену інтеграцію до європейської спільноти.

Але, не зважаючи на активну євроінтеграцію обох держав, РФ продовжує проводити політику дестабілізації в регіоні, зокрема і в Молдові.

На початку 2024 року було задіяно дві стратегічні карти – придністровську та гагаузьку – для ілюстрації «супротиву» частини населення Республіки Молдова до перспектив її євроатлантичної інтеграції. Лютневе звернення депутатів Придністров'я (Зеленюк, 2024) виявило: 1) повну політичну і економічну залежність Придністров'я від Російської Федерації; 2) позицію Москви щодо цього регіону як елемента в рамках її геополітичних маневрів, що розглядається як «запасний гравець» у глобальній стратегії.

Що стосується Гагаузії, то даний регіон не інтегрувався у 1994 р., коли населення відмовилося від так званої незалежності на користь автономного статусу регіону у складі Республіки Молдова. Однак Кремль традиційно зберігає потужні позиції у регіональних політичних процесах й намагається використати даний фактор на наступних виборах. 21 квітня 2024 р. у Москві було створено політичний блок «Победа», сформований з політичних сил, підконтрольних біглому проросійському олігарху Ілану Шору (Константинов,

2024). Угоду про об'єднання підписала й башкан Гагаузії Євгенія Гуцул, представник І. Шора у Республіці Молдова (Нечаєва-Юрійчук, 2024: 39).

У найбільш загальному вираженні, механізм участі Росії в збройних конфліктах на пострадянському просторі виглядає таким чином:

- розпалювання/підтримка певного внутрішньодержавного / міждержавного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті;
- доведення кризи до стадії збройного протистояння;
- втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («рускоговорящіє», громадяни РФ тощо);
- «заморожування» конфлікту (фактично – недопущення його реального вирішення), маючи на меті збереження впливу на сторони конфлікту через нав'язування різного роду «переговорів», «процесів мирного урегулювання» тощо;
- створення/підтримка в зоні «замороженого конфлікту» політико-територіального утворення, яке позиціонує себе в якості незалежної «республіки»;
- активізація/ескалація збройного конфлікту у потрібний для тиску момент (Кордун, 2021: 60).

За таким «сценарієм» Росія спричинила військові конфлікти і в Україні і в Молдові. Зокрема, ця схожість простежується ще з 2014 р., коли РФ анексувала Крим та почала війну на Сході України. Для порівняння можна взяти Придністров'я та Донбас. Хоча між цими конфліктами є різниця в часі — два десятиліття, їхні основні риси є значною мірою схожими. Обидва конфлікти розпочалися після зміни політичного курсу, коли країни відмовилися від проросійської орієнтації на користь більш незалежної зовнішньої та внутрішньої політики. Російська Федерація, використовуючи ЗМІ та пропаганду, спровокувала хвилю протестів серед місцевих російськомовних громад. У сценаріях як Молдови, так і України російські медіа поширювали страхи серед населення, говорячи про загрози з боку уніатів чи бандерівців, які нібито здійснюють репресії проти російськомовних громад та порушують їхні права. Протестуючі починали самоорганізовуватися, здебільшого під контролем російських кураторів, блокуючи дороги та захоплюючи адміністративні будівлі. З часом риторика протестувальників зміщувалася від вимог збереження прав російськомовних до закликів до федералізації та суверенітету, а згодом – до вимог незалежності або приєднання до Росії. Результат: утворення ще однієї сірої зони та заморожений конфлікт (Руссу, 2018: 68), який для України завершився повномасштабною агресією з боку Росії.

Слід зауважити, що здобуття статусу країни-кандидата на вступ до ЄС жодним чином не є ціллю саме по собі: він лише допомагає країні усвідомити свої проблеми та мобілізуватися для кращої координації та імплементації реформ. При цьому, слід визнати, що надання перспективи членства у випадку балканських країн, окрім Хорватії, не завжди приносило очікувані результати з точки зору реформ (Літра, 2016: 10). Із завершенням Холодної війни головна мета ЄС як інтеграційного проєкту полягала в об'єднанні Європи, розділеної до

того залізною завісою, у поверненні до «Європейського дому» країн Балтії та держав колишнього соцтабору (Парахонський, 2021: 8). На фоні агресії Росії, європейським лідерам варто замислитись над перспективами реформування зовнішньої політики Європейського Союзу на протистояння подібного роду агресіям, оскільки слабку Європу перемогти буде легше, ніж об'єднану і сильну. В іншому випадку ЄС може повторити долю Ліги Націй (Тодоров, 2024: 11).

Україна та Молдова уже довго протидіють російській агресії і вже зазнали чималих втрат, як політичних, економічних і звісно ж людських.

Під час Революції Гідності в Україні (23.11.2013-27.02.2014 рр.), розмах втрат склав 121-800 загиблих, з середньою цифрою втрат 148 чоловік. Військові втрати з боку уряду В. Януковича становили 18 загиблих. Під час подій лютого-травня 2014 р. в Криму, і його загарбання військами Російської Федерації загинуло 6 чоловік, у тому числі військові втрати становили 3 чоловік. Упродовж 2014-2015 рр. під час сутичок, заворушень та терористичних актів в українських містах загинуло, загалом 54 чоловік, у тому числі 1 поліцейський (Лавер, 2018: 418).

Під час проведення Антитерористичної Операції (АТО), протягом 2014-2016 рр., українські втрати (втрати урядових сил, мирного населення, збройних формувань бойовиків), без урахування російських сил – військових формувань та так званих «добровольців», були такими: втрати мирних жителів становили 2 тис. – 10 тис. чоловік з середньою цифрою 5 тис. загиблих, втрати урядових військових формувань – 3.600 – 5.700 чоловік, з середньою цифрою 4.700 загиблих, втрати збройних формувань бойовиків – 2.081 – 3.100 чоловік, з середньою цифрою 3.000 загиблих. Отже, загальний розмах втрат склав 7.681 – 18.800 чоловік, з середньою цифрою втрат 12.700 загиблих. Військові втрати становили 7.700 чоловік (Лавер, 2018: 418). З початком повномасштабного вторгнення втрати України за різними інформаційними джерелами є дуже великими.

На відміну від України Молдова, включно з її регіоном Придністров'я, не має спільного кордону з Росією (Зеленюк, 2024). Можливо саме цей фактор зумовив той факт, що російська агресія була спрямована на Україну, а не на Молдову.

Щодо Придністровського конфлікту, то предметом конфлікту є суверенітет Придністровської Молдавської Республіки, хоча треба зауважити, що юридично на території ПМР здійснюється молдовський суверенітет, а фактично суверенітет самопроголошеної республіки, яка має всі атрибути державності. Виявлення предмета соціального конфлікту – досить складна розумова операція. Мається на увазі те, що його учасники, як правило, приховують від громадськості предмет свого соціального конфлікту через моральні (непристойно) чи політичні інтереси. У цьому руслі необхідно звернути увагу на рольову поведінку учасників конфлікту, вони поділяються на: протиборчих, підбурювачів, організаторів, союзників (пособників, співучасників), очевидців, жертв, посередників, суддів. Учасники конфлікту поведуться у залежності від тієї ролі, що вони обрали собі чи яка випала їм випадково (Вайнраух, 2007: 79).

Незважаючи на те, що Молдова сама постраждала від російської агресії, в країні існують сильні проросійські настрої, які накладаються на незадоволення корупцією та бідністю, і які вміло використовує російська пропаганда (Гарань, 2015). Москва використовує свою п'яту колону для розпалювання ворожнечі серед правлячих кіл країни з метою дестабілізації.

Придністровський конфлікт на офіційному рівні перебуває у стані замороженого, оскільки всі залучені сторони, включно з Росією, підписали угоду про його врегулювання. Однак Росія не виконала своїх зобов'язань відповідно до Стамбульської угоди, що стало яскравим сигналом для міжнародної спільноти про ненадійність угод з цією країною. Уряд Республіки Молдова протягом десятиліть не ризикував нагадувати про невиконання цих зобов'язань, оскільки чисельність молдавської армії значно поступається чисельності російського військового контингенту, розміщеного в Придністров'ї. До того ж, населення Придністровської Молдавської Республіки має проросійські настрої, що зумовлює побоювання уряду Кишинєва: у разі ескалації конфлікту та проведення референдуму, ці території можуть бути втрачені для Молдови (Кузнець, 2024: 1252).

Зі свого боку Україна спільно з ЄС намагалась залагодити Придністровський конфлікт дипломатичним шляхом. Основні положення позиції України на переговорах та загалом у процесі врегулювання Придністровського конфлікту: – відновлення територіальної цілісності Республіки Молдова; – надання Придністров'ю особливого статусу, який реально забезпечуватиме високий рівень самоврядування, відповідний захист прав людини в регіоні, право на самовизначення у випадку втрати Республікою Молдова своєї міжнародної правосуб'єктності як незалежної та суверенної держави; – врегулювання всіх проблемних питань між Кишинівом та Тирасполем без застосування силових методів, шляхом переговорів (Пінцак, 2008).

Іншими важливими умовами негайного припинення війни Україна вважала: врегулювання конфлікту мирними політико-дипломатичними засобами та недопустимість застосування насилля ворогуючими сторонами (Кучик, 2011: 9). Однак Москва розуміє тільки мову сили, на рівні дипломатії вона підпише і скаже що завгодно, проте ніколи не дотримається своїх зобов'язань як це не раз було в історії.

Від початку російської агресії проти України продовження військової присутності Росії в Придністров'ї стає додатковим фактором безпекових загроз як для України, так і всього Чорноморського регіону. Необхідно переформатувати та суттєво інтернаціоналізувати наявний «миротворчий» механізм за рахунок виведення російського військового контингенту та розгортання Місії міжнародних цивільних спостерігачів (Лоссовський, 2021: 62).

Таким чином, можна стверджувати, що агресивна політика Росії спрямована на роз'єднання та дестабілізацію східноєвропейського регіону, зокрема України та Республіки Молдова. Однак в обох випадках Москві не вдалося гібридними методами схилити країни на свій бік і зрештою Кремль

вдався до силових методів, проте, такі дії лиш консолідували політичні сили обох країн і створили передумови до посилення співпраці потенційної перспективи вступу в ЄС.

Висновки. Агресивна політика Росії стала одним із ключових факторів, що стимулювали процес євроінтеграції України та Республіки Молдова. Внаслідок збройної агресії та геополітичного тиску з боку Росії, обидві країни змушені були переглянути свої зовнішньополітичні орієнтири та зробити стратегічний вибір на користь інтеграції з Європейським Союзом. Російська агресія виступила каталізатором для зміцнення європейських прагнень, сприяючи консолідації внутрішньополітичних сил, формуванню нової національної ідентичності та прискоренню реформ, орієнтованих на європейські стандарти. У свою чергу, підтримка ЄС та міжнародної спільноти в умовах конфліктів і загроз з боку Росії виступає важливим елементом у процесі інтеграції обох країн до європейського простору. Україна та Молдова мають високі шанси реалізувати свій зовнішньополітичний план – вступ до Європейського Союзу, адже саме цей крок забезпечить демократизацію усіх сфер життя громадян та дозволить поєднатися з європейською спільнотою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Вайнраух, 2007 – Вайнраух О. Головні принципи і механізми розв'язання міжетнічних конфліктів у контексті євроінтеграційних процесів // *Актуальні аспекти реалізації євроінтеграційних прагнень України* : збірник наук. праць за матер. наук.-практ. конф. м. Ужгород, 29-30 листопада 2007 р. Ужгород, 2007. Вип. 9. С. 78-93.
- Вуйко, 2023 – Вуйко А. Основні етапи формування євроінтеграційного курсу України та Молдови: порівняльна характеристика // *Грані*. 2023. Вип. 27(6). С. 33-42.
- Гарань, 2015 – Гарань О. Придністров'я–Гагаузія–Крим–Донбас. Гарань про больові точки Молдови та України // *Українська правда*. 2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://blogs.prawda.com.ua/authors/haran/5664299a36e33/>
- Зеленюк, 2024 – Зеленюк Х. Придністров'я звернулося до Путіна: просять захистити від Молдови, але про приєднання до Росії не згадали // *TCH.ua*. 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://tsn.ua/exclusive/pridnistrov-ya-zvernulosya-do-putina-prosyat-zahistiti-vid-moldovi-ale-pro-priyednannya-do-rosiyi-ne-zgadali-2523994.html>
- Константинов, 2024 – Константинов С. Проросійські сили Молдови у Москві об'єдналися під брендом «Победа» // *Дзеркало тижня*. 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/europe/prorosijskisili-moldovi-u-moskvi-objednalisja-pid-odnim-brendom-pobjeda.html>
- Кордун, 2021 – Кордун О. Збройні конфлікти та невизнані «республіки» як інструменти впливу Росії на пострадянські країни // *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 4. С. 54-73.
- Кузнець, 2024 – Кузнець Т., Гордієнко В. Витоки Придністровського конфлікту // *Наукові перспективи*. 2024. № 12(30). С. 1247-1255.
- Кучик, 2011 – Кучик О., Цебенко О. Участь України у врегулюванні етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі // *Вісник Львівського університету*. 2011. Вип. 28. С. 3-12.
- Лавер, 2018 – Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX-XXI століттях (1900-2016 рр.): статистичне дослідження: монографія. Вид. 2. Ужгород : ДВНЗ УжНУ, 2018. 757 с.
- Літра, 2016 – Літра Л. Чхквдзе І. Перспектива членства в ЄС для Грузії, Молдови та України: неможлива, забута чи прихована? Київ : ІСП, 2016. 19 с.
- Лоссовський, 2021 – Лоссовський І. Придністровське врегулювання: внесок України та досвід для деокупації Донбасу // *Стратегічна панорама*. 2021. № 1-2. С. 48-64.
- Нечаєва-Юрійчук, 2024 – Нечаєва-Юрійчук Н. Вибори-2024 як виклик європейській інтеграції (на прикладі Грузії та Республіки Молдова) // *ЄС – Східне партнерство в умовах геополітичних змін і безпекових викликів: можливості та нові формати співпраці*: матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф. м. Чернівці, 6-7 червня 2024 р. / Українська асоціація викладачів і дослідників Європейської інтеграції. Київ, 2024. С. 37-41.
- Парахонський, 2021 – Парахонський Б., Яворська Г. Дестабілізація Європи: гібридна війна РФ // *Національний інститут стратегічних досліджень. Стратегічна панорама*. Київ, 2021. №1-2. С. 5-29.
- Пінцак, 2008 – Пінцак В. Політика України щодо врегулювання Придністровського конфлікту (аналіз наукових студій) // *Віче*. 2008. № 5-6. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://veche.kiev.ua/journal/868/>
- Руссу, 2018 – Руссу Р. Загрози та виклики перед молодими європейськими країнами у нових міжнародних

умовах на прикладі України та Республіки Молдова // *Modern Historical and Political Issues*. 2018. Vol. 37-38. Pp. 64-72.

Тодоров, 2024 – Тодоров І. Східне партнерство в контексті російсько-української війни // *ЄС – Східне партнерство в умовах геополітичних змін і безпекових викликів: можливості та нові формати співпраці*: матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф. м. Чернівці, 6-7 червня 2024 р. / Українська асоціація викладачів і дослідників Європейської інтеграції. Київ, 2024. С. 10-13.

REFERENCES

Vainraukh, 2007 – Vainraukh O. Holovni pryntsypy i mekhanizmy rozv'iazannia mizhetnichnykh konfliktiv u konteksti yevrointehratsiinykh protsesiv [Main principles and mechanisms for resolving interethnic conflicts in the context of European integration processes] // *Aktualni aspekty realizatsii yevrointehratsiinykh prahnen Ukrainy* : zbirnyk nauk. prats za mater. nauk.-prakt. konf. m. Uzhhorod, 29-30 lystopada 2007 r. Uzhhorod, 2007. Vyp. 9. S. 78-93 [in Ukrainian].

Vuiko, 2023 – Vuiko A. Osnovni etapy formuvannia yevrointehratsiinoho kursu Ukrainy ta Moldovy: porivnialna kharakterystyka [The main stages of the formation of the European integration course of Ukraine and Moldova: comparative characteristics] // *Hrani*. 2023. Vyp. 27(6). S. 33-42 [in Ukrainian].

Haran, 2015 – Haran O. Prydnistrovia–Hahauziia–Krym–Donbas. Haran pro bolovi tochky Moldovy ta Ukrainy [Transnistria–Gagauzia–Crimea–Donbas. Garan on the pain points of Moldova and Ukraine] // *Ukrainska pravda*. 2015. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/5664299a36e33/> [in Ukrainian].

Zeleniuk, 2024 – Zeleniuk Kh. Prydnistrovia zvernulosia do Putina: prosiat zakhystyty vid Moldovy, ale pro pryednannia do Rosii ne zghadaly [Transnistria appealed to Putin: they ask for protection from Moldova, but they did not mention joining Russia] // *TSN.ua*. 2024. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://tsn.ua/exclusive/pridnistrov-ya-zvernulosya-do-putina-prosyat-zahistiti-vid-moldovi-ale-pro-priyednannya-do-rosiyi-ne-zgadali-2523994.html> [in Ukrainian].

Konstantynov, 2024 – Konstantynov S. Prorosiiski syly Moldovy u Moskvi obiednalisia pid brendom «Pobeda» [Pro-Russian forces of Moldova in Moscow united under the brand «Pobeda»] // *Dzerkalo tyzhnia*. 2024. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://zn.ua/ukr/europe/prorosijski-sili-moldovi-u-moskvi-objednalisja-pid-odnim-brendom-pobjeda.html> [in Ukrainian].

Kordun, 2021 – Kordun O. Zbroini konflikty ta nevyznani «respubliky» yak instrumenty vplyvu Rosii na postradianski krainy [Armed conflicts and unrecognized republics» as instruments of Russia's influence on post-Soviet countries] // *Problemy vsesvitnoi istorii*. 2021. № 4. S. 54-73 [in Ukrainian].

Kuznets, 2024 – Kuznets T., Hordiienko V. Vytoky Prydnistrovskoho konfliktu [Origins of the Transnistrian conflict] // *Naukovi perspektyvy*. 2024. № 12(30). S. 1247-1255 [in Ukrainian].

Kuchyk, 2011 – Kuchyk O., Tsebenko O. Uchast Ukrainy u vrehuliuvanni etnopolitychnykh konfliktiv na postradianskomu prostori [Ukraine's participation in the settlement of ethno-political conflicts in the post-Soviet space] // *Visnyk Lvivskoho universytetu*. 2011. Vyp. 28. S. 3-12 [in Ukrainian].

Laver, 2018 – Laver O. Viiny ta narodonaselennia krain svitu u XX-XXI stolittiakh (1900-2016 rr.): statystychnе doslidzhennia [Wars and the population of the countries of the world in the XX-XXI centuries (1900-2016): a statistical study]. Monohrafiia. Vyd. 2. Uzhhorod : DVNZ UzhNU, 2018. 757 s [in Ukrainian].

Litra, 2016 – Litra L. Chkhikvadze I. Perspektyva chlenstva v YeS dlia Hruzii, Moldovy ta Ukrainy: nemozhlyva, zabuta chy prykhovana? [The prospect of EU membership for Georgia, Moldova and Ukraine: impossible, forgotten or hidden?]. Kyiv : ISP, 2016. 19 s [in Ukrainian].

Lossovskiy, 2021 – Lossovskiy I. Prydnistrovske vrehuliuvannia: vnesok Ukrainy ta dosvid dlia deokupatsii Donbasu [Transnistrian settlement: Ukraine's contribution and experience for the de-occupation of Donbas] // *Stratehichna panorama*. 2021. № 1-2. S. 48-64 [in Ukrainian].

Nechaieva-Yuriichuk, 2024 – Nechaieva-Yuriichuk N. Vybery-2024 yak vyklyk yevropeiskii intehratsii (na prykladi Hruzii ta Respubliky Moldova) [Elections-2024 as a challenge to European integration (using the example of Georgia and the Republic of Moldova)] // *YeS – Skhidne partnerstvo v umovakh heopolitychnykh zmin i bezpekovykh vyklykiv: mozhlyvosti ta novi formaty spivpratsi: materialy Mizhnarodn. nauk.-prakt. konf. m. Chernivtsi, 6-7 chervnia 2024 r.* / Ukrainska asotsiatsiia vykladachiv i doslidnykiv Yevropeiskoi intehratsii. Kyiv, 2024. S. 37-41 [in Ukrainian].

Parakhonskyi, 2021 – Parakhonskyi B., Yavorska H. Destabilizatsiia Yevropy: hibrydna viina RF [Destabilization of Europe: Russia's hybrid war] // *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Stratehichna panorama*. Kyiv, 2021. №1-2. S. 5-29 [in Ukrainian].

Pintsak, 2008 – Pintsak V. Polityka Ukrainy shchodo vrehuliuvannia Prydnistrovskoho konfliktu (analiz naukovykh studii) [Ukraine's policy on the settlement of the Transnistrian conflict (analysis of scientific studies)] // *Viche*. 2008. № 5-6. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://veche.kiev.ua/journal/868/> [in Ukrainian].

Russu, 2018 – Russu R. Zahrozy ta vyklyky pered molodymy yevropeiskymy krainamy u novykh mizhnarodnykh umovakh na prykladi Ukrainy ta Respubliky Moldova [Threats and challenges facing young European countries in new international conditions using the example of Ukraine and the Republic of Moldova] // *Modern Historical and Political Issues*. 2018. Vol. 37-38. Pp. 64-72 [in Ukrainian].

Todorov, 2024 – Todorov I. Skhidne partnerstvo v konteksti rosiisko-ukrainskoi viiny [Eastern Partnership in the

context of the Russian-Ukrainian war] // *YeS – Skhidne partnerstvo v umovakh heopolitychnykh zmin i bezpekovykh vyklykiv: mozhlivosti ta novi formaty spivpratsi: materialy Mizhnarodn. nauk.-prakt. konf. m. Chernivtsi, 6-7 chervnia 2024 r. / Ukrainska asotsiatsiia vykladachiv i doslidnykiv Yevropeiskoi intehratsii. Kyiv, 2024. S. 10-13 [in Ukrainian].*

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325593

УДК 351.82(410)«1945/1979»](045)

Лариса ФИЦИК,
orcid.org/0000-0001-5953-2018
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
Larysa_fytsyk@ukr.net

Ігор ФИЦИК,
orcid.org/0000-0003-0035-6376
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальних та правових дисциплін
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
Fytsykigor@gmail.com

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – 1979 РР.): ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

У статті за допомогою використання методу системного аналізу розглядаються теоретичні підходи до державного регулювання економіки та їх практичне застосування на прикладі народного господарства післявоєнної Великобританії (1945 – 1979 рр.). Зазначається, що концепція державного регулювання економіки стала домінуючою в економічній політиці Великої Британії, а державне втручання в господарські процеси відбувалося шляхом використання різноманітних важелів прямого та опосередкованого впливу. Акцентована увага на тому, що практика державного регулювання економіки за часів каденції лейбористських урядів полягала у розробці та впровадженні заходів економічної політики, яка передбачала комплексне використання механізмів планування, прямого та непрямого втручання в економічні процеси та форсованого розвитку НТП. Встановлено, що практика регулювання державою господарських процесів виявилася загалом ефективною. Зроблено висновок, що досвід структурної перебудови народного господарства Великобританії у післявоєнний період може бути використаний в сучасній Україні, економіка якої зруйнована та потребуватиме активних заходів державного втручання.

Ключові слова: державне регулювання, економіка, Великобританія, післявоєнний період, лейбористи, націоналізація, планування.

Larysa FYTSYK,
PhD in History,
Associate Professor of the World History
and Teaching Methodologies Department of
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
Larysa_fytsyk@ukr.net

Ihor FYTSYK,
PhD in Philosophy,
Associate Professor of the Department of Social and Legal Disciplines
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
Fytsykigor@gmail.com

STATE REGULATION OF THE UK ECONOMY IN THE POST-WAR PERIOD (1945-1979): THEORY AND PRACTICE

The article uses a comprehensive, systematic method to examine theoretical approaches to the State regulation of the economy and their practical application on the example of the national economy of post-war Great Britain (1945-1979). It is revealed that the concept of state regulation of the economy became dominant in the economic policy of Great Britain, and the state intervention in economic processes was carried out through the use of various instruments.

The article emphasises that the practice of state economic regulation during the tenure of post-war Labour governments involved the development and implementation of economic policy measures that encompassed a comprehensive use of both direct and indirect mechanisms of economic influence, as well as the accelerated development of the Scientific and Technological Revolution (STR). It has been established that Labour cabinets sought to modernise the British economy through dirigisme methods.

It is found that the levers of direct involvement of the state in the economy were the nationalisation of key sectors of the British economic system, which resulted in the creation of an influential public sector in the country's economy, as well as its planning and forecasting. Indirect (mediated) state influence on economic processes was carried out through the mechanisms of the fiscal and monetary systems.

It is emphasised that the methods and approaches to the regulation of the economic sphere by Labour governments in 1945-1979 differed significantly. In particular, it is established that from the second half of the 40s - the first half of the mid-50s, the Labour Party's theory and practice of state regulation focused on the problems of balance of payments and inflation control, and from the mid-to-late 1950s, the focus shifted toward more long-term objectives, such as accelerating economic growth and improving the economic structure, particularly through indicative planning.

It has been established that during the tenure of the first post-war Labour government, led by Clement Attlee, a series of socio-economic reforms were implemented, laying the foundation for a welfare state in the United Kingdom. The subsequent transformation of Labour's economic doctrine, through the refinement and expansion of previously established approaches to the state's role in the economy, took place during the governments of Harold Wilson and James Callaghan. It has been determined that the dominance of the concept of state economic regulation and the large-scale implementation of economic functions by the government continued until the early 1970s.

It is concluded that the practice of active state regulation of economic processes proved to be generally effective. The experience of structural economic transformation in post-war Britain under state leadership, along with the successful implementation of social policies, could serve as a valuable model for post-war Ukraine, whose economy has been devastated and requires significant government intervention.

Key words: government regulation, economy, Great Britain, post-war period, Labour, nationalization, planning.

Постановка проблеми. Ринкова економіка ґрунтується на неплановому, неконтрольованому реагуванні окремих виробників та корпорацій на запити і купівельну спроможність споживачів. Але в сучасних умовах виникає питання, наскільки ринковий механізм є самодостатнім, чи є потреба його регулювати, і якщо так, то якими мають бути масштаби впливу, щоб, у результаті, були задоволені потреби суспільства. Як зазначав Д. Гелбрейт, державне втручання є вкрай важливим та вирішальним для ефективної роботи самої економічної системи (Гелбрейт, 2003: 91). Це стало очевидним після «Великої депресії» 1929-1933 рр., коли ринкова економічна система показала свою ефективність в межах жорстких правил поведінки.

У результаті глобальної економічної кризи, яку ми нині спостерігаємо, призупиняється тривала тенденція до лібералізації ринків, та настає новий період активного впливу держави на економіку. Тому особливої актуальності актуальною набуває проблема вивчення доцільності та масштабів державного втручання у господарські процеси, та оцінка його ефективності у різні історичні періоди. У цьому контексті викликає інтерес досвід державного регулювання економіки високорозвинутих країн у кризові періоди їх розвитку, зокрема вивчення тих важелів та механізмів впливу держави на процеси адаптації народного господарства Великобританії, які виявилися дієвими у подоланні

руйнівних наслідків Другої світової війни. Досвід структурної перебудови економіки Великої Британії під егідою держави у післявоєнний період може бути використаний і для відбудови народного господарства України, знекровленого тривалими військовими діями.

Аналіз досліджень. Проблема державного втручання в економіку провідних країн світу після завершення Другої світової війни неодноразово піднімалася в економічній та історико-економічній літературі. Однак, аналіз сучасних досліджень свідчить про те, що більшість праць на вказану тематику була опублікована не істориками, а економістами. Серед публікацій зарубіжних істориків, присвячених загальним проблемам післявоєнної відбудови Великобританії, варто назвати монографії Д. Коутса (Coates, 1975), К. Кросленда (Crosland, 1956), С. Філдінга (Fielding, 2002), присвячені економічній політиці лейбористської партії. Проблеми державного регулювання ключових секторів британської промисловості піднімалися у статтях Г. Віндера (Winder, 1961) та К. Шмітгофа (Schmitthoff, 1951). Роль держави у процесах післявоєнної структурної перебудови економіки країни знайшли відображення і у працях радянських істориків М. Волкова (Волков, 1965), С. Перегудова (Перегудов, 1975), та Є. Хесіна (Хесін, 1979).

Сучасна історіографія проблеми представлена невеликою кількістю праць, і це, в основному, публікації у періодичних виданнях. Серед них варто назвати розвідку Г. Алпатової, присвячену теоретичному обґрунтуванню соціальної політики Великобританії у другій половині 40-х рр. ХХ ст. (Алпатова, 2009), та статтю І. Хіклі, у якій її автор аналізує різноманітні інструменти та підходи лейбористського уряду Г. Вільсона до державного регулювання економіки Великої Британії у 60 – 70-х рр. (Хикля, 2005). В сучасній українській історичній науці вказана проблема не стала предметом спеціальних досліджень. З останніх публікацій певний інтерес з методологічної точки зору викликає лише розвідка В. Небрат, присвячена історико-економічним дослідженням досвіду повоєнної відбудови народного господарства провідних країн (Nebrat, 2022).

З огляду на лакуни, які існують в історико-економічній науці, зокрема, у контексті вивчення методів та інструментів впливу держави на економічні процеси у післявоєнній Великобританії, перспективною для українських істориків має стати дослідження практики реконструкції господарства цієї країни у контексті економічних та соціальних реформ. На часі є не лише поява окремих публікацій із зазначеної тематики, але й монографічних досліджень. Їх результати будуть корисними для вивчення та врахування позитивного історичного досвіду Великої Британії у процесі повоєнного відновлення економіки України.

Мета статті. Метою дослідження є комплексний аналіз теоретичних концепцій державного регулювання економіки Великобританії у повоєнний період та практичне впровадження механізмів їх реалізації у період каденцій лейбористської партії у період з 1945 до 1979 рр.

Виклад основного матеріалу. Повоєнний розвиток більшості країн Європи до 70-х років ХХ ст. відбувався, як правило, за так званою соціал-

реформістською моделлю економіки. Влада перебувала у руках соціал-демократичних партій, а їхня ідеологія відповідала умовам повоєнного часу та вимогам широких народних мас: державний захист від безробіття та найширша участь держави у створенні умов для економічного зростання. Концепція державного регулювання стала домінуючою в економічній політиці Великобританії, яка вже мала після завершення Другої світової війни більше ніж сторічний досвід масштабної реалізації економічної та соціальної функцій держави, для якого склалися об'єктивні передумови.

Наслідки війни мали величезний вплив не лише на рівень життя широких верств населення, але й на їхній світогляд, який ще з довоєнного часу ґрунтувався на уявленнях про соціальну справедливість та необхідність державного контролю над ринковим механізмом. Як зазначає С. Філдінг, багато британців пов'язували завершення військових дій з надіями на зростання свого добробуту: збільшення пенсій та соціальних допомог, поліпшення якості освітніх та медичних послуг, створення нових робочих місць у реальному секторі економіки (Fielding, 2002:54). Спостерігалось, зокрема, і зростання симпатій до ідеалу соціальної держави, концепція якої була розроблена ще Л. фон Штайном у середині XIX ст. Її теоретичне обґрунтування відбулося у першій половині XX ст. у працях видатного англійського економіста Джона Мейнарда Кейнса (1883-1946), який доводив необхідність впровадження дієвого механізму державного втручання у ринкову економіку з метою запобігання економічним кризам та безробіттю. Вчений був переконаний, що підвищення добробуту населення відбувається шляхом залучення механізмів перерозподілу доходів між соціальними групами (Кейнс, 1999).

Дж. Кейнс одним із перших усвідомив, що держава має набагато більший обсяг інформації порівняно з окремими індивідами, стверджуючи, що це дає їй право втручатися у ринкові відносини. Кейнсіанська теорія базувалася на активному державному регулюванні економічних процесів, а її інструментами стали бюджетно-податкові та грошово-кредитні важелі впливу, які виявилися більш ефективними у період подолання наслідків «Великої депресії», аніж приватна ініціатива суб'єктів ринку (Економічна політика, 2004; Шамбровський, 2013).

Державне макроекономічне регулювання залишалося актуальним і в післявоєнний період. Особливого поширення у тогочасному політикумі Великобританії набули ідеї про необхідність уникнення соціальних потрясінь, зокрема масового безробіття. Так, С. Філдінг зауважував, що держава має реалізовувати одну зі своїх основних функцій, - соціальну, дбаючи про матеріальний добробут громадян, і звертаючи особливу увагу на тих, хто потребував соціального захисту (Fielding, 2002: 58). Тому необхідно було здійснювати регулюючий вплив на економіку, забезпечуючи насамперед захист економічних і соціальних прав людини.

Зазначимо, що післявоєнна доба для Великобританії була дуже складним періодом, за якого країна намагалася оговтватися після жахливих руйнувань. Ситуація в економіці була катастрофічною: за роки Другої світової було втрачено 25% національного багатства, суттєво знизився обсяг промислової

продукції (у 1946 р. він становив 90% від рівня 1937 р.), частка Великої Британії у світовому експорті у 1947 р. становила всього 11% (Лортикян, 1999). В таких умовах потрібно було приймати рішучі заходи щодо економічного відродження, і їх запропонували представники лейбористської партії, які прийшли до влади після перемоги на парламентських виборах 1945 року.

Клемент Річард Еттли, який очолив уряд лейбористів у 1945 – 1951 рр., на початку своєї діяльності запропонував програму стабілізації економіки під назвою «Обличчям до майбутнього», у якій поставив за мету відновлення економіки країни шляхом активного державного втручання у господарські процеси, використовуючи інструменти як та прямого, так і опосередкованого впливу. Одним із важелів прямого втручання держави, які анонсувала лейбористська партія, стала націоналізація частини промислових підприємств. У декларації партії під назвою «Давайте подивимося у майбутнє: Декларація трудової політики для розгляду нації» підкреслювалося, що саме за рахунок націоналізації держава має отримати провідні позиції у британській господарській системі та створить передумови для її ефективного функціонування (Let Us Face, 1945). Зазначимо, що ключовою у програмних завданнях партії стала теза про поступове підвищення питомої ваги державної власності в умовах збереження змішаної економіки (Coates, 1975: 44).

Саме у період каденції кабінету К. Еттли розпочалася націоналізація ключових секторів британської господарської системи. Так, уже у 1945 - 1948 рр. об'єктами державної власності стали банківська система країни, радіо та телеграф, електроенергетична промисловість (Волков, 1965: 72). У державну власність перейшли вугільна та газова галузі, транспорт, металургія, та ряд інших важливих секторів британської економіки (Schmitthoff, 1951:558).

Варто зазначити, що націоналізація здійснювалася не примусово, а шляхом укладання угод із власниками, яким виплачувалася солідна компенсація, а також гарантувався річний дохід з частини прибутку націоналізованих об'єктів. (Лортикян, 1999:148). Так, Г. Віндер зазначає, що прямі виплати власникам тільки видобувних підприємств за «Актом про націоналізацію вугільної промисловості», у 1946 р. склали 154, 66 млн. фунтів стерлінгів (Winder, 1961).

Загалом у державну власність за період 1945 – 1951 рр. перейшло близько 20% виробничих потужностей Великобританії .

З точки зору лейбористів, націоналізація мала забезпечити справедливий розподіл доходів і повну зайнятість, а також підвищити соціальний статус індустріальних робітників та покращити умови їхньої праці (Перебудов, 1975: 67). Паралельно з націоналізацією створювалася система державного регулювання економіки. Разом з тим у рамках нового господарського ладу, що формувався (змішаної економіки), залишалося місце і для приватного підприємництва, яке жорстко контролювалося суспільством.

Розпочинаючи реалізацію політики державного регулювання та планування англійської економіки, перший післявоєнний лейбористський уряд взяв за основу теоретико-методологічні положення Дж. М. Кейнса, зокрема, його програму стимулювання інвестицій. Одним із засобів нової економічної

політиків лейбористів стали інструменти прямого державного впливу на економіку, зокрема, її планування та прогнозування. З цією метою було створено два планових органи: Раду національних інвестицій та Комітет емісії капіталів (Лортикян, 1999:149). Перший мав здійснювати контроль та регулювання капіталовкладень у націоналізовані галузі промисловості та контроль за виплатою компенсацій власникам підприємств. Другий виконував функції контролю за випуском цінних паперів, здійснював регулювання та планування діяльності приватних підприємців, та стимулював інвестиційний капітал у різні сфери економіки. Запроваджувалася також і посада головного плановика для узгодження діяльності економічних міністерств (Crosland, 1956: 322).

У 1946 р. уряд створив Планове економічне управління, яке розробляло річні плани у формі кон'юнктурних прогнозів, а згодом стало ухвалювало документи і на середньострокову перспективу. Таким, зокрема, став чотирирічний план розвитку народного господарства Великобританії на 1949 - 1952 рр., який мав забезпечити макроекономічну рівновагу на ринку шляхом стимулювання інвестицій. У 1947 р. була прийнята чотирирічна програма і для розвитку аграрного сектора, за якою передбачалися субсидії фермерам для здійснення заходів щодо підвищення врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності скотарства (Лортикян, 1999:150). За рахунок таких заходів лейбористський уряд намагався здійснити реформування післявоєнної британської економіки.

У той же час лейбористи реалізовували на практиці і програму своїх соціальних реформ: впроваджували та розширювали безкоштовну систему охорони здоров'я, стимулювали житлове будівництво, скасовували антипрофспілкові закони. Кабінет К. Еттли велику увагу також приділяв проблемам регулювання ринку праці в країні та реалізації активних заходів у соціальній сфері. Зокрема, було створено Національний фонд страхування, який забезпечував виплату допомоги від хвороби, нещасних випадків, втрати працездатності, при народженні дитини. Він також надавав допомогу безробітним та сплачував громадянам пенсії за віком (Addison, 1994: 72).

Знаковою подією у післявоєнній Великобританії стала розбудова системи безкоштовної системи охорони здоров'я. Страхові фонди поповнювалися завдяки оподаткуванню, нужденним надавали догляд і послуги безкоштовно або зі значними пільгами (Хесин, 1979: 201). Отже, стало очевидним, що система соціального забезпечення мала ознаки перерозподілу ресурсів між заможними та менш забезпеченими верствами населення та набула національного масштабу.

За словами прем'єр-міністра Еттли, політика, яку проводив його кабінет, була спрямована на формування у країні такої системи, яка поєднувала б індивідуальну свободу з плановою економікою, демократію із соціальною справедливістю (Перегудов, 1975: 319). Однак, на думку Л. Дідківської, участь держави у реалізації соціальної політики була швидше опосередкованою, оскільки вона реалізовувала спрямовувала недержавне фінансування

фінансових потоків на соціальні потреби, а від отриманих доходів формувала ринкову інфраструктуру (Дідківська, 2023:30)

Значний вплив на формування повоєнної концепції соціальної політики держави мав вчений-економіст, соціальний реформатор та представник фабіанства, голова Комітету соціального страхування та споріднених послуг Великої Британії У. Беверідж, відомий своїми працями «Планування за соціалізму» та «Економічна теорія повної зайнятості». Запровадження нової системи соціального захисту Беверідж розглядав у контексті кейнсіанської макроекономічної політики (Beveridge, 1936; 1944). Зазначимо, що вчений на початку Другої світової війни тісно співпрацював з Дж. М. Кейнсом та поділяв його погляди. Ідеї соціальної справедливості, які отримали широке розповсюдження в Англії у період війни, надихнули післявоєнний лейбористський уряд провести соціальне реформування у країні майже у повній відповідності з планом Беверіджа, а створену в результаті економічну систему економісти згодом охарактеризували як «капіталістичну державу загального благоденства Кейнса-Беверіджа» (Алпатова, 2009:95).

Ліберальна модель соціальної держави, орієнтована на забезпечення свободи та рівності можливостей, економічної ефективності та відповідальності підприємницької діяльності, високої продуктивності праці, досягнення особистого успіху, стали результатом застосування на практиці двох основних концепцій. Крім фабіанства, що проголосив парламентський шлях до соціалізму та поступове усупільнення ключових галузей економіки, соціально-економічна політика лейбористського уряду базувалася на ідеях соціальних лібералів Джона Мейнарда Кейнса та Вільяма Беверіджа. З того часу, - як зазначає С. Філдінг,- кейнсіанство перетворилося на одну з важливих складових частин ідейно-теоретичного надбання ЛПВ (Fielding, 2002:21).

За роки свого правління (1945-1951) третьому лейбористському кабінету на чолі з Еттли вдалося здійснити цілу низку соціально-економічних перетворень, які, у результаті, заклали у Великій Британії фундамент соціальної держави. Проведені реформи були спрямовані насамперед на максимальне сприяння загальному зростанню ефективності народного господарства країни. Так, уже станом на 1948 р. промисловості Великобританії вдалося перевищити довоєнний рівень виробництва продукції, а у результаті виконання ухваленої урядом у 1947 р. чотирирічної програми розвитку сільськогосподарського виробництва було досягнуто суттєвого збільшення показників випуску продукції аграрного сектора

(История, 1998:92). Загалом, до початку 50-х рр. лейбористам в основному вдалося відновити довоєнний економічний потенціал країни.

На думку представника правого крила лейбористської партії К. Кросленда, після реформ 1945-1951 рр. Великобританія вступила у нову стадію капіталізму- посткапіталізм, за якого господарська влада переходить від приватних власників до менеджерів. Політик підкреслював, що посткапіталістичне суспільство лейбористи розуміли як перехідний до соціалізму лад, у якому важливу роль відіграє державне втручання в економіку, забезпечуються висока зайнятість, зростає рівень життя населення,

збільшується частка середнього класу в його соціальній структурі, а конкуренція поступово замінюється співпрацею (Crosland, 1956: 38 -39).

Економічна політика, яку проводив тогочасний уряд лейбористів, була спрямована на створення так званої «держави добробуту». Для стабілізації економіки та зменшення циклічних коливань кабінет Еттли прагнув використати всі засоби державного регулювання (Алпатова, 2009: 94). Також було створено умови, за яких держава підтримувала високі темпи зростання виробництва та можливу повну зайнятість населення. Ряд заходів застосовувалося для розширення попиту на товари, послуги, робочу силу, збільшуючи для цього державні витрати відповідно до кейнсіанських рецептів управління економікою (Баклан, 2020:155). Створення британської держави добробуту вже на початку 50-х рр. ХХ ст. завершило цикл реформ, розпочатих ще у першій половині ХІХ ст., та стало одним із прикладів кардинальних нововведень у систему соціального захисту громадян.

Однак, на фоні загострення у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. економічних проблем, у результаті яких до влади в країні знову повернулися консерватори, особливого значення набула розробка концепції економічної політики, яка відповідала б новим процесам в економіці, які, зокрема, характеризувалися необхідністю посилення державного втручання. Потрібно було і теоретичне обґрунтування його меж. Як зазначає І. Хікля, «...його ефективність мала бути вищою за результативність старих лейбористських моделей та механізмів управління британською економічною системою» (Хікля, 2005: 116). Тому особливістю чергового етапу теоретичної еволюції лейборизму стало переміщення уваги держави із соціальної на економічну проблематику.

Такій зміні акцентів сприяло і формування нових підходів до регулювання господарської сфери. Так, якщо з другої половини 40-х до середини 50-х рр. основна увага в теорії та практиці державного регулювання лейбористів приділялася проблемам відповідності платіжного балансу та стримуванню інфляції, то з середини - другої половини 50-х рр., у кризових умовах виникла потреба поєднання регулювання платіжного балансу та інфляції з вирішенням довгострокових системних завдань: підвищення темпів економічного зростання та вдосконалення структури економіки за рахунок індикативного планування (Хікля, 2005:117). Паралельно запроваджувалися й модернізовані концепції кредитно-грошового регулювання, зокрема, теорія «політики доходів» некейнсіанців (Шамбровський, 2013: 37).

Відданість ідеї державного регулювання економічних процесів наочно продемонстрував уряд технократів Вільсона (1964 – 1976 рр.). Держава, - на його думку, - в умовах відставання британської економіки від інших розвинених капіталістичних країн, зокрема Франції та ФРН, «...мала зосередити свою увагу на підвищенні професійної кваліфікації кадрів, скороченні безробіття та забезпеченні соціальних гарантій для найбільш незахищених верств населення» (Wilson, 1964: 25). Ставши лідером партії у 1963 р., Г. Вільсон у своїх працях заклав основи майбутньої економічної політики лейбористів та запропонував цілий комплекс практичних заходів, які

мали забезпечити стійке та стабільне економічне зростання країни. Його нова економічна політика, викладена у виступі «Нова Британія: план лейбористів», передбачала забезпечення стійкості валютно-фінансової системи країни, зокрема, збалансованості її платіжного балансу, а також забезпечення стабільного зростання економіки, за рахунок стійкого зростання промислового виробництва (Wilson, 1964).

Так, зокрема, зміцнення індустріальної бази новий прем'єр-міністр пропонував проводити за рахунок розширення та розвитку традиційних і новостворених галузей, структурних перетворень у промисловості, її модернізації та субсидування за рахунок державного бюджету, впровадження у виробництво наукомістких технологій (Fielding, 2002: 21). Як зазначає І. Хікля,- ключовим елементом лейбористського підходу для підвищення ефективності національної економіки залишалось, як і раніше, державне планування, яке за нової каденції лейбористів було спрямоване на промислову та фінансову політику (Хікля, 2005:127). Так, уже на початку 1960-х рр. керівництво лейбористської партії відродило ідеї так званого «демократичного планування» та виступало за форсований розвиток НТР (Wilson, 1964: 35). На практиці «демократичне планування» втілювалося у створенні двох державних відомств, які були утворені під час прем'єрства Г. Вільсона: Міністерства економічного розвитку та Міністерства з технологій (Хікля, 2005: 187).

Варто зазначити, що політика лейбористського уряду Г. Вільсона у сфері державного регулювання економіки відрізнялася від політики кабінету К. Еттлі. Дотримуючись курсу на розширення державного контролю над економікою та перерозподіл національного доходу на користь низькооплачуваних верств населення, Г. Вільсон не вважав за доцільне розширювати державний сектор, віддаючи перевагу іншим формам державного втручання: індикативному плануванню з метою концентрації ресурсів у певних секторах економіки, антициклічному регулюванню, та контролю за заробітною платою і цінами (Wilson, 1964: 30). У цей період практикувалося підвищення податків на заможних та корпорації, хоча паралельно зростали і соціальні витрати.

Новий кабінет лейбористів, на відміну від своїх попередників, велику увагу приділяв важелям непрямого впливу держави на економічні процеси, активно використовуючи інструменти фінансово-податкової системи. Так, активно використовувалися податкові важелі, за рахунок яких залучалися інвестиції та стимулювався розвиток експортоорієнтованих галузей промисловості. У той же час пропонувалася модернізація та більш ефективне використання самої податкової системи за рахунок перерозподілу податкового тягаря між підприємствами та фізичними особами на користь останніх. Так, у програмних документах партії було заявлено про намір відмінити податкові пільги, які ставили компанії у нерівне становище (Хесин, 1979:201). Також держава брала на себе зобов'язання здійснювати контроль над банківською системою та регулювати обсяги кредитних операцій (Перегудов, 1975: 98).

І. Хікля підкреслює, що основний акцент уряду був зроблений у сфері грошово-кредитної політики: анонсувалося різке підвищення облікових ставок; проводилися дефляційні заходи, які доповнювалися заморожуванням заробітної

плати та збільшенням податків; відбувалося суттєве скорочення державних видатків на соціальне забезпечення; посилювався державний контроль над банками (Хикля, 2005:128). За рахунок їх впровадження вдалося, зрештою, зменшити інфляцію та стабілізувати платіжний баланс. До заходів непрямого стимулювання відносилися також державні замовлення, гуртові закупівлі, які мали стимулювати розробку та виробництво нової продукції, а також створення та розвиток нових підприємств.

У той-же час розглядалося посилення важелів прямого контролю через встановлення так званих «нових відносин» з приватним сектором. Зокрема, «командні висоти» планувалося досягати шляхом націоналізації та створення нових галузей промисловості. Так, вже у 1967 р. були націоналізовані підприємства чорної металургії та транспорту. На початок 70-х рр. у власності держави знаходилося 95,1% акцій найбільшої автомобільної компанії «Брітїш мотор лейлед корпорейшн», 62,5% акцій електротехнічної компанії «Ферранті», 93,5% потужностей металургійної промисловості (Лортикян, 1999:152). Варто підкреслити, що уряд лейбористів, який був при владі у 60-70-ті рр., проводив протекціоністську політику на продукцію націоналізованих галузей, (История, 1998:93). Досить широкого розповсюдження отримала і практика створення змішаних державно-приватних підприємств.

Однак, не зважаючи на заходи активного державного втручання в економічні процеси, уряду лейбористів на чолі з Г. Вільсоном не вдалося добитися різкого збільшення темпів економічного зростання. Так, середньорічний приріст продукції у 1964 – 1969 рр. не перевищував і двох відсотків (Лортикян, 1999:153). Не мали успіху й антикризові заходи уряду у 1973 – 1975 рр., спрямовані на посилення державно-монополістичного регулювання.

Уповільнення темпів зростання економіки, яке спостерігалось на початку 70-х рр. було пов'язане із серією структурних криз, особливо в енергетиці, та інфляційними процесами, які призвели до тривалого застою. Це вимагало перегляду попередніх методів втручання держави в економіку, оскільки було очевидним, що кейнсіанська політика управління попитом вже не могла впоратися з новими проблемами. Більше того, - один із головних постулатів кейнсіанства, - стимулювання споживчого попиту, - прискорював інфляцію. Не вдалося подолати кризові процеси в економіці й наступному лейбористському уряду Дж. Каллагана (1976 – 1979), у період завершення каденції якого темпи інфляції в країні досягли рекордних 15% у рік, знижувався рівень життя населення та погіршилася ситуація на ринку праці (История, 1998:93).

У результаті Великобританія гостро відчувала кризу систем та методів регулювання економіки, яка базувалася на кейнсіанській концепції. Як зазначав британський політолог Д. Маркуанд, критикуючи підходи лейбористів, «...їх політика полягала швидше у тому, щоб забезпечувати, маніпулювати та інструктувати, аніж надавати можливості» (Marquand, 1999: 98). На думку К. Кросленда, «соціал-демократичний режим передбачав закрити економіку, а кейнсіанське антициклічне регулювання може бути ефективним лише на національному рівні» (Crosland, 1956: 454). Отже, в умовах глобалізованої на

той час економіки, як показав досвід Великобританії та інших розвинутих капіталістичних країн, воно було неприйнятним.

Не зважаючи на використання урядом Дж. Каллагена нового некейнсіанського інструментарію регулювання економіки, зокрема, впровадженню високої ставки оподаткування та масштабного перерозподілу коштів через державний бюджет, очікуваних результатів економічного зростання як і раніше, не спостерігалось. Навпаки, такі заходи з боку держави призвели, зрештою, до ще більшої наростаючої бюрократизації та регламентації економіки, послаблення її динамізму. У результаті уряд поступово втрачав позиції, і цим скористалися у 1979 р. консерватори, які прийшли до влади та запропонували принципову перебудову системи державно-монополістичного регулювання економіки (Трубайчук, Черевко О, 1999: 94)

Висновки. Таким чином, у післявоєнний період Великобританія продемонструвала світові дієві механізми реалізації політики державного регулювання економіки, які базувалися на кейнсіанській теорії активного втручання держави у ринкові відносини. Практика державного регулювання економіки за часів каденції лейбористських урядів полягала у розробці та впровадженні заходів економічної політики, яка передбачала комплексне використання механізмів планування, прямого та непрямого втручання в економічні процеси та форсованого розвитку НТП. Важелями прямого втручання держави стала націоналізація ключових секторів британської економічної системи, внаслідок якої був створений впливовий державний сектор в економіці країни, а також її прогнозування. Непрямий (опосередкований) вплив держави на економічні процеси здійснювався шляхом використання механізмів фінансово-податкової та грошово-кредитної системи.

Концепція державного регулювання економіки була домінуючою в економічній політиці Великобританії до початку 1970-х рр. Однак, методи та підходи до регулювання господарської сфери урядами лейбористів впродовж 1945 – 1979 рр. суттєво відрізнялися. Так, якщо з другої половини 40-х до середини 50-х рр. основна увага в теорії та практиці державного регулювання лейбористської партії приділялася проблемам відповідності платіжного балансу та стримуванню інфляції, то з середини - другої половини 50-х рр. виникла потреба поєднання регулювання платіжного балансу та інфляції з вирішенням довгострокових системних завдань: підвищення темпів економічного зростання та вдосконалення структури економіки, зокрема, за рахунок індикативного планування.

За роки правління лейбористському уряду К. Еттлі вдалося здійснити цілу низку соціально-економічних перетворень, які, у результаті, заклали у Великій Британії фундамент соціальної держави. Подальша трансформація економічної доктрини лейборизму шляхом уточнення і розширення сформульованих раніше підходів, відбулася під час каденції урядів Г. Вільсона та Д. Каллагена.

Не зважаючи на певну переоцінку важелів державного втручання в економіку в умовах кризи, практика активного регулювання державою господарських процесів виявилася загалом ефективною. Досвід структурної перебудови економіки Великої Британії у післявоєнний період під егідою

держави та її соціальна політика можуть бути використані і в післявоєнній Україні, економіка якої зруйнована та потребуватиме активного державного втручання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Алпатова, 2009 – Алпатова Г. М. У истоков социального государства: У. Беверидж. // *Вестник Пермского университета*, 2009. №118. С. 92-97.
- Баклан, 2020 - Баклан О. Про особливості державного втручання в економіку окремих індустріальних країнах. // *Публічне право*. 2020. №1(37). С. 151 – 159.
- Волков, 1965 - Волков М. Я. Промышленность Англии: Экономические проблемы послевоенной перестройки. Москва: Наука, 1965. 232 с.
- Гелбрейт, 2003 - Гелбрейт Д. К. Суспільство блага. Пора гуманності. Київ: Видавничий дім «Скарби», 2003. 160 с.
- Дідківська, 2023 - Дідківська Л. В. Еволюція англосаксонської моделі економіки: соціальний вимір. // *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2023. №25. С. 29 – 33.
- Економічна політика, 2004 - Економічна політика: навч. посіб. / за ред. О. Беляєва. Київ: КНЕУ, 2004. 287с.
- История, 1998 - История мировой экономики. Хозяйственные реформы 1920 – 1990 гг.: учеб. пособие /под ред. А. Н. Марковой. Москва: Закон и право, ЮНИТИ, 1998. 192 с.
- Кейнс, 1999 - Кейнс Дж. М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей. Київ: АУБ, 1999. 189 с.
- Лортикян, 1999 - Лортикян Э. Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX - XX вв. Харьков: Консум, 1999. 288 с.
- Перебудов, 1975 - Перебудов С. П. Лейбористская партия в социально-политической системе Великобритании. Москва: Наука, 1975. 412 с.
- Тимошук, 2005 - Тимошук М. Індикативне планування: зарубіжний досвід та перспективи застосування в Україні. // *Регіональна економіка*. 2005. №3. С. 230 – 236.
- Трубайчук, Черевко, 1999 - Трубайчук А. Ф., Черевко О. С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979 – 1990 рр. // *Український історичний журнал*. 1999. №3. С.88 – 96.
- Хесин, 1979 - Хесин Е. С. Англия в экономике современного капитализма: Процесс приспособления к новым условиям мирового развития. Москва: Наука, 1979. 367 с.
- Хикля, 2005 - Хикля И. А. Гарольд Вильсон о проблемах экономического развития Великобритании. // *Ретроспектива: всемирная история глазами молодых исследователей: сборник научных статей*. Калининград: Изд-во Российского университета им. И. Канта, 2005. С. 113 – 130.
- Шамбровський, 2013 - Шамбровський Г. О. Розвиток ідей кейнсіанства та відродження лібералізму в ХХ ст. // *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. №16. С. 36 – 39.
- Addison, 1994 - Addison P. The Road to 1945: British Politics and the Second World War. London: Pimlico, 1994. 234 p.
- Beveridge, 1936 - Beveridge W. H. Planning under Socialism and other Addresses. London, 1936. 245 p.
- Beveridge, 1944 - Beveridge W. Full Employment in a Free Society. London, GEORGE ALLEN - UNWIN LTD. London 1944. 145 p.
- Coates, 1975 - Coates D. Labour Party and Struggle for Socialism. Cambridge: University Press, 1975. 178 p.
- Crosland, 1956 - Crosland C.A.R.. The Future of Socialism. London, Jonathan Cape, 1956. 540 p.
- Fielding, 2002 - Fielding S. The Labour Party. Continuity and change in the making of New Labour. N. Y.: Palgrave, 2002, 246 p.
- Let Us, 1945 - Us Face the Future: A Declaration of Labour Policy for the Consideration of the Nation. Archive of Labour Party Manifestos. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www. http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1945/1945-labour-manifesto.shtml](http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1945/1945-labour-manifesto.shtml)
- Marquand, 1999 - Marquand D. Premature Obsequies: Social Democracy Comes in From the Cold. Oxford.: Blackwell Publishers, 1999. 123 p.
- Nebrat, 2022 - Nebrat V. Методологія історико-економічного дослідження: досвід повоєнної відбудови. // *Наукові записки НАУКМА*. Економічні науки. 2022. №7 (1). С. 79 – 86.
- Schmitthoff, 1951 - Schmitthoff C. M. The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. // *Law and Contemporary Problems*. 1951. Vol. 16, № 4. P. 557–575.
- Wilson, 1964 - Wilson H. Purpose in politics. Selected speeches by H. Wilson. London, 1964. 243 p.
- Wilson, 1964 - Wilson H. The New Britain: Labour's Plan outlined by Harold Wilson. Selected speeches. London, 1964. 322 p.
- Wilson, 1964 - Wilson H. The Relevance of British Socialism. London, 1964. 122 p.
- Winder, 1961 - Winder, G. Selected Facts in the British Nationalization Coal Industry. Foundation for Economic Edukation. 1. March, 1961. [Електронний ресурс]. Режим доступу: : <https://fee.org/articles/selected-facts-in-the-british-nationalized-coal-industry/>

REFERENCES

- Alpatova, 2009 – Apatova H. M. U ystokov sotsyalnoho hosudarstva: U. Beverydzh. [At the origins of the welfare state: W. Beveridge]. *Vestnyk Permskoho unyversyteta - Bulletin of Perm University*, 2009. №118. S. 92-97 [in Russian].
- Baklan, 2020 - Baklan O. Pro osoblyvosti derzhavnogo vtruchannia v ekonomiku okremykh industrialnykh krainakh. [On the peculiarities of state intervention in the economy of individual industrial countries]. *Publichne pravo - Public law*. 2020. №1(37). S. 151-159 [in Ukrainian].
- Volkov, 1965 - Volkov M. Ya. Promyshlennost Anhlyy: Ekonomycheskye problemy poslevoennoi perestroiky. [Industry of England: Economic problems of post-war perestroika]. Moskva: Nauka, 1965. 232 s. [in Russian].
- Helbreit, 2003 - Helbreit D. K. Suspilstvo blaha. Pora humannosti. [A society of good. The time for humanity]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Skarby», 2003. 160 s. [in Ukrainian].
- Didkivska, 2023 - Didkivska L. V. Evoliutsiya anhlosaksonskoi modeli ekonomiky: sotsialnyi vymir. [The evolution of the Anglo-Saxon model of the economy: the social dimension]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky» - International scientific journal «Grail of science»*. 2023. №25. S. 29-33 [in Ukrainian].
- Ekonomichna polityka, 2004 - Ekonomichna polityka: navch. posib. / za red. O. Bieliaieva. [Economic policy: a textbook / edited by O. Belyaev]. Kyiv: KNEU, 2004. 287 s. [in Ukrainian].
- Ystoria, 1998 - Ystoria myrovoi ekonomyky. Khoziaistvennye reformy 1920 – 1990 hh.: ucheb. posobyie /pod red. A. N. Markovoi. [History of the world economy. Economic reforms of the 1920s – 1990s: textbook / edited by A. N. Markova]. Moskva: Zakon y pravo, YuNYTY, 1998. 192 s. [in Russian].
- Keins, 1999 - Keins Dzh. M. Traktat pro hrshovu reformu. Zahalna teoriia zainiatosti, protsenta ta hroshei. [A treatise on monetary reform. The general theory of employment, interest and money]. Kyiv : AUB, 1999. 189 s. [in Ukrainian].
- Lortykian, 1999 - Lortykian Э. L. Ystoria ekonomycheskykh reform: Myrovoi opyt vtoroi polovyny XIX - XX vv. [History of economic reforms: World experience of the second half of the XIX - XX centuries]. Kharkov: Konsum, 1999. 288 s. [in Russian].
- Perehudov, 1975 - Perehudov S. P. Leiborystskaia partyia v sotsyalno-polytycheskoi systeme Velykobrytanyy. [The Labor Party in the socio-political system of Great Britain]. Moskva: Nauka, 1975. 412 s. [in Russian].
- Tymoshchuk, 2005 - Tymoshchuk M. Indykativne planuvannia: zarubizhnyi dosvid ta perspektyvy zastosuvannia v Ukraini. [Indicative planning: foreign evidence and prospects for use in Ukraine]. *Rehionalna ekonomika - Regional economy*. 2005. №3. S. 230-236 [in Ukrainian].
- Trubaichuk, Cherevko, 1999 - Trubaichuk A. F., Cherevko O. S. Osoblyvosti sotsialno-ekonomichnoi polityky brytanskykh konservativ u 1979 – 1990 rr. [Features of the socio-economic policy of the British conservatives in 1979 – 1990]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical journal*. 1999. №3. S. 88-96 [in Ukrainian].
- Khesyn, 1979 - Khesyn E. S. Anhlyia v ekonomyke sovremennoho kapytalizma: Protsess prysposobleniia k novym usloviyam myrovoho razvytiia. [England in the economy of modern capitalism: The process of adaptation to new conditions of world development]. Moskva: Nauka, 1979. 367 s. [in Russian].
- Khyklyia, 2005 - Khyklyia Y. A. Harold Vylson o problemakh ekonomycheskoho razvytiia Veykobrytanyy. [Harold Wilson on the Problems of Economic Development in Great Britain]. *Retrospektyva: vsemyrnaia ystoria hlazamy molodykh yssledovatelei: sbornyk nauchnykh statei. Retrospective - World History through the Eyes of Young Researchers: A Collection of Scientific Articles*. Kalynynhrad: Yzd-vo Rossyiskoho unyversyteta ym. Y. Kanta, 2005. S. 113-130. [in Russian].
- Shambrovskiy, 2013 - Shambrovskiy H. O. Rozvytok idei keinsianstva ta vidrozhennia liberalizmu v XX st. [The development of Keynesian ideas and the revival of liberalism in the 20th century]. *Investytsii: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*. 2013. №16. S. 36-39 [in Ukrainian].
- Addison, 1994 - Addison P. The Road to 1945: British Politics and the Second World War. London: Pimlico, 1994. 234 p. [in English].
- Beveridge, 1936 - Beveridge W. H. Planning under Socialism and other Addresses. London, 1936. 245 p. [in English].
- Beveridge, 1944 - Beveridge W. Full Employment in a Free Society. London, GEORGE ALLEN - UNWIN LTD. London 1944. 145 p. [in English].
- Coates, 1975 - Coates D. Labour Party and Struggle for Socialism. Cambridge: University Press, 1975. 178 p. [in English].
- Crosland, 1956 - Crosland C.A.R.. The Future of Socialism. London, Jonathan Cape, 1956. 540 p. [in English]
- Fielding, 2002 - Fielding S. The Labour Party. Continuity and change in the making of New Labour. N. Y.: Palgrave, 2002. 246 p. [in English]
- Let Us, 1945 - Us Face the Future: A Declaration of Labour Policy for the Consideration of the Nation. *Archive of Labour Party Manifestos*. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: [http://www. http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1945/1945-labour-manifesto.shtml](http://www.labour-party.org.uk/manifestos/1945/1945-labour-manifesto.shtml) [in English]
- Marquand, 1999 - Marquand D. Premature Obsequies: Social Democracy Comes in From the Cold. Oxford.: Blackwell Publishers, 1999. 123 p. [in English]
- Nebrat, 2022 - Nebrat V. Metodolohiia istoryko-ekonomichnoho doslidzhennia: dosvid povoiennoi vidbudovy. [Methodology of historical and economic research: the experience of post-war reconstruction]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Ekonomichni nauky - Scientific notes of the Ukrainian Academy of Sciences. Economic sciences*. 2022. №7 (1). S. 79-86 [in Ukrainian].

- Schmitthoff, 1951 - Schmitthoff C. M. The Nationalization of Basic Industries in Great Britain. *Law and Contemporary Problems*. 1951. Vol. 16, № 4. P. 557-575 [in English].
- Wilson, 1964 - Wilson H. Purpose in politics. Selected speeches by H. Wilson. London, 1964. 243 p. [in English].
- Wilson, 1964 - Wilson H. The New Britain: Labour's Plan outlined by Harold Wilson. Selected speeches. London, 1964. 322 p. [in English].
- Wilson, 1964 - Wilson H. The Relevance of British Socialism. London, 1964. 122 p. [in English].
- Winder, 1961 - Winder, G. Selected Facts in the British Nationalization Coal Industry. Foundation for Economic Education. 1. March, 1961. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://fee.org/articles/selected-facts-in-the-british-nationalized-coal-industry/> [in English].

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325594

УДК 94(477.51):34.08:347:343«1890–1914»

Тетяна КУЗНЕЦЬ,
orcid.org/0000-0002-9282-110X
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
tetiana.kuznets@gmail.com

КАР'ЄРНИЙ ШЛЯХ ПОВІТОВИХ ЧЛЕНІВ НІЖИНСЬКОГО ОКРУЖНОГО СУДУ (1890–1914)

У статті вперше реконструйовано професійний портрет членів Ніжинського окружного суду по Борзнянському, Глухівському, Кролевецькому, Конотопському, Ніжинському повітах за 1890–1914 рр. Джерельна база дослідження – архівні матеріали розміщені у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, а також статистичні матеріали. На основі джерельної бази персоніфіковано повітових членів Ніжинського окружного суду, що дало можливість з'ясувати таке: усі вони були православного віросповідання; за становою належністю – четверо з вісьми осіб походили з дворян; за освітою – шестеро з вісьми повітових членів закінчили заклади освіти в Україні; шість осіб з вісьми професійну діяльність розпочали в українських губерніях; за віковим цензом – половина службовців на момент зайняття посади повітового члена Ніжинського окружного суду перебували у найбільш продуктивному віці – 40 – 50 років.

Ключові слова: Чернігівська губернія, Ніжинський окружний суд, повітовий член, член окружного суду, кар'єрний шлях, професійний портрет.

Tetiana KUZNETS,
orcid.org/0000-0002-9282-110X
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
(Ukraine, Uman)
tetiana.kuznets@gmail.com

A CAREER PATH OF DISTRICT MEMBERS OF NIZHYN DISTRICT COURT (1890–1914)

The political elite of the second half of the 19th century also faced an urgent need to select qualified personnel for a successful implementation of judicial reform in Ukraine. In our opinion, the issue of studying the professional portrait of district members of Nizhyn district court at the turn of the 19th–20th centuries is relevant. The main idea of the article is to reconstruct the professional portrait of district members of Nizhyn district court for 1890–1914.

The study of a professional path of district members of Nizhyn district court is helped by the search and use of archival documents, statistical materials.

It is recorded that: O.M. Mykhailov, O.P. Kovalov worked in Borzna county; F.L. Stefanovych – in Hlukhiv county; P.O. Ananiev, M.A. Senyk – in Krolevets county; M.A. Senyk, G.I. Charnetskyi, G.M. Vaibakov – in Konotop county; V.P. Kovalenkov – in Nizhyn county. All officials (100%) were of the Orthodox faith, 50% (4 people) – came from the nobility, another 50% (4) – came from the families of an officer, a merchant, a collegiate registrar and an honorary citizen. It was found that 50% (4) were born in the Chernihiv province, of which 25% (2) – in Nizhyn, the other 25% – in the Kharkiv province, 12.5% (1) – in the Minsk province, another 12.5% (1) – the place of birth could not be identified. 75% (6) of the district members graduated from Ukrainian institutions: Kharkiv (25%), Kyiv (37.5%) universities, Nizhyn Lyceum of Prince Bezborodka (12.5%); 12.5% (2) – Russian: Demidov Law Lyceum, Gatchina Orphan Institute. 87.5% (7) of employees received a law degree, 12.5% (1) – studied at the Faculty of History and Philology.

It was found that 75% (6) of people began their service in Ukrainian provinces (Kharkiv, Chernihiv, Kyiv, Volyn), 25% (2) – Russian (Arkhangelsk, St. Petersburg) as a clerk (62.5% (5)), a district justice of the peace (12.5% (1)), a candidate for judicial positions (12.5% (1)), a teacher (12.5% (1)). To the position of district member M.A. Senyk had already worked in Nizhyn District Court as a city judge and O.P. Kovalov, G.I. Charnetskyi as associate prosecutors. At the time of taking up the position of a district member, 12.5% (1) of people were under 40 years old, 50% (4) were under 50 years old and 12.5% (1) were about 54. The shortest term was held by G.M. Baibakov (9 months), the longest term was recorded by F.L. Stefanovych (16 years).

37.5% of employees completed their careers as district members of Nizhyn District Court, 25% continued to serve as judges in district courts and another 25% had an unknown future career path. For their conscientious work, officials were awarded by orders and medals.

Based on the source database, the district members of Nizhyn District Court were personified, which made it possible to find out the following: all of them were of the Orthodox faith; by class affiliation – four out of eight people came from nobles; by education – six out of eight district members graduated from educational institutions in Ukraine; six people began their higher professional activities in Ukrainian provinces; by age qualification – half of the employees at the time of taking up the position of district member of Nizhyn District Court were at their most productive age – 40–50 years.

Key words: Chernihiv province, Nizhyn district court, district member, district court member, career path, professional portrait.

Постановка проблеми. Набуття Україною статусу члена Європейського Союзу залежить від виконання нею вимог, які стосуються системи правосуддя. 30 жовтня 2024 р. Єврокомісією був опублікований Звіт про розширення ЄС (Звіт, 2024). У розділі 23 «Судова влада та основні права» зазначалося, що Україна досягла певного успіху у боротьбі з корупцією та дотримання основних прав людини й громадянина. Єврокомісія рекомендувала протягом 2025 р. продовжувати заповнювати вакансії суддів на основі вдосконалення законодавства; створити новий суд для розгляду адміністративних справ за участю національних державних органів (COMMUNICATION, 2024: 5,6).

Наразі офіс Президента України розробляє проект Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на п'ять років (Офіс, 2024). Правильна організація системи забезпечить найважливіші права та блага громадян України. Результат впровадження судової реформи значною мірою залежить від компетентних працівників.

Політична еліта другої половини ХІХ ст. також постала перед нагальною потребою у підборі кваліфікованих кадрів для успішної реалізації судової реформи в Україні. На нашу думку, актуальною є проблема вивчення професійного портрету повітових членів Ніжинського окружного суду на зламі ХІХ–ХХ ст.

Аналіз досліджень. У 2000-х рр. посилюється інтерес до вивчення історії окружних судів України, які функціонували до революційних подій 1917 р. Так, варто відмітити кандидатську роботу О. Максимова, який дослідив інституційне становлення та кадрове забезпечення Житомирського окружного суду на межі ХІХ – ХХ ст. (Максимов, 2016). У свою чергу Ю. Левчук в кандидатській дисертації «Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження» комплексно дослідила питання створення та функціонування Київської судової палати дореволюційної доби (Левчук, 2017). Доречно відмітити, що в останній час вийшли невеликі роботи, які присвячені кадровому забезпеченню Ніжинського окружного суду. Так, М. Мінченко, І. Федоров у своїх статтях реконструювали професійний портрет очільників, заступників Ніжинського окружного суду за

1874–1919 рр. (Мінченко, Федоров, 2021), (Мінченко, 2022а), (Мінченко, 2023b). Доцільно відмітити, що в у статті М. Мінченко «Коллективний портрет членів Ніжинського окружного суду (1874–1919)» охарактеризовано професійний шлях 4 повітових членів Ніжинського окружного суду (П.В. Стефановича, М.І. Наголкіна, С.А.Никипорця, В.Я. Макарова) (Мінченко, 2023b). Утім в цій статті не окреслено професійний шлях інших повітових членів Ніжинського окружного суду, які в 1890 – 1914 рр. працювали в цій установі.

Мета статті – реконструювати професійний шлях повітових членів Ніжинського окружного суду за 1890–1914 рр. Серцевину джерельної бази склали формулярні списки повітових членів Ніжинського окружного суду, які нині зберігаються у Ф. 358 «Ніжинський окружний суд» Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин). Також при написанні статті було використано статистичні матеріали, які дозволили уточнити хронологічні межі роботи повітових членів Ніжинського окружного суду та виявити перелік осіб, які працювали на цій посаді.

Виклад основного матеріалу. У 1889 р. імператор-консерватор Олександр III підписав два нормативні акти «Закон про земських начальників» (12 липня 1889 р.) та «Правила про провадження судових справ, підвідомчих земським начальникам та міським суддям» (29 грудня 1889 р.). Відповідно до цих нормативних документів на теренах Чернігівської губернії скасувалася система мирового суду. Замість мирових судів мали діяти міські суди та повітові члени окружного суду (Российское законодательство, 1991). За матеріалами Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин) встановлено, що повітовими членами Ніжинського окружного суду у Борзнянському повіті були О. М. Михайлов, О. П. Ковальов; Глухівському повіті – Ф. Л. Стефанович; Кролевецькому повіті – П. О. Ананьєв, М. Я. Сеник; Конотопському повіті – М. Я. Сеник, Г. І. Чарнецький; Г. М. Байбаков; Ніжинському повіті – В. П. Коваленков. Варто детальніше зупинитися на життєвому та професійному шляху цих суддів.

Петро Олександрович Ананьєв народився у родині спадкового дворянина у м. Харків. Навчався на юридичному факультеті Харківського університету й 1882 р. отримав звання кандидата права. Розпочав службу 20 червня 1883 р. на посаді дільничного мирового судді Харківського мирового округу. З 1 лютого 1890 р. до 14 липня 1894 р. Петро Олександрович працював повітовим членом Ніжинського окружного суду по Кролевецькому повіту. На цій посаді службовець отримував жалування 1200 руб, квартирних – 650 руб, столових – 650 руб, канцелярських – 800 руб. Після цього продовжив кар'єру членом у Київському окружному суді. На момент звільнення з Ніжинського окружного суду був нагороджений орденами: Св. Анни III ст. (1 січня 1888 р.), Св. Станіслава II ст. (1 січня 1893 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 532. Арк. 1, 37, 37 зв., 40).

Олександр Митрофанович Михайлов народився у сім'ї ніжинського колезького реєстратора, закінчив юридичний факультет Київського університету зі званням дійсного студента. О.М. Михайлов розпочав кар'єру 1

жовтня 1874 р. на посаді секретаря З'їзду мирових суддів Конотопського мирового округу. Конотопським повітовим земським зібранням був обраний дільничним мировим суддею 1-ої дільниці 26 вересня 1878 р., а з 18 червня 1881 р. – дільничним мировим суддею по Конотопському мировому округу. Олександр Митрофанович був обраний на посаду мирового судді 2-ої дільниці Ніжинського мирового округу 5 травня 1882 р. Від 1 лютого 1890 р. працював повітовим членом Ніжинського окружного суду по Борзнянському повіту. На цій посаді Олександр Митрофанович отримував 2200 руб на рік. Продовжив кар'єру повітовим членом у Курському окружному суді по Львовському повіту з 17 серпня 1894 р. (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 1, 2, 2 зв. – 7).

Федір Леонтійович Стефанович народився 17 лютого 1843 р. у родині дворянина у Конотопському повіті Чернігівської губернії. Навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Розпочав педагогічну кар'єру 16 вересня 1866 р. на посаді учителя Першої Київської гімназії та викладача Фундуклеївської жіночої гімназії. 2 квітня 1872 р. розпочав кар'єру дільничного мирового судді Могилівського мирового округу. Ф.Л. Стефанович був обраний на трьохріччя (1872–1875) обов'язковим членом мирового з'їзду, а від 25 грудня 1875 р. обіймав посаду голови Могилівського з'їзду мирових суддів. Від 3 травня 1876 р. обіймав посаду товариша голови Могилівської об'єднаної палати кримінального і цивільного суду, товариша голови Ковенської палати кримінального і цивільного суду (з 3 листопада 1879 р.). Від 26 жовтня 1883 р. служив членом Ковенського окружного суду, а з 1 лютого 1890 р. – повітовим членом Ніжинського окружного суду по Глухівському повіту. Федір Леонтович у Ніжинському окружному суді отримував: жалування 1700 руб, столових – 650 руб, квартирних – 650 руб. Дослужився до чину статського радника. Суддя помер 13 березня 1906 р. За багаторічну службу був нагороджений орденами: Св. Анни II ст. (1 січня 1895 р.), III ст. (2 січня 1881 р.), Св. Станіслава II ст. (1 січня 1889 р.), III ст. (13 січня 1878 р.) Св. Володимира IV ст. (22 вересня 1904 р.), срібною медаллю «У пам'ять царювання імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 1–11), (КЧГ, 1894: 409а), (КЧГ, 1905: 65б).

Митрофан Якимович Сеник народився 21 листопада 1844 р. у м. Ніжин у родині дворянина. Закінчив повний курс Ніжинського юридичного ліцею. Розпочав службову діяльність 1 жовтня 1869 р. на посаді канцелярського чиновника у канцелярії Астраханського губернатора. З 6 липня 1870 р. був призначений помічником діловода Астраханського губернського правління. З 28 серпня 1871 р. був переміщений на посаду молодшого чиновника для особливих доручень. Після цього обіймав посаду судового слідчого: 2-ої дільниці Царевського повіту Астраханської губернії (з 23 червня 1872 р.), 2-ої дільниці м. Астрахань (з 24 травня 1875 р.), 4-ої дільниці Новоузенського повіту округу Саратовського окружного суду (з 4 липня 1876 р.), 3-ої дільниці Балашевського повіту Саратовської губернії (з 15 лютого 1877 р.). 22 червня 1881 р. Митрофан Якимович продовжив кар'єру правника на посаді дільничного мирового судді Гайсинського судового округу Подільської губернії. Разом з тим з 8 травня 1886 р. був обраний головою з'їзду.

Митрофан Якимович Сенік 22 квітня 1893 р. був обраний міським суддею 1-ої дільниці м. Ніжина, а з 26 серпня 1898 р. – повітовим членом Ніжинського окружного суду по Конотопському повіту. з 19 березня 1905 р. до 7 січня 1914 р. працював повітовим членом по Кролевецькому повіту. За службу отримував жалування у розмірі 1700 руб, столових – 650 руб, квартирних – 650 руб.

У зв'язку з хворобою вийшов у відставку. Правник дослужився до чину дійсного статського радника (1 січня 1914 р.). За багаторічну службу був нагороджений орденами Св. Станіслава II ст. (1 січня 1892 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.), світло-бронзовою медаллю «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових» (21 лютого 1913 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 1–11,19), (КЧГ, 1898: 69а), (КЧГ, 1912: 157б).

Василь Пилипович Коваленков народився 8 серпня 1850 р. в Охтирському повіті Харківської губернії у родині купця. Закінчив юридичний факультет Харківського університету зі ступенем кандидата права. В.П. Коваленков розпочав службу 28 червня 1874 р. кандидатом на судові посади при прокуроріві Харківської судової палати. Від 7 червня 1876 р. Василь Пилипович набував досвіду на посаді завідувача 2-ої слідчої дільниці Зміївського повіту Харківської губернії. Після цього був відряджений на допомогу: судовому слідчому Краснокутської дільниці (28 листопада 1876 р., 15 липня 1877 р.), прокурору Харківського окружного суду (1 квітня 1877 р.). Протягом 1877–1878 рр. завідував Краснокутською, Волковською слідчими дільницями, 2-ою слідчою дільницею м. Харків. Також знаходився у відрядженні до судового слідчого Ізюмського повіту. Василь Пилипович 13 червня 1881 р. був затверджений судовим слідчим Харківського окружного суду. З 1 вересня 1890 р. обіймав посаду повітового члена Курського окружного суду по Львовському повіту, а з 23 березня 1894 р. – Ніжинського окружного суду по Ніжинському повіту. Правник дослужився до чину статського радника (24 червня 1893 р.). За багаторічну службу був нагороджений орденом Св. Станіслава II ст. (1 січня 1891 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» (26 лютого 1896 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 630. Арк. 1–11,13), (КЧГ, 1894: 458а), (КЧГ, 1904: 149б).

Олександр Павлович Ковальов народився 11 квітня 1845 р. у родині обер-офіцера. Закінчив курс наук у Гатчинському сирітському інституті. Розпочав службу 2 серпня 1863 р. канцелярським служителем у департаменті загальних справ міністерства внутрішніх справ. 20 жовтня 1866 р. Олександр Павлович був переведений у Санкт-Петербурзький окружний суд, виконував обов'язки помічника секретаря. З 20 листопада 1867 р. обіймав посаду помічника секретаря Орловського окружного суду, а з 21 грудня 1867 р. до 27 березня 1868 р., з 18 грудня 1868 р. до 30 серпня 1869 р., з 30 квітня 1869 р. – виконував обов'язки секретаря 2-го кримінального відділення. З 16 серпня 1869 р. був затверджений секретарем при прокуроріві цього суду. Після цього працював товаришем прокурора Ніжинського окружного суду по Глухівському повіту. З 17 серпня 1894 р. до 25 червня 1904 р. обіймав посаду повітового

члена по Борзнянському повіту. За службу отримував жалування у розмірі 1000 руб, столових – 650 руб, квартирних – 650 руб. Олександр Павлович пішов у відставку у зв'язку із хворобою.

За багаторічну службу правник був нагороджений орденами: Св. Станіслава II ст. (1 січня 1887 р.), III ст. (29 грудня 1878 р.), Св. Анни II ст. (1 січня 1894 р.), III ст. (1 січня 1883 р.), Св. Володимира IV ст. (22 вересня 1903 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» на стрічці ордену Св. Олександра Невського (26 лютого 1896 р.). Олександр Павлович дослужився до чину дійсного статського радника (1 січня 1902 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 533. Арк. 1–13), (КЧГ, 1894: 397а), (КЧГ, 1903: 53б).

Григорій Іванович Чарнецький народився 14 листопада 1859 р. у с. Перерови Мозирського повіту у родині спадкового дворянина Мінської губернії. У 1885 р. закінчив Демидівський юридичний ліцей зі званням дійсного студента. Розпочав службову діяльність 1 липня 1886 р. кандидатом на судові посади при прокурорі Луцького окружного суду. Григорій Іванович у цьому суді 18 березня 1887 р. виконував обов'язки секретаря при прокурорі. Після цього виконував обов'язки судового слідчого 1-ої дільниці Кременецького повіту округу Луцького окружного суду (з 30 грудня 1889 р.), судового слідчого з особливо важливих справ (з 24 травня 1893 р.). Г.І. Чарнецький обіймав посаду товариша прокурора з 10 травня 1897 р., а з 22 січня 1901 р. – переміщений товаришем прокурора Ніжинського окружного суду. З 3 січня до 3 березня 1904 р. і з 9 до 16 березня 1904 р. він виконував обов'язки прокурора. 19 березня 1905 р. був призначений повітовим членом Ніжинського окружного суду по Конотопському повіту. З 10 жовтня 1911 р. правник обіймав посаду члена Чернігівського окружного суду. Однак юридично посаду повітового члена полишив лише 11 грудня 1911 р. Дослужився до чину статського радника (1 липня 1907 р.). За багаторічну службу Григорій Іванович був нагороджений орденами: Св. Анни III ст. (1 січня 1895 р.), Св. Станіслава II ст. (1 січня 1904 р.), срібною медаллю «У пам'ять імператора Олександра III» (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 635. Арк. 1–7, 37), (КЧГ, 1905: 100а), (КЧГ, 1910: 122б).

Григорій Миколайович Байбаков народився 17 січня 1875 р. у м. Нові-Млини Сосницького повіту Чернігівської губернії у сім'ї чиновника, спадкового почесного громадянина. У 1900 р. закінчив юридичний факультет Київського університету з дипломом першого ступеня. Службову діяльність Г.М. Байбаков розпочав 11 вересня 1900 р. молодшим кандидатом на посаду по судовому відомству при Київській судовій палаті. 28 жовтня був відряджений у розпорядження голови Ніжинського окружного суду. Григорій Миколайович набував досвіду у цивільному відділенні суду (з 17 листопада 1900 р. до 15 лютого 1901 р.), у камері прокурора суду (до 22 вересня 1901 р.), у канцелярії цивільного відділення з дорученням тимчасово завідувати (з 22 вересня 1901 р. до 20 березня 1902 р.), у канцелярії кримінального відділення суду (з 20 березня 1902 р.). Після цього, 30 травня 1902 р., йому було присвоєно звання старшого кандидата при палаті. З 7 червня 1902 р. Григорій Миколайович виконував обов'язки помічника секретаря цивільного відділення Митавського окружного суду. Разом з тим Григорій Миколайович був відряджений 20 серпня 1902 р. в

канцелярію цивільного відділення суду, а з 16 грудня – тимчасово виконувати вакантну посаду секретаря цивільного відділення суду. З 1 лютого 1903 р. обіймав посаду секретаря цивільного відділення Митавського окружного суду, а з 24 лютого – секретаря Санкт-Петербурзького окружного суду. Після цього з 17 листопада 1903 р. працював міським суддею м. Режиць, з 1 грудня 1908 р. – мировим суддею 2-ої ділянки Виндавсько-Гольдингенського округу. Григорій Миколайович з 10 жовтня 1911 р. обіймав посаду повітового члена Ніжинського окружного суду по Конотопському повіту. Правник дослужився до чину надвірного радника (11 вересня 1909 р.) (ВДАЧОН. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 724. Арк. 1–6, 13), (КЧГ, 1911: 132а), (КЧГ, 1912: 134б).

Можна сформулювати своєрідний просопографічний портрет повітових членів Ніжинського окружного суду. Так, усі посадовці були православного віросповідання. За становою приналежністю: 50% (4 особи) – вихідці з дворян, ще 50% (4) – походили із родин обер-офіцера, купця, колезького реєстратора, почесного громадянина. З'ясовано, що 50% (6) суддів народилися у Чернігівській губернії, інші 25% – у Харківській губернії, 12,5% (1) – у Мінській губернії, ще 12,5% (1) – не вдалося ідентифікувати місце народження.

Якщо аналізувати за освітнім критерієм, то 75% (6) повітових членів Ніжинського окружного суду закінчили українські заклади (Харківський, Київський університети, Ніжинський ліцей князя Безбородька, 25% (2) – російські: Демидівський юридичний ліцей, Гатчинський сирітський інститут. 87,5% (7) суддів отримали спеціальну юридичну освіту.

Виявлено, що 75% (6) осіб розпочали службову діяльність в українських губерніях (Харківській, Чернігівській, Київській, Волинській), 25% (2) – російських (Архангельській, Санкт-Петербурзькій). На момент вступу на посаду повітового члена Ніжинського окружного суду 12,5% (1) осіб було до 40 років, 50% (4) – до 50 років, 12,5% (1) – близько 54 роки. Найменший термін обіймав посаду Г.М. Байбаков (9 місяців), найтриваліший термін зафіксовано у Ф.Л. Стефановича (16 років).

А щодо подальшої служби, то 37,5% (3) службовців завершили шлях на посаді повітового члена Ніжинського окружного суду, 37,5% (3) – продовжили обіймати посаду судді в окружних судах інших регіонів, ще у 25% (2) – невідомий подальший кар'єрний шлях.

Висновки. На основі архівних, статистичних матеріалів вдалося персоніфікувати склад повітових членів Ніжинського окружного суду за 1890–1914 рр. Так, членами по Борзнянському повіту були О. М. Михайлов, О. П. Ковальов; Глухівському повіту – Ф. Л. Стефанович; Кролевецькому повіту – П. О. Ананьєв, М. А. Сенік; Конотопському повіту – М. А. Сенік, Г. І. Чарнецький Г. М. Байбаков; Ніжинському повіту – В. П. Коваленков. Наведені у статті дані доповнюють історичну біографістику і можуть слугувати для продовження дослідження історії судової системи ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

COMMUNICATION, 2024 – COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF REGIONS. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/dburiw>

- ВДАЧОН – Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. Звіт, 2024 – Звіт про розширення ЄС щодо України 2024: головні рекомендації Єврокомісії *Transparency International*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/azykgw>
- КЧГ – Календар Чернігівської губернії.
- Левчук, 2017 – Левчук Ю.М. Київська судова палата в державному механізмі Російської імперії (1880–1917): історико-правове дослідження: дис. ... к.ю.н.: 12.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2017. 218 с.
- Максимов, 2016 – Максимов О.В. Житомирський окружний суд у системі реалізації судової реформи 1864 року в Правобережній Україні: дис. ... к.і.н.: 07.00.01 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2016. 240 с.
- Мінченко, 2022 – Мінченко М.В. Службова кар'єра товаришів голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.) *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33 (72), № 4. С.87–93. DOI: 10.32782/2663-5984/2022/4.15
- Мінченко, 2023 – Мінченко М. Колективний портрет членів Ніжинського окружного суду (1874–1919) *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. № 14 (56). С. 37–43.
- Мінченко, Федоров, 2021 – Мінченко М., Федоров І. Кар'єрний шлях голів Ніжинського окружного суду (1874–1919 рр.) *Сіверянський літопис*. 2021. № 3 (159). С. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852.
- Офіс, 2024 – Офіс Президента готує проєкт Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства. *ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ ВОЛОДИМИР ЗЕЛЕНСЬКИЙ Офіційне інтернет-представництво*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://surl.li/vjajtw>
- Российское законодательство, 1991 – Российское законодательство X – XX веков. Т. 8. Судебная реформа. М.: Юридическая литература, 1991. С. 89.

REFERENCES

- COMMUNICATION, 2024 – COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF REGIONS. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/dburiw> [in Ukrainian].
- VDACHON – Viddil zabezpechennia zbrezhenosti dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyn [Department for ensuring the preservation of documents of the State Archives of Chernihiv Region in the city of Nizhyn] [in Ukrainian].
- Zvit, 2024 – Zvit pro rozshyrennia YeS shchodo Ukrainy 2024: holovni rekomendatsii Yevrokomisii [EU Enlargement Report on Ukraine 2024: main recommendations of the European Commission]. *Transparency International*. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/azykgw> [in Ukrainian]
- KChH - Kalendar Chernihivskoi hubernii [Calendar of Chernihiv Province].
- Levchuk, 2017 – Levchuk Y.M. (2017). Kyiv Court Chamber in the State Mechanism of the Russian Empire (1880–1917): Historical and Legal Research: PhD diss. Lutsk, Kharkiv [in Ukrainian].
- Maksymov, 2016 – Maksymov O.V. (2016). Zhytomyr District Court in the system of implementation of the judicial reform of 1864 in Right-Bank Ukraine: PhD diss. Zhytomyr [in Ukrainian].
- Minchenko, 2023 – Minchenko M. Kolektyvnyi portret chleniv Nizhynskoho okruzhnoho sudu (1874–1919) [Collective portrait of members of the Nizhyn district court (1874–1919)] // *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Seriiia Istoriiia. 2023. № 14 (56). S. 37–43. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.14/56.4> [in Ukrainian].
- Minchenko, Fedorov, 2021 – Minchenko M., Fedorov I. Kariernyi shliakh holiv Nizhynskoho okruzhnoho sudu (1874 – 1919 rr.) [Career way of Nizhyn district court heads (1874 – 1919)] // *Siverianskyi litopys*. 2021. № 3 (159). С. 89–97. DOI: 10.5281/zenodo.5084852. [in Ukrainian].
- Minchenko, 2022 – Minchenko M.V. Sluzhbova kariera tovaryshiv holiv Nizhynskoho okruzhnoho sudu (1874–1919 rr.) [Professional career of comrade of Nizhyn district court heads (1874 – 1919)] // *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho*. Seriiia: Istorychni nauky. 2022. Т. 33 (72), № 4. S.87–93. DOI: 10.32782/2663-5984/2022/4.15 [in Ukrainian].
- Ofis, 2024 – Ofis Prezydenta hotuie proiekt Stratehii rozvytku systemy pravosuiddia ta konstytutsiinoho sudochynstva [The Office of the President is preparing a draft Strategy for the Development of the Justice System and Constitutional Judiciary] *PREZYDENT UKRAINY VOLODYMYR ZELENSKYI Ofitsiine internet-predstavnytstvo*. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://surl.li/vjajtw> [in Ukrainian].
- Rossiiskoe zakonodatel'stvo, 1991 – Rossiiskoe zakonodatel'stvo X– XX vekov [Russian legislation of the 10th – 20th centuries]. Т. 8. Sudebnaja reforma. М.: Juridicheskaja literatura, 1991. S. 89 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325596

УДК 908(477.46)(092)Біл+Щер+Кур:719]«1900/1933»](045)

Ольга ЛІСОВСЬКА,

orcid.org/0000-0002-6290-7869

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)

lisovskaolya@ukr.net

Ольга СКУС,

orcid.org/0000-0001-5063-451X

кандидат історичних наук, професор кафедри історії України
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(Україна, Умань)

solhav2018@gmail.com

ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЦІВ УМАНЩИНИ В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ. (М. БІЛЯШІВСЬКИЙ, Д. ЩЕРБАКІВСЬКИЙ, П. КУРІННИЙ)

Стаття присвячена дослідженню внеску краєзнавців Уманщини в становлення та розвиток пам'яткоохоронної роботи на теренах українських земель в першій третині ХХ ст. Авторки наголошують, що збережені пам'ятки історії та культури є цінним джерелом духовного збагачення та самоідентифікації українців. Тому узагальнення історичного досвіду пам'яткоохоронної діяльності із збереження культурних цінностей є особливо актуальним. Важко зараз уявити, як склалася б доля нашої культурної спадщини, якби не самовіддана і талановита діяльність багатьох історичних постатей, в тому числі знаних краєзнавців Уманщини - М. Біляшівського, Д. Щербаківського та П. Курінного.

Як висновок, вказано, що науковці не лише здійснювали виявлення та дослідження історичних пам'яток матеріальної культури, а й ставали членами різноманітних секцій, комісій, товариств, експедицій, які були фундаментом пам'яткоохоронної роботи в першій третині ХХ ст. та виконували функції популяризації історико-краєзнавчої діяльності.

Пам'яткоохоронна діяльність краєзнавців Уманщини мала значний адміністративний та координаційний потенціал, тому їхній внесок у справу збереження культурних цінностей важко переоцінити.

***Ключові слова:** пам'яткоохоронна робота, краєзнавство, Уманщина, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Всеукраїнська академія наук, Всеукраїнський археологічний комітет.*

Olha LISOVSKA,

orcid.org/0000-0002-6290-7869

PhD in History, Associate Professor of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)

lisovskaolya@ukr.net

Olha SKUS,

orcid.org/0000-0001-5063-451X

PhD in History, Professor of the History of Ukraine Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)

solhav2018@gmail.com

HERITAGE PROTECTION ACTIVITIES OF LOCAL HISTORIANS IN UMAN REGION IN THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY (M. BILYASHIVSKYI, D. SHCHERBAKIVSKYI, P. KURINNYI)

The preservation of the cultural heritage of the Ukrainian people is one of the crucial directions of the internal policy of an independent national state. The article deals with the study of the contribution of local historians in the

Uman region to the formation and development of heritage protection work in the Ukrainian lands during the first third of the 20th century. The authors emphasize that preserved historical and cultural monuments serve as valuable sources for the spiritual enrichment and self-identification of Ukrainians. Therefore, summarizing the historical experience of heritage protection activities aimed at preserving cultural values is relevant. It is hard to imagine the fate of our cultural heritage, which is now preserved in many Ukrainian museums, without the dedicated work of many historical figures, including M. Biliashivskiy, D. Shcherbakivskiy and P. Kurinnyi.

A significant role in the heritage protection work of that period was played by the Kyiv Society for the Protection of Antiquities and Art, the All-Ukrainian Academy of Sciences and the All-Ukrainian Archaeological Committee.

Three remarkable individuals, each with their own unique life story, are linked to heritage protection activities in this study. M. Biliashivskiy, a talented historian, archaeologist, art critic and museologist, was widely known in the late 19th and early 20th centuries as one of the most consistent defenders of Ukraine's national historical and cultural heritage. D. Shcherbakivskiy, a well-known Ukrainian art historian, tireless museum worker, ethnographer, demanding educator, organizer of heritage protection and public figure, defended Ukrainian cultural assets from destruction, making monumental efforts to preserve the national cultural heritage for future generations. P. Kurinnyi, a Ukrainian historian, archaeologist, ethnographer, museologist and heritage protection organizer, made an invaluable contribution to the development of heritage protection activities, including in the Uman region.

In conclusion, it has been noted that the public organization that laid the foundation for nationwide heritage protection work was the Kyiv Society for the Protection of Antiquities and Art. Following its formation, the All-Ukrainian Academy of Sciences became the so-called scientific-methodological and organizational center for heritage protection activities. In the absence of a specialized state heritage protection authority in the mid-1920s, the academic Archaeological Committee assumed the corresponding functions. During the years when many invaluable domestic monuments were threatened with destruction, the Committee's staff initiated efforts to preserve and restore both movable and immovable monuments of Ukrainian culture. One of the most important directions of the Archaeological Committee of the Ukrainian Academy of Sciences' work was the creation of legislative drafts aimed at promoting the protection and study of monuments. Notable local historians from Uman – Mykola Biliashivskiy, Danylo Shcherbakivskiy and Petro Kurinnyi – actively participated in the work of these institutions. The scholars not only identified and researched historical monuments of material culture, but also became members of various sections, commissions, societies, expeditions, etc., which laid the foundation for heritage protection activities in the first third of the 20th century and performed functions of promoting historical and local history research.

The heritage protection activities of the local historians of the Uman region had significant administrative and coordination potential, and thus their contribution to the preservation of cultural values is difficult to overestimate.

Key words: heritage protection, local history, Uman region, Kyiv Society for the Protection of Antiquities and Art, All-Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Archaeological Committee.

Постановка проблеми. Війни та революції, які несуть численні руйнування, гостро підсвічують питання необхідності охорони та збереження історико-культурної спадщини. Збережені пам'ятки історії та культури є цінним джерелом духовного збагачення та самоідентифікації українців. Тому узагальнення історичного досвіду роботи пам'яткоохоронної діяльності із збереження культурних цінностей є особливо актуальним. Важко зараз уявити, як склалася б доля нашої культурної спадщини, якби не самовіддана і талановита діяльність багатьох історичних постатей, в тому числі знаних краєзнавців Уманщини - М. Біляшівського, Д. Щербаківського та П. Курінного.

Аналіз досліджень. Історія охорони культурних цінностей в Україні першої половини ХХ ст. знайшла певне висвітлення у науковій літературі, різноплановій за проблематикою, формою та жанром. Також вивчення життєвого шляху краєзнавців Уманщини неодноразово ставало предметом спеціального дослідження науковців. Однак, автори зазначених нижче біографічних праць, недостатню увагу приділяють аналізу їхньої пам'яткоохоронної діяльності. Загалом, відсутні спеціальні комплексні узагальнені праці, присвячені внеску краєзнавців Уманщини в становлення та розвиток пам'яткоохоронної справи на теренах українських земель в першій третині ХХ ст.

Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини та

мистецтва знайшла відображення у публікаціях І. Гирича (Гирич, 1988), Т. Григор'євої та Г. Денисенко (Григорєва, Денисенко, 1993), Л. Качковської (Качковська, 2015), Л. Федорової (Федорова, 2008). Основну увагу автори зосереджують на розкритті різних аспектів діяльності Київського товариства загалом.

В 1990-ті роки з'явилися ґрунтовні праці дослідників історико-краєзнавчого руху, в яких досить детально висвітлені окремі форми і напрямки діяльності установ Всеукраїнської академії наук (ВУАН) в галузі вивчення і популяризації історії рідного краю, в тому числі пам'яткоохоронної роботи. Зокрема, С. З. Заремба (Заремба, 1995), О. О. Нестуля (Нестуля, 1995), С. І. Нестуля (Нестуля, 1997), колектив авторів збірника «Історико-культурна спадщина України: проблема дослідження і збереження» (Історико-культурна спадщина, 1998) розглядають пам'яткознавчу діяльність окремих академічних структур.

Варто відзначити інформаційно насичені і фактологічно вивірені дослідження Р. В. Маньковської (Маньковська, 1997) та Л. Д. Федорової (Федорова, 2013), в яких об'єктивно висвітлено роль ВУАН в організації і діяльності історико-краєзнавчих музеїв України.

У 1999 році в «Київській старовині» з'являється друком стаття С. Кілієвич «Біляшівський – перший директор Національного музею історії України», де автор на широкій джерельній базі висвітлює основні віхи життя науковця та зупиняється на його музейній діяльності (Кілієвич, 1999). Такого ж плану дослідження можемо знайти в «Українському історичному журналі», опубліковане в 2008 році під авторством О. Попельницької (Попельницька, 2008). В 2005 році підсумком дослідження життя та діяльності Миколи Біляшівського став захист дисертаційного дослідження Л. Дідух на тему «Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.)» (Дідух, 2005).

Окремі відомості про внесок М. Біляшівського в музейну, етнографічну, краєзнавчу та пам'яткоохоронну справи в Україні можемо знайти в статтях Т. Щербань (Щербань, 2009), М. Борщ (Борщ, 2013), Л. Федорової (Федорова, 2013), І. Опацького (Опацький, 2020), О. Лісовської та О. Скус (Лісовська, Скус, 2022).

Інформаційно насиченими є публікації Я. Верменич (Верменич, 2001), Г. Шовкопляс (Шовкопляс, 2002) та Є. Котляр (Котляр, 2014), де розкриваються різні грані діяльності Данила Щербаківського, як українського етнографа, археолога, музейного діяча, дослідника українського народного мистецтва, організатора пам'яткоохоронної справи.

Про один з напрямів пам'яткознавчої діяльності Д. Щербаківського знаходимо в статті Т. Ласкаревської «Пам'яткоохоронна діяльність Д. М. Щербаківського», в якій дослідниця показує як багато зусиль доклав науковець, для врятування стародавніх і високохудожніх виробів музейного значення із золота, срібла та коштовного каміння з церковних та монастирських ризниць, що підлягали вилученню Комісією по допомозі голодуючим через неврожай в 1921 р. (Ласкаревська, 2009).

Велику кількість інформації про наукову та краєзнавчу діяльність Петра Курінного знаходимо в наукових розвідках І. Опацького, де автор детально досліджує не лише біографію видатної особистості, а й аналізує участь П. Курінного в Уманському відділенні Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (Опацький, 2016). Підсумком роботи дослідника стала дисертаційна робота на тему: «Родина Курінних у громадсько-політичному та національно-культурному житті України кінця ХІХ-першої половини ХХ століття», захищена в 2018 р., де досліджено діяльність представників родини Курінних в багатьох сферах громадсько-політичного та культурного життя Уманщини, а також діяльність Петра Курінного в Києві (Опацький, 2018).

Мета статті. Автори поставили собі за мету комплексно проаналізувати внесок краєзнавців Уманщини: Миколи Біляшівського, Данила Щербаківського, Петра Курінного у розвиток пам'яткоохоронної справи на теренах українських земель в першій третині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Активну участь в діяльності різних установ, що займалися охороною пам'яток на теренах українських земель в першій третині ХХ ст., брали краєзнавці Уманщини.

Особливо потрібно відзначити діяльність Миколи Біляшівського, який ще в довоєнний період, бере участь у систематизації зводів пам'яток старовини на території України. Талановитий історик, археолог, мистецтвознавець і музеєзнавець в кін. ХІХ на поч. ХХ ст. був широко відомий на теренах українських земель і як один з найбільш послідовних захисників національної історико-культурної спадщини. Тому призначення його комісаром по охороні пам'яток Києва і Київської губернії, було цілком закономірним (Нестуля, 1994: 19).

Громадською структурою, що заклала фундамент пам'яткоохоронної роботи всеукраїнського масштабу стало Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, створене за ініціативи Історичного товариства Несторалітописця 1910 р. М. Біляшівський стає одним із засновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтв, чия діяльність поширювалася на всю Україну, деякі регіони сучасної Молдови та Білорусії (Дідух, 2002: 68). В Статуті товариства зазначалося, що воно буде проводити наукові дослідження і реєстрацію нерухомих пам'яток, порушувати перед урядовими установами клопотання про вжиття заходів щодо їх відновлення й охорони, споряджати археологічні та археографічні експедиції для огляду, збирання і вивчення об'єктів старовини (ЦДІАК України. Ф. 725. Оп. 1. Спр. 1. 291 арк. Арк. 5).

Незважаючи на відносно короткий період діяльності, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва змогло провести значну роботу з дослідження і збереження багатьох історичних та мистецьких старожитностей України. Члени товариства виявили чимало давніх писемних документів, розробили конкретну програму організації археологічних розкопок, яку почали втілювати в життя, провели значну роботу з реставрації низки архітектурних пам'яток, ін. Налагодилися тісні контакти з місцевими краєзнавчими організаціями, зокрема, Товариством дослідників Волині, Братством імені

князів Острозьких, Холмським церковно-археологічним музеєм при місцевому Свято-Богородицькому православному церковному братстві.

В 1912 р. група дослідників з м. Умані звернулася до Голови товариства охорони пам'яток з пропозицією організації регіонального відділення. 17 жовтня 1913 р. було зареєстровано філію під назвою «Уманський відділ Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва» Діяльність Уманського відділення залишила помітний склад в історії пам'яткоохоронної справі Уманщини. З 8 вересня 1917 р. головою Уманського відділення Київського товариства пам'яток старовини і мистецтва було обрано П. Курінного (Опацький, 2016: 100).

На розбудову нових організаційних підвалин пам'яткоохоронної справи, на теренах українських земель, в 1917-1923 рр. була спрямована основна діяльність М. Біляшівського. У травні 1917 р. М. Біляшівський очолив Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтв, до якого також увійшли М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Багалій, М. Василенко, О. Грушевський, І. Каманін, Д. Яворницький та інші відомі учені. З їх ініціативи Комітети охорони пам'яток старовини і мистецтв було утворено також в ряді інших міст: Полтаві, Харкові, Чернігові (Савчук, 1999).

19 листопада 1917 року від імені товариства Микола Біляшівський звернувся до громадян на сторінках всеукраїнської «Робітничої газети» із закликами убезпечити пам'ятки старовини від знищення та грабунку. В його зверненні привертає увагу спроба сформулювати стратегію збереження історико-культурного надбання України шляхом його музеєфікації. Автор закликав не допускати пограбувань і погромів панських будинків, де зберігалася значна частина історико-культурних цінностей. Микола Федотович звернув увагу на необхідність збереження артефактів минулого з метою їх подальшої передачі в музеї, аби вони стали надбанням всього народу. Таким чином, громадські товариства охорони пам'яток минулого були створені раніше за відповідні державні структури часів Центральної Ради. У наступні місяці вони ставали своєрідним організаційним підґрунтям діяльності профільних органів УЦР (Новак, 2017: 85). У 1918 р. М. Біляшівський стає автором першого Закону Української республіки про охорону пам'яток історії, культури і мистецтва.

Після зміни влади та перенесення більшовицької столиці центр координації пам'яткоохоронної справи тимчасово перемістився в Харків. У лютому 1919 р. було організовано державний пам'яткоохоронний орган – ВУКОПМИС, музейну секцію якого очолив Ф. Шміт. Створений у Харкові комітет невдовзі переїхав до Києва, де протягом 1919-1921 рр. був координаційним центром досліджень історико-культурної спадщини України (Холодок, 2012: 133-134). Протягом існування ВУКОПМИС у його роботі брав участь М. Біляшівський.

Оскільки комітет не лише організовував експедиції, обстежував пам'ятки та проводив археологічні розкопки, а й оглядав покинуті під час війни садиби, будинки, квартири, а також і церкви та монастирі під час вилучення церковних цінностей радянською владою, невдовзі він зміг зібрати значну кількість різноманітних за походженням та художнім значенням речей у Державний

музейний фонд. Особливістю такого державного органу було те, що його діяльність мала адміністративні повноваження, що давало змогу пам'яткоохоронцям брати на облік археологічні пам'ятки, організовувати невідкладні рятувальні розкопки, проводити обстеження старожитностей за перспективним планом та розпочати створення археологічних мап. Саме тому, після остаточної ліквідації ВУКОПМИС у грудні 1921 р., мистецтвознавці, які входили до комітету і працювали в УАН, активно розпочали створювати комісію з відповідними функціями.

Результативними виявились спроби організації та активізації роботи пам'яткоохоронних структур в межах роботи археологічної секції Українського Наукового Товариства у Києві у 1919-1920 рр. Засідання секції сприяли згуртуванню навколо неї провідних археологів та поціновувачів старовини. Вже в її перших засіданнях взяв участь, серед інших науковців, краєзнавець Уманщини Данило Щербаківський.

Після встановлення радянської влади, з'явилося ряд перешкод для діяльності Українського Наукового Товариства і тому, в лютому 1921 року, на загальних зборах ВУАН було створено Археологічний комітет. На організаційному засіданні Комітету, де був присутній Данило Щербаківський було визначено його завдання - поряд з охороною і дослідженням археологічних пам'яток, архівних джерел, комітет повинен займатися також студіюванням пам'яток старовинної архітектури. До складу новоутвореної структури увійшли М. Біляшівський (голова), М. Василенко, О. Новицький, Ф. Шміт. Проте, Комітет так і не розпочав свою роботу.

Влітку 1922 року було створено Археологічну комісію, що об'єднала археологічну секцію Українського Наукового Товариства та Археологічний комітет Всеукраїнської академії. Роботу комісії планувалось вести в шести секціях: музеєзнавство, археологія, матеріальна етнографія, архітектурно-монументальна історія, мистецтво, пам'ятки природи. Миколу Біляшівського було призначено завідуючим секцією музеєзнавства. За ініціативи О. Новицького в 1923 р. було створено спеціальну комісію, до якої входили акад. М. Біляшівський та Д. Щербаківський (Бонь, 1997: 47). Комісія здійснювала реєстрацію установ та організацій, що займались вивченням і охороною пам'яток мистецтва та старовини на Україні, а також заснуванням центрального фотоархіву пам'яток та здійснення обліку історико-монументальних пам'яток і музеїв.

В лютому 1921 р. Спільне зібрання ВУАН затвердило склад Археологічного комітету, що мав здійснювати науково-консультативні та координаційні функції з питань дослідження й охорони пам'яток мистецтва і старовини. Серед його членів був Микола Біляшівський. Робота Комітету, головним чином, обмежувалася клопотанням перед відповідною владою за різні пам'ятки старовини і мистецтва. Так, наприклад, комітет організував невідкладні реставраційні роботи в Софіївському соборі, Андріївській церкві, проводив розкопки в Ольвії, відстоював інтереси музеїв Києва і провінцій (Звідомлення Всеукраїнської Академії, 1924: 41).

Слід відзначити і значний внесок, зроблений вченими комітету для

повернення на Україну історичних та художніх реліквій, які були передані до Державного сховища матеріальних цінностей РРФСР у Москві. Це питання було підняте представниками наукової інтелігенції Києва ще в 1917 році, коли при Центральній Раді діяла Комісія по складанню списку вивезених цінностей, до якої входив Микола Біляшівський. Результатом їх дослідницької роботи став реєстр речей для повернення на Україну.

В 1923 році Комітет приступив до такої важливої краєзнавчої роботи, як складання археологічно-мистецьких карт України, які мали дати матеріали, необхідні не тільки для істориків-краєзнавців, а й для економічного районування республіки.

Робота по складанню археологічної карти України розпочалась ще у 1920 році, коли було утворено відповідну комісію ВУАН під керівництвом М. Біляшівського. Карта мала подавати такі відомості: місцевість; обставини знахідки; характер знахідки; повний реєстр знайдених речей; якнайповніша бібліографія питання; де зараз міститься знахідка. В процесі підготовки мапи Комісія залучала до співробітництва всі округові музеї України. На 1930 рік було виготовлено більше 2000 карток.

Микола Біляшівський також брав участь в дослідженнях і охороні Софійського собору під час безперервної зміни влад в роки громадянської війни, в тому числі допомагав ліквідувати аварійні місця. 5 лютого 1921 року на другому засіданні Археологічного комітету була утворена спеціальна Софійська комісія.

З діяльністю співробітників Археологічного комітету пов'язано також збереження скарбів Києво-Печерської Лаври та музею Київської Духовної академії. В липні 1921 року при Комітеті було створено комісію, до якої входив М. Біляшівський, що отримала доручення оглянути Музей Лаврської старовини та Київської духовної академії і подати пропозиції щодо їх існування як наукових установ. Внаслідок клопотань членів Комітету вже в 1923 р. Музей Лаврської старовини, до якого було переведено експонати колишнього музею Духовної академії та художньо-історичні збірки культових речей київських монастирів та церков, перейшов у відання НКО України. Логічним завершенням справи збереження Києво-Печерської Лаври пам'яткоохоронцями ВУАКу стало видання 29 вересня 1926 року спеціальної постанови ЦВК і РНК України «Про визнання колишньої Києво-Печерської Лаври за історико-культурний заповідник і про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко» (Культурне будівництво, 1973: 112).

В 1924 р. Археологічний комітет було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК), що протягом певного часу виконував функції головної державної установи у справі охорони пам'яток мистецтва і старовини. В липні 1924 року членами Всеукраїнського археологічного комітету був схвалений його статут. Передбачалось, що ВУАК стане центром координації, організації та планування пам'яткоохоронних студій в Україні.

В грудні 1924 року статут ВУАКу «Дослідження пам'яток старовини, мистецтва і природи» затвердила президія Укрнауки. Головою президії Всеукраїнського археологічного комітету стає О. Новицький, заступником - Д. Щербаківський.

Регулярні засідання археологічного і мистецького відділів комітету розпочалися восени 1925 року. Зокрема, в археологічному відділі активно працювали Микола Біляшівський та Петро Курінний. Засідання відділу мали характер пленумів, що збиралися спочатку двічі, а вже з осені 1926 року - 3-4 рази на місяць. На засіданнях мистецького відділу, в складі якого працював Данило Щербаківський, ставилось широке коло питань: про видачу відкритих листів на мистецтвознавчі дослідження, організацію наукових експедицій, облік, охорону і реставрацію пам'яток мистецтва, їх популяризацію серед широкого загалу (Нестуля, 1997: 43).

Голова ВУАКу О. Новицький з 1922 року очолював також кафедру історії українського мистецтва та її секцію образотворчого мистецтва при Історично-філологічному відділі ВУАН. В січні 1926 р. при Кафедрі почав діяти гурток «Студію», до якого входили молоді дослідники, а також почесні члени, в тому числі Д. Щербаківський. Наукові доповіді, що виголошувались на засіданнях гуртка, як правило, були результатом цілого ряду відряджень до місцевих музеїв та народних майстерень (ЦДАВО України. Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР. Оп. 6. Спр. № 5932 Звідомлення кафедри українського мистецтва ВУАН про роботу за 1926 р. від 8.12.26).

Слід відзначити діяльність комісії по студіюванню українського золотарства - Золотарську комісію, секретарем якої був Данило Щербаківський. Саме він очолив створений ним відділ народного мистецтва Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка та зібрав унікальну колекцію українського золотарства. Вже в 1924 році побачили світ перші публікації членів Комісії, які примусили Народний комісаріат освіти виділити хоча б незначні кошти на роботу комісії. Однак, з 1 січня 1925 р., через припинення фінансування, робота комісії звелась до індивідуальних студій окремих учених. Так, спільною справою комісії стала підготовка до друку праці Д. Щербаківського «Київські золотарі за матеріалами Лаврського архіву».

В середині 1926 року при мистецькому відділі було створено комісію по студіюванню джерел по історії українського мистецтва. До складу її членів також входив Д. Щербаківський.

Варто відзначити історико-краєзнавчі заходи комісій Всеукраїнської академії наук, які займались студіюванням відповідних археологічних пам'яток. Так, 1 березня 1925 року розпочала свою діяльність Трипільська комісія, секретарем якої було обрано Петра Курінного. За короткий час нею були об'єднані всі робітники в галузі вивчення Трипільської культури на Україні. Комісія організувала широкомасштабні археологічні дослідження пам'яток Трипільської культури, а також оприлюднила частину отриманих результатів у тематичному збірнику наукових праць, який був опублікований у 1926 році.

З кожним роком Всеукраїнський археологічний комітет отримував все більше листів, в яких його добровільні помічники повідомляли про пам'ятки історії і культури, їх стан, археологічні і нумізматичні знахідки, легенди і перекази, записані в різних куточках України. В багатьох випадках до ВУАКу надходили ще й окремі пам'ятки чи колекції, зібрані краєзнавцями. В зв'язку з

цим, 12 вересня 1924 р. було підтримано пропозицію М. Біляшівського про необхідність запровадження інституту кореспондентів комітету, ухваливши скласти і надрукувати відповідну відозву.

Під безпосереднім контролем ВУАКу особливо плідно працював Київський Підготовчий Комітет, секретарем якого був П. Курінний. В засіданнях комітету брали участь представники різних академічних та інших наукових установ Київщини і Волині, Поділля і Чернігівщини.

Варто також згадати Українську археологічну-етнографічну конференцію в 1932-1933 рр. Основним її завданням співробітники Комітету передбачали підбиття підсумків наукових досягнень в галузі історії матеріальної культури, археології і етнографії за 15 років, а також накреслення проблематики і шляхів досліджень на наступні 5 років. До складу Оргкомітету конференції входив Петро Курінний. На конференцію планувалось запросити близько 200 делегатів: 75 археологів, 48 етнографів, 30 мистецтвознавців, 15 істориків, до 40 гостей з інших республік СРСР і з-за кордону. Передбачались такі організаційні заходи: виставка музеїв ВУАН з метою оцінки експозицій і наукової діяльності музеїв, видання бюлетеня конференції з тезами доповідей її учасників та інформаційним матеріалом про науково-дослідну діяльність установ.

В 1925-1926 рр. ВУАК організував серію прилюдних засідань, які викликали неабиякий інтерес серед учених, студентів, краєзнавців, адже з доповідями на них виступали академіки Д. Багалій, М. Біляшівський та інші науковці (Коротке звітлення, 1926: 10).

Не можна оминати увагою діяльність Київського Археологічного інституту, ректором якого у лютому 1922 року став Ф. Шмідт. Перші спроби заснування інституту належали М. Біляшівському, В. Данилевичу, В. Перетцу та іншим київським вченим-краєзнавцям, майбутнім співробітникам Академії ще в 1909-1911 рр. Утворений в 1917 р., до початку 20-х років це вже був один з найбільш авторитетних навчальних закладів Києва. В ньому проводилась підготовка до науково-дослідної роботи з трьох спеціальностей: археологів-мистецтвознавців, словесників та етнографів.

За рішенням Народного комісаріату освіти про відкриття затверджених при Київському Археологічному інституті довготривалих курсів ВУАКу, комітет 28 жовтня 1924 р. створив комісію по їх утворенню. Незабаром комісія розробила «Положення про вищі археологічні курси в Києві», у відповідності до якого вони створюються при ВУАКові з метою підготовки спеціалістів з археології, етнології і музеєзнавства. Для слухачів з середньою освітою передбачався трьохрічний, а з вищою - двохрічний термін навчання на одному з відділів: археології чи етнології. Загальне керівництво курсами здійснював ВУАК. Заступником керівника курсів був Петро Курінний.

Прикладом плідної музейницької діяльності співробітників ВУАКу були заходи колективу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка у Києві. В його складі в 1920-ті роки працювали М. Біляшівський та Д. Щербаківський. В ході виконання накресленого завдання було виявлено сотні невідомих майстрів, зібрано і досліджено їх витвори, організовано

експедиції для ознайомлення широких верств населення з пам'ятками українського мистецтва. Значно поповнили фонди Музею матеріали археологічних досліджень його співробітників. Чимало зробили співробітники Музею для збереження та дослідження церковних цінностей, збірок пам'яток з особняків Терещенка та інших маєтків.

Значну увагу співробітники Всеукраїнського історичного Музею та ВУАКу приділяли регіональній історіографії. Зокрема, києвознавчій тематиці присвячені монографії Д. Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування», «Перший театральний будинок у Києві та його садиба» та інші (Путро, 1999: 92).

Д. Щербаківський, ще за життя, у своїх публікаціях, підкреслював всеукраїнський масштаб збирання пам'яток українського народного мистецтва директором музею М. Біляшівським та його великий внесок у наукове опрацювання цих матеріалів (Щербаківський, 1926). Одну зі своїх праць він присвятив музейному відділу народного мистецтва, в якій звернувся до історії його формування та характеристиці пам'яток (Щербаківський, 1925).

У вересні 1925 року П. Курінний увійшов до комісії фахівців по перевірці стану Володимирського собору в Києві. В заключному акті обстеження собору відзначались заходи по реставрації куполів собору від розривів снарядів.

В 1930 році в Комітеті розпочалась робота над складанням нумізматичної карти території України. Петро Курінний проводив відповідну науково-популярну роботу на Донеччині (тогочасна Сталінщина). Як результат, було виділено кошти на розкопи, які проводив проф. М. Макаренко.

На жаль, вже в кінці 1920-х в 1930-х роках більшість охоронців пам'яток культури України стають жертвами незаконних сталінських репресій. На ВУАН посилювався адміністративний тиск – у 1927 р. було значно скорочено штат. Тому ВУАК працював «без усякої оплати» в складі декількох штатних співробітників, які повинні були «комбінувати технічну канцелярську роботу з науковими дослідженнями та спеціальними науковими дорученнями, що їх висуває робота в Комітеті» і за допомогою молодих співробітників, які проходили у ВУАК археологічний та історично-мистецький стаж. Жертвами репресивної машини стали й ті науковці, які не потрапили за ґрати, в тому числі М. Біляшівський (Мощенко, 1999), Д. Щербаківський (Путро, 1999) та П. Курінний. Великою втратою для комітету стало самогубство 6 червня 1927 р. Данила Щербаківського, який відповідав за видавничу роботу ВУАК (Ходак, 2007: 126).

Висновки. Всеукраїнська Академія наук на початку ХХ ст. стала своєрідним науково-методичним та організаційним центром пам'яткоохоронної роботи. За відсутності спеціального державного пам'яткоохоронного органу на середину 1920-х років відповідні функції взяв на себе академічний Археологічний комітет. В роки, коли багатьом безцінним вітчизняним пам'яткам загрожувало знищення, співробітники Комітету ставали ініціаторами збереження та відновлення рухомих і нерухомих пам'яток української культури. Одним з найважливіших напрямків роботи Археологічного комітету ВУАН було створення законопроектів, спрямованих на сприяння охороні і

дослідженню пам'яток. Безпосередню активну участь у діяльності цих інституцій брали знані краєзнавці Уманщини – Микола Біляшівський, Данило Щербаківський, Петро Курінний. Науковці не лише здійснювали виявлення та дослідження історичних пам'яток матеріальної культури, а й ставали членами різноманітних секцій, комісій, товариств, експедицій, тощо, які були фундаментом пам'яткоохоронної роботи в першій третині ХХ ст. та виконували функції популяризації історико-краєзнавчої діяльності.

Пам'яткоохоронна діяльність краєзнавців Уманщини мала значний адміністративний та координаційний потенціал, тому їхній внесок у справу збереження культурних цінностей важко переоцінити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бонь, 1997 - Бонь О. І. О. П. Новицький в українському пам'яткоохоронному русі в 20-і р.р. ХХ ст. // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип. 2. К.: Рідний край, 1997. С. 46-58.
- Борщ, 2013 - Борщ М. І. М. Ф. Біляшівський – український етнограф, мистецтвознавець, академік АН України // *З вершин славетних черкашан*. Черкаси, 2013. С. 242–248.
- Верменич, 2001 - Верменич Я. Ентузіаст пам'яткоохоронної справи (Д. Щербаківський) // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. ст.* К., 2001. Вип. 12. С. 244–256.
- Гаврилук, 2020 - Гаврилук С. Микола Біляшівський – теоретик пам'яткоохоронної і музейної справи // *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 29. Том 5. 2020. С.237-243.
- Гирич, 1988 - Гирич І. Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва // *Пам'ятки України*. 1988. № 3. С. 58-59.
- Григор'єва, Денисенко, 1993 - Григор'єва Т., Денисенко Т. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Т. 3. Історія. К.: Видавничий дім «КМ Academia», 1993. С. 116.
- Дідух, 2002 - Дідух Л. В. Суспільно-політична діяльність М. Ф. Біляшівського на початку ХХ ст. // *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. К., 2002. Т. 20 : Історичні науки. Ч. 1. С. 66–70.
- Дідух, 2005 - Дідух Л. В. Академік М. Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. на здоб. наук. ступення канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 17 с.
- Заремба, 1995 - Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність / НАН України, Центр пам'яткознавства. К.: Логос, 1995. 408 с.
- Звідомлення Всеукраїнської Академії, 1924 - Звідомлення Всеукраїнської Академії наук у Києві 1923 р. (3 нагоди п'ятирічного існування Академії наук, 1918-1924). К., 1924. 169 с.
- Історико-культурна спадщина, 1998 - Історико-культурна спадщина України: проблема дослідження і збереження / С.І.Кот (упоряд. та наук. ред.); В.О.Горбик та ін. (відп. ред.); НАН України, Інститут історії України. К., 1998. 440 с.
- Качковська, 2015 - Качковська Л. Вивчення організаційно-розпорядчої документації (1910-1913 рр.) Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва щодо збереження культурної спадщини Правобережної України // *Волинський музейний вісник*: Наук. зб. Вип. 7. Луцьк, 2015. С. 33-38.
- Кілієвич, 1999 - Кілієвич С. Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 80–86.
- Коротке звідомлення, 1926 - Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження року 1925-1926: (3 кат. звідом. вист.): За 1925 р. / Всеукр. археол. ком. К., 1926. 120 с.
- Котляр, 2014 - Котляр Є. Данило Щербаківський: наукові розвідки та відкриття єврейського мистецтва // *Народознавчі зошити*. 2014. Вип. 5. С. 884–913.
- Культурне будівництво, 1973 - Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927 р.р.: Зб. док. і матеріалів. К., 1973. 574 с.
- Ласкаревська, 2009 – Ласкаревська Т. Пам'яткоохоронна діяльність Д. М. Щербаківського. [Електронний ресурс]. Режим доступу: file:///C:/Users/HP/Downloads/khud_kult_2009_6_39.pdf
- Лісовська, Скус, 2022 - Лісовська О.В., Скус О.В. Краєзнавча, музейницька та пам'яткоохоронна діяльність Миколи Біляшівського // *Уманська старовина: Науковий журнал*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2022. Вип. 9. 127 с. С. 94-106.
- Маньковська, 1997 - Маньковська Р.В. Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 р.): Дис.канд.іст.наук. К.: Ін-т історії України НАНУ, 1997 185 с.
- Мощенко, 1991 - Мощенко К. В. З спогадів про М. Ф. Біляшівського // *Репресоване краєзнавство 20–30 рр.*

- / [передм. П. Т. Тронька] ; худож. Л. І. Корінь ; Ін-т історії України. Всеукр. спілка краєзнавців. М-во культури України. К. : Хмельниц. ред.-видавн. від., 1991. 492 с.; іл.
- Нестуля, 1994 - Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії): монографія. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1994. 239 с.
- Нестуля, 1995 - Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 / НАН України, Інститут історії України. Ч. 1: 1917 – середина 20-х років. К.: Наукова думка, 1995. 280 с.; Ч. 2: кінець 20-х років – 1941 р. К., 1995. 216 с.
- Нестуля, 1997 - Нестуля С. І. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету (середина 20-х років) / НАН України, Інститут археології. Полтава, 1997. 97 с.
- Новак, 2017 – Новак О. С. Становлення системи пам'яткоохоронних інституцій в Україні (1917–1921 рр.): організаційний аспект // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Т.20. 2017. С. 83-90.
- Опацький, 2016 - Опацький І.Ю. Уманське відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (за матеріалами родини Курінних) // *Емінак: науковий щоквартальник*. №3. 2016. С. 96-101.
- Опацький, 2019 – Опацький І. Ю. Родина Курінних у громадсько-політичному та національно-культурному житті України кінця ХІХ–першої половини ХХ століття. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. за спеціальністю 07.00.01 Історія України. Миколаїв, 2019. 20 с.
- Опацький, 2020 – Опацький І. Етнографічні дослідження Миколи Біляшівського на Черкащині // *Уманська старовина*. 2020. №7. С. 93-99.
- Попельницька, 2008 - Попельницька О. О. М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 2, (№ 479). 240 с.
- Путро, 1999 - Путро О. І. Подвижник музейної справи (Трагедія Данила Щербаківського) // *Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи* (матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю Національного музею історії України). К., 1999. С. 91-93.
- Савчук, 1999 - Савчук В. О. Українське краєзнавство в період національно-визвольних змагань // *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Вип.6. К., 1999. С. 55-65.
- Федорова, 2008 - Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. К.: Ін-т історії НАН України, 2008. С. 7.
- Федорова, 2013 - Федорова Л. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр. / Відп. Ред С. І. Кот; Інститут історії України НАН України. Київ, 2013. 373 с.
- Ходак, 2007 - Ходак І. О. Данило Щербаківський як організатор академічної науки // *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 7. С. 119-129.
- Холодок, 2012 - Холодок В. Становлення та розвиток системи державного управління охороною культурної спадщини в Україні // *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2012. Вип.3 (14). С. 131-139.
- ЦДАВО України - Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.
- ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України.
- Шовкопляс, 2002 - Шовкопляс Г. Данило Щербаківський і музей // *100 років колекції Державного музею українського народного декоративного мистецтва: наук. зб.* Київ, 2002. С. 39–42.
- Щербаківський, 1925 - Щербаківський Д. Відділ народного мистецтва у Всеукраїнському історичному музею імені Т. Г. Шевченка у Києві // *Записки Етнографічного товариства*. К.: 1925. С. 54-59.
- Щербаківський, 1926 - Щербаківський Д. М. Т. Біляшівський і українське мистецтво // *Записки Історично-філологічного відділу ВУАН*. К., 1926. Кн. ІХ. С. 38-53.
- Щербань, 2009 - Щербань Т. Мистецтвознавці Українського наукового товариства та їх внесок у науку, освіту, культуру // *Вісник НАН України*, 2009. № 11. С. 45-55.

REFERENCES

- Bon, 1997 - Bon O. I. O. P. Novytskyi v ukrainskomu pamiatkoohoronnomu rusi v 20-i r.r. XX st. [O. P. Novytskyi in the Ukrainian monument protection movement in the 20s. 20th century] // *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. Vyp. 2. K.: Ridnyi kraj, 1997. S. 46-58 [in Ukrainian].
- Borshch, 2013 - Borshch M. I. M. F. Biliashivskiy – ukrainskiy etnohraf, mystetstvoznavets, akademik AN Ukrainy [M. F. Biliashivskiy is a Ukrainian ethnographer, art critic, academician of the Academy of Sciences of Ukraine] // *Z verzhyn slavetykh cherkashchan. Cherkasy*. 2013. S. 242–248 [in Ukrainian].
- Vermenych, 2001 - Vermenych Ya. Entuziast pamiatkoohoronnoispravy (D. Shcherbakivskiy) [Monument preservation enthusiast (D. Scherbakivskiy)] // *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty: zb. st.* K., 2001. Vyp. 12. S. 244-256 [in Ukrainian].
- Havryliuk, 2020 - Havryliuk S. Mykola Biliashivskiy – teoretik pamiatkoohoronnoi i muzeinoi spravy [Mykola Biliashivskiy is a theoretician of monument preservation and museum affairs] // *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp 29. Tom 5. 2020. S.237-243 [in Ukrainian].
- Hyrych, 1988 - Hyrych I. Kyivske tovarystvo okhorony pamiatok starovyny i mystetstva [Kyiv Society for the Protection of Ancient and Art Monuments] // *Pamiatky Ukrainy*. 1988. № 3. S. 58-59 [in Ukrainian].
- Hryhorieva, Denysenko, 1993 - Hryhorieva T., Denysenko T. Z istorii zberezhennia istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy: diialnist Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny i mystetstva [From the history of the preservation of the historical and cultural heritage of Ukraine: the activities of the Kyiv Society for the Protection of

- Ancient Monuments and Art] // *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. Т. 3. Istoriiia. K.: Vydavnychiy dim «KM Academia», 1993. S. 116 [in Ukrainian].
- Didukh, 2002 - Didukh L. V. Suspilno-politychna diialnist M. F. Biliashivskoho na pochatku KhKh st. [Mykola Biliashivskyi's social and political activities at the beginning of the 20th century] // *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. K., 2002. T. 20 : Istorychni nauky. Ch. 1. S. 66–70 [in Ukrainian].
- Didukh, 2005 - Didukh L. V. Akademik M. F. Biliashivskyi u naukovomu, kulturnomu ta hromadskomu zhytti Ukrainy (kinets KhKh – persha chvert KhKh st.) : avtoref. dys. na zdob. nauk. stupennia kand. ist. nauk : 07.00.01 «Istoriiia Ukrainy» [Academician M. F. Bilyashivsky in the scientific, cultural and public life of Ukraine (end of XIX - first quarter of XX century)]. K., 2005. 17 s. [in Ukrainian].
- Zaremba, 1995 - Zaremba S. Z. Ukrainske pamiatkoznavstvo. Istoriiia, teoriia, suchasnist [Ukrainian monument studies. History, theory, modernity] / NAN Ukrainy, Tsentr pamiatkoznavstva. K.: Lohos, 1995. 408 s. [in Ukrainian].
- Zvidomlennia Vseukrainskoi Akademii, 1924 - Zvidomlennia Vseukrainskoi Akademii nauk u Kyievi 1923 r. (Z nahody piatyrichnoho isnuvannia Akademii nauk, 1918-1924) [Notice of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv, 1923. (On the occasion of the five-year existence of the Academy of Sciences, 1918-1924)]. K., 1924. 169 s. [in Ukrainian].
- Istoryko-kulturna spadshchyna, 1998 - Istoryko-kulturna spadshchyna Ukrainy: problema doslidzhennia i zberezhenia [Historical and cultural heritage of Ukraine: the problem of research and preservation] / S.I.Kot (uporiad. ta nauk. red.); V.O.Horbyk ta in. (vidp. red.); NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. K., 1998. 440 s. [in Ukrainian].
- Kachkovska, 2015 - Kachkovska L. Vychennia orhanizatsiino-rozporiadchoi dokumentatsii (1910-1913 rr.) Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny i mystetstva shchodo zberezhenia kulturnoi spadshchyny Pravoberezhnoi Ukrainy [Study of the organizational and administrative documentation (1910-1913) of the Kyiv Society for the Protection of Ancient Monuments and Art regarding the preservation of the cultural heritage of Right Bank Ukraine] // *Volynskiy muzeinyi visnyk: Nauk. zb. Vyp. 7*. Lutsk, 2015. S. 33-38 [in Ukrainian].
- Kiliievych, 1999 - Kiliievych S. Akademik M. F. Biliashivskyi – pershyi dyrektor Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Academician M. F. Biliashivskyi - the first director of the National Museum of the History of Ukraine] // *Kyivska starovyna*. 1999. № 4. S. 80–86 [in Ukrainian].
- Korotke zvidomlennia, 1926 - Korotke zvidomlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu za arkheolohichni doslidy roku 1925-1926: (Z kat. zvidom. vyst.): Za 1925 r. [Brief report of the All-Ukrainian Archaeological Committee for archaeological research in 1925-1926: (From catalog report): For 1925] / Vseukr. arkheol. kom. K., 1926. 120 s. [in Ukrainian].
- Kotliar, 2014 - Kotliar Ye. Danylo Shcherbakivskyi: naukovi rozvidky ta vidkryttia yevreiskoho mystetstva [Danylo Scherbakivskyi: scientific research and discovery of Jewish art] // *Narodoznavchi zoshyty*. 2014. Vyp. 5. S. 884-913 [in Ukrainian].
- Kulturne budivnytstvo, 1973 - Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR. 1917-1927 r.r.: Zb. dok. i materialiv [Cultural construction in the Ukrainian SSR. 1917-1927: Collection of documents and materials]. K., 1973. 574 s. [in Ukrainian].
- Laskarevska, 2009 – Laskarevska T. Pamiatkookhoronna diialnist D. M. Shcherbakivskoho [Monument preservation activity D. M. Shcherbakivskyi]. [Elektronnyy resurs]. Rezhym dostupu: file:///C:/Users/HP/Downloads/khud_kult_2009_6_39.pdf [in Ukrainian].
- Lisovska, Skus, 2022 - Lisovska O.V., Skus O.V. Kraieznavcha, muzeinytska ta pamiatkookhoronna diialnist Mykoly Biliashivskoho [Mykola Bilyashivskyi's local history, museological and monument protection activities]. *Umanska starovyna: Naukovyi zhurnal*. Uman: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Vizavi», 2022. Vyp. 9. 127 s. S. 94-106 [in Ukrainian].
- Mankovska, 1997 - Mankovska R.V. Muzeinytstvo v Ukraini: pytannia teorii i praktyky (1917 – cherven 1941 r.) [Museum building in Ukraine: issues of theory and practice (1917 – June 1941)]: Dys.kand.ist.nauk. K.: In-t istorii Ukrainy NANU, 1997 185 s. [in Ukrainian].
- Moshenko, 1991 - Moshchenko K. V. Z spohadiv pro M. F. Biliashivskoho [From Mykola Biliashivskyi's memories] // *Represovane kraieznavstvo 20–30 rr.* / [peredm. P. T. Tronka]; khudozh. L. I. Korin; In-t istorii Ukrainy. Vseukr. spilka kraieznavtsiv. M-vo kultury Ukrainy. K.: Khmelnyts. red.-vydavn. vid., 1991. 492 s.; il. [in Ukrainian].
- Nestulia, 1994 - Nestulia O. O. Bilia vytokiv derzhavnoi systemy okhorony pamiatok kultury v Ukraini (Doba Tsentralnoi Rady, hetmanshchyny, Dyrektorii): monohrafiia [At the origins of the state system of protection of cultural monuments in Ukraine (the era of the Central Rada, the Hetmanate, the Directory): a monograph]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NANU, 1994. 239 s. [in Ukrainian].
- Nestulia, 1995 - Nestulia O. O. Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917-1941 [The fate of church antiquities in Ukraine. 1917-1941] / NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. Ch. 1: 1917 – seredyna 20-kh rokiv. K.: Naukova dumka, 1995. 280 s.; Ch. 2: kinets 20-kh rokiv – 1941 r. K., 1995. 216 s. [in Ukrainian].
- Nestulia, 1997 - Nestulia S. I. Stanovlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu (seredyna 20-kh rokiv) [Formation of the All-Ukrainian Archaeological Committee (mid-20s)] / NAN Ukrainy, Instytut arkheolohii. Poltava, 1997. 97 s. [in Ukrainian].
- Novak, 2017 – Novak O. S. Stanovlennia systemy pamiatkookhoronnykh instytutsii v Ukraini (1917–1921 rr.): orhanizatsiinyi aspekt [Formation of the system of monument protection institutions in Ukraine (1917–1921): organizational aspect] // *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. T.20. 2017. S. 83-90 [in Ukrainian].
- Opatskyi, 2016 - Opatskyi I. Iu. Umanske viddilennia Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny i mystetstva (za materialamy rodyny Kurinnykh) [Uman branch of the Kyiv Society for the Protection of Ancient and Art

- Monuments (based on the materials of the Kurinny family)] // *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*. №3. 2016. S. 96-101 [in Ukrainian].
- Opatskyi, 2019 – Opatskyi I. Yu. Rodyna Kurinnykh u hromadsko-politychnomu ta natsionalno-kulturnomu zhytti Ukrainy kintsia XIX–pershoi polovyny XX stolittia [The Kurinny family in the social-political and national-cultural life of Ukraine at the end of the 19th–first half of the 20th century]. Avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia k.i.n. za spetsialnistiu 07.00.01 Istoriiia Ukrakhny. Mykolaiv, 2019. 20 s. [in Ukrainian].
- Opatskyi, 2020 – Opatskyi I. Etnohrafichni doslidzhennia Mykoly Biliashivskoho na Cherkashchyni [Mykola Biliashivskyi's ethnographic studies in Cherkasy region] // *Umanska starovyna*. 2020. №7. S. 93-99 [in Ukrainian].
- Popelnytska, 2008 - Popelnytska O. O. M. F. Biliashivskyi – pershyi dyrektor Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Academician M. F. Biliashivskyi - the first director of the National Museum of the History of Ukraine] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. Vyp. 2, (№ 479). 240 s. [in Ukrainian].
- Putro, 1999 - Putro O. I. Podvyzhnyk muzeinoi spravy (Trahediiia Danyla Shcherbakivskoho) [The ascetic of the museum business (The tragedy of Danylo Shcherbakivskyi)] // *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy* (materialy yuvileinoi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii, prysviachenoї 100-richchiu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy). K., 1999. S. 91-93 [in Ukrainian].
- Savchuk, 1999 - Savchuk V. O. Ukrainske kraieznavstvo v period natsionalno-vyzvolnykh zmahani [Ukrainian local history during the period of national liberation struggles] // *Istoriiia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. Vyp.6. K., 1999. S. 55-65 [in Ukrainian].
- Fedorova, 2008 - Fedorova L. D. Diialnist Kyivskoho tovarystva okhorony pamiatok starovyny i mystetstva zi zberezhenntia kulturnoi spadshchyny Ukrainy [Activities of the Kyiv Society for the Preservation of Ancient Monuments and Art for the Preservation of the Cultural Heritage of Ukraine. K.: Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine]. K.: In-t istorii NAN Ukrainy, 2008. S. 7 [in Ukrainian].
- Fedorova, 2013 - Fedorova L. Z istorii pamiatkookhoronnoi ta muzeinoi spravy u Naddniprianskii Ukraini. 1870–1910-i rr. [From the history of monument preservation and museum affairs in Naddniprianska Ukraine. 1870–1910s.] / Vidp. Red S. I. Kot; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv, 2013. 373 s. [in Ukrainian].
- Khodak, 2007 - Khodak I. O. Danylo Shcherbakivskyi yak orhanizator akademichnoi nauky [Danylo Shcherbakivskyi as an organizer of academic science] // *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii: Zb. nauk. pr.* 2007. Vyp. 7. S. 119-129 [in Ukrainian].
- Kholodok, 2012 - Kholodok V. Stanovlennia ta rozvytok systemy derzhavnogo upravlinnia okhoronoiu kulturnoi spadshchyny v Ukraini [Formation and development of the system of state management of cultural heritage protection in Ukraine] // *Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia*. 2012. Vyp.3 (14). S. 131-139 [in Ukrainian].
- TsDAVO Ukrainy - Tsentralnyi Derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDIAK Ukrainy – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine] [in Ukrainian].
- Shovkopliias, 2002 - Shovkopliias H. Danylo Shcherbakivskyi i muzei [Danylo Shcherbakivskyi and the museum] // *100 roki koleksii Derzhavnogo muzeiu ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva: nauk. zb.* Kyiv, 2002. S. 39-42 [in Ukrainian].
- Shcherbakivskyi, 1925 - Shcherbakivskyi D. Viddil narodnoho mystetstva u Vseukrainskomu istorychnomu muzeiu imeni T. H. Shevchenka u Kyievi [Department of folk art at the All-Ukrainian Historical Museum named after T. G. Shevchenko in Kyiv] // *Zapysky Etnohrafichnoho tovarystva*. K.: 1925. S. 54-59 [in Ukrainian].
- Shcherbakivskyi, 1926 - Shcherbakivskyi D. M. T. Biliashivskyi i ukrainske mystetstvo [M. T. Biliashivskyi and Ukrainian art] // *Zapysky Istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. K., 1926. Kn. IKh. S. 38-53 [in Ukrainian].
- Shcherban, 2009 - Shcherban T. Mystetstvoznavtsi Ukrainskoho naukovoho tovarystva ta yikh vnesok u nauku, osvitu, kulturu [Art historians of the Ukrainian Scientific Society and their contribution to science, education, and culture] // *Visnyk NAN Ukrainy*, 2009. № 11. S. 45–55 [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325599

УДК 94(477)«18»

Юрiй НИКИТИН,
orcid.org/0000-0002-5566-8943
 доктор історичних наук, доцент,
 ректор Сумського обласного інституту
 післядипломної педагогічної освіти
 (Україна, Суми)
nikitin_63@ukr.net

ВНЕСОК ЗЕМСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У РОЗБУДОВУ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На основі маловідомих історичних джерел з використанням методів історико-архівного аналізу, синтезу та аналізу висвітлено роль земств Чернігівської губернії в процесі розвитку мережі бібліотек-читалень в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Історичний аналіз засвідчив, що наявні праці недостатньо повно розкривають основні аспекти обраної для дослідження проблеми. В результаті проведеного дослідження з'ясовано темпи відкриття повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії в кінці ХІХ ст., обсяги їх фінансування, склад бібліотечних фондів та популярність окремих видань серед підписників, проаналізовано категорії читачів за освітнім, конфесійним цензами та заняттями. Показано зв'язок між офіційною політикою царизму та завданнями, які виконували нововідкриті бібліотеки. Приділено увагу маловідомим аспектам обраної теми, які потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: сільські бібліотеки, читальні, губернські земські збори, губернська управа, земства, Чернігівська губернія, кінець ХІХ – початок ХХ ст.

Yurii NIKITIN,

orcid.org/0000-0002-5566-8943

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,

Principal of Sumy Regional Institute

of Postgraduate Education

(Ukraine, Sumy)

nikitin_63@ukr.net

THE CONTRIBUTION OF THE LANDS OF THE CHERNIGIV PROVINCE TO THE DEVELOPMENT OF THE LIBRARY AFFAIRS AT THE END OF THE 19th – AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURIES

Based on little-known historical sources using methods of historical-archival analysis, synthesis, and analysis, the role of the zemstvos of the Chernihiv Governorate in the development of the network of libraries and reading rooms at the end of the 19th and early 20th centuries is highlighted. Historical analysis has shown that existing works inadequately reveal the main aspects of the chosen problem for research. As a result of the conducted research, it was found that at the initial stage of the development of library affairs in Ukrainian lands within the Russian Empire, the state exercised strict control over their activities and the content of book funds through various state institutions (Ministry of Public Education, censorship committees), which relied on legislative acts (the decree of 1833). The revolutionary events of the mid-19th century in Europe heightened the fears of tsarism that libraries would become centers of freethinking. Conservative ruling circles facilitated the decision to close the majority of non-numerous libraries and reading rooms by the mid-19th century.

The government policy regarding libraries during the reforms of the second half of the 19th century is depicted. The rapid development of market relations, industry, and trade required workers of various qualifications. The state entrusted local self-government bodies with issues such as opening, funding, and purchasing literature, while retaining control over their activities (censorship and printing regulations of 1864, supervision of libraries by the Ministry of Internal Affairs from 1867, prohibition on including certain publications in library collections from 1884, mandatory approval of book lists by the Ministry of Public Education from 1888, catalog checks, etc.). The significant influence not only of state institutions, but also of the church on the activities of newly established institutions is noted.

The pace of opening county libraries and reading rooms in the Chernihiv Governorate at the end of the 19th century is highlighted, along with the types that operated during that period. The role of local self-government bodies in the opening and funding of library institutions in rural areas is analyzed. The varying attitudes of county zemstvos regarding the relevance of opening libraries in rural areas and their corresponding funding are shown. The religious composition of subscribers in county libraries, gender ratios, as well as age and educational criteria are analyzed. Reader's preferences and the sources from which the collections of open libraries and reading rooms were formed are identified. The connection between the official policy of tsarism and the tasks performed by newly opened libraries is shown. Attention is paid to lesser-known aspects of the chosen topic that require further scientific development.

Keywords: rural libraries, reading rooms, provincial zemstvo assemblies, provincial administration, zemstvos, Chernihiv Governorate, late 19th and early 20th centuries.

Постановка проблеми. Початок ХХІ ст. вважається епохою інформатизації і характеризується поступовим переходом від паперових носіїв

інформації до електронних. Діджиталізація охоплює все більше сфер сучасного українського суспільства. В такій ситуації виникає питання про роль бібліотек та їх модернізацію в епоху інформатизації. Бібліотеки завжди були важливим елементом соціокультурного розвитку суспільства. Вони виступають не лише сховищами знань, але й сприяють осмисленню накопиченого людством досвіду, сприяють реалізації державної політики у різних сферах, допомагають формувати громадську думку та світогляд громадян, зберігають і поширюють надбання культури, мистецтва тощо. Так історично склалося, що бібліотеки займають важливу роль у соціальній комунікації визначаючи соціокультурний потенціал суспільства. Вони виступають своєрідними посередниками між творцями матеріальних і духовних цінностей та їх споживачами.

Важливим етапом розвитку бібліотечної справи на українських землях був період кінця XIX – початку XX ст., коли під тиском цілої низки чинників держава, меценати і громадськість долучилися до розбудови бібліотечної мережі. Саме вони разом з іншими освітніми установами долучилися до поширення грамотності серед пересічного населення Російської імперії. Кожна з українських губерній мала свої темпи відкриття і розвитку бібліотечної мережі. Поширення грамотності серед сільського населення Чернігівської губернії мало як спільні загальноукраїнські тенденції, так і певні особливості. На цей процес впливала і діяльність губернського і повітових земств, які виділяли кошти на відкриття і функціонування сільських бібліотек-читалень. Саме це і визначило тему нашої розвідки.

Вивчення історичного досвіду розвитку бібліотечної справи в межах Чернігівської губернії дозволяє більш повно відтворити і усвідомити минуле українського народу з усіма його суперечностями, усвідомити актуальні питання сьогодення і шляхи їх розв'язання. Аналіз еволюції бібліотечної справи дозволить врахувати історичний досвід при подальшому вдосконаленні діяльності бібліотек в наш час.

Аналіз досліджень. Історіографічний спадок кінця XIX – початку XXI ст., присвячений історії створення та функціонування сільських і міських бібліотек, представлений значною кількістю праць, у яких аналізуються різні аспекти даної проблеми крізь призму діяльності органів місцевого самоврядування (на всеукраїнському та регіональному рівнях) (Абрамов, 1889: 288), (Вахтеров, 1896: 378), (Веселовский, 1912: 216), (Библиотекарь, 1911, вып. 2: 93-94), (Захарова, 2002: 14), (Аскерова, 2011: 162-163), (Гуз, 2011: 63-66), (Нікітін, 2014: 25-32). Однак праці, яка б всебічно висвітлювала діяльність земств Чернігівської губернії у розбудові сільських бібліотек-читалень, немає. Саме тому, на нашу думку, дана проблема залишається перспективною в плані її дослідження.

Мета статті. Дослідження діяльності земських установ, з'ясування ролі самоврядних інституцій у розвитку бібліотечної справи у сільській місцевості Чернігівської губернії в кінці XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічні зрушення, що відбулися на теренах Російської імперії під впливом реформ другої половини XIX ст. мали вплив на усі сфери тогочасного суспільства. Не оминули вони і

бібліотечну справу. Функціонування бібліотек, їх типи і види залежали від центрального уряду. Протягом XIX ст. ставлення царизму до бібліотек і розповсюдження грамотності пройшло складний шлях еволюції. Лише у 1830 р. влада дозволила створення губернських і повітових публічних бібліотек. На думку урядовців, це сприяло б розвитку промисловості і сільського господарства. Але указ 1833 р. засвідчив, що влада збиралася жорстко контролювати діяльність бібліотек. Указ передбачав щорічний перегляд каталогів публічних бібліотек. Діяльність останніх контролювало тепер Міністерство народної освіти (раніше – Міністерство внутрішніх справ), до складу якого відносилися цензурні комітети. Під впливом революційних подій в Європі у 40-х рр. XIX ст. усі відкриті бібліотеки були закриті. Влада боялася, що вони стануть осередком поширення революційних ідей.

Паралельно з реформами 60-х рр. XIX ст. уряд приймає новий устав про цензуру і друк (1864 р.), що запроваджував «дозвільний порядок», який регламентував відкриття публічних і громадських бібліотек. З 1867 р. нагляд за бібліотеками разом з цензурними комітетами урядом був доручений знову Міністерству внутрішніх справ. З 1884 р. міністр внутрішніх справ мав право вказувати місцевим чиновникам, які видання не повинні були потрапляти до читалень та публічних бібліотек. Контроль за діяльністю бібліотек зберігся і в наступні роки, що підтверджує рішення царського уряду 1888 р. Передбачалось, що комплектація народних бібліотек буде відбуватись за рахунок книг, які схвалені комітетом Міністерства народної освіти. Члени комітету повинні були переглядати каталоги книг діючих народних читалень та бібліотек для недопущення використання заборонених видань (Фомина, 2014: 85-86).

У 1890 р. уряд вирішив долучити до контролю над читальнями та бібліотеками і церкву. У прийнятих «Правилах про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними» передбачалося посилення нагляду з боку чиновників та представників церкви за фондами та діяльністю публічних бібліотек. Паралельно Міністерство народної освіти започаткувало публікацію каталогів рекомендованих видань для народних читалень (Онищенко, 2005: 4). Також передбачалося погодження статуту і правил майбутньої читальні, де передбачалося її відкрити, на чий кошти тощо. «Правила» дозволяли відкриття народних бібліотек та читалень в містах, посадах та селах для учнів початкових навчальних закладів та представників непривілейованих станів.

В кінці XIX ст. в українських губерніях виникає ціла низка бібліотечних закладів, які умовно поділялися на публічні, громадські, народні, навчальні, спеціальні, дитячі, військові, церковні та інші. Тип бібліотеки залежав від контингенту читачів, потреби яких планувалося задовольняти, або від того, на чий кошти вона була відкрита і функціонувала (урядова, на кошти меценатів, населення, товариств).

Селянство було найчисельнішою верствою населення тогочасної України. Під впливом цілого ряду соціально-економічних та політичних чинників у другій половині XIX ст. царський уряд намагався контролювати процес поширення освіти в селянському середовищі. Однак, неможливо було створити

розгалужену мережу доступних бібліотек-читалень для селян та міщан без активної участі новоутворених органів місцевого самоврядування.

На теренах Чернігівської губернії процес відкриття та функціонування бібліотек-читалень мав як спільні риси з іншими регіонами, так і певні особливості. У 1894 р. на засіданні Чернігівських губернських зборів було серед інших питань розглянуто і виділення коштів (60 000 руб. з губернського земського збору) на відкриття та облаштування сільських народних бібліотек в губернії. Після обговорення було прийнято рішення про внесення до кошторису губернського земства щорічно (з 1895 р. протягом 4 років) по 15 000 руб. усім повітовим земствам на облаштування бібліотек. Однак, до 1896 р. дане рішення не було виконано через різні тлумачення у повітах щодо його реалізації. Це змусило губернську управу підготувати новий проєкт щодо використання запланованих коштів на бібліотечну справу. Новий проєкт передбачав видачу «пособій» губернського земства на облаштування сільських громадських бібліотек з читальнями або без читалень. «Пособія» видавалися книгами, а не грошима. Повітові збори самостійно визначали комплекти книг для бібліотек (мінімальна вартість повинна була становити 100 руб.). З самого початку передбачалося, що сільська громадська бібліотека повинна була функціонувати на безоплатній основі. Губернське земство направляло комплекти книг тільки після виконання ряду умов: затвердження статуту бібліотеки (розроблений повітовим земством) і відповідальних осіб, облаштування приміщення під бібліотеку, зобов'язання повітового земства прийняти на «баланс» надіслані книги. У тому ж 1896 р. усі повітові земства (за виключенням Ніжинського) прийняли рішення про відкриття бібліотек. Однак від прийняття рішення до відкриття бібліотечного закладу інколи проходило декілька років. У 1902 р. було відкрито 200 бібліотек-читалень, на які губернське земство виділило 36 157 руб. 35 коп. Вищезгадані заклади були відкриті з 1897 по 1901 рр. Більш детально розподіл бібліотек-читалень по повітам Чернігівської губернії представлений в таблиці 1.

Таблиця 1 – Розподіл бібліотек-читалень по повітам Чернігівської губернії (1902 р.) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 61)

Повіти	Кількість бібліотек-читален	Виділено коштів
Борзнянський	17	2794 руб. 74 коп.
Городнянський	18	1782 руб. 46 коп.
Глухівський	20	4000 руб.
Козелецький	9	1772 руб. 21 коп.
Конотопський	9	2250 руб. 1 коп.
Кролевецький	7	1627 руб. 85 коп.
Мглинський	31	2991 руб. 90 коп.
Новозибківський	16	1200 руб.
Новгород-Сіверський	18	2366 руб. 74 коп.
Ніжинський	8	2851 руб. 20 коп.
Остерський	13	2190 руб. 14 коп.
Сосницький	9	1365 руб. 4 коп.
Стародубський	4	961 руб. 21 коп.
Суражський	10	3000 руб.
Чернігівський	21	3003 руб. 85 коп.

Дані у таблиці свідчать про відношення повітових земств до розбудови бібліотечної мережі та розуміння актуальності даного питання. Аналіз коштів, виділених на бібліотеки-читальні, вказує на ряд фактів: кількість і різну ціну закуплених книг, тривалість роботи (років), приблизну ціну утримання.

Додаткову інформацію щодо функціонування бібліотек-читалень нам дає земська статистика. Інформація, яку збирали земці, не лише дає змогу оцінити ступінь уваги самоврядних інституцій до питання поширення освіти серед мешканців сільської місцевості, але й ступінь популярності бібліотечних установ серед населення у кінці XIX ст. Достатньо цікавою, на нашу думку, є інформація про осіб, яким земства довіряли керувати нововідкритими бібліотеками. Наприклад, у Борзнянському повіті з 17 бібліотек-читалень інформацію про свою діяльність подали 10. В них посади бібліотекарів обіймали: вчителі – 6, козаки – 3, дочка псаломщика – 1. В інформації, яку отримало губернське земство у 1902 р. щодо зайнятих посад бібліотекарів, переважали вже вчителі або колишні вчителі. Однак, як ми вже згадували раніше, посади бібліотекарів достатньо часто обіймали «не фахівці»: сільські старости, дочка псаломщика (с. Кладьковка), кравець (с. Покошичи), селяни, міщанин без певних занять (с. Розрите). Слід зазначити, що майже половина повітових земств не надали інформації губернському земству щодо року заснування бібліотеки, кількості та найменувань книг і журналів у фондах, зареєстрованих підписників та ступінь їх активності.

Зібрана Чернігівським губернським земством інформація щодо 40 бібліотек-читалень засвідчує, що їх фонди налічували 24 036 видань (27 645 томів). У 1901 рр. їх відвідало 11 152 читача, яким було видано 68 615 друкованих видань. Таким чином, у середньому один підписник прочитав за рік приблизно 6,2 книг. Максимальна кількість прочитаних книг припадала на читальню с. Ляличи Суразького повіту, а мінімальна в окремих бібліотеках-читальнях становила 1 книга на рік (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 62-75).

Надані губернському земству дані засвідчують нерівномірний розподіл (а значить і замовлення) бібліотечного фонду. Наприклад, у бібліотеці-читальні с. Ущерньє Суразького повіту було 900 видань, а в с. Конятин Кролевецького повіту – лише 143. В середньому фонди сільських бібліотек-читалень, якими опікувалися земства, становили 400-450 найменувань. Необхідно достатньо критично відноситися до зібраних земством даних щодо прочитаних читачами книг (6-45 за рік). Окремі земські чиновники згадували про існування практики, коли одну книгу читала одна родина разом або декілька родин сідали «кутком» і спільно читали цікаву книгу. Слід зазначити, що навіть такі «скромні» показники інколи турбували представників влади, які вважали діяльність земств в освітянській сфері як «...розхитування підвалин державного устрою...» (Руская школа, 1906: 2, 25).

Саме цим можна пояснити детальну інформацію щодо підписників бібліотек-читалень. Так, за інформацією 10 повітових земств (з 15), на території яких функціонувало 55 бібліотек-читалень серед їх читачів були зафіксовані представники: селянства – 6342 особи (56,8% від загальної кількості

підписників), козаків – 4012 (майже 40%), купців і міщан – 524, дворянства – 103, духівництва – 129, інші – 42, що становило разом 11152 особи. Достатньо передбачуваним був результат, що отримали земці про національний склад читачів відкритих читалень. Серед них питома вага відносилася до «малоросів» – 8588, що становило 77% відзагальної чисельності читачів (з них 4,5% жінки), білоруси відповідно – 1323 особи (11,8%) і найменшу групу склали «великороси» – 944 (8,4%). Склад читачів 55 читалень за конфесійною ознакою представлений у таблиці 2.

Таблиця 2 – Склад підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії за конфесійною ознакою (1902 р.) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 77, 82).

Повіти	Кількість бібліотек	Православних	Іудеїв	Інших
Борзнянський	10	1619	55	1
Козелецький	1	193	12	2
Конотопський	1	442	9	4
Кролевецький	4	3429	59	-
Мглинський	16	1788	76	4
Новгород-Сіверський	5	871	7	-
Остерський	1	165	23	-
Сосницький	2	242	8	-
Суражський	9	1584	87	2
Чернігівський	6	435	10	-

Як видно з наведених даних, ситуація з розподілом читачів за конфесійною ознакою була достатньо передбачуваною. Домінування саме православних, основну масу яких склали селяни, козаки та певна кількість міщан, було обумовлено як історичними, так і соціально-економічними чинниками. Матеріали таблиці дозволяють окреслити приблизні межі залучення представників двох основних конфесій в регіоні до задоволення своїх освітньо-культурних потреб. Таким чином, можна вважати, що ситуація з розподілом підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії в кінці XIX – початку XX ст. за національною та конфесійною ознакою опосередковано відображає і загальний склад населення губернії. Хоча в окремих повітах Чернігівської губернії існували свої особливості.

В кінці XIX – на початку XX ст. у багатьох країнах посилилася боротьба за рівні права жінок та чоловіків у суспільстві. Ця боротьба була спрямована на ліквідацію нерівності у всіх сферах життя. В тому числі і в освітній сфері. Представники ліберально-демократичного табору виступали проти «домостроївських» поглядів на роль жінки в державі, суспільстві, родині. Рівний доступ до освіти також був актуальним у тогочасному суспільстві. В Російській імперії це питання також активно обговорювалося на різних рівнях. Земська статистика дозволяє з'ясувати склад читачів нововідкритих бібліотек-читалень у повітах Чернігівської губернії за гендерною ознакою. Як свідчать

дані, серед читачів значно переважали чоловіки. Наприклад, від загальної кількості читачів-селян (6342 особи) жінок було лише 289. Найменш різкий розрив між читачами-чоловіками та жінками був зафіксований серед купців і міщан. З 524 осіб – чоловіків було 284, а жінок 240. В 16 бібліотеках Мглинського повіту жінки навіть переважали серед підписників (86 проти 68) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 78). Наведені факти засвідчують, що основне завдання бібліотеки-читальні, як осередки поширення освіти серед представників непривілейованих станів, виконували. А по-друге, жінки не зважаючи на зміни, що зачіпали усі сфери життя тогочасного суспільства і трансформаційні процеси, все ще не мали рівного з чоловіками доступу до освіти. Ліберально-демократично налаштовані земці та громадські діячі активно піднімали питання про відкриття спеціалізованих навчальних закладів і освітніх осередків, які б допомогли вирішити питання рівного доступу дівчат і жінок до рівної з чоловіками освіти. В Чернігівській губернії питання поширення і демократизації освіти неодноразово піднімав відомий громадській і політичний діяч І. Шраг, який протягом свого життя обіймав посади у різних самоврядних, громадських та державних інституціях (Ефремов, 1919: 1-2, 123-124). Значних зусиль для розвитку освіти на українських землях доклав визначний український історик, громадсько-політичний діяч та педагог Д. Дорошенко. А на думку педагога В. Вахтерова, позашкільна освіта (в тому числі й діяльність бібліотек) мала важливе значення для людей, адже триває все життя (Вахтеров, 1896: 111).

Саме завдяки таким особистостям українська культура й освіта розвивалися на зламі XIX–XX ст. Демократично-ліберальним представникам в той час приходилося боротися не лише з поглядами консерваторів, але й з ідеями таких посадовців-міністрів освіти, як Д. Толстий, Л. Кассо та інших, які відстоювали думку про необхідність обмежень і всебічного контролю з боку держави і церкви над освітою широких мас.

Однак, тогочасне законодавство покладало на органи місцевого самоврядування значний обсяг проблем господарсько-гуманітарного плану, які останні повинні були вирішувати власним коштом. З іншого боку, повноваження самоврядних інституцій були обмежені. Вони знаходилися під пильним контролем місцевих адміністрацій, поліції і частково церкви, що напряму впливало на рівень ефективності їх роботи та реалізації демократично-ліберальних ініціатив. Додатковими факторами, які впливали на роботу земських установ, були розуміння земців пріоритетних завдань, що стояли перед ними, та часто незначні фінансові можливості самоврядних інституцій. Саме ці чинники, на нашу думку, впливали на повільні темпи розгортання мережі бібліотек-читалень на території Чернігівської губернії в кінці XIX ст.

Не менш цікавим був і розподіл підписників повітових бібліотек-читалень Чернігівської губернії кінця XIX – початку XX ст. за віком і освітнім цензом. За інформацією 1902 р., яку надали 49 бібліотек-читалень 8 повітів, серед підписників переважали підлітки від 12 до 17 років – 4386 особи (39,3%) від загальної кількості читачів (11152 особи). Найбільше читачів даної категорії було зафіксовано у закладах Кролевецького повіту (1437), Мглинського (871),

Борзнянського (746) та Суражського (631). А найменше читачів даної категорії відвідували читальню у Борзнянському повіті (101). Наступну за чисельністю групу склали особи віком від 21 до 40 років – 2536 (22,7%), а найменшу склали особи віком більше 40 років – 632 (5,6%).

Зібраний земцями матеріал засвідчує не менш цікавий розподіл підписників нововідкритих повітових бібліотек за освітнім цензом. Із 11152 читачів неочікувану більшість склали особи, які не закінчили школи (5336, що становило 48,7%). Другу групу склали підписники, які закінчили школу – 3917 осіб (35%), наступні групи становили читачі, що не навчалися у школі – 1254, навчалися в армії – 328, особи, що отримали освіту в інших місцях – 289. Певне здивування викликає найменша за чисельністю група підписників повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії – читачі, що відвідували вечірні заняття (28 осіб – 0,25%) (Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 80-81). Наведені дані засвідчують, що модернізаційні процеси, що охопили території Російської імперії сприяли поступовим процесам демократизації в освітній галузі. Все більше мешканців сільської місцевості отримали можливість долучатися до освітніх та культурних цінностей, самовдосконалюватися і формувати світогляд на зламі століть. Незначна активність осіб за 40 років та читачів, які відвідували вечірні заняття, може бути пояснена їх завантаженістю у повсякденному житті, а також «скудним» набором книг та журналів, які мали читальні.

За інформацією, яку надали 55 бібліотек-читалень (з 10 повітів Чернігівської губернії) у 1902 р. серед загальної кількості читачів (11152 особи) переважали підписники, що займалися землеробством (10290, які становили 92% від загальної чисельності читачів), кустарі та інші, відповідно, становили 169 та 693 осіб. Наведені дані додатково підтверджують інформацію про домінування у сільській місцевості Чернігівської губернії селян та наявність промислів місцевого значення. Особливістю Чернігівської губернії було розташування невеликих підприємств саме в сільській місцевості, яка потребувала все більшої кількості освічених працівників.

Додаткову інформацію щодо діяльності бібліотек-читалень дає аналіз читацької зацікавленості тими чи іншими виданнями, що представлено у таблиці 3.

Таблиця 3 – Категорії підписників та їх читацькі уподобання
(Земский сборник Черниговской губернии, 1902: 83).

Видання	Не були в школі	Не навчалися в школі	Закінчили школу	Відвідують вечірні заняття	Навчалися в армії	Отримали іншу освіту
Релігійні	1081	4635	7491	62	408	351
Словесність	2464	9081	9646	55	551	1385
Історія	837	2825	8311	29	460	563
Географія, мандри	362	3040	2878	29	161	393
Природознавство	125	574	2421	3	104	138

Медицина, гігієна	26	175	650	-	90	98
Сільське господарство	253	468	1444	12	238	102
Правознавство	21	40	167	-	14	142
Газети, журнали	9	14	139	-	16	32

Дані таблиці яскраво ілюструють смаки та пріоритети підписників повітових бібліотек-читалень в Чернігівській губернії. Найбільший інтерес викликали видання, пов'язані із граматиною і читанням (23282), які найчастіше брали додому. Можна припустити, що зазначені видання відігравали роль підручників або додаткових посібників для мешканців повітів. Другу і третю категорії видань, що користувалися популярністю серед читачів, становили відповідно релігійні (14028) та історичні (12125) видання. Державна політика царизму була спрямована на виховання вірнопідданських почуттів через популяризацію різноманітних релігійних ідей та описів життя й діяльності окремих царів і правителів. Наступну групу популярних серед читачів видань становили книги, інформація з яких могла допомогти у практичному житті мешканців повітів: географія і мандрівки (6863), природознавство (3365), сільське господарство і промисловість (2217), медицина та гігієна (1039). Подальший розвиток товарно-грошових відносин, торгівлі та промисловості змушував населення повітів шукати відповіді на проблеми, з якими вони стикалися у своєму повсякденному житті. Юридична ж література (384) мало чим могла допомогти пересічним мешканцям сільської місцевості без спеціальної освіти, чим і можна пояснити незначний інтерес до неї з боку читачів.

Висновки. Реалізуючи державну політику в освітній сфері, Чернігівське губернське земство в кінці XIX ст. приймає рішення про відкриття і фінансування мережі бібліотек-читалень у повітах. Через різне тлумачення тогочасного законодавства, недостатнє фінансування та слабе кадрове забезпечення даний процес затягнувся до кінця 90-х років XIX ст. Частина повітових земців слабо розуміли важливість проблему, яку їм необхідно було вирішувати (в тому числі і в плані реалізації державної політики). Саме цим і слабкою фінансовою базою можна пояснити відсутність читалень в окремих повітах губернії або ж призначення на посади керівників читалень осіб, що не були причетні до освітньої сфери.

Модернізаційні процеси, що зачіпали усі сфери тогочасного суспільства, змушували царизм йти не певні кроки щодо лібералізації існуючих порядків. Це стосувалося й освітньої галузі. В той же час, держава робила все можливе, щоб контролювати освітній процес на усіх рівнях через законодавство, різні правила та церкву. Саме тому у нововідкритих бібліотеках-читальнях жорстко контролювались друковані видання, які повинні були виховувати у підданих покору, відданість і терпимість до існуючої влади. Але швидкоплинність часу

вимагала все більше кваліфікованих рук як на виробництві, так і у сільському господарстві, що змушувало владу йти шляхом лібералізації в тому числі і в освітній сфері, хоча і за умови збереження багатьох обмежень.

Дана розвідка лише окреслила історію діяльності земств та розвитку освіти на українських землях. Природоохоронна, гуманітарна діяльність земств та їх співпраця з органами міського самоврядування очікують подальшого дослідження як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамов, 1889 – Абрамов Я. В. Что сделало земство и что оно делает (обзор деятельности русского земства). СПб. : Тип. газеты «Новости», 1889. 288 с.
- Аскерова, 2011 – Аскерова Л. С. Чернігів у XIX ст. – на початку XX ст.: формування міського середовища. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. Чернігів, 2011. 198 с.
- Вахтеров, 1896 – Вахтеров В. П. Внешкольное образование народа. Сельские библиотеки. Книжные склады. Воскресные школы и повторительные классы. М.: Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1896. 378 с.
- Веселовский, 1912 – Веселовский Б. Б. К вопросу о выработке нормальной сети сельских библиотек-читален. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу. СПб., 1912. Ч. 2. 126 с.
- Гуз, 2011 – Гуз А. М. Розвиток бібліотечної справи земськими установами на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. // *Гілея: науковий часопис : збірник наукових праць*. Київ, 2011. Вип. 50. С. 63-66.
- Ефремов, 1919 – Ефремов С. Пам'яті І. Л. Шрага. // *Наше минуле*. 1919. № 1 – 2. С. 123-124.
- Захарова, 2002 – Захарова І. В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864–1917). Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2002. С. 14.
- Земский сборник, 1902 - Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов: Тип. Губернского земства, 1902. 256 с.
- Народные библиотеки, 1911 - Народные библиотеки в Харьковской губернии. Библиотекарь. 1911. Вып. 2. С. 93-94.
- Нікітін, 2014 – Нікітін Ю. О. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. // *Сіверянський літопис*. Чернігів, 2014. № 6 (120). С. 25-32.
- Онищенко, 2005 – Онищенко О. Бібліотечна справа в Україні наприкінці XIX – у 10-х роках XX ст.: стан і основні напрямки розвитку. // *Бібліотечний вісник*. № 2. С. 3-13.
- Русская школа, 1906- Русская школа. 1906. № 2. С.24-26.
- Фомина, 2014 – Фомина А. А. Становление государственной политики в области библиотечного дела. № 5 (48). С. 84-87.

REFERENCES

- Abramov, 1889 – Abramov Ya. V. Chto sdelalo zemstvo y chto ono delaet (obzor deiatelnosti ruskogo zemstva) [What the zemstvo has done and what it is doing (overview of the activities of the Russian zemstvo)]. SPb. : Typ. hazety «Novosty», 1889. 288 s. [in Russian].
- Askerova, 2011 – Askerova L. S. Chernihiv u XIX st. – na pochatku XX st.: formuvannia miskoho seredovyshcha [Chernihiv in the XIX century - in the early twentieth century: the formation of the urban environment]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. istor. nauk. Chernihiv, 2011. 198 s. [in Ukrainian]
- Vakhterov, 1896 – Vakhterov V. P. Vneshkolnoe obrazovanye naroda. Selskye byblyoteky. Knyzhnye sklady. Voskresnye shkoly y povtorytelnye klassy [Extracurricular education. Rural libraries. Bookstores. Sunday schools and repetitive classes]. M. : Typ. Tov-va Y. D. Sytyna, 1896. 378 s. [in Russian].
- Veselovskiy, 1912 – Veselovskiy B. B. K voprosu o vyrabotke normalnoi sety selskykh byblyotek-chytalen. Trudy Pervoho Vserossyiskogo syezda po byblyotecnomu delu [On the question of developing a normal network of rural reading libraries. Proceedings of the First All-Russian Congress on Librarianship]. SPb., 1912. Ch. 2. 126 s. [in Russian].
- Huz, 2011 – Huz A. M. Rozvytok bibliotечної справи zemskymy ustanovamy na terytorii Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Development of library affairs by zemstvo institutions on the territory of Ukraine in the second half of the XIX - beginning of the XX century] // *Hileia: naukovyi chasopys : zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2011. Vyp. 50. S. 63-66 [in Ukrainian].
- Efremov, 1919 – Efremov S. Pamiati I. L. Shraha [In memory of I. L. Shraga] // *Nashe mynule*. 1919. № 1-2. S. 123-124 [in Ukrainian].
- Zakharova, 2002 – Zakharova I. V. Rol zemstv u rozvytku narodnoi osvity (1864–1917) [The role of zemstvos in the development of public education (1864 - 1917)]. Avtoreferat dys. ... kand. istor. nauk. K., 2002. S. 14 [in Ukrainian].

- Zemskiy sbornik, 1902 - Zemskiy sbornik Chernyhovskoi gubernyy [Zemsky collection of the Chernihiv province]. Chernyhov: Typ. Hubernskoho zemstva, 1902. 256 s. [in Russian].
- Narodnye byblyoteky, 1911 - Narodnye byblyoteky v Kharkovskoi gubernyy [Public libraries in the Kharkiv province]. Byblyotekar. 1911. Выр. 2. S. 93-94 [in Russian].
- Nikitin, 2014 – Nikitin Yu. O. Vnesok orhaniv miskoho samovriaduvannia Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u rozbudovu bibliotечноi spravy u druii polovyni XIX st. [The contribution of the municipal authorities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the development of the library business in the second half of the XIX century.] // *Siverianskyi litopys*. Chernihiv. 2014. № 6 (120). S. 25-32 [in Ukrainian].
- Onyshchenko, 2005 – Onyshchenko O. Bibliotечna sprava v Ukraini naprykintsi XIX – u 10-kh rokakh XX st.: stan i osnovni napriamky rozvytku [Library business in Ukraine at the end of the XIX - in the 10s of the XX century: state and main directions of development] // *Bibliotечnyi visnyk*. № 2. S. 3-13 [in Ukrainian].
- Russkaia shkola, 1906 - Russkaia shkola [Russian school]. 1906. № 2. S.24-26 [in Russian].
- Fomyna, 2014 – Fomyna A. A. Stanovlenye hosudarstvennoi polityky v oblasti byblyotечноho dela [Formation of the state policy in the field of library business]. № 5 (48). S. 84-87 [in Russian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325600

УДК (94) (477.7) «18»

Олександр ТРИГУБ,
orcid.org/0000-0003-0610-1702
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
та зовнішньої політики
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
(Україна, Миколаїв)
alextrigub@ukr.net

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ХЕРСОНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 19 СТ. (ДО РЕФОРМИ 1884 РОКУ)

Простежено становлення та розвиток церковнопарафіяльної освіти у Херсонській єпархії у період від 1820-х років до реформи 1884 р. Автором виділено три якісно різних періоди в історії церковнопарафіяльних шкіл, які відповідають загальноімперському розвитку цієї освітньої інституції: 1820-30-ті – 1850-ті; 1859-1884 і 1884-1917 роки.

Перший період характеризувався спробами уряду визначити місце та роль духовенства у поширенні початкової освіти серед народу, першими, але невпевненими кроками, які скеровували освітянську діяльність православного священства у цій царині.

Другий період більш визначений і відзначений чіткими цільовими установками духовній владі у напрямку створення початкових навчальних закладів найпростішого типу, які б несли вогонь православного просвітництва у народні маси.

Третій період, який ми свідомо опустили у цьому дослідженні по причині його масштабу та потреби окремого дослідницького фокусу в самостійній публікації, характеризувався чіткими державними кроками у напрямку формування мережі початкових навчальних закладів під синодальним керівництвом і за широкої матеріальної підтримки світської влади.

Ключові слова: освіта, православна церква, Херсонська єпархія, церковнопарафіяльні школи, духовенство, Південь України, 19 століття.

Oleksandr TRYHUB,
orcid.org/0000-0003-0610-1702
Doctor of History, Professor of International Relations
and Foreign Policy Department
Petro Mohyla Black Sea National University
(Ukraine, Mykolaiv)
alextrigub@ukr.net

CHURCH-PAROCIAL SCHOOLS OF THE KHERSON EPARCHY IN THE 19TH CENTURY (BEFORE THE REFORM OF 1884)

The formation and development of church-parochial education in the Kherson eparchy from the 1820s to the reform of 1884 is traced. The author identified three qualitatively different periods in the history of church-parochial schools, which correspond to the general imperial development of this educational institution: 1820/30s – 1850s; 1859-1884 and 1884-1917.

The first period was characterized by government's attempts to determine the place and role of the clergy in the dissemination of primary education among the people, the first hesitant steps that directed the educational activities of the Orthodox priesthood in this field. At this time, a small network of educational institutions was formed on the territory of the Kherson eparchy, which at its greatest boom (1848) numbered 68 schools, where 2,601 children were studying. So, parish schools opened and functioned, but they did not have a significant impact on the overall picture of public education during this period.

The second period is defined more clearly and is marked by specific target settings of the spiritual authorities in the direction of creating primary educational institutions of the simplest type, which would carry the spark of Orthodox education to the masses. In a short period of time (1859-1864) a network of parish schools was created in the Kherson eparchy, which reached its peak in 1863-64, reaching 494 schools with 12,128 pupils. Compared to other Ukrainian eparchies, the Kherson eparchy, at the peak of popularity of church parish schools in the mid-1860s, was the leader in Southern Ukraine, ahead of its southern Ukrainian neighbours – Ekaterinoslav and Tavrian eparchies, but significantly inferior to the Central-Ukrainian and the Northern Left Bank eparchies.

Official statistics indicate the stable development of church-parochial education within the Kherson eparchy during the 1860s. In the early 1870s, church-parochial education was replaced by rapid stagnation and loss of leading positions in the dissemination of primary public education. In our opinion, this was facilitated by two key factors (not counting secondary ones, of which there are more) – financing and competition.

The first factor (financial) is related to the fact that from the very beginning church-parochial schools were oriented towards the 'sacred duty' of the clergy in the educational field. The clergy were required to teach for free and in free time, using their own premises and purchasing textbooks and manuals at their own expense. This approach to the issue, combined with the low interest in school on the part of the peasantry, only repelled the conscious clergy from educational work.

The second factor (competition) is explained by the emergence in the second half of the 1860s of worthy competitors in the field of primary education – zemstvos, public institutions and private initiative. With the beginning of the rapid development of secular primary educational institutions, church-parochial schools began to rapidly lose their positions.

The third period, which we deliberately omitted in this study due to its scale and the need for a separate research focus for independent publication, was characterized by clear state steps to form a network of primary educational institutions under Synodal leadership and with broad material support from secular authorities.

Keywords: education, Orthodox Church, Kherson Eparchy, church-parochial schools, clergy, South of Ukraine, 19th century.

Постановка проблеми. Одним із головних напрямків діяльності православного духовенства було надання початкової освіти дітям (та й дорослим) різних верств суспільства. У часи панування радянської системи ставлення до парафіяльної освіти було майже винятково негативним. Вона обвинувачувалася в обмеженості, вкрай низькому рівні знань, що надавалися учням, неефективності, «релігійному насильстві над дітьми», «засобі притуплення в масах самосвідомості», «знаряддя пропаганди релігійних ідей» і таке інше (Крупская, 1968; Фуров, 1971; Пономарев, 1967). Але сьогодні, ретельно проаналізувавши матеріали статистичних комітетів про народну освіту й інші джерела, можна впевнено сказати про несправедливе відношення до цієї ділянки освітянської ниви зі сторони радянських агітаторів.

Парафіяльні школи та училища є яскравим прикладом організації доступної освіти при мінімальних фінансових витратах. Окрім того, розуміння позитивних і негативних сторін діяльності означених навчальних закладів дасть можливість урахувати історичний досвід, допоможе дати ідеї для удосконалення сучасної мережі початкової освіти, особливо у сфері питань

етичного та культурного виховання у складних і неоднозначних умовах сьогодення глобалізму та розмивання культурної ідентичності. Досвід церковноприходських шкіл (ЦПШ) є цінним джерелом для розуміння історичних процесів в освіті, впливу релігійних традицій на розвиток суспільства та можливостей інтеграції духовно-моральних цінностей у сучасну педагогічну практику.

Аналіз досліджень. Історія початкової освіти на теренах Російської імперії й, у тому числі, українських губерній, почала викликати інтерес вже у сучасників останньої чверті 19 – початку 20 ст. Оскільки аналіз цієї літератури вже здійснили українські дослідники кінця 20 – першої чверті 21 ст. (див. історіографічні розділи дисертаційних робіт О. Драч, Г. Степаненко, І. Петренко, Г. Яковенко та М. Янчука (Драч, 2001; Степаненко, 2002; Петренко, 2005; Яковенко, 2005; Янчук, 2018)), то зосередимося на дослідженнях, де увага була звернена на предметне поле нашої розвідки – церковнопарафіяльні школи та початкова освіта Херсонської губернії.

Особливий внесок у вивчення окресленого нами питання зробили представники миколаївської історико-краєзнавчої наукової школи, яку започаткував професор П. Тригуб. У 2000 р. світ побачила дисертаційна робота О. Тригуба, що розкривала ключові віхи історії Херсонської єпархії. У контексті теми автор одним із перших показав загальний поступ церковнопарафіяльних шкіл у Надчорномор'ї [Тригуб, 2000]. На жаль, широкі рамки об'єкту дослідження не дали О. Тригубу детально прослідкувати розвій освітянської діяльності духовенства, а його невеличкі праці у збірниках мають здебільшого тезисний характер (Тригуб, 1998; Тригуб, 1999). Доповнила напрацювання О. Тригуба миколаївська дослідниця О. Федорчук. Вона розкрила роль духовенства в освітній сфері, детально зупинившись і на розвитку церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України (Федорчук, 2002; Федорчук, 2005). Натомість її увага була сконцентрована на розвитку шкіл після реформи 1884 р., а період до цього часу хоча і заслужив окремого параграфу, але розкритий у загальних рисах й окремими штрихами. Подібний характер має і дисертація М. Мінца, де він спробував показати розвиток церковнопарафіяльних шкіл на Півдні України у післяреформений період через призму їхньої ролі у становленні початкової освіти (Мінц, 2007). Окремі штрихи південноукраїнського ракурсу історії церковних шкіл в Україні простежуються і в ґрунтовній монографії українського дослідника В. Перерви (Перерва, 2014).

Створенню узагальненої картини освітньої діяльності духовенства приділила увагу й одеська дослідниця Н. Діанова (Діанова, 2013) Разом з тим, широкі географічні рамки (праця охоплює чотири єпархії від Бессарабії до Дону) не дали можливості детально виокреслити історію ЦПШ саме у Херсонській єпархії, але авторка зуміла внести окремі свіжі мотиви та ввести до наукового обігу деякі раніше невідомі факти. Найбільш ранні моменти становлення парафіяльної освіти на Півдні України досить ґрунтовно розкрив І. Лиман (Лиман, 2004), проаналізувавши законодавче підґрунтя та статистичні дані розвитку парафіяльних училищ до початку Великих реформ.

В останні роки інтерес до історії церковної освіти у південноукраїнському регіоні знову почав зростати. Свідченням цього є поява низки статей, де автори пропонуються власні напрацювання у цій царині (Пивовар, Сердюк, 2019; Артюх, 2023; Діанова, Артюх, 2025). Разом з тим, можна впевнено стверджувати, що до появи ґрунтовної монографічної праці (на кшталт нещодавньої монографії І. Петренко та В. Перерви, що присвячена церковним школам Полтавської єпархії (Перерва, Петренко, 2020)), яка б зосереджувалася на висвітленні історії церковної освіти Херсонської єпархії, будь-які праці необхідно лише вітати та використовувати у науковій і просвітницькій роботі.

Мета статті. Виходячи з окресленої автором актуальності та стану наукової розробки теми, прагнемо виокреслити основні тенденції становлення та розвитку початкової народної освіти, яка формувалася та курувалася православним духовенством, одним із базових елементів якої були парафіяльні училища та церковнопарафіяльні школи, використовуючи за основу процеси, що відбувалися на теренах Херсонської єпархії до реформи церковнопарафіяльних шкіл 1884 р. Зазначені хронологічні рамки пояснюються також і недостатньою увагою до цього періоду зі сторони дослідників, які зосереджені на більш багатому на документальний матеріал періоду 1884-1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Найбільш популярним навчальним закладом у Російській імперії 19 ст., і на теренах Херсонської губернії зокрема, були церковнопарафіяльні школи, які беруть свій початок від парафіяльних училищ, що були створені «Статутом навчальних закладів, що підлягають університетам» (часто пакет законів, що створював університети й університетські навчальні округи називають «шкільною реформою»), який було затверджено 5 листопада 1804 р. (Высочайше утвержденный Устав, 1804).

У відповідності до прийнятого законодавчого акту, у підпорядкуванні університетів (у межах університетського округу⁶) створювалися три типа світських навчальних закладів: гімназії, повітові та парафіяльні училища. Останні створювалися у населених пунктах у межах однієї, або двох, парафій (у відповідності до кількості парафіян). У державних селах училище підпорядковувалося парафіяльному священнику й одному з шанованих мешканців; у поміщицьких підпадали у повну залежність від волі поміщика. В училищах повинно було викладатися читання, письмо, короткий катехізис зі священною історією, церковний спів (для тих, хто бажає та здатний), чотири дії арифметики та загальні відомості з географії (Высочайше утвержденный Устав, 1804: 640-642). Викладанням займалися безкоштовно священнослужителі за участі причетників. На практиці учбова програма обмежувалася викладанням Закону Божого та навчанням грамоті поселенських дітей у сільських школах (Тригуб, 2000: 137).

У фінансовому плані, як бачимо, уряд виділяти якісь кошти на розвиток нижчої освітньої ланки не планував, переклавши увесь тягар на місцеву

⁶ Навчальні заклади тогочасних українських губерній увійшли до Харківського університетського округу.

ініціативу. Відповідно поміщик, який не бачив необхідності в освіченості власних селян, практично не проявляв якоїсь ініціативи у напрямку створення парафіяльних училищ. Таким чином, прогресивний, на перший погляд, документ, виявився порожньою декларацією.

Декларативність Статуту 1804 р. ще більше посилилася її заміною на Статут 1828 р., який посилив становість освіти та відірваність початкової освіти від середньої та вищої. У парафіяльних однокласних училищах викладалися такі предмети: Закон Божий, читання цивільного та церковного друку, письмо та перші 4 правила арифметики. Двокласні парафіяльні училища дозволялося відкривати у посадах і селищах із промисловим населенням. Облаштування й утримання сільських училищ віднесено Статутом 1828 р. повністю до коштів селян і поміщиків, а міських — на рахунок міст. Вводячи в організацію народної освіти небувалу до того часу регламентацію й адміністративні утиски і разом з тим, як і раніше, залишаючи народні училища без будь-якої матеріальної підтримки з боку держави, Статут 1828 р., як вказують автори Енциклопедії Брокгауза та Ефрона, мав неминуче повести за собою значне погіршення справи народної освіти. Деякі поміщики, які мали у своїх селах школи для селян, після видання статуту закрили їх, не бажаючи піддаватися адміністративним утискам. Загалом у селах парафіяльні школи майже зовсім не відкривалися. Міські думи давали гроші на відкриття парафіяльних училищ ще менш охоче, ніж раніше (Фальборк, Чарнолусский, 1897: 756).

Сказане вище підтверджує і статистика, оприлюднена піонером у вивченні розвитку освіти південноукраїнських земель Ф. Ляликовим у 1848 р., яка свідчить, що до 1840 р. у межах Херсонській губернії⁷ існувало лише десяток парафіяльних училищ у наступних населених пунктах: Овідіюполі (1813), Григоріюполі (1816), Дубоссарах (1821), 5 училищ в Одесі (1834-1838), Бериславі (1839) та Бобринці (1841) (Ляликов, 1848: 333). Мала кількість учнів приводила до того, що окремі парафіяльні навчальні заклади через певний час закривалися. Так, у Миколаєві у 1822-23 рр. було відкрито парафіяльну школу, але вже у 1831 р. її було ліквідовано. Подібна історія трапилася і в Єлисаветграді й Ольвіюполі, де школи також було закрито на початку 1830-х років (Перерва, 2014: 38).

При цьому усі вони підпорядковувалися Міністерству народної освіти, адже згідно офіційної статистики Св. Синоду, у його підпорядкуванні (тобто у підпорядкуванні Комісії духовних училищ) у 1836 р. на теренах обширної Катеринославської єпархії, яка простягалася від Дону до Дністра, було усього 9 навчальних закладів: семінарія, 4 повітових і 4 парафіяльних училища, де навчалося 912 осіб (171 семінарист, 375 учнів повітових училищ і 366 – у парафіяльних) (Извлечение из Отчета, 1837: 137, 146-147). Тут необхідно уточнити, що синодальні парафіяльні училища не були тотожні міністерським і відповідно до закону 1808 р. призначалися для надання початкової освіти винятково дітям православного духовенства (Извлечение из Отчета, 1837: 56).

⁷ У 1837 р. Катеринославсько-Херсонська єпархія була роз'єднана, при цьому до Херсонської єпархії з центром в Одесі увійшли території Херсонської та Таврійської губерній. У 1859 р. Таврійська губернія була відокремлена й утворила самостійну єпархія з центром у Сімферополі.

Таким чином говорити про те, що парафіяльні училища зразка 1804 р. були продуктом церковної загальної початкової освіти, на наш погляд, не варто. Тут варто погодитися із В. Перервою, який вірно відзначив: «Заводячи систему державного шкільництва під назвою «парафіяльні училища», державна влада сподівалася на підтримку православного духовенства, як освіченої верстви населення» (Перерва, 2014: 32).

У 1830-х роках відірваність Російської православної церкви (РПЦ) і духовенства від справи «просвіти» (саме так, а не «освіти», бо Церква бачила роль священника ширше, ніж роль звичайного вчителя початкової школи) почали помічати і синодальні управлінці. Наслідком їхніх міркувань стала низка указів Св. Синоду (31 липня, 24 серпня, 3 вересня та 29 жовтня) 1836 р., які затвердили та поширили «Правила відносно початкової освіти поселянських дітей» («Правила касательно первоначального обучения поселянских детей») згідно з якими «обов'язком першочергового навчання поселянських дітей відноситься до обов'язків парафіяльного духовенства, яке цим засобом і ситуацією повинно скористатися для виконання свого беззаперечного обов'язку наставляти дітей у вірі та благочесті» (Гаврилов, 1895: 91-92; Правила, 1865: 1-3).

При цьому останній варіант цього указу від 29 вересня мав гриф секретності і мав на меті не лише освітню складову, а й, як вірно відзначає В. Перерва, місіонерську, «вимагаючи від духовенства засновувати організовані ЦПШ як знаряддя місіонерської боротьби з інославними, зокрема, старообрядцями» [Перерва, 2014: 45]. Зокрема Правила рекомендували: «п. 8. Почати навчання можна з дітей православних, щоб за ними залучити й розкольників;... п. 10. Учитель повинен приділяти особливу увагу, щоб не бентежачи дітей розкольників і не дратуючи батьків їх жорстокими докорами проти розколу, навіювати їм повагу до православної Церкви і до її вчення» (Правила, 1865: 2-3).

Імпульсом для появи такого юридичного документу стала доповідь міністра внутрішніх справ імператору Ніколаю I, в якій вказувалося на небезпеку зростання сектантства в імперії. Цар наказав Св. Синоду відкрити ЦПШ, де б і навчали дітей істинам православ'я. Відповідний синодальний указ був виданий під грифом «Совершенно секретно» (такі грифи в той час мали не тільки державні документи) і розісланий всім єпархіальним архієреям, які мали «заохочувати здібних і благонадійних з парафіяльного духовенства заводити початкове навчання поселянських дітей у заражених розколом парафіях для ослаблення розколу, а в інших для запобігання розколу та наставляння у дусі православ'я». Тобто, як зазначає український історик В. Перерва, «спричинило указ не прагнення дати освіту дітям підданих, а значно вужча і конкретніша мета - боротьба з розколом» (Перерва, 2014: 45).

27 березня 1841 р. цей «почесний обов'язок» духовенства був закріплений і в оновленому «Статуті духовних консисторій», де зазначалося: «Єпархіальному начальству ставиться за обов'язок сприяти та заохочувати парафіяльне духовенство до заснування та підтримки при церквах училищ, у простому вигляді та прилаштованих до народного побуту, для навчання дітей

поселян читанню, письму, молитвам і основам катехізису» (Правила, 1865: 4). Саме з цих розпорядчих документів кінця 1830-х – початку 1840-х років можна говорити про початок становлення церковнопарафіяльної освіти у тому вигляді, як вона була організована у другий половині 19 ст. – 1917 рр.

На перший погляд здавалося б, що ці потуги синодального керівництва повинні були вагомо вплинути на просвітницьку роль духовенства саме Херсонсько-Таврійської єпархії, на просторах якої з другої половини 18 ст. утворилися десятки населених пунктів заселених розкольникими різних толків і навіть існував Корсунський старообрядницький монастир, який лише в середині 19 ст. позбувся старообрядницької специфіки. Натомість саме у південноукраїнських єпархіях справа розбудови церковнопарафіяльної освіти просувалася досить повільно. Архієпископ Херсонський і Таврійський Гавриїл (Розанов) сповістив Св. Синод про намір відкрити на перший раз до десятка шкіл, зокрема, в Ананьєві, Гвоздівці Ананьївського повіту, селах Велика Олександрівка, Маріїнське та Станіслав Херсонського повіту й інших, де представники духовенства «можуть займати вчительські посади». В. Перерва при цьому зазначає, що відповідно до звіту за 1843 р. «таких рідкісних населених пунктів на всю Херсонську єпархію виявилось поки тільки 7», де навчалось усього 145 учнів (Перерва, 2014: 51-53).

Не дивлячись на досить скромні результати та низьку ініціативність південноукраїнського духовенства, все ж таки кількість навчальних закладів дещо збільшилася. Так, на 1848 р. при монастирях і церквах Херсонсько-Таврійської єпархії нараховувалося 68 училищ, де навчалось 2 525 хлопців і 74 дівчини і на 1853 р. у кількості училищ цей показник не змінився (36 училищ у Херсонській губернії із 1 161 учнем (1 050 хлопців і 111 дівчат) і 32 – Таврійській із 1 424 учнями (1 365 хлопців і 59 дівчат) (Лиман, 2004: 157-159; Федорчук, 2005: 35), що свідчить про незначний інтерес до церковнопарафіяльної освіти як з боку єпархіального керівництва та пересічного духовенства, так і зі сторони населення (кількість учнів зменшилася на 14 осіб). Як зазначив І. Лиман: «У 1849 р. архієпископ Інокентій не міг похвалитись не те що збільшенням кількості училищ у 32 рази, як це було у сусідній Кишинівській єпархії (при 10 училищах у 1841 р. через 4 роки вона вже мала 322), але навіть збільшенням на 70-90%, як це було в єпархіях Тульській і Кавказькій» (Лиман, 2004: 157). Отже, парафіяльні школи відкривалися та функціонували, проте істотного впливу на загальну картину народної освіти вони у цей період не здійснювали.

Розподілення навчальних закладів, як зазначав згаданий І. Лиман, по території єпархії було нерівномірним, хоча на теренах Херсонської губернії розподіл серед округів поселень був більш рівномірним – в Херсонському та Тираспольському округах діяло по 6, в Ананьївському – 5 училищ. Із 36 училищ Херсонської губернії в казенних селищах трьох згаданих вище округів знаходилось 17, у селищах поміщицьких – 4, у болгарських колоніях – 7, в адміралтейських селищах – 2.

Загальна ситуація із чисельністю учнів в училищах губерній, що входили до складу єпархії (у межах Херсонської губернії), виглядала наступним чином:

контингент від 3 до 10 учнів був у 2 училищах; від 11 до 20 – у 16; від 21 до 30 – у 7; від 31 до 40 – у 2; від 41 до 50 – відсутні; від 51 до 60 – в 1; від 61 до 70 – у 2; від 71 до 80 – у 4; від 81 до 90 – відсутні; від 91 до 100 – у 2 (Лиман, 2004: 158).

Таким чином, говорити про бурхливий розвій церковнопарафіяльної освіти у Херсонській єпархії у 1840-50-х роках однозначно не варто. Дослідник історії народної освіти Російської імперії М. Чехов відзначав, що до кінця 1850-х років ці школи припинили своє існування, про що свідчив той факт, що наприкінці 1850-х років духовенство, яке знову прийнялося за відкриття шкіл, говорило і писало про них, як про щось нове. У 1858 р. в одному зі звітів одного з губернаторів було згадано про те, що деякі священники навчають вдома грамоті селянських дітей. Імператор Александр II відзначив це місце і, вказавши на втішність цього явища та бажаність наслідування йому, просив звернути на це увагу єпархіальних архієреїв. Резолюція закінчувалася словами: «Прошу щомісяця доносити мені про хід цієї справи». Про цю резолюцію було доведено негайно до відома Св. Синоду. Синод, у свою чергу, повідомив про це всіх єпархіальних архієреїв, а ті через благочинних прямо наказали місцевому духовенству приступити до відкриття шкіл і щомісяця доносити про кількість шкіл, учителів та учнів у них (Чехов, 1912: 93). Так було покладено початок другому етапу в історії церковнопарафіяльної освіти (кінець 1850-х – 1884 рр.).

На початку 1860-х рр. кількість церковнопарафіяльних шкіл стала невпинно зростати. За даними Св. Синоду у 1860 р. (перший рік, коли до синодального звіту було додано відомості про церковнопарафіяльні школи) в Херсонській єпархії «при церквах і монастирях» існувало усього 8 шкіл, де навчалось 314 дітей (185 хлопців і 129 дівчат). Це був катастрофічно найменший показник серед українських єпархій, адже у Київській єпархії діяло вже 885 шкіл, Чернігівській – 764, Подільській – 1 263, Катеринославській – 83, Полтавській – 15, Волинській – 1 955, а у Харківській і Таврійській шкіл не було взагалі (Извлечение из Отчета, 1862: 88-89) (причини таких диспропорцій розкрив у своїй монографії В. Перерва (див.: Перерва, 2014: 68-75)). На кінець 1861 р. в Херсонській єпархії вже налічувалося 286 шкіл, в яких навчався 4 731 хлопчик і 551 дівчинка [Извлечение из Отчета, 1864: 88; Ведомость о школах, 1862: 26], і на 1 квітня 1862 р. того ж року їх загальна кількість становила вже 402 школи, в яких навчалось 8 098 хлопчиків і 684 дівчини (Распоряжения, 1862: 79).

На 1 січня 1863 р. в Херсонській єпархії вже налічувалося 457 шкіл, де навчалось 9 263 хлопчика та 890 дівчат. Усі школи були відкриті священниками, які, у більшості випадків, і проводили заняття за участі причетників, а в деяких школах для вчительської праці залучалися і наймані особи [Извлечение из отчетов, 1862: 118]. У 1863 р. динаміка зростання сповільнюється, адже протягом року було відкрито лише 37 нових шкіл (загальна кількість сягнула 494, що стало піковим показником у другому періоді розвитку церковнопарафіяльної школи у Херсонській єпархії), де навчалось 11 062 хлопчики та 1 066 дівчат (Извлечение из епархиального отчета, 1864: 93) (загальну динаміку розвитку церковнопарафіяльних шкіл другого періоду – 1860-1884 рр., див. на діаграмі 1 та в табл. 1).

Як відзначає звіт Херсонської єпархії за 1862 р.: «Немало складнощів вельми важливих зустрічає сільське духовенство на цьому шляху своєї діяльності. Не говорячи вже про винагороду за працю (священники і причетники працюють безоплатно), нестача приміщень для церковних шкіл, нестача навчальних посібників і бідність поселян, особливо звільнених із кріпосницької залежності (багато колишніх поміщицьких селян не посилають дітей до школи, оскільки у зимовий час їх немає у що одіти й обути, адже саме в цей час переважно відбувається навчання у сільських церковних школах)... До того ж самі селяни ще не усвідомили потреби у навчанні...» (Извлечение из отчетов, 1862: 118-119).

Значному зростанню церковнопарафіяльних шкіл насамперед сприяла політика церковної влади щодо поширення грамотності серед населення: «Свята справа поширювати грамотність серед простого народу, судячи з новизни цієї справи і по зазначеному досвіду, приймається добре. Діячі є і готові працювати. Бажано, щоб панове поміщики та сільська влада сприяли зі свого боку сільському духовенству: бажано, щоб вони переконували селян посилати дітей до школи; допомагали у відведенні приміщень для шкіл і постачанні їх необхідними речами; не брали дітей у навчальний час зі шкіл на роботи» (Ведомость о школах, 1862: 27), а також початок великих буржуазних реформ, ключовою з яких була відміна кріпосного права, що надало змогу більшій кількості селянських дітей отримувати знання.

Якщо порівнювати з іншими українськими єпархіями, то Херсонська на піку популярності ЦПШ у середині 1860-х років була лідером у Південній Україні, випереджаючи південноукраїнських сусідів – Катеринославщину та Таврію, але значно поступалася центральноукраїнським єпархіям і Північному Лівобережжю: Волинська (2 151), Київська (1 349), Подільська (1 164), Чернігівська (848), Полтавська (592), Херсонська (441), Катеринославська (325), Харківська (295), Таврійська (90) (Извлечение из Всеподданейшего отчета, 1867: 94-95).

Разом з тим у 1864 р. були затверджені «Положення про парафіяльні попечительства і про церковнопарафіяльні школи», яким на парафіяльне духовенство був покладений обов'язок навчати селянських дітей грамоті. Спочатку цар вимагав подавати щомісячні відомості про хід відкриття початкових шкіл та їхньої діяльності, потім такі відомості стали доставлятися йому двічі на рік. Ця вимога покликана була підштовхнути організацію подібних навчальних закладів (Тригуб, 2000: 138).

Школи єпархії підпорядковувалися єпархіальній раді та її повітовим відділенням, членами яких були священнослужителі храмів, директори гімназій, училищ, опікуни – шановані люди, почесні громадяни і т.д. Єпархіальне керівництво організовувало навчально-виховний процес, слідкувало за рівнем знань школярів, матеріальним становищем школи та вчителів, навчальними програмами і т.ін.

Як свідчить таблиця 1 і діаграма 1, стабільний розвиток церковнопарафіяльної освіти протягом 1860-х років у межах Херсонської єпархії, на початку 1870-х років змінюється стрімкою стагнацією та втратою

передових позицій у поширенні початкової народної освіти. Що ж призвело ЦПШ до такого швидкого «вимирання»? На нашу думку, цьому сприяло два ключових фактори (не враховуючи вторинних, яких більше) – фінансування та конкуренція.

Фінансовий фактор. З самого початку церковнопарафіяльні школи орієнтувалися на «священний обов'язок» духовенства у галузі просвітництва. Священство зобов'язували вчителювати безкоштовно й у вільний час, використовуючи при цьому власні помешкання та купуючи за власний кошт підручники та посібники.

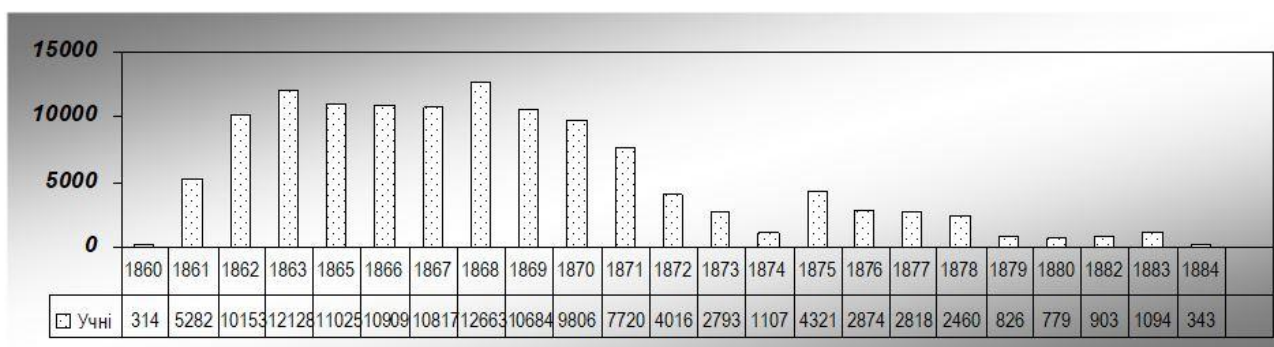
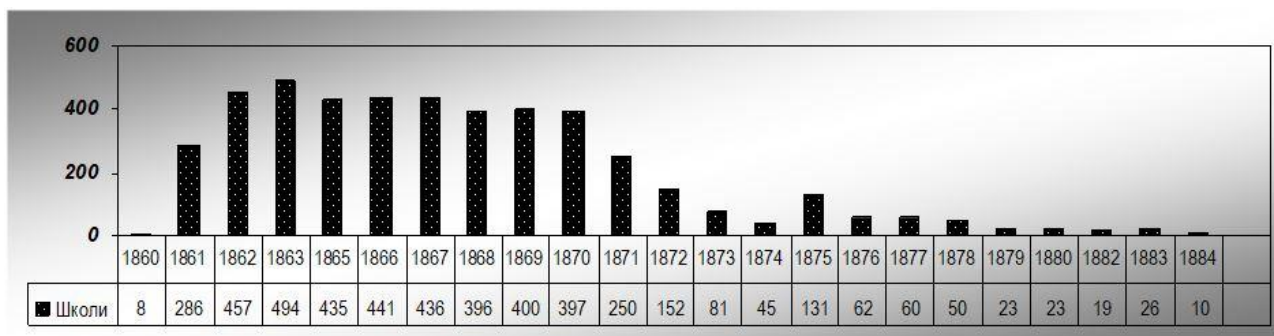
Таблиця 1. Кількість церковнопарафіяльних шкіл Херсонської єпархії та учнів у них у 1860-1884 рр.

Рік	Кількість шкіл	Загальна кількість учнів	Хлопців	Дівчат
1860	8	314	185	129
1861	286	5 282	4 731	551
1862	457	10 153	9 263	890
1863	494	12 128	11 062	1 066
1864	-	-	-	-
1865	435	11 025	10 297	728
1866	441	10 909	10 124	785
1867	436	10 817	9 971	846
1868	396	12 663	9 502	786
1869	400	10 684	9 901	783
1870	397	9 806	9 118	688
1871	250	7 720	7 060	660
1872	152	4 016	3 660	356
1873	81	2 793	2 554	239
1874	45	1 107	1 004	103
1875	131	4 321	4 099	222
1876	62	2 874	2 690	184
1877	60	2 818	2 640	178
1878	50	2 460	2 300	160
1879	23	826	764	62
1880	23	779	700	79
1881	-	-	-	-
1882	19	903	802	101
1883	26	1 094	965	129
1884	10	343	-	-

(Джерело: Звіти Св. Синоду за 1860-1861, 1866-1884 рр., матеріали Херсонських єпархіальних відомостей за 1862-1865, 1897 рр.)

Прим.: У звіті С. Синоду від 1884 р. вказано, що прочерк означає, що відомості не доставлені. Тобто у 1881 і 1884 р. С. Синод не отримав відомостей від Херсонської консисторії про кількість шкіл та учнів. Відомості за 1884 р. взято із матеріалів Херсонських єпархіальних відомостей за 1897 р.

Діаграма 1. Динаміка розвитку церковнопарафіяльної освіти у Херсонській губернії (1860-1884 рр.)

Така постановка питання, поєднуючись із низькою зацікавленістю до школи зі сторони селянства, лише відштовхувала свідоме духовенство від освітянської праці (саме цим пояснюється масова фіктивність відкриття ЦПШ, про яку писали усі дослідники з 19 ст., цитуючи обер-прокурора Д.А. Толстого⁸ про 400 церковнопарафіяльних шкіл Катеринославської єпархії, які «існували тільки у звітах, на папері» (Фальборк, Чарнолусский, 1897: 759)). Реформа 1884 р. врахувала даний фактор і за широкої державної фінансової підтримки ЦПШ розквітли з новою силою.

Конкуренція. Міністерство народної освіти та лобісти світської освіти протягом усього 19 ст. намагалися протистояти православному засиллю у сфері початкової освіти. У результаті 14 липня 1864 р. було затверджено «Положення про початкові народні училища», яким було урізноманітнено відомчу підпорядкованість початкових навчальних закладів і, таким чином, дало поштовх до створення цими відомствами нових шкіл. Цим вікном можливостей скористалися земства, які створювалися згідно «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864), громадські установи та приватні особи. Як тільки маховик участі останніх у сфері створення навчальних закладів набув обертів, церковнопарафіяльні школи почали стрімко втрачати свої позиції.

До кінця 1870-х років з'ясувалося, що духовенство не використовувало надане йому право і «широкий простір у справі спостереження за моральним впливом школи». До 1884 р. їх кількість в Херсонській єпархії зменшилася до

⁸ Цікавим є те, що Д.А. Толстой, будучи обер-прокурором, з 1866 р. ще й суміщав цю посадою з керівництвом Міністерством народної освіти.

мізерної – 10 шкіл з 343 учнями (Отчет, 1897: 255). Як вже зазначалося вище, це було пов'язане, насамперед, з розгортанням діяльності земств і збільшенням мережі народних училищ. Земська школа могла успішно конкурувати з церковнопарафіяльними та державними початковими школами тому, що земства самі організовували підготовку вчителів початкової школи й оплачували (хоча й у мінімальних розмірах) їхню працю. Це полегшувало витрати сільських громад на утримання шкіл, бо витрати земств у середньому становили 53%, а сільських громад – 26,3%, і тому останні охоче погоджувалися на відкриття земських, ніж церковнопарафіяльних шкіл (Гавриш, 1999: 11). Але саме та обставина, що у земську школу йшли вчителі-подвижники, ентузіасти, що несли із собою певний елемент демократизму у вихованні та навчанні дітей, викликало занепокоєння влади як світської, так і церковної. Їхній натиск на світську школу особливо підсилювався з 1870-х років.

У цих умовах Комітет Міністрів «висловив одностайне переконання, що духовно-моральний розвиток народу, який складав наріжний камінь усього державного ладу, не може бути досягнутий без надання духовенству переважної участі в завідуванні народними школами» [Евенчик, 1969: 275]. Реалізацію цієї загальної директиви взяв на себе призначений обер-прокурором К.П. Победоносцев. 22 березня 1881 р. він писав царю Олександрові III: «...у народній початковій освіті Міністерству народної просвіти необхідно шукати головної опори у духовенстві та церкві» (цит. за: Клибанов, 1989: 366).

У цьому дусі були розроблені «Правила про церковнопарафіяльні школи», прийняті 13 червня 1884 р., в яких підкреслювалося, що «школи ці мають на меті затверджувати у народі православне вчення віри та моральності християнської й надати початкові корисні знання». Олександр III у своїй резолюції при затвердженні правил писав: «Сподіваюся, що парафіяльне духовенство виявиться гідним свого високого покликання у цій важливій справі» (цит. за: Клибанов, 1989: 366). Так розпочався третій, найбільш масовий і впливовий, період в історії церковнопарафіяльної освіти.

Висновки. Протягом 19 ст. церковнопарафіяльні школи шукали своє місце у системі початкової освіти. У цьому процесі можна виділити три чітких періоди, що характеризувалися злетами та падіннями у розвитку ЦПШ: 1820-30-ті – 1850-ті; 1859-1884 і 1884-1917 роки. *Перший період* характеризувався спробами уряду визначити місце та роль духовенства у поширенні початкової освіти серед народу, першими, але невпевненими кроками, які скеровували освітянську діяльність православного священства у цій царині. *Другий період* більш визначений і відзначений чіткими цільовими установками духовній владі у напрямку створення початкових навчальних закладів найпростішого типу, які б несли вогонь православного просвітництва у народні маси. *Третій період*, який ми свідомо опустили у цьому дослідженні по причині його масштабу та потреби окремого дослідницького фокусу в самостійній публікації, характеризувався чіткими державними кроками у напрямку формування мережі початкових навчальних закладів під синодальним керівництвом і за широкої матеріальної підтримки світської влади.

Не дивлячись на певну аморфність церковнопарафіяльної освіти у перші

два періоди, вказані навчальні заклади відіграли свою позитивну роль у поширенні елементарних знань серед селянського люду південноукраїнського регіону. При цьому, якщо у перший період цей вплив був украй незначним, то у другий період ЦПШ охопили досить значний прошарок сільських дітей. Як для того часу, то вони зробили значний внесок у ліквідацію неписьменності та поширення православної культури. Проте їхня обмежена освітня програма та релігійна спрямованість швидко поступилися місцем світським школам, які стали основою освітньої системи після реформ 1860-70-х років. Втрата авторитету ЦПШ у цей період пов'язана, на нашу думку, з двома ключовими факторами (не враховуючи вторинних, яких більше) – відсутності фінансування церковнопарафіяльних шкіл і конкуренцією зі швидко зростаючою кількістю світських навчальних закладів.

Фінансування. Стаття підготовлена за результатами фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600) за підтримки Міністерства освіти і науки України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Артюх, 2023 – Артюх І. Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині ХІХ ст. // *Чорноморська минувшина*. 2023. Вип. 18. С. 69-76.
- Ведомость о школах, 1862 – Ведомость о школах, заведенных при церквах Херсонской епархии, для обучения детей прихожан // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 2 (15 января). С. 13-27.
- Высочайше утвержденный Устав, 1804 – Высочайше утвержденный Устав учебных заведений, подведомых Университетам, 5 ноября 1804 г., № 21.501 // *Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое*. Т. 28. Санкт-Петербург, 1830. С. 626-647.
- Гаврилов, 1895 – Гаврилов А. Страница из истории церковно-приходской школы // *Христианское чтение*. 1895. № 7-8. С. 91-113.
- Гавриш, 1999 – Гавриш Р.Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 рр.: автореф... к.і.н. Харків, 1999. 19 с.
- Діанова, Артюх, 2025 – Діанова Н., Артюх І. Формування мережі закладів духовної та церковної освіти в Одесі у ХІХ ст. // *Старожитності Лукомор'я*. 2025. № 1. С. 99-107.
- Діанова, 2013 – Діанова Н.М. Науково-просвітницька діяльність вищого православного духовенства Південної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): дис... д.і.н.: 07.00.01. Одеса, 2013. 569 с.
- Драч, 2001 – Драч О.О. Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Харків, 2001. 280 с.
- Извлечение из Отчета, 1837 – Извлечение из Отчета по Ведомству духовных дел православного вероисповедания за 1836 год. Санкт-Петербург: Типография Святейшего Правительствующего Синода, 1837. 175 с.
- Извлечение из Отчета, 1862 – Извлечение из Отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1862. 142 с.
- Извлечение из отчетов, 1862 – Извлечение из отчетов епархиального начальства за 1862 год // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1863. № 10 (15 мая). С. 115-121.
- Извлечение из епархиального отчета, 1864 – Извлечение из епархиального отчета за 1863 год // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1864. № 11 (1 июня). С. 91-94.
- Извлечение из Отчета, 1864 – Извлечение из Отчета по ведомству православного исповедания за 1861 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1864. 140 с.
- Извлечение из Всеподданейшего отчета, 1867 – Извлечение из Всеподданейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Д. Толстаго по ведомству православного исповедания за 1866 год. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1867. 127 с.
- Клибанов, 1989 – Клибанов А.И. (ред.). Русское православие: вехи истории. Москва: Политиздат, 1989. 719 с.
- Крупская, 1968 – Крупская Н.К. О светской школе // *Деятели Октября о религии и церкви*. Москва: Издательство «Мысль», 1968. С. 114-121.
- Лиман, 2004 – Лиман І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. 400 с.

- Ляликов, 1848 – Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // *Записки Одесского общества истории и древностей (Одесса)*. 1848. Т. 2. С. 330-356.
- Мінц, 2007 – Мінц М.О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2007. 256 с.
- Отчет, 1897 – Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии за 1895/6 учебный год // *Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям»*. 1897. № 9 (1 мая). С. 245-257.
- Перерва, Петренко, 2020 – Перерва В., Петренко І. Церковні школи Полтавської епархії (губернії) (кінець XVIII – початок XX ст.). Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2020. 692 с.
- Перерва, 2014 – Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.): забутий світ. Т. 1: Загальна частина. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2014. 576 с.
- Петренко, 2005 – Петренко І.М. Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої урядової політики царської Росії (1884-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2005. 256 с.
- Пивовар, Сердюк, 2019 – Пивовар А.В., Сердюк В.А. До історії церковно-приходських шкіл на території краю: повіти Херсонський, Єлисаветградський та Олександрійський // *Ігульський степ: збірник*. 2019. Вип. IV. С. 15-84.
- Пономарев, 1967 – Пономарев Б.Н. (ред.). История СССР с древнейших времен до наших дней. Т. 7. Москва: Издательство «Наука», 1967. С. 289-290.
- Правила, 1865 – Правила о церковно-приходских училищах православного духовного ведомства. Санкт-Петербург: В Синодальной типографии, 1865. 38 с.
- Распоряжения, 1862 – Распоряжения епархиального начальства // *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 8 (15 апреля). С. 79.
- Степаненко, 2002 – Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Київ, 2002. 225 с.
- Тригуб, 1998 – Тригуб О.П. Церква та народна освіта Херсонської губернії на початку XX ст. (1900-1917 рр.) // *Питання культури Півдня України. Наукові записки МФ КНУКІМ з проблем культурології*. Миколаїв, 1998. С. 37-39.
- Тригуб, 1999 – Тригуб О.П. Церковна початкова освіта Херсонської губернії у другій половині XIX століття // *Матеріали науково-практичної конференції на тему: «Розвиток освіти і культури України в XVII-XIX ст.»* (Глухів, 22-23 листопада 1999 року). Глухів, 1999. С. 7-9.
- Тригуб, 2000 – Тригуб О.П. Історія Херсонської епархії (1775-1918): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2000. 242 с.
- Фальборк, Чарнолусский, 1897 – Фальборк Г., Чарнолусский В. Начальное народное образование // *Энциклопедический словарь А.Ф. Брокгауза, И.А. Ефрона*. Т. 20А. Санкт-Петербург: Типолитография И.А. Ефрона, 1897. С. 728-770.
- Федорчук, 2002 – Федорчук О.О. Церковно-приходські школи Миколаєва в кінці XIX – на початку XX ст. // *Наукові праці МДГУ ім. П. Могилы*. 2002. Вип. 4: Історичні науки. С. 89-91.
- Федорчук, 2005 – Федорчук О.О. Православ'я в становленні культури Півдня України (кінець XVIII – початок XX століття): дис... к.і.н.: 07.00.01. Миколаїв, 2005. 299 с.
- Фуров, 1971 – Фуров В.Г. Церковно-приходские школы // *Большая советская энциклопедия*. Т. 28. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1971. С. 539.
- Чехов, 1912 – Чехов Н.В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Книгоиздательство «Польза», 1912. 224 с.
- Эвенчик, 1969 – Эвенчик С.Л. Победоносцев и дворянско-крепостническая линия самодержавия в пореформенной России // *Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина*. 1969. № 309. С. 52-338.
- Яковенко, 2005 – Яковенко Г.Г. Церковнопарафіальна освіта в Харківській епархії (1799-1917 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Харків, 2005. 223 с.
- Янчук, 2018 – Янчук М.М. Учительський корпус церковнопарафіальних шкіл Київської епархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... к.і.н.: 07.00.01. Умань, 2018. 261 с.

REFERENCES

- Artiukh, 2023 – Artiukh I. Rozvytok pochatkovoї tserkovnoi osvity v Khersonskii hubernii v druhiї polovyni XIX st. [The development of primary church education in the Kherson province in the second half of the 19th century] // *Chornomorska mynuvshyna*. 2023. Vyp. 18. S. 69-76 [in Ukrainian].
- Chekhov, 1912 – Chekhov N.V. Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-kh godov XIX veka [Public education in Russia since the 1860s]. Moskva: Knihoizdatelstvo «Polza», 1912. 224 s. [in Russian].
- Dianova, 2013 – Dianova N.M. Naukovo-prosvitnytska diialnist vyshchoho pravoslavnoho dukhovenstva Pivdennoi Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Scientific and educational activities of the higher Orthodox clergy of Southern Ukraine (late 18th – early 20th centuries)]: dys... d.i.n.: 07.00.01. Odesa, 2013. 569 s. [in Ukrainian].
- Dianova, Artiukh, 2025 – Dianova N., Artiukh I. Formuvannia merezhi zakladiv dukhovnoi ta tserkovnoi osvity v Odesi u XIX st. [Formation of a network of institutions of spiritual and church education in Odesa in the 19th century.] // *Starozhytnosti Lukomoria*. 2025. № 1. S. 99-107 [in Ukrainian].

- Drach, 2001 – Drach O.O. Rozvytok pochatkovoï osvity v Ukraini (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Ukraine (1861-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv, 2001. 280 s. [in Ukrainian].
- Evenchik, 1969 – Evenchik S.L. Pobedonostsev i dvoriansko-krepostnicheskaya liniya samodержaviya v poreformennoi Rossii [Pobedonostsev and the noble-serf line of autocracy in post-reform Russia] // *Uchenye zapiski MHPI im. V.I. Lenina*. 1969. № 309. S. 52-338. [in Russian].
- Falbork, Charnolusskiy, 1897 – Falbork G., Charnolusskiy V. Nachalnoe narodnoe obrazovanie [Primary public education] // *Entsiklopedicheskiy slovar A.F. Brokgauza, I.A. Efrona*. T. 20A. Sankt-Peterburg: Tipolitografiya I.A. Efrona, 1897. S. 728-770. [in Russian].
- Fedorchuk, 2002 – Fedorchuk O.O. Tserkovno-prikhodski shkoly Mykolaieva v kintsî XIX – na pochatku XX st. [Church-parish schools of Mykolaiv in the late 19th and early 20th centuries] // *Naukovi pratsi MDHU im. P. Mohyly*. 2002. Vyp. 4: Istorychni nauky. S. 89-91. [in Ukrainian].
- Fedorchuk, 2005 – Fedorchuk O.O. Pravoslavia v stanovlenni kultury Pivdnia Ukrainy (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) [Orthodoxy in the formation of culture in Southern Ukraine (late 18th – early 20th century)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv, 2005. 299 s. [in Ukrainian].
- Furov, 1971 – Furov V.G. Tserkovno-prikhodskiye shkoly [Church-parish schools] // *Bolshaya sovetskaya entsiklopediya*. T. 28. Moskva: Izdatelstvo «Sovetskaya entsiklopediya», 1971. S. 539. [in Russian].
- Gavrilov, 1895 – Gavrilov A. Stranitsa iz istorii tserkovno-prikhodskoi shkoly [A page from the history of the church-parish school] // *Khristianskoe chtenie*. 1895. № 7-8. S. 91-113. [in Russian].
- Havrysh, 1999 – Havrysh R.L. Shkilna diialnist zemskoho samovriaduvannia na Livoberezhnii Ukraini v 1865-1919 rr. [School activities of the zemstvo self-government in Left-Bank Ukraine in 1865-1919]: avtoref... k.i.n. Kharkiv, 1999. 19 s. [in Ukrainian].
- Iz vlechenie iz eparkhialnogo otcheta, 1864 – Iz vlechenie iz eparkhialnogo otcheta za 1863 god [Extract from the eparchial report for 1863] // *Khersonskie eparkhialnye vedomosti*. 1864. № 11 (1 iyunia). S. 91-94. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Otcheta, 1837 – Iz vlechenie iz Otcheta po Vedomstvu dukhovnykh del pravoslavnoho veroispovedaniya za 1836 god [Extract from the Report of the Department of Spiritual Affairs of the Orthodox Faith for 1836]. Sankt-Peterburg: Tipohrafiya Sviateisheho Pravitelstvuiushcheho Sinoda, 1837. 175 s. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Otcheta, 1862 – Iz vlechenie iz Otcheta po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1860 god [Extract from the Report of the Department of Orthodox Confession for 1860]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipohrafiï, 1862. 142 s. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Otcheta, 1864 – Iz vlechenie iz Otcheta po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1861 god [Extract from the Report of the Department of Orthodox Confession for 1861]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipohrafiï, 1864. 140 s. [in Russian].
- Iz vlechenie iz otchetov, 1862 – Iz vlechenie iz otchetov eparkhialnogo nachalstva za 1862 god [Extract from the reports of the eparchial authorities for 1862] // *Khersonskie eparkhialnye vedomosti*. 1863. № 10 (15 maia). S. 115-121. [in Russian].
- Iz vlechenie iz Vsepoddaneisheho otcheta, 1867 – Iz vlechenie iz Vsepoddaneisheho otcheta ober-prokurora Sviateisheho Sinoda grafa D. Tolstago po vedomstvu pravoslavnoho ispovedaniya za 1866 god [Extract from the Most Submissive Report of the Chief Prosecutor of the Holy Synod Count D. Tolstoy on the Department of the Orthodox Confession for 1866]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipohrafiï, 1867. 127 s. [in Russian].
- Klibanov, 1989 – Klibanov A.I. (red.). Russkoe pravoslaviye: vekhi istorii [Russian Orthodoxy: Milestones in History]. Moskva: Politizdat, 1989. 719 s. [in Russian].
- Krupskaia, 1968 – Krupskaia N.K. O svetskoi shkole [About secular school] // *Deiateli Oktiabria o religii i tserkvi*. Moskva: Izdatelstvo «Mysl», 1968. S. 114-121. [in Russian].
- Lyalikov, 1848 – Lyalikov F. Istoricheskiy i statisticheskiy vzglyad na uspekhi umstvennoho obrazovaniya v Novorossiyskom krae [Historical and statistical view on the achievements of intellectual education in Novorossiya land] // *Zapiski Odesskoho obshchestva istorii i drevnostei (Odessa)*. 1848. T. 2. S. 330-356. [in Russian].
- Lyman, 2004 – Lyman I. Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775-1861) [State Church and State Power: Southern Ukraine (1775-1861)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 2004. 400 s. [in Ukrainian].
- Mints, 2007 – Mints M.O. Rozvytok pochatkovoï osvity na Pivdni Ukrainy (1861-1917 rr.) [The development of primary education in Southern Ukraine (1861-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv, 2007. 256 s. [in Ukrainian].
- Otchet, 1897 – Otchet o sostoianii tserkovno-prikhodskikh shkol i shkol gramoty Khersonskoi eparkhii za 1895/6 uchebnyi god [Report on the state of Church-parish schools and literacy schools of the Kherson diocese for the 1895/6 academic year] // *Pribavleniia k «Khersonskim eparkhialnym vedomostiam»*. 1897. № 9 (1 maya). S. 245-257. [in Russian].
- Pererva, 2014 – Pererva V.S. Tserkovni shkoly v Ukraini (kinets XVIII – poch. XX st.): zabutyi svit. T. 1: Zahalna chastyna [Church schools in Ukraine (late 18th – early 20th centuries): a forgotten world. Vol. 1: General part]. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskyy, 2014. 576 s. [in Ukrainian].
- Pererva, Petrenko, 2020 – Pererva V., Petrenko I. Tserkovni shkoly Poltavskoi yeparkhii (hubernii) (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Church schools of the Poltava eparchy (governorate) (late 18th – early 20th centuries)]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskyy O.V., 2020. 692 s. [in Ukrainian].
- Petrenko, 2005 – Petrenko I.M. Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvithnoi uriadovoi polityky tsarskoi Rosii (1884-1917 rr.) [Church-parish schools of Left-Bank Ukraine in the system of educational government policy of Tsarist Russia (1884-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv, 2005. 256 s. [in Ukrainian].

- Ponomarev, 1967 – Ponomarev B.N. (red.). *Istoriya SSSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney* [History of the USSR from ancient times to the present day]. T. 7. Moskva: Izdatelstvo «Nauka», 1967. S. 289-290. [in Russian].
- Pravila, 1865 – Pravila o tserkovno-prikhodskikh uchilishchakh pravoslavnoho dukhovnoho vedomstva [Rules on church-parish schools of the Orthodox spiritual department]. Sankt-Peterburg: V Sinodalnoi tipografii, 1865. 38 s. [in Russian].
- Pyvovar, Serdiuk, 2019 – Pyvovar A.V., Serdiuk V.A. Do istorii tserkovno-prykhodskykh shkil na terytorii kraiu: povity Khersonskiy, Yelysavethradskiy ta Oleksandriyskiy [To the history of church-parish schools in the region: Kherson, Elisavetgrad and Oleksandriya counties] // *Inhulskyi step: zbirnyk*. 2019. Vyp. IV. S. 15-84. [in Ukrainian].
- Rasporiazheniya, 1862 – Rasporiazheniya eparkhialnogo nachalstva [Orders of the Eparchial authorities] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1862. № 8 (15 apreliia). S. 79. [in Russian].
- Stepanenko, 2002 – Stepanenko H.V. Osvitnia diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (19th – early 20th centuries)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kyiv, 2002. 225 s. [in Ukrainian].
- Trygub, 1998 – Trygub O.P. Tserkva ta narodna osvita Khersonskoi hubernii na pochatku XX st. (1900-1917 rr.) [Church and public education of the Kherson province at early 20th century (1900-1917)] // *Pytannia kultury Pivdnia Ukrainy. Naukovi zapysky MF KNUKIM z problem kulturolohii*. Mykolaiv, 1998. S. 37-39. [in Ukrainian].
- Trygub, 1999 – Trygub O.P. Tserkovna pochatkova osvita Khersonskoi hubernii u druhii polovyni XIX stolittia [Church primary education in the Kherson gubernia in the second half of the 19th century] // *Materialy naukovopraktychnoi konferentsii na temu: «Rozvytok osvity i kultury Ukrainy v XVII-XIX st.»* (Hlukhiv, 22-23 lystopada 1999 roku). Hlukhiv, 1999. S. 7-9. [in Ukrainian].
- Trygub, 2000 – Trygub O.P. Istoriia Khersonskoi eparkhii (1775-1918) [History of the Kherson Eparchy (1775-1918)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Mykolaiv, 2000. 242 s. [in Ukrainian].
- Vedomost o shkolakh, 1862 – Vedomost o shkolakh, zavedennykh pri tserkvakh Khersonskoy eparkhii, dlya obucheniya detey prikhozhan [Statement on schools established at churches of the Kherson eparchy for the education of parishioners' children] // *Khersonskie eparkhialnyie vedomosti*. 1862. № 2 (15 yanvaaria). S. 13-27. [in Russian].
- Vysochaishe utverzhdenyi Ustav, 1804 – Vysochaishe utverzhdenyi Ustav uchebnykh zavedeniy, podvedomykh Universitetam, 5 noiabria 1804 g., № 21.501 [The Supremely approved Charter of educational institutions subordinate to the Universities, November 5, 1804, No. 21.501] // *Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie pervoe*. T. 28. Sankt-Peterburg, 1830. S. 626-647. [in Russian].
- Yakovenko, 2005 – Yakovenko H.H. Tserkovnoparafiialna osvita v Kharkivskii yeparkhii (1799-1917 rr.) [Church-parish education in the Kharkiv eparchy (1799-1917)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Kharkiv, 2005. 223 s. [in Ukrainian].
- Yanchuk, 2018 – Yanchuk M.M. Uchytelskyi korpus tserkovnoparafiialnykh shkil Kyivskoi yeparkhii: formuvannia, yakisnyi sklad ta praktyky povsiakdennia (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The teaching staff of church-parish schools of the Kyiv eparchy: formation, qualitative composition and everyday practices (second half of the 19th – early 20th century)]: dys... k.i.n.: 07.00.01. Uman, 2018. 261 s. [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325640

UDC 316.752:305-055.2(477.87)«1945/1991»

Nataliia VARODI,

orcid.org/0000-0003-4175-4928

*Doctor of Science in History, Associate Professor,
Professor at the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute
(Ukraine, Berehove, Transcarpathian region)
varadi.natalia@kmf.org.ua*

TRANSCARPATHIAN WOMEN IN FAMILY AND SOCIETY DURING THE SOVIET ERA

In the 1930s, during forced rapid industrialization and later during the war, women in the USSR were forced to perform male-dominated tasks, including driving tractors. Behind the mask of emancipation, these campaigns played a significant role in increasing agricultural production and spreading socialist ideology. Women performed difficult, physically demanding tasks that required technical knowledge, often under harsh weather conditions and sometimes even at night, regardless of their health. With the Red Army's arrival in Transcarpathia in autumn 1944, the construction of the Soviet system began, showing no mercy for its victims. This marked one of the most difficult periods for the Hungarian community there. This research aims to analyse the status and role of Transcarpathian women during the Soviet era through the interaction between Soviet gender policies and local cultural traditions, to elucidate

how they combined professional activities and family responsibilities, and determine the influence of the region's ethnocultural diversity on female identity formation. The role of Transcarpathian women was influenced by both Soviet policies and the region's unique cultural characteristics. Transcarpathia was incorporated into the Soviet Union. The Soviet government promoted gender equality, encouraging women to participate in education, work, and politics. However, while women worked outside the home, traditional roles of motherhood and homemaking remained strong. Transcarpathian women were integrated into the workforce, working in agriculture, state-run industries, textiles, healthcare, and education. Many participated in collective farming, a significant part of the Soviet economy. Despite this involvement, women were still expected to manage household chores, children, and family members. The USSR provided benefits like maternity leave and daycare, but the double burden of work and family responsibilities persisted. Family structure in Transcarpathia remained relatively traditional. In addition to hard physical work, women were seen as central to maintaining household traditions. The patriarchal structure remained despite Soviet calls for gender equality. The Soviet Union promoted the family as a social institution, encouraging women to marry young and have children. Girls were often expected to follow traditional paths, including early marriage and motherhood. Nevertheless, education was significant, with many women completing secondary and some higher education. Political participation remained limited for most women, though some opportunities existed within the Communist Party. Women were often excluded from the highest levels of power. The Soviet state provided healthcare and social services, which impacted women's lives significantly. Maternity care, healthcare for children, and educational opportunities were benefits, but women still faced work-life balance challenges. Rural women faced different challenges than urban counterparts. Rural women engaged more in agriculture and domestic tasks, while urban women had better access to educational and professional opportunities. However, societal pressure to adhere to traditional gender roles existed everywhere. The legacy of Soviet policies had a lasting impact. While women gained access to education and employment, traditional expectations as wives and mothers persisted, influenced by both Soviet policies and the region's rich cultural heritage.

Keywords: Soviet gender policy, women's equality, female workforce, Women's Council, Socialist competition.

Наталія ВАРОДІ,

orcid.org/0000-0003-4175-4928

закордонний доктор з історії, доцент,

професор кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці ІІ

(Україна, Берегове, Закарпатська обл.)

varadi.natalia@kmf.org.ua

ЗАКАРПАТСЬКЕ ЖІНОЦТВО В СІМ'Ї ТА СУСПІЛЬСТВІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У 1930-х рр., під час форсованої індустріалізації та пізніше під час війни, жінки в Радянському Союзі – переважно в сільському господарстві – були змушені виконувати чоловічі роботи, включно з водінням тракторів. Жінки виконували, фізично виснажливі завдання, що потребували технічних знань, часто за складних погодних умов і вночі, без огляду на власне здоров'я. Метою дослідження є комплексний аналіз статусу та ролі закарпатських жінок у радянську добу крізь призму взаємодії радянської гендерної політики та локальних культурних традицій, з'ясування особливостей, як вони поєднували професійну діяльність та сімейні обов'язки, а також визначення впливу етнокультурної розмаїтості регіону на формування жіночої ідентичності в контексті радянської суспільної модернізації.

Ключові слова: радянська гендерна політика, рівність жінок, жіноча робоча сила, Жіноча рада, соціалістичне змагання.

Problem statement. In the 1930's, during the forced rapid industrialization and later during the war, women in the Soviet Union – primarily in agriculture – were forced to perform male-dominated tasks, including driving tractors. Behind the mask of emancipation, these campaigns, with their well-designed posters, played a significant role in increasing agricultural production and spreading socialist ideology. Women performed difficult, physically demanding tasks that required technical knowledge, often working under harsh weather conditions and sometimes even at night, without regard for their health.

Due to the immense demand for female labour, the USSR, with its 1936 Stalinist Constitution, became the first in the world to enshrine gender equality

between men and women: «*This magnificent code of human rights, which is eternal, unequivocally states the complete equality of women with men in all areas of political, economic, and cultural life*» (Vörös, 1947c).

With the appearance of the Red Army in Transcarpathia in the autumn of 1944, the construction of the Soviet system began, showing no mercy for its victims. This marked one of the most difficult periods in the history of the Hungarian community living here. Councils were established, and the land issue was addressed in an arbitrary manner. They initiated mandatory grain deliveries, forced collectivization, nationalized everything, persecuted the historical churches and those who thought differently. During the ethnic cleansings, the Hungarian and German men were deported for a 3-day forced labour. The Germans were deported in several waves (Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3, 5, 7–8; Од. зб. 23. Арк. 1–17; Од. зб. 22. 1–25; Од. зб. 54. Арк. 1–10; Од. зб. 122. Арк. 1–5; Од. зб. 123. Арк. 1–33; Од. зб. 124. Арк. 1–50; Од. зб. 126. Арк. 1; Спр. 3485. Арк. 97–99, 216–222).

The works analysis. Briefly, certain aspects of the problem were touched upon by R. Ofitsynskyi (Oficinskij, 2010), but overall, the history of women in Berehove and its district during the Soviet period has not been the subject of separate research.

The aim of the research is to conduct a comprehensive analysis of the status and role of Transcarpathian women during the Soviet era through the lens of interaction between Soviet gender policies and local cultural traditions, to elucidate the peculiarities of how they combined professional activities and family responsibilities, as well as to determine the influence of the region's ethnocultural diversity on the formation of female identity in the context of Soviet societal modernization.

On November 19, 1944, the Carpathian Ukrainian Communist Party was founded, and the region was named Zakarpatska Ukraina, or Transcarpathian Ukraine. On June 29, 1945, the Czechoslovak and Soviet governments signed an agreement in Moscow, under which Transcarpathia was officially transferred to the USSR (Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-14. Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 1–2; Vida & Zseliczky, 2004). On January 22, 1946, it was reorganized as the region of the UkrSSR, under the name Transcarpathian Region (Закарпатська область), where it remained until the collapse of the USSR in 1991 (Oficinskij, 2010: 217).

During the process of Sovietization (Sovietization), in accordance with the 1936 Constitution, the principle of gender equality between men and women was also applied to women in Transcarpathia. This was primarily due to the fact that, after the war, female labour was essential for increasing production, rebuilding the country's economy, supporting the extensive economic policies, and facilitating strong industrialization. Over time, it also contributed to the Soviet economic and social reforms. «*[...] With our liberation, the women living in the Carpathian region became active participants in public life, as fully equal citizens with men. Among the women of the Carpathian region, Hanna Petrisce sits in the Supreme Soviet of the USSR, while Borbála Csernicsika and Hanna Szeljanicsina are elected representatives in the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR. In the field of maternity and child protection, our Soviet homeland is a world leader. [...] Of course, the*

women of the Carpathian region also benefit from such support [...]» (Vörös, 1947c) – we can read in the press.

The state, which relied on the commitment of women, systematically emphasized the existence of equal rights for men and women as enshrined in Soviet laws. «[...] *Before the Soviet system, in our region, women were deprived of their rights [...]; they women were condemned to engage in second-class work [...] or solely focus on household duties. The Soviet system, the Stalinist Constitution, brought freedom and equality to women, revealing to them the limitless possibilities for development»* (Vörös, 1953a).

Reports from the many women grateful for their equality were repeatedly published, comparing the past with the present: «*The all-powerful masters of the past, the bailiff and the notary, often treated us harshly. During strikes, they even beat us with rubber truncheons. Our situation has completely changed since the liberation. Today, we are equal to men, we can freely choose and be chosen [...]. We carry out our tasks with great enthusiasm and happiness because we have received all the freedom, we longed for over many years. Eternal thanks and gratitude for this to our dear father, Comrade Stalin!*» (Vörös, 1947e).

The issue of equality was purposefully reinforced by a lecture series that showcased «*the care of the Lenin-Stalin party and the Soviet state for the political education and cultural development of Soviet women»*. Additionally, the situation of women in the socialist camp countries was contrasted with that of women in capitalist countries (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 4. Арк. 79). «[...] *In capitalist countries, women live in oppression. In most capitalist nations, women do not have the right to vote, nor the opportunity to develop their abilities and pursue careers of their own choosing [...]*» (Vörös, 1952a). «[...] *In capitalism, the law does not recognize the equality of women and men [...] the woman is a domestic slave, oppressed by the extremely petty, rough, difficult, and dull work of the kitchen and the private household in general [...]*» (Vörös, 1960b) – they reinforced the citizens' consciousness.

The formation of the image of women and their role in the consciousness of citizens in Soviet society was officially shaped by the state and the party. They defined and presented the role of women in the construction of socialist society. It was constantly emphasized that a woman in the USSR was «*an equal citizen of socialist society, a great strength of Soviet society»*. The role of women was highlighted in the rise of agriculture, the post-war reconstruction of industry, the establishment of the kolkhoz system, the struggle for the organizational and economic strengthening of kolkhozes, and the heroism of female kolkhoz workers was glorified. Their key role in public administration, their tasks in implementing five-year plans, the struggle for the realization of the five-year plan in four years, the experiences of industrial and agricultural women's councils in the fight for the new economic and cultural well-being of the socialist homeland, their role in science and art, etc., were outlined (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 4. Арк. 79). At the same time, the moral image of Soviet women was also given attention.

Special compilations were created about the work of women in government leadership, as representatives of the USSR Supreme Soviet and members of the

executive committees of the councils. «*The masses cannot be involved in politics if women are not involved in politics*» (Lenin, n.d: 163; Vörös, 1960b), were the words of V. I. Lenin, quoted in the press. The female recipients of the title of Hero of Socialist Labor, the Stalin Prize winners, the heroic mothers etc. were regularly showcased (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 4. Арк. 77).

In order to ensure that claims of women's equality in all areas, including party and state leadership, did not appear unfounded, local officials were repeatedly instructed to develop women's party activism and increase the number of women in state bodies. However, these instructions were not always followed by local leadership. Reports repeatedly pointed out the clear differences between men and women among the leaders (Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. 102. Арк. 1–42; Спр. 104. Арк. 1–118; Спр. 117. Арк. 1–63; Спр. 118. Арк. 1–63; Спр. 119. Арк. 1–213; Спр. 120. Арк. 1–169).

In the listed «women's roles» topics, materials for lectures, reports, and discussions were developed to assist the work of lecturers and agitators. These were intended to be presented to female audiences. These topics illustrated the state's needs and plans in the shaping of public opinion and demonstrated the socially acceptable models and mindset offered to Soviet women.

Reports were regularly published about the importance of women's activities and their achievements at both the state and local levels. «*In the past, it was believed that a woman's place was by the stove. Today, the situation is entirely different. Women actively participate in political and social life, in the work of state administrative bodies [...], they lead in production, management [...]*» (Vörös, 1960b).

Through active and systematic propaganda work via the press and radio, as well as extensive agitation – both in meetings held in small groups at enterprises and organizations and during numerous mass meetings with activists from various sectors of the economy – an effective female activism was developed. The idea that women should not work in social production completely disappeared from Soviet consciousness (Айвазова, 1998; Кузнецова, 1980; Курганов, 1968; Пушкарева, 2007).

Special attention was given to portraying women as ideal productive workers. The ideas of female activists, which were repeatedly emphasized, addressed every Soviet woman: «*We must start working with new strength, we are capable of it, and we must prove that we can participate in public life and the restoration of the economy on an equal level with men*» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 77); «*Our hearts are filled with joy, as the Soviet government has given us the opportunity to be full members and to master any craft. Our women have every opportunity to participate in the implementation of the five-year plan on equal terms with men*» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 5).

The image of the Soviet woman as a male counterpart in the everyday socialist «struggle» (for the production plan, for order in the streets, to win socialist competitions) gradually transformed from an object of pride into a part of everyday life. By the 1960s, women were working in industry alongside men, without the need for heroic symbolism. And it was precisely this equality that became part of the value

orientation of Soviet women (Барсукова, 2001).

Accordingly, during the Soviet era, women were granted legal equality. However, the official ideology of equality masked the actual discrimination women faced in all areas of life. Unspoken, there existed a kind of state-sanctioned social gender contract. A woman officially had the same rights as her husband, could receive any education, and work in any position, but the family remained the foundation of her activities. Since the state assigned two roles to women: working woman and a mother, – the term «*working mother contract*» began to be used (Кісь, 2007; Суковатая, 2009).

The post-war demographic situation of the Ukrainian SSR was characterized by an imbalance between the male and female population, especially regarding the working-age population (5.6 million). The number of men was half that of women (Панченко, 1997: 108). In Transcarpathia, based on the 1959 census, out of 920,173 people, 481,828 were women and 438,345 were men (Народне господарство, 1964: 12–13). As a result of it, the role of women had to be strengthened: «*the Soviet woman is the builder (active and equal) of socialist society*». Consequently, women worked to fulfil the tasks of the Communist Party, even in the most challenging sectors of industrial production. Among them were excellent coal miners, locksmiths, machinists (Коваль, 1970), coopers and welders (Дудник, 2005).

The state's goal was to involve women in industry, agriculture, and other sectors (Vörös, 1958a). And this was achieved, with women being entrusted with scientific, technical, and numerous other leadership positions, using them as a political tool that contributed to the spread of socialist ideals and the consolidation of the social order.

The women of Transcarpathia mainly engaged in various agricultural tasks: harvesting, sowing, animal husbandry, and also participated in various industrial processing jobs. More than half of the workers in the kolkhozes established in the region were women. «*[...] The women's issue in the kolkhozes is an important issue, comrades [...]. Women represent a great force in the kolkhozes. To keep this force hidden is a crime. It is our duty to promote women in the kolkhozes and give space to this power [...]*» (J. V. Sztálin, 1933; Sztálin, n.d: 533–534). «*[...] The women of the Transcarpathian region, together with all the women of the country, enjoy the great freedom and opportunities provided by the Soviet system in the great friendly family of Soviet peoples [...]. In particular, the women of our region are heavily involved in kolkhoz production. With their work results, they have gained national fame [...]*» (Vörös, 1951c). – This is what local residents could read and hear repeatedly.

As for industrial work, in our region, women primarily worked in the light and food industries, textile and clothing industries, but they were also present in the chemical, heavy, machine, electrical engineering, iron, metal, and other industrial sectors. Many even worked in the mines.

In Transcarpathia, viticulture was an important industry, so many women worked in wineries, mainly bottling or packaging the beverages (Vörös, 1958a).

For example, at the May Day furniture manufacturing plant in Berehove, there were several women working as masters, and many women operated grinding machines and circular saws (Vörös, 1952b).

In the construction industry of Transcarpathia, women primarily worked in brick and tile factories. Ilona Koszter was the first to obtain a kiln master's qualification at the Berehove No. 1 Brick Factory. Performing hard physical labour, she fired bricks in 18 kilns daily, completing her tasks at 150–170 percent of the required output. In the same factory, the tile-pressing brigade led by Irén Bence produced 1,800–2,000 extra tiles per day, surpassing the planned quota (Vörös, 1950a).

During the Soviet era, lignite (brown coal) was extracted from six mines in Ilinca (Iloncai, Ilosva district) and two in Berezinka (Nyírhalm, Munkács district) in Transcarpathia. At the Berezinka mine of the Munkács Mining Directorate, Mária Hajcsuk, as an electric trolley driver, performed outstanding Stakhanovite work. She also worked in the architectural brigade of the Berehove No. 1 Architectural-Assembly Directorate, where she was one of the best workers on the construction site, operating the mortar mixing machine (Vörös, 1960d).

Not only in Transcarpathia, but women from our region also worked far from home, helping to build «an even more beautiful Soviet future». For example, Mária Kolozsi from Berehove worked together with her brother, István Kolozsi, in the coal mine of the Marijevka settlement in the Popajovsk district of Voroshilovgrad region (Vörös, 1953b).

One could continue at length listing the exemplary successes of the women of Transcarpathia, who achieved outstanding results and were present in every sector of the national economy (Table 1).

Table 1. The percentage of women in the sectors of the national economy (Koziko, 1957: 124)

Year	1950	1955	1956
National economy total	27	32	34
Of which			
Industry	16	23	24
Construction industry	11	16	21
Machine and tractor stations	4	9	4
State farms and agricultural auxiliary enterprises	42	54	52
Communication and transportation	11	14	15
Trade, procurement, material and technical supply	24	34	36
Public catering	55	59	61
Education	60	65	66
Health care	79	79	80
State and economic administration bodies, state organizations, credit institutions, and insurance agencies apparatus	32	39	40

Young girls, particularly those who were members of the Komsomol and not yet burdened by family responsibilities, responded relatively more easily to the emerging social demands. They were primarily mobilized, along with men, to expand the facilities of heavy industry, and were involved in numerous public works organized for the construction of cities, roads, socially significant buildings, etc. They eagerly joined industrial training programs, acquired various trades, and started

working according to employment plans.

The lack of material well-being and livelihood sources, the desire to be recognized as a «normal Soviet citizen», and to prove one’s innocence (this behaviour was typical among the descendants of the «enemies of the people» and repatriates in the USSR), the necessity of changing one’s place of residence in order to escape the tight control of the system – these and many other factors forced people to take on any kind of work, disregarding personal preferences: working in kolkhozes for workdays, traveling far from home according to organized labour distribution assignments, or attending one of the many training courses or educational institutions within the workforce reserve system.

Providing appropriate education and training for women was important to the leaders for ensuring high-quality work performance, keeping economic development in mind. There were various courses available to choose from: healthcare, agriculture, sewing, basic chemistry, and so on (Vörös, 1960a). In addition, there were self-education circles, agrotechnical circles, and kolkhoz universities, where lectures were given by scientists, qualified agronomists, kolkhoz peasants – «masters of bountiful harvests» – and Heroes of Socialist Labour, among others. The success of these programs was also reported by neighbouring countries (Romániai Magyar Szó, 1950).

The situation was more difficult for those women who did not have an education and, for various reasons, could not afford the luxury of studying. As a result, they were employed in tasks that did not require specialized training (Table 2).

Table 2. The proportion of the population by educational attainment in Transcarpathia, according to the data from the January 15, 1959 census (Народне господарство: 10)

Category	Total	Male	Female
Completed higher education	8,596	4,959	3,637
Incomplete higher and secondary education (including incomplete secondary)	202,996	97,921	105,075
Of which:			
Incomplete higher education	5,386	2,516	2,870
Specialized secondary education	24,055	9,886	14,169
General secondary education	30,932	14,448	16,484
Incomplete secondary education	142,623	71,071	71,552
General and incomplete seven-year education	237,302	115,837	121,465

The educated women, leaders in their work, could quickly become group, farm, or brigade leaders, and could even rise to the positions of collective farm chairperson or Council president or representative (Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 3238. Арк. 1–13). For example, Iván Margit, the group leader of the Beregi Lenin Collective Farm (Berehove district) – whose corn cultivation methods were widely spread – was initially a representative of the village Soviet and was later elected as its president (Vörös, 1949).

Women often worked hard, but they did not earn enough to make a living. The minimal amounts left from their salaries were invested in household self-sufficiency,

especially in rural areas, and this helped them survive. While managing the household economy, women had to work a second shift, which was not valued and for which they were not paid, unlike their primary job. At the same time, they had to seek supplementary income sources, such as selling goods produced on their household plots at city markets, raising livestock, sewing clothes on order, or weaving rough linen sheets, towels, etc., on home looms.

The double burden of women was increasingly acknowledged even in official documents. The October 1966 decree of the Central Committee of the CPSU called for the fight against feudal treatment of women and the creation of conditions to overcome everyday inequalities (Барсукова, 2001).

Family and childbearing significantly limited women's mobility. It was difficult to meet work plans while taking care of a young child. Therefore, across the country, the restoration of the network of nurseries and kindergartens showed improvement by the early 1950s. «[...] Year by year, the expenditures for the construction of schools, kindergartens, and nurseries are also increasing [...]» (Vörös, 1954; Vörös, 1959). «[...] Public canteens, nurseries, kindergartens, which are truly suitable for freeing women [...] to reduce and eliminate the inequality that exists in the situation of women compared to men in terms of their participation in social production and social life [...]» (Lenin, 1970: 23–24).

The party leadership, through propaganda, suggested that «housewives» were not as useful members of society as working mothers. It encouraged women to join the workforce more actively, but at the same time emphasized the importance of childbirth, elevating the mother of many children as a role model. On July 8, 1944, the Supreme Soviet of the Soviet Union passed a decree on the protection of women and motherhood, increasing state support for pregnant women, mothers of many children, and single mothers. Mothers received a one-time special state allowance after the birth of their third child (before the war, this was only provided after the birth of the seventh child). Single mothers began to receive allowances after the birth of their first child. Various benefits were provided until the child reached the age of 1 to 5 (Vörös, 1946a). The law was extended to Transcarpathia as well, and on February 25, 1946, the first aid for mothers of many children was provided (Vörös, 1946c; Vörös, 1946e).

Mothers with many children and single mothers received state support several times a year. The mothers of many children were awarded as «Heroic Mother» (for 10 or more children), «Maternal Glory» (after the 5th child), and the «Order of Maternal Merit». In 1947, 754 mothers of many children and 138 single mothers in Transcarpathia received state assistance (Vörös, 1946b).

During Stalin's time, women who sought an abortion and those who performed or assisted in it were sentenced to prison, as abortion was prohibited by the 1936 Constitution. Due to the lack of contraception and the abortion ban, the birth rate rose, as did the number of children born from both wanted and unwanted pregnancies. After Stalin's death, the abortion policy relaxed, and on November 23, 1955, the Presidium of the Supreme Soviet legalized abortion. However, women who chose abortion were still socially condemned.

To avoid losing their social status, women were unwilling to have many

children. The trend of having 1–2 children per family became permanent, which allowed women to return to work relatively quickly after a short period of maternity leave.

A woman's social status increasingly depended on the success of her children and her «maternal talent», which was an additional burden, a social pressure on women, that men did not have to face. Alongside breastfeeding, child-rearing, shopping for clothes, cooking, teaching the children, and familiarizing them with the communist values, women were also responsible for their children's education, ensuring their success, shaping the customs for spending leisure time in a cultured manner (Айвазова, 2001). The implementation of government and party tasks related to the work of women was carried out through the establishment of a widespread network of women's organizations: there were delegate meetings and women's councils with various sections.

Especially in the villages of the western regions of the Ukrainian SSR, at the local level, women's councils and the women's department of the political committees organized local meetings for the purpose of presenting various reports and resolutions (the speakers were usually district representatives or local teachers). They monitored the landscaping and greening of the settlements, actively participated in organizing people for the spring sowing campaign, worked in the kolkhoz farms, campaigned for the purchase of state loans, etc.

The women's councils in different regions had various unique, specific tasks, which primarily depended on the government's policy in one or another economic region of Ukraine, and thus also in Transcarpathia (Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2891. Арк. 1–22; Спр. 2892. Арк. 1–21; Спр. 2299. Арк. 1–57; Спр. 2300. Арк. 1–116; Спр. 2301. Арк. 1–143).

Starting from 1946, the Women's Councils began to be established in greater numbers in Transcarpathia. According to the communist authorities, the Women's Councils were expected to guide the women of Transcarpathia on the path leading to the true «*practical fulfilment of women's equality*» (Vörös, 1946d). The Women's Councils were established at the local level across the USSR to more effectively support local women's communities, and thus, nearly every Transcarpathian settlement had its own Women's Council (Vörös, 1958b).

The Women's Councils played a significant role in ensuring that, in line with Soviet political goals, the female workforce could effectively participate in the economic construction, contributing to the development of socialist society. In other words, they acted as organizations that promoted women's employment. «[...] *Those women who join the Women's Council will see that from now on, they can take their fate and the resolution of their daily tasks into their own hands, because women's issues can only be understood and solved most clearly through a woman's perspective. The affairs of children also require a woman's heart and experience [...] But for them to be able to help, they must also develop, learn, and understand the essence of socialism [...]*» (Vörös, 1946d) – this was the message in the campaign to recruit members to the council.

On June 21, 1947, there were already 47 councils operating in the Berehove district alone, with 10 in the city of Berehove. The Women's Councils were led by a

chairwoman elected through a public vote, with the help of a vice-chair and a secretary. The councils included several specialized committees and sub-divisions, such as production, healthcare, commerce, cultural, educational, etc., each led by an appointed leader. Women who were politically enlightened and pioneers in their work, particularly those involved in collective farms, were chosen as the chairwoman, vice-chairwoman, secretary, and members of the councils. For example, the head of the women's organizing department of the Berehove district UK(b)P committee was Katalin Svordák. Her tasks included regularly visiting and supporting the Women's Councils, providing them with model plans, organizing district meetings, and coordinating the work in towns and work communities where no Women's Council yet existed, or helping to establish them (Vörös, 1947d).

The Women's Councils carried out their work under the guidance of the local party organizations, which continually emphasized that *«the task of the Women's Councils is to educate working women under the direction of the party organizations, in the spirit of Soviet patriotism, interethnic friendship, and devotion to the Lenin-Stalin party»* (Vörös, 1953a).

The party organization had the duty to assist in the preparation of the councils' work plans, approve them at party meetings, and call a general meeting at least once a month, where party members could suggest observations, additions, and modifications to the plans. The chairwoman was required to report on the council's work, its results, and, not least, submit a protocol to the district party committee's women's department. *«The Women's Councils can only carry out successful activities and fulfil the tasks ahead of them if they receive constant and frequent assistance from the primary party organizations»* (Vörös, 1953a).

The Women's Councils had a wide range of responsibilities, such as organizing, directing, and supervising women's work; carrying out extensive agitation, public education, and training among women; raising women's professional skills, political awareness, and cultural standards; and handling maternal and child welfare issues. Members of the Women's Councils formed singing, dance, and theatre groups, and organized various charitable events, cultural performances, and balls multiple times each year. The proceeds from these programs were used to support children in difficult situations. For example, in 1947, a successful theatrical performance was held in Bene (Berehove district). The proceeds from the performance were used to provide winter clothing for 20 half-orphaned children and shoes for poor children (Vörös, 1947a).

The Soviet leadership believed that women should be responsible for organizing and developing child care institutions. Therefore, the Women's Councils had several important tasks in this area as well. *«The establishment of the Women's Council also aims to relieve working women from at least the burdens of household chores, allowing them to work peacefully at their jobs with the assurance that their children are under professional supervision and receiving proper nutrition»* (Vörös, 1960c).

The members of the Women's Councils regularly visited child care institutions. During these visits, they observed how the children were being raised, examined the health and hygiene conditions, and, when necessary, made recommendations and

proposals for improving the situation (Vörös, 1947b). They ensured that school-age children attended school on time and did not miss classes, regularly visiting parents. They assisted in the establishment and maintenance of day-care centres, orphanages, kindergartens, nurseries, schools, and maternity homes; paid great attention to the nutrition of schoolchildren, providing clothing and footwear for underprivileged children, supporting mothers with many children and widows (Vörös, 1960c). In the villages they organized literacy courses for the illiterate. Additionally, Ukrainian and Russian language courses were provided for the youth by them (Vörös, 1949).

The Women's Councils had a specific responsibility to address health-related issues in the villages, including advocacy, oversight, and support. Therefore, they participated in two-month healthcare training courses, where they primarily learned the basics of first aid. They regularly visited the residents of the villages, offering health advice, and when necessary, they would request the help of a family doctor.

Communism rejected belief in God, so one of the tasks of the Women's Councils was to promote scientific atheism, which was commonly done through organizing atheist question-and-answer sessions. At these events, participants could learn about the principles of scientific atheism and receive answers to their questions about religion, all in the spirit of rejecting religion (Vörös, 1971b). For example: *«The Women's Council of the Bugyonnij Kolhosp is successfully operating in the field of mass enlightenment work as well. They have successfully changed the attitude of women towards religion. As a result, on Easter Sunday, more than 100 kolhosp women worked on the kolhosp fields»* (Vörös, 1950b). *«[...] Lectures titled "Religion and Science" and "Religion and Women", illustrated with appropriate films, attracted a large audience [...]. After all, the collaboration between cinema network workers and cultural workers in the atheist propaganda, as evidenced by the events held in the Gát and the City Cinema, brought positive results [...].»* (Vörös, 1971a).

The council members paid great attention to self-education and learning. In the evenings, they studied together, for example, the Constitution, the electoral regulations, and the resolutions of the Communist Party, so they could perform their agitation work in the districts entrusted to them with adequate preparation. Agitation was considered one of their most fundamental and important tasks. They monitored whether women attended work regularly and whether they fulfilled the required minimum work quotas. By ensuring proper work discipline, they contributed to the increase in production.

They regularly organized meetings for the trailblazers and leadership to exchange experiences and outline future tasks (Vörös, 1946c; Vörös, 1972). This was done not only on a district or county level, but also nationally or even internationally, by gaining insight into the work of the Soviet Women's Committee (Asszonyok, 1968) and the International Democratic Women's Union. Naturally, women from other regions also visited the Transcarpathian Women's Council, and upon returning home, they praised the economic development of our region and the diligent work of the women in the press (Szabad Nép, 1955). In their speeches, the model workers urged all kolhosp women to *«work even harder, strengthen work discipline, increase work efficiency, and produce higher yields»* (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 53). *«Our collective farms represent our wedding, our joyful life: this is our*

happiness» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 72) – was the enthusiastic slogan of the propaganda.

Women activists arriving from remote settlements had the opportunity to meet with their colleagues, learn about their problems, and the achievements in fulfilling their set tasks. They also encouraged each other in choosing the right life strategy.

In almost every speech given by the participants of the meetings, personal motivation to achieve success was emphasized. They often expressed hope for improvement in daily life: «*Previously, women were oppressed, they had no idea of any progressive heroic deeds, but now women work in responsible positions, there are female representatives, female socialist labour heroes, and women can be read about in newspapers and magazines*» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 61); «*I have been living in the Soviet Union for 4 years. For 4 years I have felt like an equal citizen, I participate in the elections of equal citizens, I am involved in construction, in the rebuilding of my country*» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 61), etc.

During their reports, the speakers often emphasized that in the Soviet state, women had equal rights to work and rest, with every opportunity for self-actualization, primarily through high-productivity work and expanding their political worldview: «*I am a Komsomol member, but for me, this is not enough, I want to be a communist, and I am preparing to join the party as a candidate member, so that I can become politically experienced and understand all economic and political issues*» (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 74. Спр. 2. Арк. 54). Both personal desires for improvement in daily life and the necessity of supporting the state and the Communist Party, which, along with its leader, «*constantly takes care of its citizens*», were used as motivation. At such meetings, women not only articulated their existing motivations but also set new goals for themselves, including tasks such as applying their professional skills or engaging in active community work, which was essential for fulfilling the government's important duties (e.g., the completion of the five-year plan in four years) (Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2711. Арк. 1–160; Спр. 2712. Арк. 1–49).

The Women's Councils did not have actual power or independent decision-making authority; they could only operate by following the instructions of the communist party leadership. Nevertheless, it is undeniable that the opportunities for women significantly expanded across all areas of social and economic life.

To achieve higher production indicators, socialist competitions were held in agricultural brigades, livestock farms, factories, and industrial plants. To address labour shortages and meet economic goals, a new ideal of women emerged within the framework of the Stakhanovite movement. The Stakhanovite female workers set an example in work efficiency and productivity, exceeding workplace norms and standards (Vörös, 1950c).

To address labour shortages and achieve economic goals, a new ideal of women emerged within the framework of the Stakhanovite movement. The Stakhanovite female workers set an example in work efficiency and productivity. This new female ideal emphasized that women were capable of acquiring advanced technical and professional knowledge, and could contribute to economic development just as their male colleagues did. Thus, the new female ideal was closely linked to

socialist values. Women often appeared older than their age, as a beautiful woman was seen as a «non-working» or even a «light-hearted, easy woman». The awards were typically presented on the occasion of International Women's Day (Vörös, 1960c).

The experiences of the pioneers, front runners were made public on the pages of the press with a motivational purpose, using slogans such as «*Bring the laggards into the ranks of the pioneers, frontrunners!*» (Vörös, 1960c). On the occasion of International Women's Day, other slogans and mottos also appeared on the front pages, such as: «*Long live Soviet women – glorious fighters for peace and friendship among nations!*» (Vörös, 1959), «*Glory to Soviet women, active builders of communism!*» «*Glory to the enthusiastic daughters of the Soviet homeland, active builders of communism, and the leading fighters of the world movement for peace!*», or as quoted from Stalin, «*Such women never existed, and they could not exist in the old days*» (Vörös, 1952a). On these occasions, the newspapers also featured photos of exemplary active working women.

In the field of industry, the Transcarpathian women also did their best to apply the methods of Soviet Stakhanovites. For example, Lidia Korabelnyikova from the «Paris Commune» shoe factory, launched a nationwide movement aimed at material savings. This movement allowed them to work for one day each month and two weeks per year using only saved materials, resulting in the production of 9,000 pairs of shoes annually. «*At the initiative of Korabelnyikova Lidia, the Berehove clothing factory also started a campaign [...] We saved 8,766 meters of cloth fabric*» (Vörös, 1951a). In the Berehove clothing factory, everyone knew Brigade Leader Kovács Malvin and Katalin Bányász, who led their teams in the Stakhanovite competition by increasing material and electricity savings, and passed on their work experience to other employees (Vörös, 1951b).

Conclusions. The role of Transcarpathian women in family and society during the Soviet era was influenced by both Soviet policies and the unique cultural characteristics of the region. Transcarpathia, a diverse area in the western part of Ukraine, was part of the Soviet other populations, shaped the lives of women in various ways. The Soviet government promoted the idea of gender equality, with women encouraged to participate in all aspects of public life, including education, work, and politics. However, while women were urged to work outside the home, the traditional roles of motherhood and homemaking remained strong. In the Soviet era, women in Transcarpathia, as in many parts of the USSR, were integrated into the workforce. Many worked in agriculture, especially in rural areas, or in state-run industries, where they often held jobs in sectors such as textiles, healthcare, and education. Women were also encouraged to participate in collective farming (kolkhoz), a significant part of the Soviet economy. Despite their involvement in the workforce, women were still primarily expected to take care of household chores, children, and family members. The Soviet state did provide certain benefits, such as maternity leave and daycare, but the double burden of work and family responsibilities remained. In Transcarpathia, the family structure tended to be relatively traditional. In addition to hard physical work women were mainly seen as the central figures in maintaining household traditions, including cooking, cleaning,

and caring for children. The patriarchal structure of family life remained in place, despite Soviet calls for gender equality. The Soviet Union promoted the importance of the family as a social institution, and women were encouraged to marry young and have children. Girls in Transcarpathia were often expected to follow traditional paths, including early marrying and becoming mothers. Nevertheless, education was a significant factor, and many women in the region went on to complete secondary education and some higher education. In the region, different cultural practices around marriage, family life, and women's roles coexisted. Despite Soviet calls for women's equality, political participation remained limited for most women. There were some opportunities for women in politics and leadership roles within the Communist Party, but women were often excluded from the highest levels of power. The Soviet state provided healthcare and other social services, which had a significant impact on women's lives. Maternity care, healthcare access for children, and educational opportunities were among the benefits, but women still faced challenges related to work-life balance and gender expectations. Rural Transcarpathian women faced different challenges compared to their urban counterparts. Women in rural areas were often more engaged in agriculture and domestic tasks, while those in urban centres had more access to educational and professional opportunities. However, even in cities, women often faced societal pressures to adhere to traditional gender roles. The legacy of Soviet policies on gender equality had a lasting impact on Transcarpathian women. While many women gained access to education and employment, the expectation of them fulfilling traditional roles as wives and mothers persisted. In summary, Transcarpathian women during the Soviet era faced a unique blend of Soviet gender policies and local cultural traditions. They contributed to the economy and society in various ways, but were also expected to maintain their roles as wives and mothers. Despite Soviet efforts to promote gender equality, many women in the region continued to experience traditional gender expectations, influenced by both Soviet policies and the region's rich cultural heritage.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Айвазова, 1998 – Айвазова С. Г. Свобода и равенство советских женщин // *Русские женщины в лабиринте равноправия*. Москва, 1998. С. 66–99.
- Айвазова, 2001 – Айвазова С. Г. *Гендерное равенство в контексте прав человека*. Москва: Эслан, 2001.
- Барсукова, 2001 – Барсукова Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // *Социологические исследования*. 2001. № 2. С. 75–82.
- Дудник, 2005 – Дудник В. М. Розв'язання кадрових проблем у процесі відбудови українських міст після другої світової війни // *Інститут історії України. НАН України*. Київ, 2005. Вип. 29. С. 195–203.
- Кісь, 2007 – Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: Проект «Україна ХХ ст. у пам'яті жінок» // *Україна модерна*. Ч. 11. Київ: Критика, 2007. С. 266–270.
- Коваль, 1970 – Коваль М. В. *Все для перемоги*. Київ: Наукова думка, 1970. 175 с.
- Козіко, 1957 – Козіко Л. (ред.). *Народне господарство Закарпатської області*. Ужгород, 1957.
- Кузнецова, 1980 – Кузнецова Л. Н. *Женщина на работе и дома*. Москва: Политиздат, 1980.
- Курганов, 1968 – Курганов И. А. *Женщины и коммунизм*. Нью-Йорк, 1968.
- Народне господарство, 1964 – *Народне господарство Закарпатської області в 1963 році. Короткий Статистичний збірник*. Львів: Держстатвидав, 1964. С. 12–13.
- Панченко, 1997 – Панченко П. (ред.). *Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії*. Київ, 1997.
- Пушкарева, 2007 – Пушкарева Н. *Гендерная теория и историческое знание*. Санкт-Петербург, 2007.
- Суковатая, 2009 – Суковатая В. Гендерная идентичность и конструирование памяти кризисных моментов истории // *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2009. Вып. 2. С. 67–95.

Asszonyok, 1968 – *Asszonyok*. 1968. 8. Sz. 27.

J. V. Sztálin, 1933 – *J. V. Sztálin az élenjáró kolhosparasztok első Összövetségi Kongresszusán* 1933. február 19-én elhangzott beszédéből.

Lenin Collected Works, n.d a. – *Lenin Collected Works*. Vol. 32.

Lenin, 1970 – *Lenin V. I. Művei*. 39. Budapest: k. Kossuth Könyvkiadó, 1970.

Oficinszkij, 2010 – Oficinszkij R. A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében // *Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest: Argumentum Kiadó, 2010.

Romániai Magyar Szó, 1950 – *Romániai Magyar Szó*. 1950. Március 23. 4. Évf. 773. Sz. 4.

Szabad Nép, 1955 – *Szabad Nép*. 1955. December 8. 13. Évf. 339. Sz. 4.

Sztálin, n.d. – Sztálin J. V. *A leninizmus kérdése*. Budapest: V. Kiadás.

Vida & Zseliczky, 2004 – Vida I., Zseliczky B. Az 1945. június 29-ei szovjet – csehszlovák szerződés Kárpátaljáról // *Külgügyi Szemle*. Budapest: Teleki László Intézet, 2004. Tavasz – nyár. III. Évf. 1–2.

Vörös, 1946a – *Vörös Zászló*. 1946. Március 31. 2. Évf. 26. (35). Sz. 1.

Vörös, 1946b – *Vörös Zászló*. 1946. Július 4. 2. Évf. 54. (63). Sz. 1.

Vörös, 1946c – *Vörös Zászló*. 1946. Július 28. 2. Évf. 61. (70). Sz. 1.

Vörös, 1946d – *Vörös Zászló*. 1946. Augusztus 11. 2. Évf. 65. (74). Sz. 2.

Vörös, 1946e – *Vörös Zászló*. 1946. Augusztus 15. 2. Évf. 66. (75). Sz. 1.

Vörös, 1947a – *Vörös Zászló*. 1947. Január 1. 3. Évf. 1. (114). Sz. 1.

Vörös, 1947b – *Vörös Zászló*. 1947. Március 16. 3. Évf. 22. (135). Sz. 1.

Vörös, 1947c – *Vörös Zászló*. 1947. Július 20. 3. Évf. 58. (171). Sz. 1.

Vörös, 1947d – *Vörös Zászló*. 1947. Július 29. 3. Évf. 52. (165). Sz. 2.

Vörös, 1947e – *Vörös Zászló*. 1947. November 7. 3. Évf. 91. (104). Sz. 3.

Vörös, 1947f – *Vörös Zászló*. 1947. November 23. 3. Évf. 95. (208). Sz. 1.

Vörös, 1949 – *Vörös Zászló*. 1949. Október 27. 5. Évf. 86. (412). Sz. 2.

Vörös, 1950a – *Vörös Zászló*. 1950. Március 9. 6. Évf. 20. (450). Sz. 2.

Vörös, 1950b – *Vörös Zászló*. 1950. Április 20. 6. Évf. 32. (462). Sz. 2.

Vörös, 1950c – *Vörös Zászló*. 1950. Augusztus 31. 6. Évf. 70. (500). Sz. 1.

Vörös, 1951a – *Vörös Zászló*. 1951. Február 25. 7. Évf. 16. (656). Sz. 2.

Vörös, 1951b – *Vörös Zászló*. 1951. Március 11. 7. Évf. 20. (660). Sz. 1.

Vörös, 1951c – *Vörös Zászló*. 1951. Június 24. 7. Évf. 49. (689). Sz. 1.

Vörös, 1952a – *Vörös Zászló*. 1952. Március 8. 8. Évf. 21. (763). sz.

Vörös, 1952b – *Vörös Zászló*. 1952. Március 30. 8. Évf. 27. (769). Sz. 2.

Vörös, 1953a – *Vörös Zászló*. 1953. Április 19. 9. Évf. 3. (8823). Sz. 1.

Vörös, 1953b – *Vörös Zászló*. 1953. Május 21. 9. Évf. 42. (891). Sz. 1.

Vörös, 1954 – *Vörös Zászló*. 1954. Március 4. 10. Évf. 18. (971). Sz. 2.

Vörös, 1958a – *Vörös Zászló*. 1958. Március 9. 14. Évf. 30. (1483). Sz. 1.

Vörös, 1958b – *Vörös Zászló*. 1958. Április 18. 14. Évf. 47. (1500). Sz. 2.

Vörös, 1959 – *Vörös Zászló*. 1959. Március 8. 15. Évf. 29. (1635). Sz. 1.

Vörös, 1960a – *Vörös Zászló*. 1960. Január 5. 16. Évf. 2. (1761). Sz. 1.

Vörös, 1960b – *Vörös Zászló*. 1960. Március 8. 16. Évf. 29. (1788). Sz. 2.

Vörös, 1960c – *Vörös Zászló*. 1960. Március 10. 16. Évf. 30. (1789). Sz. 1.

Vörös, 1960d – *Vörös Zászló*. 1960. Július 2. 16. Évf. 78. (1837). Sz. 2.

Vörös, 1961 – *Vörös Zászló*. 1961. Április 27. 17. Évf. 51. (1963). Sz. 2.

Vörös, 1971a – *Vörös Zászló*. 1971. Február 13. 27. Évf. 19. (3511). Sz. 1.

Vörös, 1971b – *Vörös Zászló*. 1971. Július 3. 27. Évf. 76. (3570). Sz. 1.

Vörös, 1972 – *Vörös Zászló*. 1972. Július 20. 28. Évf. 87. (3733). Sz. 2.

REFERENCES

Aivazova, 1998 – Aivazova S. G. Svoboda i ravenstvo sovetskikh zhenshchin [Freedom and Equality of Soviet Women] // *Russkiye zhenshchiny v labirinte ravnopraviya*. Moskva, 1998. S. 66–99 [in Russian].

Aivazova, 2001 – Aivazova S. G. *Gendernoye ravenstvo v kontekste prav cheloveka* [Gender Equality in the Context of Human Rights]. Moskva: Eslan, 2001 [in Russian].

Barsukova, 2001 – Barsukova Yu. Modeli uspekha zhenshchin sovetskogo i postsovetskogo periodov: ideologicheskoye mifotvorchestvo [Models of Success for Women of the Soviet and Post-Soviet Periods: Ideological Myth-making] // *Sotsiologicheskkiye issledovaniya*. 2001. № 2. S. 75–82 [in Russian].

Dudnyk, 2005 – Dudnyk V. M. Rozviazannia kadrovyykh problem u protsesi vidbudovy ukrainskykh mist pislia druhoi svitovoi viiny [Solving Personnel Problems in the Process of Rebuilding Ukrainian Cities after the Second World War] // *Instytut istorii Ukrainy. NAN Ukrainy*. Kyiv, 2005. Vyp. 29. S. 195–203 [in Ukrainian].

Kis, 2007 – Kis O. Vidnovliuuyuchy vlasnu pamiat: Proekt «Ukraina XX st. u pamiaty zhinok» [Restoring Own Memory: Project «Ukraine of the 20th Century in Women's Memory»] // *Ukraina moderna*. Ch. 11. Kyiv: Krytyka, 2007. S. 266–270 [in Ukrainian].

Koval, 1970 – Koval M. V. *Vse dlia peremohy* [Everything for Victory]. Kyiv, 1970. 175 s. [in Ukrainian].

Koziko, 1957 – Koziko L. (red.). *Narodne hospodarstvo Zakarpatskoi oblasti* [National Economy of Transcarpathian

- Region*]. Uzhhorod, 1957 [in Ukrainian].
- Kuznetsova, 1980 – Kuznetsova L. N. *Zhenshchina na rabote i doma [Woman at Work and at Home]*. Moskva: Politizdat, 1980 [in Russian].
- Kurganov, 1968 – Kurganov I. A. *Zhenshchiny i kommunizm [Women and Communism]*. NY, 1968 [in Russian].
- Narodne gospodarstvo, 1964 – *Narodne gospodarstvo Zakarpatskoi oblasti v 1963 rotsi. Korotkyi Statystychnyi zbirnyk [National Economy of Transcarpathian Region in 1963. Brief Statistical Collection]*. Lviv: Derzhstatvydav, 1964. S. 12–13 [in Ukrainian].
- Panchenko, 1997 – Panchenko P. P. (red.). *Ukraina: druha polovyna XX stolittia. Narysy istorii [Ukraine: Second Half of the 20th Century. Historical Essays]*. Kyiv, 1997. [in Ukrainian].
- Pushkareva, 2007 – Pushkareva N. *Gendernaya teoriya i istoricheskoye znaniye [Gender Theory and Historical Knowledge]*. Sankt-Peterburg: Aleteyya, 2007. 496 s. [in Russian].
- Sukovataya, 2009 – Sukovataya V. *Gendernaya identichnost i konstruirovaniye pamyati krizisnykh momentov istorii [Gender Identity and Construction of Memory of Crisis Moments in History] // Sotsiologiya: teoriya, metody, marketing*. 2009. Vyp. 2. S. 67–95 [in Russian].
- Asszonyok, 1968 – Asszonyok [Women]. 1968. 8. Sz. 27 [in Hungarian].
- J. V. Sztálin, 1933 – J. V. Sztálin az élenjáró kolhosparasztok első Összövetségi Kongresszusán 1933. február 19-én elhangzott beszédéből [From J. V. Stalin's Speech at the First All-Union Congress of Leading Collective Farm Peasants on February 19, 1933] [in Hungarian].
- Lenin, n.d a. – Lenin Collected Works. Vol. 32. [in English].
- Lenin, 1970 – Lenin V. I. Művei. 39 [Works. 39]. Budapest: k. Kossuth Könyvkiadó, 1970 [in Hungarian].
- Oficinszkij, 2010 – Oficinszkij R. *A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében [Peculiarities of the Soviet Period in the History of Transcarpathia] // Kárpátalja 1919–2009 történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum Kiadó, 2010 [in Hungarian].
- Romániai Magyar Szó, 1950 – *Romániai Magyar Szó [Romanian Hungarian Word]*. 1950. Március 23. 4. Évf. 773. Sz. 4 [in Hungarian].
- Szabad Nép, 1955 – *Szabad Nép [Free People]*. 1955. December 8. 13. Évf. 339. Sz. 4 [in Hungarian].
- Sztálin, n.d. – Sztálin J. V. *A leninizmus kérdése [Question of Leninism]*. Budapest: V. Kiadás. [in Hungarian].
- Vida & Zseliczky, 2004 – Vida I., Zseliczky B. *Az 1945. június 29-ei szovjet – csehszlovák szerződés Kárpátaljáról [The Soviet-Czechoslovak Treaty of June 29, 1945 on Transcarpathia] // Külügyi Szemle*. Budapest: Teleki László Intézet, 2004. Tavasz – nyár. III. Évf. 1–2 [in Hungarian].
- Vörös, 1946a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1946. Március 31. 2. Évf. 26. (35). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1946b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1946. Július 4. 2. Évf. 54. (63). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1946c – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1946. Július 28. 2. Évf. 61. (70). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1946d – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1946. Augusztus 11. 2. Évf. 65. (74). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1946e – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1946. Augusztus 15. 2. Évf. 66. (75). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1947a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. Január 1. 3. Évf. 1. (114). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1947b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. Március 16. 3. Évf. 22. (135). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1947c – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. Július 20. 3. Évf. 58. (171). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1947d – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. Július 29. 3. Évf. 52. (165). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1947e – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. November 7. 3. Évf. 91. (104). Sz. 3 [in Hungarian].
- Vörös, 1947f – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1947. November 23. 3. Évf. 95. (208). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1949 – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1949. Október 27. 5. Évf. 86. (412). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1950a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1950. Március 9. 6. Évf. 20. (450). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1950b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1950. Április 20. 6. Évf. 32. (462). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1950c – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1950. Augusztus 31. 6. Évf. 70. (500). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1951a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1951. Február 25. 7. Évf. 16. (656). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1951b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1951. Március 11. 7. Évf. 20. (660). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1951c – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1951. Június 24. 7. Évf. 49. (689). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1952a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1952. Március 8. 8. Évf. 21. (763). sz. [in Hungarian].
- Vörös, 1952b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1952. Március 30. 8. Évf. 27. (769). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1953a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1953. Április 19. 9. Évf. 3. (8823). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1953b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1953. Május 21. 9. Évf. 42. (891). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1954 – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1954. Március 4. 10. Évf. 18. (971). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1958a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1958. Március 9. 14. Évf. 30. (1483). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1958b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1958. Április 18. 14. Évf. 47. (1500). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1959 – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1959. Március 8. 15. Évf. 29. (1635). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1960a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1960. Január 5. 16. Évf. 2. (1761). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1960b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1960. Március 8. 16. Évf. 29. (1788). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1960c – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1960. Március 10. 16. Évf. 30. (1789). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1960d – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1960. Július 2. 16. Évf. 78. (1837). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1961 – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1961. Április 27. 17. Évf. 51. (1963). Sz. 2 [in Hungarian].
- Vörös, 1971a – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1971. Február 13. 27. Évf. 19. (3511). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1971b – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1971. Július 3. 27. Évf. 76. (3570). Sz. 1 [in Hungarian].
- Vörös, 1972 – *Vörös Zászló [Red Flag]*. 1972. Július 20. 28. Évf. 87. (3733). Sz. 2 [in Hungarian].

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325602

УДК 94(477):930.25(438.18)] (045)

Ірина КРИВОШЕЯ,
orcid.org/0000-0001-8691-5858
докторка історичних наук, професорка
кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
(Україна, Умань)
iivahnuk@gmail.com

УКРАЇНІКА В ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ В ОЛЬШТИНІ⁹

Ольштин – це місто, в якому з давнини переплелися історії багатьох народів. З 1947 р. в це плетиво мимоволі долучилися й українці. Так склалося, що на теренах воєводства, як і в самому місті, були розселені українці після акції «Вісла». З того часу в регіоні мешкає доволі чисельна українська меншина. Головна ідея статті в тому, щоб показати українські справи в Державному історичному архіві в Ольштині, нагадати історію міста й архіву та підсвітити початки формування в регіоні української громади. Приділяється увага аналізу архівних справ щодо наповненості, доступності й практичності їх використання українськими дослідниками.

Ключові слова: архів, фонд, Ольштин, замок, україніка, акція «Вісла»

Iryna KRYVOSHEIA,
orcid.org/0000-0001-8691-5858
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the World History and Teaching Methodologies Department
of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
(Ukraine, Uman)
iivahnuk@gmail.com

UKRAINIAN STUDIES IN THE FOUNDATIONS OF THE STATE ARCHIVE IN OLSZTYN

Olsztyn is a city in which the histories of many peoples have been intertwined since ancient times. Since 1947, Ukrainians were involuntarily added to this tapestry. It happened that Ukrainians were resettled in the voivodeship, as well as in the city itself, after Operation «Vistula». Since then, a fairly large Ukrainian minority has lived in the region. The main idea of the article is to show Ukrainian records in the State Historical Archive in Olsztyn, the history of the city and the archive, the formation of the Ukrainian community in the region.

The purpose of the article is a generalized study of Ukrainian records in the funds of the state archive in Olsztyn, showing the history of the archive against the background of the history of the city, where a significant Ukrainian community lives. The main tasks are to highlight in the archive's funds, to show a concrete example of the daily life of Ukrainians in Olsztyn, to present the main topic through the history of the city and the history of the archive.

The history of the State Archives in Olsztyn, like the entire history of the city, is closely connected with the castle. The Olsztyn Castle was one of the largest and strongest in Warmia. In addition to its defensive function, it played the role of the chapter's administrative center on its lands. Over the centuries, administrators from among the members of the chapter resided in the castle. Among them was Nicolaus Copernicus, who lived in the castle in 1516-1521. The first premises of the State Archives were the cellars of the Olsztyn Castle, lent by the director of the Masurian

⁹ Публікація підготовлена за підтримки Державного архіву в Ольштині. Щира вдячність за можливість наукового перебування в Державному архіві в Ольштині в квітні 2024 р. директору п. Н. Каспареку та співробітникам архіву.

Museum – Ieronim Skurpski. Thus, the history of the State Archive of Olsztyn and the castle turned out to be closely related.

Ukrainica (Ukrainian-related materials) is sufficiently represented in the funds of the State Archive in Olsztyn. Despite the existing historical research on the life of the Ukrainian community on the territory of the Warmian-Masurian Voivodeship, there are still many gaps that need to be filled with new studies. The funds of the State Archive in Olsztyn can help in studying the history of Ukrainians in Poland. They contain important documents about the time of the emergence of a large Ukrainian community in the region (Operation «Vistula»), which are provided for multifaceted analysis by both historians and descendants of forced migrants. The archive funds contain documents that allow studying the history of the formation of the Ukrainian community from its emergence to the present day. The Ukrainian community in Olsztyn remains active and effective, especially during the ongoing war against Ukraine by its northern neighbour. Olsztyn, a city with an ancient and interesting history, today shelters numerous refugees from from Ukraine's war-torn regions. This thesis is thus proven.

Key words: archive, fund, Olsztyn, castle, Ukrainica, Operation «Vistula».

Постановка проблеми. Ольштин – це місто, в якому з давнини переплелися історії багатьох народів. З 1947 р. в це плетиво мимоволі долучилися й українці. Так склалося, що на теренах воєводства, як і в самому місті, були розселені українці після акції «Вісла». З того часу в регіоні мешкає доволі чисельна українська меншина. Однак історія українців в Ольштині в наш час отримала нову сторінку через повномасштабне вторгнення росіян в Україну. У 2022 р. почалася нова хвиля еміграції українців за межі України в пошуку прихистку від війни, і Ольштин гостинно прийняв українців. Тепер на вулицях міста часто лунає українська мова. Варто поглянути на початок формування на теренах воєводства української громади та вивчити наскільки представлено цю проблему в архівних справах Державного архіву в Ольштині.

Аналіз сучасних досліджень. У статті поставлено кілька завдань, пов'язаних між собою, що дозволяє використати сучасні дослідження з різної проблематики. Основою для вивчення фонових проблем, таких, як історія міста та замку, стали праці польських істориків (Achremczyk, 2004; Achremczyk, 2016; Sikorski, 2013; Wakar, 1997). Історія Державного архіву в Ольштині викладена в довідкових виданнях архіву та статтях польських науковців (Judziński, 1995; Tarnowska, 2003; Archiwum Państwowe, 2007; Archiwum Państwowe, 2024). Вивчення проблеми представлення української тематики в фондах Державного архіву тісно пов'язане з публікаціями польських та українських істориків, які досліджували проблеми переселення українців в період 1944-1946 р. та заключний етап цього примусового переселення – акцію «Вісла» і займалися також і публікаціями документів із фондів Державного архіву в Ольштині (Акція «Вісла», 1997; Дрозд, Гальчак, 2013; Кабачій, 2019; Польша та Україна, 2006; Drozd, 1997; Drozd, 2005; Drozd, 2007; Korzeniewska-Lasota, 2007; Misiło, 1993; Misiło, 1996; Misiło, 1999; Potaczała, 2019; Smoleński, 2017). Важливою виявилася праця польської дослідниці, що цілеспрямовано вивчала історію української громади в Ольштині (Korzeniewska-Lasota, 2007).

Метою статті є узагальнене дослідження українських справ у фондах Державного архіву в Ольштині, показ історії архіву на тлі історії міста, в якому проживає значна українська громада. Основними завданнями є висвітлення україніки у фондах архіву, показ на конкретному прикладі життєдіяльності українців в Ольштині, висвітлення основної тематики крізь історію міста та історію архіву.

Виклад основного матеріалу. Ольштин, столиця Вармінсько-Мазурського воєводства, розташований у південній частині колишньої церковної провінції під назвою Вармія. Це була велика країна, що становила третю частину єпархії і призначалася для винагороди єпископа і капітули (Sikorski, 2013:5). Північним кордоном слугувала Віслянська затока. Власне саме з півночі на південний захід йшло освоєння території, тому Ольштин далеко не перше та й довгий час не найважливіше місто Вармії. У 1280 р. поруч з капітулою у Фромборку було засновано єпископство Бранево. Ще 80 років знадобилося для того, щоб через ліси дістатися території сучасного Ольштина. Постійному поселенню передувало зведення дерев'яно-земляних укріплень. Тоді існувала стабільна загроза набігів литовців. Сторожова вежа Алленштайн була зведена у 1334 р., в природному вигині річки, а на рубежі 1346-1347 р. вармінська капітула розпочала будівництво мурованого замку (Sikorski, 2013: 5).

Центром Вармінського князівства був Лідзбарк. У місті звали великий замок, який на століття став осередком політичного, економічного і культурного життя регіону. Вармія не була світською державою, що накладало відбиток на культурний простір. Однак край процвітав економічно, тому часто ставав здобиччю загарбників. Останнє змушувало правителів шукати протекції у сильних сусідів. Терени Вармії поступово освоювалися і заселялися вихідцями з сусідніх держав, зокрема поляками. Виникали нові осаді, серед них і Ольштин, що закладається в XIV ст.

Назві, та й появі, місто завдячує річці Лина, в завитку якої здавна селилися люди. Назва міста з німецької на польську перекладалася як Камінь на Лині. (Achremczyk, 2004:8). Перша писемна згадка про Ольштин датується 1348 роком. У цей же період зводиться замок Вармінської капітули (Wakar, 1997: 34). Пруси називали цю річку Альне, що в перекладі означало лань. Однак до назви давнішого поселення німці додали ще й слово камінь (stein), пов'язуючи назву поселення зі священним місцем давнього культу. Тобто Ольштин – це Камінь на Лині, що одночасно ув'язує давні культури і нову кам'яну фортецю. Польські поселенці з XV ст. Алленштайн почали називати Ольстином, а трохи пізніше, з XVII ст., закріпилася сучасна назва Ольштин (Achremczyk, 2004:8). Звісно на цій території збереглися й сліди давнішої діяльності людей, що датується ще VIII тис. до н.е. В околицях сучасного міста знайдені знаряддя праці з рогів тварин та каменю. А в добу неоліту і бронзи терени майбутньої Вармії були освоєні різними археологічними культурами.

Коли в XIV ст. на Лині збудували замок капітули, навколо твердині одразу виникло і почало розростатися поселення. Досить швидко воно перетворилося на місто і отримало відповідні можливості для зростання. За міськими мурами постало два передмістя – Верхнє і Нижнє. Однак чисельність місцевого люду аж до XIX ст. не була значною. Все змінилося в другій половині XIX ст., коли місто стало центром залізничних перевезень. На момент старту цих подій в Ольштині мешкало трохи менше 5 тис. населення, а вже на початку XX ст. кількість зросла до 25 тис. (Sikorski, 2013:7-8). Саме залізниця дала поштовх розвитку міста, перетворила його на потужний економічний

центр і привела до швидкого збільшення населення. Місто розрослося вздовж залізничної інфраструктури, від замку і Старого міста на північний-захід до залізничного вокзалу. До останнього від замку швидко збудували дорогу, що стала однією з центральних вулиць міста і отримала логічну назву Вокзальна. Саме на цій, доволі важливій в історії міста вулиці (тепер це вул. Партизанів) сьогодні знаходиться Державний архів в Ольштині. Вся вулиця Вокзальна в рекордно короткий термін була забудована, що привело до появи кількох паралельних вулиць і нових кварталів міста.

Другим фактором зростання міста став військовий – в часи Першої світової війни та після неї. Перетворення Ольштина на військовий центр і потреба у зведенні відповідної інфраструктури, сприяли розбудові міста в протилежному від вокзалу, південно-східному напрямі. Замок та історичне Старе місто опинилися в серці сучасного Ольштина (Achremczyk, 2004; Achremczyk, 2016; Archiwum Państwowe, 2007; Sikorski, 2013; Wakar, 1997). Звісно в історії міста, впродовж століть, включно з ХХ ст., були захоплення, руйнування, перепланування, що вплинуло на загальний образ Ольштина.

Не заходячи тут в детальний переказ історії Ольштина, необхідно звернути увагу на ключову тезу: Ольштин, подібно до інших міст Європи, створений і наповнений людьми з різними етнічними та культурними традиціями, часто багатовіковими. У сучасному місті збереглися сліди корінних жителів цих земель – прусів. Не меншу роль відігравали поляки. Перехід Ольштина протягом століть кілька разів від німців до поляків значно вплинув на архітектуру міста та структуру населення. Тому помітне й зрозуміле прагнення створити мультикультурний простір в сьогоdnішньому Ольштині, в якому знайшлося місце й українцям.

Історія Державного архіву в Ольштині, як і вся історія міста, тісно пов'язана з Заком. Ольштинський замок належав до найбільших і найпотужніших у Вармії. Окрім оборонної функції, відіграв роль адміністративного центру капітули на її землях. Впродовж століть у замку резидували адміністратори з числа членів капітули. До них належав і Миколай Коперник, який мешкав в замку в 1516-1521 р. (Sikorski, 2013:10). Виконуючи службові обов'язки, Коперник знаходив час на власні астрономічні дослідження. Сучасна культурна традиція поєднує кілька міст Європи як міста геніального вченого Миколая Коперника. До них належить Ольштин та інші – Торунь, Краків, Фромборк, Лідзбарк Вармінський, Болонья і Падуя (Sikorski, 2013:11). Однак лише в Ольштині збереглося багато оригінальних пам'яток, пов'язаних з астрономом. Зокрема й чимало написаних ним документів і листів. Більшість з них сьогодні зберігається в Архіві Вармінської Архідієцезії. Значна частина музею Вармії і Мазур, розміщена в Ольштинському замку, теж присвячена М. Копернику.

Першим приміщенням Державного архіву стали пивниці Ольштинського замку, позичені архіву тодішнім директором Мазурського музею – Ієронімом Скурпським (Judziński, 1997). Так історія Державного архіву м. Ольштин і замку виявилися тісно пов'язаними.

Державний архів в Ольштині був утворений згідно наказу Міністра

Освіти 15 листопада 1948 р. У 1952-1983 р. діяв під назвою Державний воєводський архів (WAP) в Ольштині. З часу появи закону про архіви (1983 р.) вже функціонує під сучасною назвою – Державний архів в Ольштині. Структура архіву усталилася в 50-х роках ХХ ст. Саме тоді з'явилися Державні повітові архіви (Powiatowe Archiwa Państwowe – PAP) – 1 серпня 1952 р. у Мронгові, 1 вересня 1953 р. в Щитно і 1 грудня 1954 р. в Моронгу. Останній названий архів вже в 1961 р. став частиною Ольштинського архіву як відокремлений підрозділ (Archiwum Państwowe, 1997:16).

Після 1975 р. повітові архіви в Мронгові і Щитно перейменували на експозитури, а в 1982 р. вони стали відділами Воєводського державного архіву в Ольштині. У 1989 р. був ліквідований відділ в Моронгу, а через два роки – відділ у Щитно. На початку 2004 р. зупинилася діяльність відділу в Мронгові. Найдовше існував єдиний відокремлений підрозділ Архіву, утворений в 1988 р. – це відділ в Нідзиці (Archiwum Państwowe, 1997:16) із закриттям якого, в Архіву знову з'явилися давні проблеми з площами для зберігання документів.

Брак власної садиби впродовж тривалих років був однією з найбільших проблем у роботі Архіву, адже без великих спеціалізованих приміщень не могло бути мови про засадничий розвиток будь-якого архіву. Особливо проблемними були площі для зберігання архівних справ. Для цього використовувалися випадкові будинки, що були доступні для Архіву. Одним із таких приміщень був давній соляний склад на ольштинському Підзамчі, ще одним був зведений у 1913 р. морг ольштинської єврейської громади (Archiwum Państwowe, 1997:17). З 1990 р. Державний архів займав частину приміщень колишнього Воєводського комітету Польської об'єднаної робітничої партії на вул. Гловацького 17. Адаптація цих та інших споруд до потреб архіву не вирішила проблеми. Вже в 1970-х роках через брак приміщень для зберігання документів архів не міг більше приймати їх від установ і громадян.

Проблема з приміщенням для архіву вирішилася в січні 1994 р., коли влада Ольштинського воєводства прийняла рішення передати Архіву будинок колишнього Воєводського підприємства внутрішньої торгівлі в Ольштині на вул. Партизанів, 18. Офіційне відкриття відбулося в листопаді 1996 р., після ремонту і адаптації приміщень для діяльності архіву. Площа приміщень для зберігання документів становила понад 3 тис. м², з дуже значним резервом, що тоді на думку фахівців дозволило б архіву нормально функціонувати в наступні кілька десятиліть (Archiwum Państwowe, 2007: 17). Як показала практика, до середини 20-х років ХХІ ст. архів знову почав відчувати брак площі для зберігання справ через втрату споруд регіональних відділень Архіву.

Сьогодні Архів активно розвивається. У його структурі є: відділ формування національного архівного ресурсу; відділ обліку та обробки архівних ресурсів; відділ доступу до архівних ресурсів; відділ забезпечення архівних ресурсів; відділ популяризації архівних ресурсів та допоміжні (адміністративно-господарський, відділ фінансів та бухгалтерського обліку і відділ кадрів та професійного розвитку) (Archiwum Państwowe w Olsztynie. Strona intern.). Така структура забезпечує як функціонування державного

закладу, так і активний розвиток зав'язків з громадою міста і воєводства. Цьому сприяє популяризація історії працівниками архіву завдяки роботі з закладами освіти усіх рівнів, а також багато освітньо-наукових заходів і проектів.

Формування архівних фондів тривало з часу заснування закладу. Документи, що зберігаються у фондах архіву пов'язані з історією краю, з його належністю впродовж тривалого часу до пруської держави. Фонди Державного архіву в Ольштині зберігають великий масив давніх документів, переданий з інших архівів і значна їх частина написана німецькою та латиною. Ближче до сучасності зростає кількість документів польською.

Фонди, що стосуються українців відносно нові. Поява українських справ у Державному архіві в Ольштині прямо пов'язана з акцією «Вісла», після якої в регіоні були розселені українці, вивезені в 1947 р. з рідних територій. Ця складна сторінка польсько-української історії активно досліджується фахівцями Польщі і України (Акція «Вісла», 1997; Дрозд, Гальчак, 2013; Кабачій, 2019; Польша та Україна, 2006; Drozd, 1997; Drozd, 2005; Drozd, 2007; Korzeniewska-Lasota, 2007; Misiło, 1993; Misiło, 1996; Misiło, 1999; Potaczała, 2019; Smoleński, 2017). В Державному архіві в Ольштині містяться справи, що стосуються організації переселення українців на терени сучасного воєводства, облаштування українців на місцях та чимало справ про формування і діяльність української громади в Ольштинському воєводстві в наступні десятиліття. Частина справ активно використовується польськими істориками, зокрема і для написання історії українців на цих теренах (Korzeniewska-Lasota, 2007).

Очевидно, що після 1947 р. і дотепер життя й діяльність українців на теренах воєводства відобразилися у справах різних фондів місцевого архіву. Окремого фонду щодо українських справ не існує. Документи розпорошені в різних фондах і їх пошук залежить від сфери інтересів дослідника. Приміром, якщо йдеться про вивчення історії переселення українців в ході акції «Вісла» – матеріали розкидані в повітових і воєводських фондах, і, як правило, позначені написом «Акція W». Справ не багато, але вони об'ємні та інформативні (Archiwum Państwowe w Olsztynie. F. 391; 444; 465 (465/56. 77 k.; 465/57. 34 k.); 909; 3082). Коротко про одну з таких справ. Це досить показова справа з фонду «Starostwo Powiatowe w Morągu» під назвою «Wykazy osadników przesiadleńczych z woj.Rzeszowskiego Akcja W/ 10.05-12.09.1947 r.» (Archiwum Państwowej w Olsztynie, 909/II 96 106 kart).

Справа складається з довідок від/до старости повітового у Моронгу з переліком скільки прибуло переселених сюди українців. Мова справи польська. Частина документів написана від руки, частина друкована. Деякі тексти вигасають. Очевидно, що в справі все цінне для дослідників, адже крім даних про організацію та перебіг переселення, міститься важлива статистична та генеалогічна інформація. Йдеться про списки родин переселених, з чітко прописаними зв'язками в середині кожної сім'ї. У коротких довідках інформують про прибуття транспортів з переселенцями до кожного місця розселення (з якої станції привезені, скільки осіб, інвентар загальний: скільки з ними коней та худоби). Наприклад, у довідці до старости повітового в

Моронгові з Ольштина від 18.05.1947 р. описано транспорт з переселенцями R-105 с. Полянки в складі 30 вагонів, родин 62, осіб 397. Понад те є реєстр: 36 коней, 86 корів, 128 не рогатих. Людність польсько-українська. До категорії «А» належало 7 родин, «В» – 19, «С» – 30. Родини зачислені до категорій А і В, як неблагонадійні, належало розселити подалі одна від одної. Вони могли працювати лише в маєтках категорій «P2 N2». Потім в довідці вказано, що транспорт призначений для повіту Моронгу. Про години прибуття належало повідомити телефоном в Ольштин. Підпис делегата уряду воєводського (Archiwum Panstwowej w Olsztynie, 909/II 96. k.7). Довідки мають довільну форму. Але в багатьох є номер транспорту, чисельність людей, худоби, вказівка розселити нарізно і пропонувати до праці в маєтках P2 N2. Такі викази на 10 перших аркушах.

Далі з аркуша 11 вже містяться таблиці, в яких в окремих стовпцях записано з якого села, гміни, повіту ці переселенці і коли відбулося відселення. В основному, всі транспорти переселенців з повіту Сянок, виїхали 3 травня 1747 р. Таблиці поділені на чотири стовпці (номер, прізвище та ім'я, родинні зв'язки (голова родини, дружина, син, донька і т. д.) і останній для уточнень (без записів). Всього тут вписано 101 особу. Але на арк.15-16 є продовження цієї таблиці з №102-294. Справа містить й інші друковані карти зі змістом довідок, як на початку. Це інформація типу: звідки, куди, скільки вагонів, родин, осіб, реєстр худоби. Останній тут більш деталізований. Підписи і печатки. У справі прошиті аркуші різного формату, паперу, почерків. У деяких таблицях є стовпці, в яких вказаний вік людей або рік народження. Зрозуміло, що ця і подібні справи надаються до вивчення різних царин історії українців в Польщі.

Дуже цікаві й показові кілька справ з фонду 391 (Справи переселенські з акції «Вісла» 1947-1949 р.) (Archiwum Panstwowej w Olsztynie. 391/1401. 359 k.; 391/1408. 551 k.; 391/1409. 391 k.; 391/1411. 350 k.; 391/1412. 456 k.). В них містяться різноманітні документи. Це рапорти про прибуття транспорту з переселенцями, директивні документи, дані про переселенців у окремих населених пунктах, подання переселенців про вирішення різноманітних проблем економічного характеру і відповіді на них органів місцевої влади, списки переселенців (вказано ПІБ, дата народження, місце проживання, місце звідки прибула особа), списки родин переселенців з вказівкою віку і родинних зв'язків.

Важливими для українських дослідників є кілька об'ємних справ ф. 444 (1950-1954 р.) (Archiwum Panstwowej w Olsztynie. 444/749 374 k.; 444/18/750. 131 k.). Це фонд відділу внутрішніх справ президії державної воєводської ради. Йдеться про справи з поданнями переселенців по акції «Вісла» з проханням про повернення на територію з якої вони були вивезені або в межах воєводства. Надзвичайно інформативні справи, з яких постають людські трагедії українців, їх намагання в законний спосіб якщо не повернутися на рідну землю, то хоч би об'єднатися з родиною в межах воєводства. Однак всі ці подання завершувалися відмовою. Ніщо не бралось до уваги. Читати ці документи емоційно складно. Власне як і документи вище згаданих фондів про саму

операцію «Вісла», зустріч і розселення українців, ставлення до них польської влади і місцевого населення. М'яко кажучи, воно не було приязним.

Паралельно з акцією «Вісла» на теренах Ольштинського краю тривала інша масштабна акція по виселенню місцевих німців. Цікаво, що часто в одній справі (1947-1948 рр.) поєднані документи стосовно обох акцій. В них знаходяться директивні документи, інструкції, часто під грифом таємно, різноманітні вказівки про прискорення процесів депортації німецького населення і одночасно трапляються документи по акції «Вісла» (Archiwum Państwowej w Olsztynie. 3082, 12. 104 k.).

Як правило, господарства відселених німців діставалися полякам. Коли прибули потяги з українцями, нормальних домогосподарств майже не залишилося. Це часто зазначають польські історики. Документи засвідчують проблеми з розселенням, коли українці мусили чекати на транспорт для вивезення у вагонах на залізниці по кілька днів. Також із усіх справ невпинно вигулькують факти про людські трагедії (роз'єднання сімей, загибель дітей під колесами транспорту з переселенцями). З документів випливає очевидне, різко негативне ставлення місцевої влади до українців, яка, як і центральна, бачила в українцях ворогів, повстанців, неблагонадійних і небажаних осіб. Таке ставлення зберігалось ще кілька десятиліть після акції «Вісла», що ускладнювало адаптацію переселених людей, їх економічну і культурну діяльність. Мова про політичну активність українців взагалі не йшла.

Звісно, з плином часу ситуація поступово змінилася і українська громада вплелася в усі сфери життя місцевого населення. Інформація про історію становлення української громади в Ольштині в повоєнні роки, громадське, політичне і культурне життя також розпорошена в численних фондах архіву. Однак є можливість комп'ютерного пошуку справ за ключовими словами, що полегшує працю дослідників.

Вибір особистості діяча українського походження для представлення сучасної української громади в Ольштині визначений сумною подією. Саме на час резидування в архіві авторки (квітень 2024 р.) припала смерть і поховання пана Мирона Сича. Про ставлення до людини інколи добре промовляє велелюдне прощання з померлим, те, як його вшанували містяни. Мирон Сич був одним з найвідоміших представників української громади Польщі останніх десятиліть. Він тривалий час, упродовж 1990-2007 р., був директором української школи в місті Гурово Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воєводства. Згодом, упродовж 2007-2015 р., був депутатом Сейму Польщі, а з 2015 р. – віце-маршалком Вармінсько-Мазурського воєводства. Пан М. Сич завжди підкреслював своє українське походження, був активним діячем Об'єднання українців у Польщі. У польському парламенті він склав депутатську присягу у вишиванці. На місцевих виборах, що відбулися у Польщі 7 квітня 2024 р., він знову балотувався до Сеймика Вармінсько-Мазурського воєводства (У Польщі., 2024). Мирон Сич був відзначений згідно Указу Президента України № 639/2001 «Про відзначення державними нагородами України іноземних громадян українського походження». Формулювання таке: «За вагомий особистий внесок у піднесення міжнародного авторитету України,

зміцнення співробітництва і дружніх зв'язків з історичною Батьківщиною та з нагоди 10-ї річниці незалежності України постановляю: нагородити орденом «За заслуги» III ступеня Сича Мирона Олександровича, директора українського ліцею в місті Гурово-Ілавецьке, члена Головної управи Об'єднання українців у Польщі, громадянина Республіки Польща» (Указ Президента, 2001).

«З глибоким жалем сприйняли звістку про смерть давнього друга Державного архіву в Ольштині Мирона Сича – віце-маршалка Вармінсько-Мазурського воєводства, депутата Сейму Республіки Польща, місцевого державного і громадського діяча. Математик за освітою та історик за пристрасстю, він присвятив значну частину свого життя дослідженню польсько-українських стосунків та плеканню нашої спільної культурної спадщини на Вармії та Мазурах. Усю свою політичну та громадську кар'єру він пов'язав із нашим краєм, з яким ототожнювався, пропагував і ним пишався. Назавжди запам'ятався образ Мирона Сича – ентузіаста, активного діяча, людини з чудовим почуттям гумору» (Pożegnanie Mirona Sycza, 2024). Так відгукнулися на звістку про смерть пана Мирона Сича в Державному архіві в Ольштині. У працівників архіву залишиться пам'ять про співпрацю з М. Сичем і його енергійну підтримку численних проєктів архівного закладу. Варто зауважити, що з початком повномасштабного вторгнення ворога на терени України, Мирон Сич та інші діячі місцевої української громади докладали чимало зусиль для підтримки українських біженців та України.

Висновки. Попри наявні історичні розвідки в різних сферах життя української громади на теренах Вармінсько-Мазурського воєводства, залишається чимало лакун, які варто і можливо заповнювати новими дослідженнями. Фонди Державного архіву в Ольштині здатні допомогти у вивченні історії українців в Польщі. Вони містять важливі документи про часи появи великої української громади в регіоні (акція «Вісла»), що надаються для різностороннього аналізу як істориками, так і нащадками вимушених переселенців. У фондах архіву містяться документи, що дозволяють вивчати історію становлення української громади від її появи до сьогодення. Українська громада в Ольштині залишається активною і дієвою, особливо у часи війни проти України її північного сусіда, а Ольштин – місто з давньою і цікавою історією, сьогодні дає притулок численним біженцям із зруйнованих регіонів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Акція «Вісла», 1997 – Акція «Вісла». Документи / Впорядкування і редакція Євгена Місила. Львів-Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 1997. 564 с.
- Дрозд, Гальчак, 2013 – Дрозд Р., Гальчак Б. Історія українців у Польщі в 1921-1989 роках / Роман Дрозд, Богдан Гальчак, Ірина Мусієнко; пер. з пол. І. Мусієнко. 3-тє вид., випр., допов. Харків: Золоті сторінки, 2013. 272 с.
- Кабачій, 2019 – Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944-1946 рр. К., 2019. 624 с.
- Польща та Україна, 2006 – Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Документи з архівів спеціальних служб. Том 5. Акція «ВІСЛА». Варшава-Київ, 2006. 832 с.
- У Польщі, 2024 – У Польщі помер відомий політик і активіст українського походження Мирон Сич. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3848876>
- Указ Президента, 2001 – Указ Президента України № 639/2001. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20140708072239/http://president.gov.ua/documents/382>

- Achremczyk, 2016 – Achremczyk S. Olsztyn stolica Warmii i Mazur. Olsztyn: wyd-wo Edytor «Wers», 2016. 343 s.
- Achremczyk, 2004 – Achremczyk S. Olsztyn: dzieje miasta. Wrocław, 2004. 207 s.
- APO – Archiwum Państwowej w Olsztynie.
- Archiwum Państwowe, 2007 – Archiwum Państwowe w Olsztynie. Informator o zasobie archiwalnym. Opracował Mariusz Tomasz Korejno/ Warszawa 2007. 1198 s.
- Archiwum Państwowe, 2024 – Archiwum Państwowe w Olsztynie. 2024. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://olsztyn.ap.gov.pl/archiwum>
- Drozd, 1997 – Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». Warszawa: 1997. 259 s.
- Drozd, 2005 – Drozd R. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T. II: Akcja «Wisła». Warszawa: 2005. 214 s.
- Drozd, 2007 – Drozd R. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T. III: Akcja «Wisła». Słupsk: 2007. 140 s.
- Judziński, 1997 – Judziński J. Archiwum Państwowe w Olsztynie (1945-1995), [w] *Pół wieku polskiej państwowej służby archiwalnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 XI 1995 r.* w Szczecinie, pod red. K.Kozłowskiego, Warszawa-Szczecin 1997. S.119-140.
- Korzeniewska-Lasota, 2007 – Korzeniewska-Lasota A. Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2007. 230 s.
- Misiło, 1993 – Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Archiwum Ukraińskie, Warszawa, 1993. 513 s.
- Misiło, 1996, 1999 – Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, Tom 1. Dokumenty, Warszawa 1996, Tom 2, Warszawa 1999. 259 s.
- Potaczała, 2019 – Potaczała K. Zostały tylko kamienie. Akcja «Wisła»: wygnanie i powroty. Warszawa: Prószyński Media, 2019. 336 s.
- Pożegnanie, 2024 – Pożegnanie Mirona Sycza. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://olsztyn.ap.gov.pl/archiwum>
- Sikorski, 2013 – Sikorski J. Galopem przez stulecia. Dzieje Olsztyna 1353-2013. Olsztyn: wydawnictwo Edytor «Wers», 2013. 382 s.
- Smoleński, 2017 – Smoleński P. Syrop z piołunu. Wygnani w akcji «Wisła». Wołowiec: Czarne, 2017. 224 s.
- Tarnowska, 2003 – Tarnowska M. Z Archiwum Państwowego w Olsztynie. Echa Przeszłości. 2003. T.4. S.321-328.
- Wakar, 1997 – Wakar A. Olsztyn: dzieje miasta. Wydawnictwo: WAMA, 1997. 367 s.

REFERENCES

- Aktsiia «Visla», 1997 – Aktsiia «Visla». Dokumenty [Action «Visla». Documents] / Vporiadkuvannia i redaktsiia Yevhena Misyła. Lviv-Niu-York: Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi, 1997. 564 s. [in Ukrainian].
- Drozd, Halchak, 2013 – Drozd R., Halchak B. Istoriiia ukraintsv u Polshchi v 1921-1989 rokakh [History of Ukrainians in Poland in 1921-1989] / Roman Drozd, Bohdan Halchak, Iryna Musiienko; per. z pol. I. Musiienko. 3-tie vyd., vypr., dopov. Kharkiv: Zoloti storinky, 2013. 272 s. [in Ukrainian].
- Kabachii, 2019 – Kabachii R. Vyhynani na stepy. Deportatsiia ukraintsv iz Polshchi na Pivden Ukrainy v 1944-1946 rr. [Banished to the steppes. Deportation of Ukrainians from Poland to the South of Ukraine in 1944-1946.]. K., 2019. 624 s. [in Ukrainian].
- Polshcha ta Ukraina, 2006 – Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh – sorokovykh rokakh XX stolittia. Dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. Tom 5. Aktsiia «VISLA» [Poland and Ukraine in the 1930s and 1940s. Documents from the archives of special services. Volume 5. Action «VISLA»]. Varshava-Kyiv, 2006. 832 s. [in Ukrainian].
- U Polshchi, 2024 – U Polshchi pomer vidomyi polityk i aktivist ukraintskoho pokhodzhennia Myron Sych [Myron Sych, a well-known politician and activist of Ukrainian origin, died in Poland.]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3848876> [in Ukrainian].
- Ukaz Prezydenta, 2001 – Ukaz Prezydenta Ukrainy № 639/2001 [Decree of the President of Ukraine]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://web.archive.org/web/20140708072239/http://president.gov.ua/documents/382> [in Ukrainian].
- Achremczyk, 2016 – Achremczyk S. Olsztyn stolica Warmii i Mazur. Olsztyn: wyd-wo Edytor «Wers», 2016. 343 s. [in Polish].
- Achremczyk, 2004 – Achremczyk S. Olsztyn: dzieje miasta. Wrocław, 2004. 207 s. [in Polish].
- APO – Archiwum Państwowej w Olsztynie [in Polish].
- Archiwum Państwowe, 2007 – Archiwum Państwowe w Olsztynie. Informator o zasobie archiwalnym. Opracował Mariusz Tomasz Korejno/ Warszawa 2007. 1198 s. [in Polish].
- Archiwum Państwowe, 2024 – Archiwum Państwowe w Olsztynie. 2024. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://olsztyn.ap.gov.pl/archiwum> [in Polish].
- Drozd, 1997 – Drozd R. Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». Warszawa: 1997. 259 s. [in Polish].
- Drozd, 2005 – Drozd R. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T. II: Akcja «Wisła». Warszawa: 2005. 214 s. [in Polish].
- Drozd, 2007 – Drozd R. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918-1989). T. III: Akcja «Wisła». Słupsk: 2007. 140 s. [in Polish].

- Judziński, 1997 – Judziński J. Archiwum Państwowe w Olsztynie (1945-1995), [w] *Pół wieku polskiej państwowej służby archiwalnej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 XI 1995 r. w Szczecinie*, pod red. K.Kozłowskiego, Warszawa-Szczecin 1997. S.119-140 [in Polish].
- Korzeniewska-Lasota, 2007 – Korzeniewska-Lasota A. Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947-1970. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2007. 230 s. [in Polish].
- Misiło, 1993 – Misiło E. Akcja «Wisła». Dokumenty. Archiwum Ukraińskie, Warszawa, 1993. 513 s. [in Polish].
- Misiło, 1996, 1999 – Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944-1946, Tom 1. Dokumenty, Warszawa 1996, Tom 2, Warszawa 1999. 259 s. [in Polish].
- Potaczała, 2019 – Potaczała K. Zostały tylko kamienie. Akcja «Wisła»: wygnanie i powroty. Warszawa: Prószyński Media, 2019. 336 s. [in Polish].
- Pożegnanie, 2024 – Pożegnanie Mirona Sycza[Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <https://olsztyn.ap.gov.pl/archiwum> [in Polish].
- Sikorski, 2013 – Sikorski J. Galopem przez stulecia. Dzieje Olsztyna 1353-2013. Olsztyn: wydawnictwo Edytor «Wers», 2013. 382 s. [in Polish].
- Smoleński, 2017 – Smoleński P. Syrop z piołunu. Wygnani w akcji «Wisła». Wołowiec: Czarne, 2017. 224 s. [in Polish].
- Tarnowska, 2003 – Tarnowska M. Z Archiwum Państwowego w Olsztynie. Echa Przeszłości. 2003. T.4. S.321-328 [in Polish].
- Wakar, 1997 – Wakar A. Olsztyn: dzieje miasta. Wydawnictwo: WAMA, 1997. 367 s. [in Polish].

DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325603

УДК 94(477) «1920/1925»:327(477):930(477)](045)

Vitaliy KULIKOV,

orcid.org/0009-0006-3590-2460

аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Україна, Київ)

vitaliy.kulikov@udpu.edu.ua

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УСРР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.: ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР В ОЦІНЦІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано інституційний вимір ключових напрямів і тенденцій розвитку сучасної української історіографії з дослідження проблеми дипломатичної діяльності Української СРР в першій половині 1920-х рр. Розкрито зміст наукових підходів і висновків істориків про особливості діяльності республіки на міжнародній арені, проблеми формування дипломатичних представництв та місії, посилення контролю з боку більшовицького центру за ними та створення відповідних інституцій. Через призму наукової літератури характеризуються дослідницькі парадигми, що отримали поширення в розробці проблеми зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності УСРР, її інституційного аспекту.

Ключові слова: *українська історіографія, УСРР, РСФРР, дипломатична діяльність, міжнародні відносини, органи зовнішніх зносин.*

Vitaliy KULIKOV,

orcid.org/0009-0006-3590-2460

PhD student of the History of Ukraine Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

(Ukraine, Kyiv)

vitaliy.kulikov@udpu.edu.ua

DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE EARLY 1920s: INSTITUTIONAL DIMENSION IN THE ASSESSMENT OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The institutional dimension of the key directions and trends in the development of modern Ukrainian historiography regarding the diplomatic activity of the Ukrainian SSR in the first half of the 1920s has been analyzed in

the article. The contemporary Ukrainian historiography on this issue is divided into: studies of a political-legal nature; works concerning the creation and organizational foundations of individual diplomatic structures and representations; biographical studies. It has been established that most scholars focus on the analysis of the normative legal framework of the Ukrainian SSR and the RSFSR/USSR, concentrating on the examination of union and inter-republican legislative acts related to the consolidation of powers in the international sphere, which provided Soviet Ukraine with the ability to carry out international activities. The article highlights the position of the highest authorities, as well as the Soviet and party nomenclature of the Ukrainian SSR, in preventing the narrowing of the republic's powers with the formation of the USSR.

The study also discusses the scientific approaches and conclusions of historians regarding the specific features of the republic's activity on the international stage, clarifying the institutional status of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the Ukrainian SSR, issues concerning the formation of diplomatic representations and missions, their organizational-functional evolution in the context of the formation of a unitary Soviet state, the identification of actual, rather than declared, powers and the increasing control over them by the Bolshevik center. It has been found out that a number of studies deal with the establishment of the level of competences, organizational structure and legal status of the foreign policy bodies of the Ukrainian SSR and their officials after Ukraine became part of the USSR. During the research on the institutional factor in the diplomatic activities of the Ukrainian SSR in the first half of the 1920s, the issue of personalization logically arose in the works of modern Ukrainian historians. Scholars emphasized that the status of a Ukrainian Soviet diplomat was determined not by his educational-professional background or previous work experience, but by his service-nomenclature appointment, powers and functions outlined in the relevant legal provisions adopted by the NKZS of the Ukrainian SSR, the VUTsVK, the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR and later by the union authorities. Through the prism of the scientific literature, the article characterizes the research paradigms that became widespread in the study of the foreign policy and diplomatic activities of the Ukrainian SSR and its institutional aspect.

Key words: modern Ukrainian historiography, Ukrainian SSR, RSFSR, diplomatic activity, permanent representation, diplomatic mission, authorized representative administration.

Постановка проблеми. Оцінюючи сучасну українську історіографію проблеми інституційного виміру дипломатичної діяльності УСРР в першій половині 1920-х рр. варто вказати на низку критеріїв, що її відрізняють від усіх інших історіографічних періодів та напрямів – це зміни в джерельній базі досліджень, в проблематиці та в теоретико-методологічних підходах. Зі здобуттям Україною незалежності та з відходом в минуле радянських ідеологічних догм і наративів, у вітчизняній історичній науці почала формуватися національна історіографічна школа. Українські історики отримали можливість проникнути в механізми розробки і прийняття зовнішньополітичних рішень більшовицького центру першої половини 1920-х рр., досліджувати їх через призму національно державних інтересів Української СРР. Цьому сприяв і поступовий процес відкриття архівних сховищ, розсекречення їх фондів та доступність для науковців до історичних документів, що дало можливість об'єктивного висвітлення важливої сторінки в історії вітчизняного державотворення – активної зовнішньої та дипломатичної діяльності, створення відповідних інституцій. До наукового обігу стали вводитися першоджерела, розширювалося проблемне поле досліджень, актуальними стали питання місця й ролі окремих особистостей.

Аналіз досліджень. У здійснених сучасними українськими істориками дослідженнях проблематики інституційної складової дипломатичної діяльності УСРР в першій половині 1920-х рр., в аспекті з'ясування новітніх напрацювань станом на сьогодні маємо лише стислу історіографічну характеристику як складового елементу наукових статей авторів. Зокрема, на вивчення сучасними українськими істориками окремих аспектів правових засад діяльності Уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР при РНК УСРР звертали увагу І. Стельникова (Стрельникова, 2010), рівень дослідження ними

функціонування Уповноваженого й управління НКЗТ РСФРР оцінено О. Купчиком (Купчик, 2011). Критичний підхід щодо використання сучасною українською історіографією термінології для позначення дипломатичної діяльності УСРР застосовував у своєму дослідженні О. Даниленко (Даниленко, 2010). В окремих монографіях та дисертаційних дослідженнях подано коротку історіографічну характеристику стану сучасної української історіографії, яка дотично стосується питання інституційного виміру дипломатичної діяльності УСРР першої половини 1920-х рр. (Мазипчук, 2015; Сокирська, 2018; Стрельникова, 2012). Станом на сьогодні відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання. Дана обставина і зумовила актуальність означеної в цій статті проблематики.

Мета статті полягає у дослідженні стану сучасної української історіографії з вивчення питання дипломатичної діяльності УСРР першої половини 1920-х рр. в інституційному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Важливою передумовою глибокого і різнобічного вивчення сучасними українськими істориками теми місця й ролі української дипломатії в першій половині 1920-х рр. стало використання документальних джерел, архівних матеріалів, зарубіжної наукової літератури. «Археографічна» та «історіографічна» революції, що відбулися у 1990-х рр., дозволили дослідникам відкрити нові сторінки історії, переглянути старі оцінки й підходи, позбутися застарілих догм та стереотипів, по-новому оцінити дії республіканських органів влади, політиків і дипломатів, заповнити лакуни історії міжнародної діяльності УСРР. Можемо стверджувати, що станом на сьогодні сформувалася вітчизняна історіографічна школа дослідження діяльності УСРР першої половини 1920-х рр. на міжнародній арені.

Використовуючи проблемний принцип, усю наявну сучасну українську історіографію проблеми інституційного виміру дипломатичної діяльності УСРР означеного вище хронологічного періоду можна поділити на дослідження політико-правового характеру; праці, що стосувалися створення й організаційних засад функціонування окремих дипломатичних структур та представництв; біографічні дослідження.

На початку 1990-х рр. сформувалася група істориків, які у своїх дослідженнях дотримувалися, так званого, самостійницько-залежного підходу в оцінці рівня самостійності і залежності зовнішньополітичної діяльності УСРР від більшовицького московського центру. Серед українських істориків такий підхід передбачав з'ясування ступеню самостійності й підпорядкування республіканської зовнішньої політики спочатку РСФРР, згодом – СРСР та різну міру субординації по державній і партійній лініях (Мельниченко, 1991; Кульчицький, 1996; Держалюк, 1998; Пиріг, 1992; Салига, 1992).

Більшість сучасних науковців у своїх працях віддають перевагу дослідженню стану нормативної бази УСРР та РСФРР/СРСР щодо закріплення повноважень у міжнародній сфері. Це дає їм можливість стверджуватися в думці про створення особливого прецеденту участі радянських республік, зокрема Української СРР, у зовнішньополітичній діяльності, що мало важливе значення у збереженні їх статусу. В окремих працях піддано аналізу

нормативно-правове забезпечення зовнішньополітичної діяльності Української СРР та висвітлено процес встановлення її міждержавних зв'язків через створення повноважних представництв та дипломатичних місій (Єфіменко, 2010; Стрельникова, 2014). Право УСРР на здійснення зовнішніх зносин з іноземними державами було закріплено в Конституції УСРР 1919 р., яку було прийнято на III Всеукраїнському з'їзді Рад. Цим нормативно-правовим актом республіку було наділено міжнародною правосуб'єктністю – здатністю бути учасником міжнародних правовідносин (Купчик, 2011). Упродовж 1921–1922 р. активно приймалися законодавчі акти, що визначали правовий статус та регулювали діяльність НКЗС УСРР та його органів на місцях, дипломатичних та консульських представництв, як УСРР за кордоном, так і іноземних представництв в УСРР (Стрельникова, 2014).

Хоча до сьогодні є дискусійним питання, чи дійсно УСРР було наділено міжнародною правосуб'єктністю. Для розвіювання сумнівів важливими є праці сучасних українських істориків, у яких досліджується становлення системи закордонних органів УСРР, діяльність Наркомату закордонних справ УСРР, вплив повноважних та постійних представництв, інституту уповноважених, українських дипломатичних місій на здійснення дипломатичної діяльності радянської України. Міжнародну діяльність України у 1919 – на початку 1920-х рр., становлення її дипломатичної служби, українське представництво у радянських органах РСФРР відображено у працях М. Дорошка, В. Єфіменко, С. Кульчицького, О. Купчика, В. Матвієнко, В. Сокирської (Дорошко, 2002; Єфіменко, 2010; Кульчицький, 1996; Купчик, 2010; Матвієнко, 2002; Сокирська, 2014). Зокрема, у статті О. Даниленка проаналізовано кадрові призначення українського дипломатичного корпусу першої половини 1920-х рр., вказано, що повноважні представництва формувалися безпосередньо НКЗС УСРР та діяли відповідно до його вимог і принципів (Даниленко, 2010: 171).

У працях С. Кульчицького (Кульчицький, 1996; Кульчицький, 1997;), О. Купчика (Купчик, 2010; Купчик, 2011) однозначно вказується на те, що Українська СРР на початку 1920-х рр. з позиції конституційно-правової практики мала ознаки суверенітету, а це є необхідною передумовою наявності в неї міжнародної правосуб'єктності. Однак авторами відзначається той факт, що упродовж усієї першої половини 1920-х рр. чітко проглядалася цілеспрямована політика формування єдиної вертикалі управління державою. З початком процесу утворення СРСР відбувається посилення загальносоюзного органу, що відповідав за проведення єдиної зовнішньополітичної діяльності СРСР на міжнародній арені. Пояснення цієї ситуації в сучасній українській історіографії зводиться в загальному до наступного. З одного боку, таку централізацію в СРСР пояснювали намаганням сформувавати єдиний зовнішньополітичний фронт в боротьбі з «недружнім» Заходом. З іншого боку, це був страх радянської влади перед зміцненням республік і їх постійне намагання демонструвати бажання проводити самостійницьку зовнішню політику.

Українські дослідники проблеми місця й ролі Української СРР на міжнародній арені, починаючи ще з 1919 р., вказували на намагання РСФРР, війська якої окупували Україну і встановили тут радянську владу, переконати

українське суспільство і європейців у тому, що УСРР є незалежною і суверенною державою. Тому офіційною Москвою було дано згоду прописати в Конституції УСРР 1919 р. правосуб'єктність республіки, що давало можливість формально бути учасником міжнародних правовідносин (Купчик, 2011: 21).

Однак у подальшій своїй політиці щодо УСРР більшовицьке керівництво цинічно демонструвало, як декларації можуть розходитися з практикою і здійснюватися подальша централізація влади під зверхністю Москви. Об'єднавчий рух республік до унітарної держави виявився успішним ідеологічним і політичним проектом більшовиків (Сокирська, 2015). Російський радянський режим в Україні потребував міжнародної легітимізації. Уряд УСРР докладав значних дипломатичних зусиль для переконання іноземних держав у законності своєї влади в Україні та для визнання уряду УСРР єдиним представником Української держави на міжнародній арені. Право самостійних зносин з іноземними державами було однією з умов суверенності УСРР (Купчик, 2015; Сокирська, 2018: 19).

Оцінюючи діяльність зовнішньополітичного представництва УСРР першої половини 1920-х рр. О. Даниленко підкреслював, що воно мало повноважні права до осені 1923 р. Україна в цей час підписала цілу низку міжнародних угод, мала свої власні посольства за кордоном (Даниленко, 2011). Створення ж СРСР означало припинення Україною функцій самостійного суб'єкта міжнародних відносин, які переходили до НКЗС СРСР, республіканське зовнішньополітичне відомство було ліквідовано (Даниленко, 2010: 141).

Особливість перебігу конституційного процесу в 1922–1923 рр. у ході реалізації проекту створення СРСР та спроби закріпити в союзному договорі й Конституції СРСР права республіки самостійно проводити зовнішню політику та створити Наркомат закордонних справ розглядав О. Купчик (Купчик, 2010). На основі використання широкого кола архівних матеріалів та опублікованих джерел автор намагався відстежити роботу Раднаркомів УСРР і РСФРР щодо вироблення у 1922–1923 рр. організаційно-правових засад зовнішньополітичної діяльності радянської України в складі СРСР. Дослідником показано глибину протистояння між РСФРР і УСРР та намагання України відстоювати право на самостійне проведення зовнішньої політики. Раднаркомом УСРР було запропоновано власний проект Союзного договору й Конституції СРСР. В українському уряді пропонували залишити як сам НКЗС УСРР, так і зберегти його компетенцію. Однак у Конституційній комісії думку РСФРР підтримали навіть деякі представники від УСРР, тому відстояти інтереси республіки не вдалося.

Актуальними для розкриття означеної в цій статті теми є також наукові праці, що стосуються проблема формування та діяльності інституту уповноважених РНК РСФРР/СРСР при уряді УСРР в першій половині 1920-х рр. (Сокирська, 2014; Фастовець, 2024). Проведений їх авторами аналіз дає зрозуміння того, що з утворенням СРСР виникла необхідність внесення змін до системи органів галузевого управління усіх союзних республік, у тому числі й УСРР. Річ у тім, що усі наркомати СРСР поділялися на дві групи: загальносоюзні

(злиті) – єдині для всього Союзу і об'єднані (директивні), органами яких у союзних республіках були однойменні наркомати. До загальносоюзних належали наркомати: закордонних справ, військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошт і телеграфів. Загальносоюзні народні комісаріати керували дорученою їм галуззю державного управління на всій території СРСР. Відповідні народні комісаріати у союзних республіках припинили свою діяльність. Замість них створювалися Управління уповноваженого відповідного загальносоюзного наркомату при уряді республіки. Уряд кожної союзної республіки отримав п'ять уповноважених (Сокирська, 2018: 347).

У наукових статтях окремих сучасних українських авторів почала приділятися увага функціям, статусу та повноваженням державних органів, на яких покладалося здійснення міжнародних відносин та дипломатичної діяльності. Низку досліджень О. Купчика присвячено встановленню рівня компетенцій, організаційній структурі та правовому статусу органів зовнішньої політики УСРР, їх посадових осіб, після входження України до складу СРСР. Варті уваги також наукові розвідки, що розкривають організаційно-правові засади функціонування Управління Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (Купчик, 2011).

У працях І. Стрельникової досліджуються організаційно-правові засади діяльності зовнішньополітичного відомства УСРР, порядок призначення посадових осіб, компетенцій та структури управління. Авторкою підкреслюється проблема обмеженого кола його повноважень, що не дали можливості УСРР вирішувати важливі зовнішньополітичні питання. Зі вступом до складу СРСР радянську Україну було позбавлено власного Наркомату закордонних справ, а повноваження призначеного Уповноваженого НКЗС СРСР при уряді УСРР поступово звужувалися до виконання лише технічної роботи (Стрельникова, 2010: 420).

У ході досліджень інституційного чинника в дипломатичній діяльності УСРР першої половини 1920-х рр. логічним також є і питання його персоналізації. Як зазначав О. Даниленко, термін «українські радянські дипломати» віддзеркалює інституційно-функціональну складову республіканської партійно-радянської номенклатури 1920-х рр. У першій половині 1920-х рр. її представники брали безпосередню участь у міжнародних перемовинах, угодах, конференціях. Дослідник підкреслював, що статус українського радянського дипломата визначався не його базовою освітньо-професійною підготовкою чи попереднім досвідом роботи, а службово-номенклатурним призначенням, повноваженнями, функціями, передбаченими відповідними юридично-правовими положеннями, ухваленими НКЗС УСРР, ВУЦВК, Раднаркомом УСРР, а згодом союзними органами (Даниленко, 2011).

Істориком О. Даниленом особливу увагу приділено діяльності Х. Раковського, як Наркома закордонних справ, котрий був одночасно і головою РНК УСРР, що лише підвищувало представницький статус УСРР. Автор вказує, що серед когорти радянських дипломатів 1920-х рр. постать Х. Раковського була найпомітнішою, з думкою і позицією якого рахувалися державні та громадські діячі в Західній Європі (Даниленко, 2010: 153, 157).

Діяльність Х. Раковського на посаді глави уряду УСРР з одночасним керівництвом і зовнішньополітичною діяльністю, суперечливість у політичній поведінці вищого керівництва республіки викликала неоднозначні оцінки українських науковців. Про діяльність Х. Раковського в зовнішній політиці і дипломатії, функціонування очолюваних ним інституцій стала темою спеціальних розвідок відомих українських істориків (Волковинський, Кульчицький, 1990; Мельниченко, 1991; Салига, 1992; Головка, Станчев, Чернявський, 1994). На основі залучення значного числа архівних матеріалів, радянської і зарубіжної преси, документальних публікацій і спогадів авторами показано шлях та позицію Х. Раковського у великій дипломатії, намагання відстоювати інтереси радянської республіки під постійним тиском більшовицького московського центру, трагізм долі людини з вищих ешелонів влади радянської доби.

До проблематики персонального виміру зовнішньополітичної діяльності України в інституційному ключі зверталися й інші дослідники. Існує низка праць, в яких через партійно-державний номенклатурний чинник досліджується проблематика формування апарату зовнішньополітичного відомства УСРР, простежується діяльність її дипломатичної служби (Дорошко, 2002; Будков, 2003; Веденєєв, 2007; Васильєв, 2014). В окремих працях аналізувалася діяльність представників української радянської дипломатії першої половини 1920-х рр. (Матвієнко, Головченко, 2001; Матвієнко, 2002; Дорошко, 2004; Купчик, 2013). Звертають на себе увагу дослідження, в яких розкривалася неоднозначність позиції Ю. Коцюбинського на дипломатичній діяльності (Пиріг, 1900; Сорока, Дмитрієнко, 1995; Склярєнко, 1996; Гриневич Л., 2008; Купчик, 2011). Також і на рівні дисертаційного дослідження з'ясовано ключові напрями роботи Ю. Коцюбинського на дипломатичних посадах, створення позитивного іміджу радянської держави в очах міжнародної спільноти, поширення ідей та впливів більшовиків через установи, які він представляв. Автором розкрито його внесок у становлення міжнародних зв'язків радянської України з іноземними державами. У роботі також проаналізовано діяльність Ю. Коцюбинського з дискредитації української еміграції (Мазипчук, 2001).

Висновки. Проведений історіографічний аналіз засвідчив зацікавленість сучасних українських науковців дослідженням питання інституційного виміру зовнішньополітичної та дипломатичної діяльності УСРР і першій половині 1920-х рр. Сучасна історична наука продовжує вивчати нормативно-правову базу, що забезпечувала діяльність дипломатичного представництва радянської України, можливість здійснення нею міжнародної діяльності, позицію вищих органів влади та управління, радянської та партійної номенклатури республіки у запобіганні звуження її повноважень з утворенням СРСР. Серед наукових робіт, присвячених цій проблемі, можна виділити дослідження, присвячені й діяльності окремих інституцій дипломатичного характеру – управління уповноважених союзних наркоматів в УСРР, місій, постійних представництв. Дещо менше робіт присвячено оцінці діяльності окремих представників цих інституцій, їх позиції та внеску в збереження міжнародної правосуб'єктності УСРР першої половини 1920-х рр.

Сучасні українські історики, досліджуючи події першої половини 1920-х рр., намагаються критично, але цілком об'єктивно з'ясувати справжнє становище УСРР як суб'єкта міжнародних відносин, хоча праць з цієї проблематики обмаль. Однак накопичений історіографічний матеріал з означеної наукової проблеми створює підґрунтя для здійснення подальшої розробки окресленої наукової проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Будков, 2003 – Будков Д. В. Міжнародно-інформаційна діяльність УСРР // *Україна дипломатична: науковий щорічник*. 2003. Вип. 3. С. 306–326.
- Васильєв, 2014 – Васильєв В. Ю. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
- Веденєєв, 2007 – Веденєєв Д. В. Дипломатична служба Української держави 1917–1923 роки. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2007. 260 с.
- Волковинський, Кульчицький, 1990 – Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. К.: Політвидав України, 1990. 266 с.
- Головко, Станчев, Чернявський, 1994 – Головко В. А., Станчев М. Г., Чернявський Г. И. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Раковского. Х., 1994. 383 с.
- Гриневич, 2008 – Гриневич Л. В. Коцюбинський Юрій Михайлович. Енциклопедія історії України: у 10 т. [ред. рада: В. М. Литвин (гол. ради) та ін.]. К.: Наукова думка. Т. 5. 2008. С. 249–250.
- Даниленко, 2010 – Даниленко О. Українська радянська дипломатія 1920-х рр.: персоналії, статус, функції // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей*. 2010. №36. С. 150–171.
- Даниленко, 2011 – Даниленко О. В. Відносини Української СРР з європейськими країнами (1920-ті роки). К.: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. 354 с.
- Держалюк, 1998 – Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. К.: «Оріони», 1998. 240 с.
- Дорошко, 2002 – Дорошко М. С. Компарти́йна-державна номенклатура УСРР: проблема формування апарату зовнішньополітичного відомства у 20-ті роки ХХ ст. // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2002. Вип. 31. С. 3–12.
- Дорошко, 2004 – Дорошко М.С. Полоз Михайло Миколайович // *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. Т. 2: М – Я / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т між нар. відномин; ред.: Л.В. Губерський. К.: Знання України, 2004. С. 656–657.*
- Єфіменко, 2010 – Єфіменко В. Створення Повноважного представництва УСРР в РСФРР // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць*. 2010. Вип. 19(1). С. 16–33.
- Кульчицький, 1996 – Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К., 1996.
- Кульчицький, 1996 – Кульчицький С. Радянська Україна і радянська Росія: відносини між Першою і Другою світовими війнами // *Політика і час*. 1996. №5. С. 61–70.
- Кульчицький, 1997 – Кульчицький С. Міжнародна діяльність керівництва УСРР. За матеріалами «особих тек» політбюро ЦК КП(б)У 1924–1930 років // *Політика і час*. 1997. №2. С. 71–80.
- Купчик, 2010 – Купчик О. Конституційний процес 1922–1923 рр.: боротьба за повноваження у сфері зовнішньої політики між УСРР і РСФРР (історико-правовий аспект) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2010. Вип. 82. С. 65–69.
- Купчик, 2011 – Купчик О. Трансформація інституційно-функціонального статусу зовнішньоторговельного відомства УСРР (1919–1924 рр.) // *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 817–831.
- Купчик, 2011 – Купчик О. Організаційно-правові засади функціонування управління уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР (1922-1924 рр.) // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2011. Вип. 104. С. 27–29.
- Купчик, 2011 – Купчик О. Організаційно-правові засади функціонування органів зовнішньої політики в УСРР (1922–1924 рр.) // *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. Число 1(20). С. 168–173.
- Купчик, 2011 – Купчик О. Р. Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): «між українською формою та радянським змістом». Тернопіль: Терно-граф, 2011. 264 с.
- Купчик, 2013 – Купчик О. Торгівельна дипломатія радянської України (1920 –1923 рр.): головні дійові особи // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2013. Вип. 2. С. 28–31.
- Купчик, 2015 – Купчик О. Р. Демократичні держави й радянські республіки «постімперського простору» у налагодженні офіційних відносин з УСРР (1919–1923 рр.) // *Європейські історичні студії*. 2015. № 2. С. 200–215.
- Мазипчук, 2015 – Мазипчук М.Д. Державно-політична діяльність Ю. Коцюбинського в УСРР (1917–1937 рр.): дис... к.і.н.: 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 200 с.
- Матвієнко, Головченко, 2001 – Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. К.: Видав.поліграф. центр «Київський університет», 2001. 266 с.

- Матвієнко, 2002 – Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр. років: на теренах постімперської Росії. К.: Видав.поліграф. центр «Київський університет», 2002. 397 с.
- Мельниченко, 1991 – Мельниченко В.Е. Раковський проти Сталіна. М.: «Знание», 1991. 64 с.
- Пиріг, 1990 – Пиріг Р. Я. Справа Юрія Коцюбинського // *Маршрутами історії*. К.: Політвидав України, 1990. С. 318–328.
- Пиріг, 1992 – Пиріг Р. Перші кроки української радянської дипломатії // *Політика і час*. 1992. №2. С. 54–63.
- Салига, 1992 – Салига Л. П. Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923 р.) // *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 115–124.
- Скляренко, 1996 – Скляренко Д. Є. Ю. Коцюбинський – дипломат, державний діяч // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей*. К., 1996. С. 303–316.
- Сокирська, 2018 – Сокирська В.В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): політико-економічний та адміністративно-територіальний дискурс: автореф. дис...д.і.н.: 07.00.02 – всесвітня історія. Тернопіль, 2018. 47 с.
- Сокирська, 2014 – Сокирська В. В. Створення та діяльність Українського Представництва при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія. 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 45–50.
- Сокирська, 2014 – Сокирська В. В. Інститут Уповноважених СРСР при уряді УСРР // *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 90 (11). С. 72–76.
- Сокирська, 2015 – Сокирська В. В. Українська дипломатична місія УСРР при Народному комісаріаті в справах національностей РСФРР // *Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2015. № 7(123). Липень. С. 147–151.
- Сорока, 1995 – Сорока Ю. М., Дмитрієнко М.Ф. Юрій Коцюбинський // *Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст.* К.: Україна, 1995. С. 311–314.
- Стрельникова, 2010 – Стрельникова І.Ю. Правовий статус Уповноваженого Народного комісаріату закордонних справ СРСР при Раді народних комісарів УСРР (1923–1929 р.р.) // *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія «Юридичні науки». 2010. Том 23 (62). № 1. С. 420–428.
- Стрельникова, 2012 – Стрельникова І. Ю. Організаційно-правові засади функціонування зовнішньополітичного відомства в УСРР (1917–1929 рр.). Х.: Право, 2012. 200 с.
- Стельникова, 2014 – Стрельникова І.Ю. Встановлення міждержавних зв'язків УСРР у 1921–1922 рр. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень: науково-виробничий журнал. 2014. №2. С. 10–13.
- Фастовець – Фастовець Ю. Діяльність інституту Уповноважених РСФРР на території УСРР у першій половині 1920-х рр.: нормативно-правовий аспект // *ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура*. 2024. Вип. 15. С. 90–104.

REFERENCES

- Budkov, 2003 – Budkov D. V. Mizhnarodno-informatsiina diialnist USRR [International information activities of the Ukrainian SSR] // *Ukraina dyplomatychna: naukovyi shchorichnyk*. 2003. Vyp. 3. S. 306–326 [in Ukrainian].
- Vasyliiev, 2014 – Vasyliiev V. Yu. Politychne kerivnytstvo URSR i SRSR: dynamika vidnosyn tsentru-subtsentru vlady (1917–1938) [Political leadership of the Ukrainian SSR and the USSR: dynamics of relations between the center and subcenter of power (1917–1938)]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2014. 376 s. [in Ukrainian].
- Viedienieiev, 2007 – Viedienieiev D. V. Dyplomatychna sluzhba Ukrainskoi derzhavy 1917–1923 roky [Diplomatic Service of the Ukrainian State 1917–1923]. K.: Nauk.-vyd. viddil NA SB Ukrainy, 2007. 260 s. [in Ukrainian].
- Volkovynskiy, Kulchytskyi, 1990 – Volkovynskiy V.M., Kulchytskyi S.V. Khrystyian Rakovskiy. Politychnyi portret [Khristian Rakovsky. Political portrait]. K.: Polityvydav Ukrainy, 1990. 266 s. [in Ukrainian].
- Golovko, Stanchev, Chernyavskij, 1994 – Golovko V. A., Stanchev M. G., Chernyavskij G. I. Mezhdru Moskvoy i Zapadom: Diplomaticheskaya deyatelnost' H. Rakovskogo [Between Moscow and the West: Diplomatic activity Kh. Rakovsky]. H., 1994. 383 s. [in Russian].
- Hrynevych, 2008 – Hrynevych L. V. Kotsiubynskiy Yurii Mykhailovych [Kotsiubynskiy Yuriy Mykhailovych]. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. [red. rada: V. M. Lytvyn (hol. rady) ta in.]. K: Naukova dumka. T. 5. 2008. S. 249–250 [in Ukrainian].
- Danylenko, 2010 – Danylenko O. Ukrainka radianska dyplomatiia 1920-tykh rr.: personalii, status, funktsii [Ukrainian Soviet diplomacy in the 1920s: personalities, status, functions] // *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: zbirnyk statei*. 2010. №36. С. 150–171 [in Ukrainian].
- Danylenko, 2011 – Danylenko O. V. Vidnosyny Ukrainskoi SRR z yevropeiskymy krainamy (1920-ti roky) [Relations of the Ukrainian SSR with European countries (1920s)]. K.: FOP Korzun D. Yu., 2011. 354 s. [in Ukrainian].
- Derzhaliuk, 1998 – Derzhaliuk M.S. Mizhnarodne stanovyshche Ukrainy ta yii vyzvolna borotba u 1917–1922 rokakh [The international situation of Ukraine and its liberation struggle in 1917–1922]. K.: «Oriony», 1998. 240 s. [in Ukrainian].
- Doroshko, 2002 – Doroshko M. S. Kompartiina-derzhavna nomenklatura USRR: problema formuvannia aparatu zovnishnopolitychnoho vidomstva u 20-ti roky XX st. [The Communist Party and State Nomenclature of the Ukrainian SSR: the Problem of Forming the Foreign Ministry Apparatus in the 1920s] // *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. 2002. Vyp. 31. S. 3–12 [in Ukrainian].

- Doroshko, 2004 – Doroshko M.S. Poloz Mykhailo Mykolaiovych [Poloz Mykhailo Mykolayovych] // *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia: u 2-kh t. T. 2 : M – Ya / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t mizh nar. vidnomyn ; red. : L.V. Huberskyi. K. : Znannia Ukrainy, 2004. S. 656–657 [in Ukrainian].*
- Yefimenko, 2010 – Yefimenko V. Stvorennia Povnovazhnogo predstavnytstva USRR v RSFR [Creation of the Plenipotentiary Representation of the Ukrainian SSR in the Russian SFSR] // *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. 2010. Vyp. 19 (1). S. 16–33 [in Ukrainian].*
- Kulchytskyi, 1996 – Kulchytskyi S.V. Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchia (1919–1928) [Communism in Ukraine: The First Decade (1919–1928)]. K., 1996. S. 3–12 [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, 1996 – Kulchytskyi S. Radianska Ukraina i radianska Rosiia: vidnosyny mizh Pershoiu i Druhoiu svitovymy viinamy [Soviet Ukraine and Soviet Russia: Relations between the First and Second World Wars] // *Polityka i chas. 1996. №5. S. 61–70 [in Ukrainian].*
- Kulchytskyi, 1997 – Kulchytskyi S. Mizhnarodna diialnist kerivnytstva USRR. Za materialamy «osobykh tek» polit biuro TsK KP(b)U 1924–1930 rokiv [International activities of the leadership of the Ukrainian SSR. According to the materials of the «special files» of the Politburo of the Central Committee of the CP(b)U in 1924–1930] // *Polityka i chas. 1997. №2. S. 71–80 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2010 – Kupchyk O. Konstytutsiinyi protses 1922–1923 rr.: borotba za povnovazhennia u sferi zovnishnoi polityky mizh USRR i RSFR (istoryko-pravovyi aspekt) [The constitutional process of 1922–1923: the struggle for powers in the field of foreign policy between the Ukrainian SSR and the Russian SFSR (historical and legal aspect)] // *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky. 2010. Vyp. 82. S. 65–69 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2011 – Kupchyk O. Transformatsiia instytutsiino-funktsionalnoho statusu zovnishnotorhovelnogo vidomstva USRR (1919–1924 rr.) [Transformation of the institutional and functional status of the Foreign Trade Department of the Ukrainian SSR (1919–1924)] // *Ukraina dyplomatychna. 2011. Vyp. 12. S. 817–831 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2011 – Kupchyk O. Orhanizatsiino-pravovi zasady funktsionuvannia upravlinnia upovnovazhenoho NKZT RSFR pry RNK USRR (1922–1924 rr.) [Organizational and legal principles of the functioning of the department of the Commissioner of the NKZT of the RSFR at the RNK of the Ukrainian SSR (1922–1924)] // *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia. 2011. Vyp. 104. S. 27–29 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2011 – Kupchyk O. Orhanizatsiino-pravovi zasady funktsionuvannia orhaniv zovnishnoi polityky v USRR (1922–1924 rr.) [Organizational and legal principles of the functioning of foreign policy bodies in the Ukrainian SSR (1922–1924)] // *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy. 2011. Chyslo 1(20). S. 168–173 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2011 – Kupchyk O. R. Zovnishnopolitychna diialnist uriadu USRR (1919–1923 rr.): «mizh ukrainskoiu formoiu ta radianskym zmistom» [Foreign policy activities of the Ukrainian SSR government (1919–1923): «between Ukrainian form and Soviet content»]. Ternopil: Terno-hraf, 2011. 264 s. [in Ukrainian].
- Kupchyk, 2013 – Kupchyk O. Torhivelna dyplomatii radianskoï Ukrainy (1920 –1923 rr.): holovni diiovi osoby [Trade diplomacy of Soviet Ukraine (1920–1923): main actors] // *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia. 2013. Vyp. 2. S. 28–31 [in Ukrainian].*
- Kupchyk, 2015 – Kupchyk O. R. Demokratychni derzhavy y radianski respubliky «postimperskoho prostoru» u nalahodzhenni ofitsiinykh vidnosyn z USRR (1919–1923 rr.) [Democratic states and Soviet republics of the «post-imperial space» in establishing official relations with the Ukrainian SSR (1919–1923)] // *Yevropeiski istorychni studii. 2015. № 2. S. 200–215 [in Ukrainian].*
- Mazypchuk, 2015 – Mazypchuk M.D. Derzhavno-politychna diialnist Yu. Kotsiubynskoho v USRR (197–1937 rr.) [State and political activities of Y. Kotsiubynsky in the Ukrainian SSR (197–1937)]: dys... k.i.n.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Kyiv, 2015. 200 s. [in Ukrainian].
- Matviienko, Holovchenko, 2001 – Matviienko V., Holovchenko V. Istoriia ukrainskoï dyplomatii XX stolittia u postatiakh [The history of Ukrainian diplomacy in the 20th century in figures]. K.: Vydav.polihraf. tsentr «Kyivskiy universytet», 2001. 266 s. [in Ukrainian].
- Matviienko, 2002 – Matviienko V. Ukrainska dyplomatii 1917–1921 rr. rokiv: na terenakh postimperskoï Rosii [Ukrainian diplomacy 1917–1921: in the territories of post-imperial Russia]. K.: Vydav.polihraf. tsentr «Kyivskiy universytet», 2002. 397 s. [in Ukrainian].
- Melnychenko, 1991 – Melnychenko V.E. Rakovskiy protyv Stalyna [Rakovsky against Stalin]. M.: «Znanye», 1991. 64 s. [in Ukrainian].
- Pyrih, 1990 – Pyrih R. Ya. Sprava Yurii Kotsiubynskoho [The case of Yuriy Kotsiubynsky] // *Marshrutamy istorii. K.: Polityvydav Ukrainy, 1990. S. 318–328 [in Ukrainian].*
- Pyrih, 1992 – Pyrih R. Pershi kroky ukrainskoï radianskoï dyplomatii [The first steps of Ukrainian Soviet diplomacy] // *Polityka i chas. 1992. №2. S. 54–63 [in Ukrainian].*
- Salyha, 1992 – Salyha L. P. Borotba Kh. H. Rakovskoho za rozshyrennia prav Ukrainy pid chas konstytutsiinoho oformlennia SRSR (traven – lypen 1923 r.) [The struggle of H. G. Rakovsky for the expansion of Ukraine's rights during the constitutionalization of the USSR (May - July 1923)] // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1992. № 1. S. 115–124 [in Ukrainian].*
- Skliarenko, 1996 – Skliarenko D. Ye. Yu. Kotsiubynskiy – dyploamat, derzhavnyi diiach [Y.Kotsiubynsky – diplomat, statesman] // *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: zbirnyk statei. K., 1996. S. 303–316 [in Ukrainian].*
- Sokyrskya, 2018 – Sokyrskya V.V. Vidnosyny mizh RSFR i USRR (1919–1929 rr.): polityko-ekonomichni ta administratyvno-terytorialnyi diskurs [Relations between the RSFR and the Ukrainian SSR (1919–1929): political-

- economic and administrative-territorial discourse]: avtoref. dys...d.i.n.: 07.00.02 – vsesvitnia istoriia. Ternopil, 2018. 47 s. [in Ukrainian].
- Sokyrka, 2014 – Sokyrka V. V. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho Predstavnytstva pry Narodnomu komisariati v spravakh natsionalnosti RSFRR [Creation and activities of the Ukrainian Representation at the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR] // *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: istoriia. 2014. Vyp. 1. Ch. 2. S. 45–50 [in Ukrainian].
- Sokyrka, 2014 – Sokyrka V. V. Instytut Upovnovazhenykh SRSR pry uradi USRR [Institute of Plenipotentiaries of the USSR under the Government of the Ukrainian SSR] // *Hileia: naukovyi visnyk: zbirnyk naukovykh prats*. 2014. Vyp. 90 (11). S. 72–76 [in Ukrainian].
- Sokyrka, 2015 – Sokyrka V. V. Ukrainka dyplomatychna misiia USRR pry Narodnomu komisariati v spravakh natsionalnosti RSFRR [Ukrainian Diplomatic Mission of the Ukrainian SSR at the People's Commissariat for Nationalities of the RSFSR] // *Hrani: Naukovo-teoretychni i hromadsko-politychni almanakh*. 2015. № 7(123). Lypen. S. 147–151 [in Ukrainian].
- Soroka, 1995 – Soroka Yu. M., Dmytriienko M.F. Yurii Kotsiubynskiyi [Yuriy Kotsiubynskiyi] // *Istoriia Ukrainy v osobakh : XIX – XX st. K.: Ukraina, 1995. S. 311–314 [in Ukrainian].*
- Strelnykova, 2010 – Strelnykova I.Iu. Pravovyi status Upovnovazhenoho Narodnoho komisariatu zakordonnykh sprav SRSR pry Radi narodnykh komisariv USRR (1923–1929 r.r.) [Legal status of the Plenipotentiary of the People's Commissariat for Foreign Affairs of the USSR under the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR (1923–1929)] // *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho*. Serii «Iurydychni nauky». 2010. Tom 23 (62). № 1. S. 420–428 [in Ukrainian].
- Strelnykova, 2012 – Strielnykova I. Yu. Orhanizatsiino-pravovi zasady funktsionuvannia zovnishnopolitychnoho vidomstva v USRR (1917–1929 rr.) [Organizational and legal principles of the functioning of the foreign policy department in the Ukrainian SSR (1917–1929)]. Kh.: Pravo, 2012. 200 s. [in Ukrainian].
- Strelnykova, 2014 – Strelnykova I.Iu. Vstanovlennia mizhderzhavnykh zviazkiv USRR u 1921–1922 rr. [Establishment of interstate relations of the Ukrainian SSR in 1921–1922.]. *Teoriia ta istoriia derzhavy i prava; istoriia politychnykh i pravovykh uchen: naukovo-vyrobnychi zhurnal*. 2014. №2. S. 10–13 [in Ukrainian].
- Fastovets – Fastovets Yu. Diialnist instytutu Upovnovazhenykh RSFRR na terytorii USRR u pershii polovyni 1920-kh rr.: normatyvno-pravovyi aspekt [Activities of the Institute of Commissioners of the RSFRR on the territory of the Ukrainian SSR in the first half of the 1920s: regulatory and legal aspect] // *INTERMARUM: istoriia, polityka, kultura*. 2024. Vyp. 15. S. 90–104 [in Ukrainian].

Інформація про авторів

ВАРОДІ Наталія – габілітований доктор з історії, доцент, професор кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II.

ГЕРАСИМЕНКО Максим – аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КИРИДОН Алла – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»;

КОВАЛЕНКО Рена – головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Київської області;

КРИВОШЕЯ Ігор – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КРИВОШЕЯ Ірина – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КУЗНЕЦЬ Тетяна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

КУЛІКОВ Віталій – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ЛИСЕНКО Алла – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету;

ЛІСОВСЬКА Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

МАКСИМЧУК Олена – викладач кафедри історії України, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

МАЛІНОВСЬКА Анна – аспірант наукового інституту аспірантури і докторантури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

МЕМІШ Оксана – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

НІКІТІН Юрій – доктор історичних наук, доцент, ректор Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

РОМАНЮК Іван – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського;

СВЯЩЕНКО Зінаїда – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СКОРНЯКОВА Наталя – аспірант кафедри історії факультету соціології

і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»;

СКРИПНИК Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

СКУС Ольга – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ТАЩЕНКО Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ТАЩЕНКО Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ТРИГУБ Олександр – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили;

ФИЦИК Ігор – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних та правових дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

ФИЦИК Лариса – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Наукове видання

УМАНСЬКА СТАРОВИНА

Науковий журнал

Випуск 12

Видається в авторській редакції

Підписано до друку 08.04.2025 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Ум. друк. арк. 14,65

Тираж 100 прим. Замовлення № 994

Видавничо-поліграфічний центр «Візаві»

20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2521 від 08.06.2006.

тел. (04744) 4-64-88, (067) 104-64-88

vizavi-print.jimdo.com

e-mail: vizavi008@gmail.com